

Johanna Aminoff-Winberg

(f. 1955 i Mänttä).

Fil.lic. 2003.

Riddarhusgenealog sedan 1999.

Redaktör för Finlands Adelskalender samt Gentes

Finlandiae.

Foto: Set Erdman.

Pärmen, förteckning över flyktingar som vistades i Härnösands stift 1715

Källa: Deputerade för flyktingmedlens utdelande 1712. Riksarkivet, Stockholm

Baksidan, förteckning över flyktingar i Stockholm hemma i Estland, Livland, Ingermanland och Finland 1712

Källa: Kammarkollegiet till Kunglig Majestät, 3.4.1712. Riksarkivet, Stockholm

Pärm: Tove Ahlbäck

Åbo Akademis förlag

Biskopsgatan 13, FIN-20500 ÅBO, Finland

Tel. int. +358-2-215 3292

Fax int. +358-2-215 4490

E-post: forlaget@abo.fi

<http://www.abo.fi/stiftelsen/forlag/>

Distribution: Oy Tibo-Trading Ab

PB 33, FIN-21601 PARGAS, Finland

Tel. int. +358-2-454 9200

Fax int. +358-2-454 9220

E-post: tibo@tibo.net

<http://www.tibo.net>

PÅ FLYKT I EGET LAND

På flykt i eget land

Internflyktingar i Sverige under stora
nordiska kriget

Johanna Aminoff-Winberg

ÅBO 2007

ÅBO AKADEMIS FÖRLAG - ÅBO AKADEMI UNIVERSITY PRESS

CIP Cataloguing in Publication

Aminoff-Winberg, Johanna
På flykt i eget land : internflyktingar i
Sverige under stora nordiska kriget /
Johanna Aminoff-Winberg – Åbo :
Åbo Akademis förlag 2007.
Diss: Åbo Akademi – Summary.
ISBN 978-951-765-386-2

Ombrytning: Set Erdman
ISBN 978-951-765-386-2
ISBN 978-951-765-386-9 (digital)
Oy Nord Print Ab
Helsingfors 2007

FÖRORD

Som så ofta, var det mera av en slump som jag styrdes in på frågan om flyktingarna under det stora nordiska kriget, än ett medvetet val. I slutet av 1970-talet fanns det ett TV-program som hette "Professorsrundan". Där ställdes en fråga om stora ofreden i Åboland, en fråga som ingen i den sakkunniga panelen riktigt kunde besvara. Frågan följdes upp av en diskussion i pressen och det stod snart klart att den forskning som fanns kring frågan var både gammal och bristfällig. Då väcktes intresset för stora ofreden vid Historiska institutionen vid Åbo Akademi och man beslöt att låta ett flertal studerande skriva sina proseminarieuppsatser om just den här tidsperioden. När jag samtidigt skulle skriva min avhandling pro gradu föreslog dåvarande t.f. professor Rainer Fagerlund, att jag skulle titta närmare på flykten från Finland under det stora nordiska kriget. Föga anade vi då att det här projektet skulle följa mig i flera decennier. Det är med saknad jag tänker på att Rainer inte fick se slutresultatet.

Min handledare blev småningom professor Nils Erik Villstrand, som under årens lopp med en outtröttlig envishet har piskat på mig. Jag är ett stort tack skyldig Dig för att Du inte har förlorat tron på att det skulle bli en avhandling, även om jag själv ibland hyst starka tvivel därom.

För att ha möjlighet att ägna all sin tid åt en doktorsavhandling krävs ekonomiskt stöd. Inom forskningsprojektet "Svenskt i Finland – en lång historia" har jag haft möjlighet att på heltid ägna mig åt forskningen. Mitt djupt kända tack går till: Svenska Kulturfonden, Ingrid, Margit och Henrik Höijers donationsfond II och Waldemar von Frenckells Stiftelse som på ett värdefullt sätt har stött min forskning. Det faktum att jag knöts till samprojektet mellan Åbo Akademi och Jyväskylä universitet "Fredskriser i Finland 1600-2000" har också på ett avgörande sätt fört mitt arbete framåt.

En doktorsavhandling skriver man aldrig ensam. Speciellt i samband med ett forskningsprojekt som det här, som dragit ut över decennier och nästan blivit en livsstil är det många personer som varit inblandade. Jag känner stor glädje då jag i dag kan säga – tack skall ni ha allesammans.

Jag tänker med speciell tacksamhet på framlidne Leif Methner, som i tiderna invigde mig i datorernas underbara värld och som på 1980-talet ägnade nätter åt att låta sin dator sortera mina flyktingar. Ett stort tack till alla släktforskare, speciellt i Sverige, kända och okända som har bidragit med uppgifter om flyktingar i de svenska församlingarna. Set Erdman har hjälpt mig med bilder, kartor och ombrytningen av manuskriptet. Set har också varit den som tålmodigt lyssnat på mina tankar om illustrationer och som har satt en gräns för vad som är möjligt.

Ett varmt tack går till förre riksarkivarien, fil.dr Kari Tarkiainen som gett mig tips om flera källor i de svenska arkiven. Fil.lic. Hilding Klingenberg har i ett sent skede läst och kommenterat manuskriptet. Ett stort tack går till Dig för att de viktiga synpunkter Du kom med. Fil.dr. Åsa Karlsson och docent Christer Kuvaja har också läst och kommenterat mitt manuskript. Tack för era värdefulla kommentarer som otvivelaktigt gjorde texten bättre.

De som här nämns sist borde egentligen komma allra först – familjen. Utan Henriks sporrande intresse är det tveksamt om det alls skulle ha blivit någon avhandling. Diskussionerna vid köksbordet har under årens lopp varit många, stundvis hetsiga och enligt pojkarna onödigt långa. Alexander, Oscar och Fredrik har haft en något annorlunda uppväxt som tidvis i ert tycke varit allt för fylld av mammas flyktingar. Med er i huset har i alla fall fötterna hållits stadigt på jorden och era ibland spetsiga kommentarer har gjort att jag förstått vad som för stunden verkligen är viktigt.

Svartviken 9.9.2007

INNEHÅLL

I	INLEDNING	1
1.	Utgångspunkter: syfte och uppläggning	2
2.	Forskningsläget och källmaterialet	6
	a. Forskningsläget	6
	b. Källmaterialet	13
3.	Databasen	17
II	SVERIGE – EN STORMAKT PÅ FALLREPET	22
1.	Provinserna	23
2.	Missväxt	26
3.	Pesten	27
III	FLYKTEN	32
1.	Några begrepp	32
2.	Befolkningsrörlighet och flyktingar	37
3.	Ett alternativ – anpassning	44
4.	Krigshändelserna i Baltikum och flykten	47
5.	Krigshändelserna i Finland	54
6.	Viborgs fall	66
7.	Flyktingar i Viborgs och Åbo stift	70
	a. Viborgs stift	74
	b. Åbo stift	77
8.	Över stock och sten	87
IV	FLYKTINGARNA I SVERIGE	95
1.	Antal flyktingar	95
2.	Hemort – vistelseort	104
	a. Hemort	104
	b. Vistelseort	111
3.	Den sociala sammansättningen	125
	a. Ämbets- och tjänstemän	133
	Länsstyrelserna och deras personal	133
	Häradsfogdar, häradsskrivare och länsmän	136
	Hovrätten och häradshövdingarna	142
	Borgmästare och magistrat	144
	Post- och tullväsendet	146
	b. Prästerskapet och skolstat	148
	Kyrkoherdar i Viborgs stift	152
	Kaplaner och sockenadjunkter i Viborgs stift	154
	Kyrkoherdar i Åbo stift	155

	Kaplaner och hjälppräster i Åbo stift	158
	Professorer och skolstat	161
	c. Den övriga befolkningen	163
4.	Flyktingar från de baltiska och tyska provinserna	171
V	BESLUT – MOTIV	180
1.	Havet förenar	180
2.	Fiendebilden – krigspropaganda eller sanning?	184
	a. Propaganda: Gud vare med er	184
	b. Bilden av den ryska fienden: "Qwinnor i stycken de sleto"	190
3.	Motivet – panik eller andra orsaker	197
VI	FLYKTINGHJÄLPEN	202
1.	Myndigheternas inställning	202
2.	Organiserandet av flyktinghjälpen	206
	a. Den första flyktingvägen 1700–1711	206
	b. Karl XII:s direktiv	211
3.	Flyktingkommissionerna	218
	a. Första kommissionen 1712–1714	218
	b. Andra kommissionen 1714–1720	224
	c. Tredje kommissionen 1720–1722	229
4.	Flyktingkommissionens arbete i praktiken	232
5.	Insamlingsresultat	241
6.	De "böra efter stånd och värde hafva mera förmån"	250
7.	Specialförhållandena i Härnösands stift	270
8.	Omstruktureringsförslag	282
VII	FLYKTINGLIV	287
1.	Flyktingar i kyrkböckerna	287
2.	"Vij ha måst långt och länge flychta"	294
3.	Flyktingarnas vardag	298
4.	Försörjningsmöjligheter	308
	a. Ämbets- och tjänstemän	308
	b. Prästerskapet och skolstat	314
	c. Borgare och hantverkare	320
	d. Allmogen	323
5.	Flyktingbarn	326
6.	Finska myndigheter på svensk botten	329
VIII	ÅTER HEM	335
1.	Fredskrisen	335
2.	Längtan hem	338

3.	Fred igen	342
4.	Ett land i spillror	353
5.	Återkomsten	358
	a. Vem återvände?	358
	b. Ämbetsmännen återvänder	363
	c. En jämförelse av befolkningen 1710 och 1722	368
6.	Vem har sovit i mitt hus?	374
IX	KRIGETS FÖLJDER	388
1.	Krigstrauman	389
2.	De som aldrig återvände	392
X	SAMMANFATTNING	399
	FÖRKORTNINGAR	412
	BILAGOR	413
	KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	417
	PERSONREGISTER	432
	SUMMARY IN ENGLISH	448

I INLEDNING

År 1721 stod bondhustrun Lisbeta Mickelsdotter från Pyhäjoki framför prästen i Piteå socken och redogjorde för sina upplevelser under det hemska året 1714 då ryssarna inföll i Österbotten och alla som bara kunde begav sig på flykt. Den olyckliga Lisbetas man hade, enligt hennes egen berättelse, blivit uppbränd i en bakugn. Även Lisbeta hade blivit inkastad i den heta ugnen men lyckats rädda sig ur den. Nu hade hon bott i Piteå i snart sju år och hoppades att prästen skulle lägga ett gott ord för henne, så att hon skulle bli delaktig av den hjälp myndigheterna delade ut till de flyktingar som strömmat till från både Finland och de förlorade svenska provinserna i Baltikum. Lisbeta var bara en av de tusentals flyktingar som i och med ryssarnas ockupation av Finland 1713–1721 sökte sig över till tryggheten i Sverige.

Forskningen om den ryska ockupationen av Finland åren 1710–1721 har tidigare i hög grad präglats av det dagspolitiska läget och därför ofta målats upp i mörka färger. Nyare forskning har visat att läget i Finland trots allt inte var så dystert. Det har inte varit min avsikt att ge ett nytt bidrag till eländesforskningen, men sett ur flyktingarnas perspektiv var det stora nordiska kriget säkert ofta just så eländigt, mörkt och hemskt som man i äldre forskning skildrat det. Skräck, smärta och lidande är den enskilda individens känslor och kan därför inte mätas på ett objektivt sätt. Hur individen upplever sin situation och vad den känner är alltid a priori subjektivt. Det går inte att mäta lidande eller att jämföra olika individers lidanden. Det går inte heller att beskriva de här känslorna utifrån objektiva kriterier. Som Peter Ericsson konstaterar styrs människans handlande inte av deras verkliga villkor, utan av deras föreställningar om de samma.¹

De personer som utgjorde en del av den massiva befolkningsflyttningen från framför allt Finland över Bottniska viken till Sverige kan inte ha sett objektivt på situationen. De var mitt uppe i ett förvirrat kaos av soldater på reträtt och folk som hals över huvud gett sig iväg, och överallt surrade rykten om den annalkande grymma fienden. De hade upplevt skräck och vånda då de fattade det avgörande beslutet att ge sig iväg. Flyktingarna hade ingen överskådlig bild av händelsernas förlopp i Finland. De hade inte möjlighet att förutse vad som skulle hända när den ryska armén nådde fram till deras hemort. De kunde inte heller veta hur tillvaron som flykting skulle te sig eller hur lång deras frånvaro från hemmet skulle bli.

1. Ericsson 2002, s. 15.

1. Utgångspunkter: syfte och uppläggning

Avsikten med min studie är att ge en fördjupad bild av flyktingproblematiken under det stora nordiska kriget då tusentals personer flydde västerut undan de framryckande ryska trupperna. Vilka motiv hade invånarna i Östersjöprovinserna och Finland då de valde att lämna sina hem för en okänd tillvaro i den västra riksdelen? Jag avser att granska vem som flydde och att skildra själva flykten. Dessutom studerar jag flyktingarnas vistelse i Sverige och det vardagliga livet där samt sluter cirkeln med att återberätta flyktingarna hem igen.

Jag har valt att koncentrera mig på de personer som vi kan kalla finska flyktingar, men också flyktingarna från provinserna behandlas i ett kapitel. Innan Finland drabbades av kriget och befolkningen såg sig nödsakad att fly, hade befolkningen i Baltikum och Ingermanland sökt sig undan fienden. Det finns egentligen ingen forskning kring flyktingarna från de här områdena. De är intressanta i det här sammanhanget eftersom deras handlande senare stod som modell för invånarna i Finland. Avhandlingen fokuserar i alla fall på de finska flyktingarna, dels p.g.a. det rikare källmaterialet, dels för att de var så många fler och därför också möjliggör djupare analyser. En grupp flyktingar som helt lämnas utanför denna undersökning är de som sökte sig västerut då ryssarna under de sista krigsåren gjorde räder mot den svenska östkusten.

Flyktingproblematiken kan skildras ur flera olika synvinklar. Jag har valt att granska frågan om flyktingarna ur två olika perspektiv. Det ena perspektivet kan sägas vara ett inifrånperspektiv, det vill säga ur flyktingarnas egen synvinkel. Det motsatta perspektivet blir utifrån, det vill säga hur staten uppfattade flyktingarna och hur myndigheterna reagerade då tusentals personer plötsligt sökte sig till den västra riksdelen. Däremot har jag av arbetsekonomiska skäl valt att inte behandla omgivningens attityder till flyktingarna lika ingående.

Idag är flyktingar en del av vårt dagliga nyhetsflöde. Men hur mötte myndigheterna den ström av flyktingar som från Finland eller de baltiska provinserna tog sig över till den västra riksdelen efter krigsutbrottet? Vår kunskap om vem som flydde varifrån och vart och hur flyktingarna försörjde sig har hittills varit mycket bristfällig. Vilka resurser, materiella och andliga, hade man att ta emot den flyktingvåg som vällde in över Sverige?

Det stora antalet flyktingar ledde till att myndigheterna var tvungna att ta ställning till flyktingarnas försörjning. Det här var en fråga som också engagerade Karl XII. En flyktingkommission som fick i uppgift att hjälpa flyktingarna tillsattes. Frågan är om det överhuvudtaget var möjligt att hjälpa alla de många som hävdade att de var i behov

av hjälp. Jag avser att visa vilka grupper som fick hjälp av myndigheterna i Sverige och hur de som ställdes utanför hjälpen försörjde sig på andra sätt.

När freden slöts 1721 var det dags för flyktingarna att återvända hem. Idag är man medveten om att också övergången till fred innebär olika slag av problem. När det gäller det stora nordiska kriget var det speciellt de som återvände hem från slagfälten, fångenskapen eller flykten som mötte problem, antingen av ekonomisk eller av psykisk art. Återkomsten var liksom flykten problemfyllt och de återvändande flyktingarna ställdes inför olika svårigheter då de nådde sina hemorter. Min avsikt är att beskriva återflytningen samt att närmare granska den speciella situation som mötte de flyktingar som återvände till Österbottnen och tvingades konstatera att någon annan övertagit deras hemman.

Jag har valt att presentera min forskning i nio huvudkapitel. I det tredje huvudavsnittet "*Flykten*" skildrar jag flykten från Finland och Baltikum. I det sammanhanget är det också skäl att närmare granska Viborgs fall eftersom det ledde till Karl XII:s befallning om att civilbefolkningen skulle dra sig bakom den egna armén.

Min avsikt är att få fram ett rimligt minimum för antalet flyktingar, vilket är en orsak till att presentationen kan ses som detaljrik. De flyktingförteckningar som tidigare har publicerats och i vilka ståndspersonerna dominerar har något bidragit till ökad kunskap om denna kaotiska tid i det svenska rikets historia. Men någon heltäckande bild har de inte gett.

Med undantag för prästerskapet och olika kategorier av tjänstemän har man haft föga kunskap om vilka som flydde, varifrån de kom och var de uppehöll sig under tiden i Sverige. Det källmaterial, framför allt olika flyktingförteckningar som jag använt mig av har gett en mera heltäckande bild av situationen. Vi får ett svar på frågorna om antal flyktingar, deras hemort, placeringsort och olika former av försörjning. I samband med studier av flyktingarnas placeringsorter får man även en uppfattning om de sociala kontakterna mellan flyktingarna. Materialet, framför allt kyrkböckerna, låter oss veta att de som utgjorde ett främmande inslag på orten och därmed bildade en minoritet sökte stöd hos varandra och umgicks sinsemellan.

I min undersökning problematiserar jag i det femte avsnittet "*Beslut – motiv*" orsakerna till den omfattande flykten under det stora nordiska kriget. Vad var det som drev folk på flykt? Var det rädslan för ryssarna, underbyggd av myndigheternas propaganda och påeldad av de rykten som cirkulerade kring de folkhopar som från öster drog fram mot räddningen i väster? Eller var det konungens befallning om att befolkningen skulle lämna landet öde och dra sig bakom den egna armén, som var det utslagsgivande?

Hur ställde sig statsmakten till den stora mängd flyktingar som småningom började strömma till bland annat Stockholm, från alla de tidigare svenska områden som nu hade ockuperats av ryssarna? Karl XII hade inför hotet om att befolkningen i Finland skulle råka under ryskt herravälde uppmanat folk att dra sig undan fienden och nu bankade dessa nödlidande flyktingar bokstavligen på slottets port i huvudstaden. Myndigheterna var tvungna att ta hand om dem på något sätt.

I det sjätte avsnittet "*Flyktinghjälpen*" skildrar jag hur myndigheterna gick till väga för att lösa den kris som flykten utgjorde för det svenska samhället. Frågor som också kräver ett svar är om man i det tidigmoderna samhället hade någon möjlighet att försörja de här skarorna. En flyktingkommission tillsattes och dess efterlämnade dokument ger oss en bild av hur ansvaret för flyktingarnas försörjning tyngde medlemmarna i kommissionen. För att ge en bild av hur administrationen av flyktingärendena byggdes upp har jag valt att rätt detaljerat skildra hur flyktingkommissionen tillsattes och vilka medlemmarna var.

Vilka kriterier hade man då man fördelade de insamlade medlen bland flyktingarna? Kunde man hjälpa alla? Ansågs alla vara konungens undersåtar och därmed lika berättigade till hjälp eller var det ståndssamhällets oomkullrunkeliga lagar som styrde fördelningen? Peter Ericsson pekar i sin avhandling *Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet* från år 2002 på hur Karl XII uppfattade riket som sitt hushåll och hur undersåtarna därmed blev hans barn och tjänare. Undersåtarna stod därmed närmast i ett son – farförhållande till sin kung. Kungen började under 1710-talet själv använda sig av en jämlikhetens retorik. Han hade visserligen en absolut ställning, men undersåtarna gjordes mera jämlika med varandra. Jämlikheten avspeglades bl.a. i kungens uppfattning om att de fattigas bidrag till krigsansträngningarna var för stora medan de förmögna bidrag var otillräckliga.² Avspeglade sig den här synen i flyktingkommissionens verksamhet? De här frågorna behandlas i kapitlet om flyktingkommissionens arbete i praktiken.

Medlen som delades ut åt flyktingarna samlades in genom kollekt i kyrkorna. Det var alltså ytterligare en börda, även om den var frivillig, för det av krigspålagorna nedtyngda folket. I kapitlet "*Insamlingsresultat*" ger jag en bild av det här resursuttaget. Den svenska ekonomin var under krigsåren i det närmaste kaotisk och någon egentlig fastställd växelkurs mellan de olika myntenheterna existerade inte. Den kraftiga prisstegringen gör det svårt att skapa en heltäckande bild av de rådande

2. Ericsson 2002, s. 266; Karlsson 1994, s. 246.

ekonomiska förhållandena. Källmaterialet har på den här punkten varit bristfälligt och ofta svårförståeligt på grund av det oerhört komplicerade systemet med ett flertal olika myntenheter, som vid den här tidpunkten var rådande i Sverige.

Eftersom Härnösands stift under flera år fick tillstånd att fördela de insamlade medlen lokalt presenterar jag situationen där i ett eget kapitel, "*Specialförhållandena i Härnösands stift*".

Hur flyktingarna de facto försörjde sig i Sverige under den långa exilen har varit ett outforskat område. De pengar som samlades in räckte inte på långt när till för alla flyktingar. Även de som fick någon slant i understöd behövde ofta hjälp från annat håll. Det material som flyktingkommissionen har lämnat efter sig möjliggör analyser av flyktingarnas situation, något som inte tidigare har gjorts. Här framgår vem som fick understöd, hur många gånger de fick hjälp och hur mycket de fick. Med hjälp av förteckningarna får vi en klarare bild av situationen. Men hur klarade sig resten, de som inte fick någon hjälp av myndigheterna? De som var helt ställda utanför understödssystemet hade det naturligtvis allra svårast. Vilka som fick understöd och hur mycket de fick, samt vilka andra försörjningsmöjligheter som stod till buds presenterar jag i kapitlen "*De "böra efter stånd och värde hafva mera förmån"*" samt "*Övriga försörjningsmöjligheter*".

Bakom alla siffror och tabeller finns den enskilda människan. Hur upplevde hon sin tid i exil? Den frågan får vi endast sporadiska svar på. I avsnittet "*Flyktingliv*" strävar jag efter att teckna en bild av hur livet tedde sig för flyktingarna i Sverige. Jag vill ta fram människan bakom siffrorna, och genom att synliggöra enskilda flyktingar och deras levnadsöden belyser jag flykten, tiden i Sverige samt hur situationen tedde sig efter fredsslutet då en stor del av flyktingarna återvände. Det betyder också att jag på flera ställen lyfter fram olika flyktingöden, något som genomsyrar avhandlingen. Det har även lett till ett digert namnregister.

Övergången från krig till fred innebär stora omställningar för samhället, särskilt i ekonomisk bemärkelse. Soldater skall hemförlovas, civilarbetskraft måste omplaceras och återuppbyggnaden skall ta vid, något som var aktuellt också efter det stora nordiska kriget. I det åttonde avsnittet "*Åter hem*" följer jag flyktingarnas väg tillbaka till vardagen i Finland. Här, liksom när det gäller flyktingarnas vistelse i Sverige, har jag strävat efter att exemplifiera via den enskilda individen.

När den efterlängtrade freden hösten 1721 var ett faktum var det många som genast ville återvända hem, men andra valde att stanna ännu en vinter i Sverige. Våren 1722 återvände en stor del av flyktingarna och möttes av nedbrända hus och igenvuxna åkrar. Många fick börja

från början igen, medan andra så gott som genast kunde ta vid där de blivit den ödesdigra dag då ryssarna plötsligt dök upp. För att ge en inblick i situationen i Finland skildras förödelsen, antingen den berodde på de ryska härjningarna eller på omkring ett decennium av vanskötsel, i kapitlet "*Ett land i spillror*".

Det tomrum flyktingarna hade lämnat efter sig i sin hemsocken hade i en del fall fyllts av inflyttade från andra socknar. Vad hände när de återvändande flyktingarna möttes av främmande personer i sitt hem? Vilka konsekvenserna var för flyktingarna skildras i kapitlet "*Vem har sovit i mitt hus*".

Till sist finns det skäl att i avsnittet "*Krigets följder*" begrunda vilka följderna av flykten blev för en del flyktingar. De flesta återvände till Finland, men av olika orsaker stannade en del flyktingar för en kortare eller längre tid i Sverige. Källmaterialet låter oss studera några av de här grupperna närmare. Under stora ofreden skapades en bild av ryssarna, som för lång tid skulle präglade folkets inställning. Synen på ryssarna har granskats i flera studier, varför jag inte kommer att gå närmare in på det området.³ Men säkert är att stora ofreden lämnade spår både i fysisk och i psykisk mening. Här såddes kanske också ett frö av tvivel gentemot de svenska myndigheternas intresse för Finland.

Ett intressant forskningsområde är frågan om flyktens följder för det ockuperade Finland. Det säger sig självt att då en stor del av det ledande skiktet i ett samhälle plötsligt lämnar det innebär det här en stor risk för att samhället kollapsar. Frågan hör inte till den här avhandlingens problematik men har som vi skall se i kapitlet om forskningsläget intresserat forskare. En annan intressant aspekt som inte heller behandlas här, är i vilken mån flykten påverkade Finland efter freden. Nya och förmodligen djupare kontakter hade under krigsåren knutits mellan finnar och svenskar.

2. Forskningsläget och källmaterialet

a. Forskningsläget

Jag avser att föra en mera allmän diskussion om befolkningsrörlighet och flyktingar i det tidigmoderna samhället i ett senare kapitlet. Därför inskränker jag mig till att i detta avsnitt endast behandla forskningen om det stora nordiska kriget i allmänhet och flyktingar under denna tid.

Dagens historiker betonar ofta att det stora nordiska kriget inte utgjorde en så mörk tid i Finlands historia, som tidigare forskargenerationer, präglade av sin egen tid, gärna framställt den som. Man har

3. Se bl.a. Villstrand 2001, s. 308-309; Tarkiainen 1986; Vilkkuna 2005.

tonat ner de ryska våldsdåden såsom mord, skövlingar och olika former av tortyr. I det här arbetet spelar just det ryska våldet en viktig roll eftersom rykten om det, och även handgripliga egna erfarenheter i form av misshandel och våldtäkter, var viktiga incitament då befolkningen i de svenska Östersjöprovinserna och Finland valde att fly till Sverige.

Det största översiktsarbetet över stora ofreden som helhet *Ison vihan aikana Suomessa* publicerade K. O. Lindeqvist år 1919. Han delade upp kriget i två delar 1713–1716 och 1717–1721. Under den senare perioden stabiliserades läget i det ockuperade Finland. Lindeqvist framställer det första decenniet av kriget som en brant nerförsbacke för Finland såväl ur ekonomisk och som ur befolkningsutvecklingssynpunkt. Efter som jag främst skildrar Finland vid den tidpunkt då befolkningen begav sig på flykt ligger tyngdpunkten i min undersökning på den förra perioden, men också återflyttningen behandlas. Lindeqvist berörde i ett kapitel flyktingarna, men han använde sig inte av något nytt material, utan byggde i hög grad på tidigare forskning.

Några specialarbeten om stora ofreden har även publicerats. Speciellt under det senaste decenniet har flera större undersökningar i ämnet presenterats. Redan år 1952 utkom Walter von Koskulls doktorsavhandling *Finlands rättsväsen under Stora ofreden*. I avhandlingen behandlades även hur det finska domstolsväsendet fortsatte sitt arbete under exilen i Sverige. Ett annat arbete som presenterar ett delproblem av händelserna under stora ofreden är Olavi Rimpiläinens bok från år 1978 om prästerskapet under kriget *In labore et aerumna. Luterilaisten seurakuntien papinvirkojen hoito isonvihan aikana Suomessa*. Rimpiläinen behandlade skötseln av församlingarna i Finland, men i det sammanhanget nämns naturligtvis vilka präster som flytt. Ytterligare kan i det här sammanhanget nämnas Ritva Halmes uppsats "*Pappien pako seurakunnistaan suuren Pohjan sodan aikana 1704–1716*"⁴ från år 1968. Som rubriken säger behandlar uppsatsen uttryckligen prästerskapets flykt.

En helt annan vinkling har Kari Tarkiainen i sitt verk *Finnarnas historia i Sverige*, vars första del utkom 1990. Här belyser han den finska invandringen till Sverige från medeltiden framåt. Också flyktingarna under det stora nordiska kriget lyfts fram och flera flyktingars öden skildras närmare.

Två forskare som behandlat samma period, men ur olika synvinklar är Christer Kuvaja och Antti Kujala. Den förras doktorsavhandling utkom 1999 under rubriken *Försörjning av en ockupationsarmé. Den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713–1721*. Kuvaja granskar ingående hur ryssarna kunde försörja sin armé under den långa tiden i Finland.

4. Halmes uppsats ingår i SKHSV, Helsinki 1968.

Samtidigt skildrar han också hur livet i Finland stabiliserades efter det första erövringsskedet och hur en civilförvaltning småningom kom till stånd.

Miekka ei laske leikkiä. Suomi suuressa pohjan sodassa 1700–1714 är rubriken på Antti Kujalas undersökning från 2001. Tidsmässigt kompletterar Kujalas och Kuvajas avhandlingar varandra väl. Kujala ger en detaljerad skildring av det finska samhället från slutet av 1600-talet fram till de ödesdigra åren i början av 1710-talet. Han skildrar också kriget fram till det att Finland slutgiltigt var ockuperat. Då Lindeqvist skildrade krigsåren som en ekonomisk katastrof för Finland kan Kujala övertygande visa på att alla områden inte drabbades lika hårt. Det finns inga skäl att enbart peka på de missförhållanden som självfallet också rådde under perioden. Man kan konstatera att Kujalas verk med en mera nyanserad skildring av krigsåren i Finland var efterlängtat eftersom det snart har gått 100 år sedan Lindeqvists banbrytande verk utkom.

Kuvajas avhandling är ett led i den forskning som pågår vid Åbo Akademi kring stora ofreden och de problemställningar den ryska ockupationen gett upphov till. År 1983 utgav historiska institutionen vid Åbo Akademi sexton elevuppsatser som behandlade stora ofreden ur olika synvinklar. I *Ockuperat område* behandlas bl.a. nödåren i Finland på 1690-talet, pesten 1710–1711 och flykten till Sverige. Hilding Klingens licentiatavhandling *Maktutövning och legitimitet – en studie i den ryska förvaltningen i Åbo generalguvernement 1717–1721* från år 2006 utgör det senaste bidraget vid Åbo Akademi kring den här tidsperioden.

Det senaste finska tillskottet till forskningen kring stora ofreden står Kustaa J. Vilkuna för i sitt verk *Viha. Perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta* som utkom 2005. Avsikten med Vilkunas undersökning är att skildra ockupationen och de fasor som följde i dess fotspår. Han beskriver hur skoningslöst de ryska ockupanterna behandlade finnarna. Detaljerat analyserar han hungersnöden, blodbadet, förstörelsen, tortyren, våldtäkterna och människoroven. Helt riktigt konstaterar Vilkuna att alla de här upplevelserna påverkade människornas själsliv, vilket ledde till rädslor och ångest. Det verkar ändå som om han urskillningslöst tagit alla vittnesmål ad notam och frånser det faktum att de rättsprotokoll som han i huvudsak utnyttjat som sitt källmaterial ofta är tendensiösa. Jag kan inte acceptera alla hans tolkningar som t.ex. att flyktingarna skulle ha varit rymlingar. Många av flyktingarna var offer för händelser som de inte alltid kunde överblicka och som vi senare skall se drogs de med i den allmänna paniken då de ryska trupperna närmade sig. Vilkuna studerar också hur den ryska tiden utformade sig, hur befolkningen bemötte de nya makthavarna och hur ockupationen påverkade

förhållandena mellan människor, deras uppfattning om myndigheter och moralkodexen.

Även om krigshandlingarna under det stora nordiska kriget har behandlats ingående har flykten och flyktingarna under den här perioden aldrig varit föremål för någon mera ingående analys. Första gången flykten behandlades mera detaljerat var i Petrus Nordmanns lilla uppsats "*Ett bidrag till Stora ofredens historia*"⁵ från år 1887. I Uppsala domkapitels arkiv hade Nordmann funnit förteckningar över flyktingar som uppehöll sig i stiftet 1719. Fyndet ledde honom vidare till Sveriges riksarkiv. Där finns den år 1712 tillsatta flyktingkommissionens handlingar. I sin uppsats presenterade Nordmann de viktigaste dokumenten i det specialarkiv som flyktingkommissionens handlingar utgör. Dessutom publicerade han de förteckningar han funnit över flyktingar i Uppsala stift.

I början av 1920-talet skrev Karl K:son Leijonhufvud⁶ två uppsatser där han behandlade flyktingar i Strängnäs. Liksom Nordmann publicerade han förteckningar över de flyktingar han påträffat.

Det största intresset för flykten har genealogerna visat. För dem utgör stora ofreden ofta ett svart hål, som människor bara försvunnit i. Därför lät Genealogiska Samfundet i Finland år 1944 sammanställa och publicera flyktingkommissionens rullor över familjer och enskilda som fått flyktingunderstöd åren 1712-1714. Skriftställaren Alf Brenner⁷, som sammanställde förteckningarna hoppades att även de två senare rullorna skulle kunna publiceras. Denna förhoppning kunde infrias först 1995. Den databas jag byggde upp i samband med att jag skrev min licentiatavhandling *Finska flyktingar i Sverige under åren 1710-1721* byggde bl.a. på Brenners förteckningar, men också på de rullor han inte hade publicerat, samt på annat tidigare okänt material. År 1995 publicerade jag såväl de två resterande rullorna, som de redan tidigare publicerade förteckningarna, samt flera andra flyktingförteckningar i en volym *Finska flyktingar i Sverige under stora ofreden*, som utgavs av Genealogiska Samfundet.⁸ De här förteckningarna utgör en central och väsentlig del av den databas som jag har sammanställt. Databasen kommer jag att senare behandla närmare.

De genealogiska arbeten som har publicerats har framför allt varit källpublikationer som har haft ett stort värde för släktforskarna i Fin-

5. Uppsatsen ingår i Förhandlingar och uppsatser 2, SLS, Helsingfors 1887.

6. "Kring församlingen i Strängnäs och finska flyktingar i Strängnäs stift i början av 1700-talet", HTF 1923/8 och "Flyktingar från Finland och Östersjöprovinserna 1700-1722 i Strängnäs stift", Svensk Militär tidskrift 1925, nr 3:A.

7. Förteckningar över flyktingar i Sverige från Finland och Östersjöprovinserna åren 1712-1714, GSÅ 1944.

8. Genealogiska Samfundet har senare låtit publicera förteckningarna på internet. De återfinns under rubriken www.genealogia.fi.

land. Hur flykten tedde sig och vad som kännetecknade dem som flydde har endast kursoriskt skildrats i tidigare verk.

Det stora nordiska kriget och speciellt åren 1713–1721, d.v.s. den period som i Finland kallas stora ofreden har i högre grad intresserat forskarna i Finland än i Sverige. I Sverige stod Karl XII i tidigare forskning i hög grad i fokus när man studerade de sista decennierna av det svenska stormaktsväldet. Kriget och allt vad det innebar av umbäranden har allt för ofta setts ur ett kungaperspektiv. Under den senare delen av 1800-talet präglades synen på den kung som många kallar hjältekonungen av A. Fryxell och hans *Berättelser ur svenska historien*, en skildring som var mycket negativt hållen. Den synen kom att för lång tid framöver påverka den historieintresserade allmänhetens uppfattning om kungen. Också tillståndet i landet, här avses den västra riksdelen, beskrevs i mörka färger av bl.a. G. E. Axelsson i hans verk *Bidrag till kännedomen om Sveriges tillstånd på Karl XII:s tid*.⁹

Äldre svensk historieforskning har varit ambivalent. Man har sett Karl XII som en imponerande personlighet, men samtidigt har man sett han dragit stor olycka över Sverige. Denna forskningsinriktning, den s.k. gamla skolan, ville å ena sidan markera ett avståndstagande till enväldet, men å andra sidan inte heller helt smutskasta kungen. Som en reaktion på detta växte den s.k. nya skolan fram där bl.a. Uppsalaprofessorn Harald Hjärne var en av centralgestalterna. Han framhöll, liksom även andra forskare, att pesten och framför allt missväxten var de sannolikaste och största bakomliggande orsakerna till de vedermödor som drabbade befolkningen under kriget. Axelsson hade okritiskt använt sig av landshövdingarnas rapporter och byggt sin framställning på dem. Modernare källkritiker framhöll i början av 1900-talet att landshövdingarna förmodligen hade skildrat situationen i länen i dyst-rare toner än nödvändigt för att på så sätt vinna förmåner och lindringar för de egna länen. Huvudtesen för dem som anslöt sig till den nya skolan var att Karl XII på det personliga planet var en hjälte samt dessutom en politisk begåvning av stora mått.¹⁰

Eli Heckscher har i sitt verk om Sveriges ekonomiska historia betonat att allmogen under början av 1700-talet hade invaggats i den uppfattningen att man p.g.a. indelningsverket inte skulle åläggas ytterligare pålagor och att statsfinanserna vid den här tiden vilade på en stabil grund. När så inte var fallet blev den subjektiva känslan av lidande starkare under det stora nordiska kriget än under det trettioåriga kri-

9. Carlsson, Rosén 1969 I, s. 537.

10. Carlsson, Rosén 1969 I, s. 559; Liljegren 2002, s. 365. Liljegren beskriver ingående Karl XII-historiografin se s. 358-375.

get. Även om de påfrestningar som då drabbade det svenska väldet inte var större än under det tidigare kriget.¹¹

Intresset för hur de svenska myndigheterna, med Karl XII i spetsen, organiserade hjälpen till tusentals flyktingar så tidigt som i början av 1700-talet har varit lamt i Sverige. Det enda som har publicerats, med undantag för Leijonhufvuds två studier, är två uppsatser av Karin Snellman som har publicerats i Karolinska förbundets årsbok 1970 och 1971.¹² Hennes uppsatser är samtidigt utan tvekan de väsentligaste arbetena om flyktingproblematiken under det stora nordiska kriget överhuvudtaget. I "*Svensk flyktingpolitik under stora nordiska kriget 1700-1712*" och "*Svensk flyktingpolitik under stora nordiska kriget 1712-1722*" behandlar Snellman inte direkt flyktingströmmar eller antalet flyktingar, i stället ses flyktingfrågan ur de svenska myndigheternas synvinkel. Den ingående beskrivningen av hur flyktingkommissionen grundades och dess arbete samt alla de svårigheter detta medförde bygger på det rätt rika källmaterial som finns i riksarkivet i Stockholm.

Samhället under det stora nordiska kriget och förhållandet mellan olika intressenter står idag i fokus för flera svenska historiker även om kungen som person och diskussionen om Karl XII skall ses som en skurk eller hjälte fortsätter att fascinera. En av de mest lästa böckerna inom den här genren är utan tvekan Peter Englunds undersökning om slaget vid Poltava som utkom 1988. Englund ger inte uttryck för någon direkt uttalad åsikt om kungen, men utan tvivel har denna medryckande skildring bidragit till ett ökat intresse för historia i framför allt Sverige men även i Finland.

Under de senaste decennierna har det publicerats flera nya doktorsavhandlingar i Sverige som berör det stora nordiska kriget. Forskningen kring den här perioden har i hög grad koncentrerats till Uppsala där man länge haft en livskraftig forskning kring den tidigmoderna svenska militärstaten, vilket utmynnat i såväl doktorsavhandlingar som andra studier kring tiden. Bl.a. har Jan Lindegren i sin uppsats "*Karl XII*"¹³ från år 1993 behandlat den här epoken. Han skildrar det norska fälttåget 1718 och lyfter fram kungens förkärlek för det enkla, något råbarkade som också avspeglade sig i de porträtt som kungen lät måla av sig. Lindegren menar att detta var ett sätt för kungen att visa för de lägre samhällsklasserna att han stod på deras sida.

En av dem som disputerat på ett ämne med anknytning till det stora nordiska krigets dagar är Åsa Karlsson som i sin avhandling *Den jämlike*

11. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia I, Stockholm 1935, s. 417-418.

12. Snellman Karin, Svensk flyktingpolitik under stora nordiska kriget åren 1700-1712, KFÅ 1970 och Svensk flyktingpolitik under stora nordiska kriget åren 1712-1722, KFÅ 1971.

13. Ingår i "Kungar och krigare" 1993.

undersåten från år 1994 behandlar Karl XII:s förmögenhetsbeskattning år 1713. Karlsson visar hur den enväldige kungen ville etablera en mera direkt relation till sina undersåtar. Den skulle fungera utan några förmedlande organisationer mellan kungen och undersåtarna. Ambitionen var att bredda enväldets sociala bas.¹⁴ Jonas Nordin studerar i sin avhandling *Ett fattigt men fritt folk* den nationella och politiska självbild i Sverige under den här perioden. Liksom Anna Maria Forssberg i sin avhandling *Att hålla folket på gott humör* pekar Nordin på vikten av en fungerande krigspropaganda som har till uppgift att informera folket utan att i onödan skrämja dem.

Marie Lennersand har i sin avhandling *Rättoisans och allmogens beskyddare* (1999) studerat kommissioner och rannsokande tjänstemän under perioden 1680–1730. Under 1600- och 1700-talet tillsattes en stor mängd kommissioner. Flyktingkommissionen som här är föremål för en granskning var bara en av de många kommissionerna. De kunde ha de mest varierande uppdrag. Då flyktingkommissionen bara var ett verkställande organ hade de flesta andra kommissioner till uppgift att genomföra rannsokningar. Föremålet för granskningarna var ämbetsmän som på något sätt hade missbrukat sin ställning. De kommissioner som granskade eller rannsokade ämbetsmissbruk var ett led i kungens syfte att visa sina undersåtar en faderlig omsorg. De kan sägas ha spelat en legitimerande roll i samhället.

Martin Linde studerar i sin avhandling *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget* (2000) hur den politiska kulturen under stormaktstiden tedde sig. Avhandlingen som är ett led i forskningen kring samhälleliga protester och bondeuppror ställer den berättigade frågan hur överheten kunde legitimera sina krigsansträngningar och samtidigt upprätthålla samhällsordningen. Linde frågar sig hur allmogen kunde få sin stämma hörd och i vilken mån det skedde. Samtidigt som det fanns ett missnöje bland bönderna var det uppenbart att myndigheterna föga bekymrade sig om riskerna för ett direkt uppror.

Som ovan nämnts berörde Peter Ericssons avhandling det ideologiska tilltalet och hur det riktades mot invånarna. Han visar hur det viktigaste religiösa tilltalet var det som insisterade på att människor var syndare, vilket var en grundpelare när det gällde att förklara fördelningen av makt i det karolinska samhället. Bland de retoriska tilltalen kan det viktigaste ha ansetts vara det som framhöll kungens omsorg om undersåtarna. Två synpunkter som också har relevans för min egen studie.

Övergången till fred innebär alltid svårigheter av olika slag, hit räknas både ekonomiska svårigheter och de trauman som det krigs-

14. Karlsson 1994, s. 244-245.

drabbade folket tvingades leva med. Jag tar upp den här frågan mera ingående där den aktualiseras i slutet av min avhandling. Det är ändå skäl att här nämna Petri Karonen som i sin undersökning kring centralförvaltning och fredskriser har diskuterat just den här problematiken. Hans undersökning ingår som ett led i ett gemensamt forskningsprojekt mellan Jyväskylä universitet och Åbo Akademi "Fredskriser i Finland 1600-2000". Inom projektet granskar man de åtgärder som statsmakten och lokalsamhället vidtog i den situation då man övergick från krig till fred.

Hur livet tedde sig för dem som efter freden 1721 återvände till Finland tycks inte i högre grad ha intresserat forskarna. År 1988 utkom Voitto Ahonens avhandling *Jälleenrakennuksen politiikka ja talous. Kaupunkien toipuminen isostaviehasta noin vuoteen 1740*. För den som vill veta någonting om hur flyktingarnas återflyttning tedde sig är detta ett viktigt verk. Ahonen behandlar här ingående hur de finska städerna förmådde återhämta sig efter de, också ekonomiskt, tunga åren. Han skildrar den förstörelse städerna drabbades av och hur detta påverkade befolkningen. Efter freden fyllde nya borgare de luckor som uppkommit under krigsåren.

b. Källmaterialet

Flyktingkommissionens efterlämnade handlingar, då speciellt förteckningarna över de flyktingar som fick understöd, har utgjort ett centralt källmaterial för mig. Eftersom flyktingkommissionen var verksam nästan ett decennium kunde man tycka att förteckningarna över de flyktingar som fick understöd och annat material rörande kommissionens arbete skulle bevaras i en enhetlig samling. Så är inte fallet och idag är materialet fördelat på olika arkiv.

Flyktingkommissionens handlingar ligger bevarade i riksarkivet i Stockholm. Handlingarna är uppdelade i två olika samlingar, "Deputerade för flyktingmedlens utdelande 1712"¹⁵ och "Kommissionen för flyktingmedlens utdelande 1720"¹⁶. I den förra samlingen finns bevarat bland annat förteckningar över utdelade flyktingmedel för åren 1714 och 1716. Förutom kommissionens instruktion, diverse protokoll och skrivelser finns här även en redovisning från Härnösands stift över de flyktingar som där fått understöd år 1715. I den senare samlingen återfinns bland annat ett "Förslag oppå dhe Collect Medel som till den 20 April år 1721 uti Kongl. RäntheCammaren för dhe undan fienden flychtade, ähro att tillgå". Dessutom finns där ett "Extract af underbe-

15. ÄK 449, SRA. Nedan kommer jag att benämna flyktingkommissionens förteckningar och övrigt material Deputerades arkiv.

16. ÄK 451, SRA.

nämnde Åhrens Stater angående de flychtige Betiente ifrån Lif- och Finland”.

Förteckningen över dem som fick flyktingmedel år 1715 återfinns inte i någon av de ovannämnda enheterna. Den rullan har, av någon anledning, överförts till ”Reviderade räkenskaper för kommittéer (-1724)” under rubriken ”Flyktingdeputationen 1712. Räkenskaper med verifikat 1715–1716”. Rullan är i dåligt skick efter att inte bara tidens tand gjort sitt utan även råttor eller möss har gnagt på hörnen. Vissa uppgifter har därmed gått förlorade för sentida forskare.

För åren 1712-1713 återfinns flyktingrullorna i Stockholms stadsarkiv. De har här införts under ”Inkvarteringskommissionens arkiv”. I övrigt finns det i stadsarkivet en del protokoll och skrivelser i magistratens arkiv som har sitt intresse för belysandet av flyktingfrågan.

Förteckningar över flyktingar återfinns inte bara bland kommissionens handlingar. I riksarkivet i Stockholm finns samlingen ”Åbo konsistorii skrivelser till K. Maj:t 1701–1712” som bl.a. innehåller två förteckningar över flyktingar i Finland daterade den 13 mars 1709 och den 10 september 1712. De två skrivelserna åtföljdes av var sin redogörelse för fördelningen av flyktingmedlen i Åbo stift.

I ”Landshövdingens skrivelser till Kungl. Majt. 1.8.1717” volym 18 finns en flyktingförteckning undertecknad av landshövdingen i Väster-norrland, Hugo Hamilton. I förteckningen uppges med några få undantag endast antalet flyktingar, på vilken ort de var bosatta och deras sociala status.

Bland prästerskapets riksdagsakter för åren 1719 och 1720 finns två förteckningar där det nämns 753 respektive 54 hushåll, främst prästfamiljer, som då var i behov av understöd och som också kom i åtnjutan-de av de summor prästeståndet kunde dela ut.¹⁷

Ytterligare finns det i Sveriges riksarkiv en förteckning på de flyktingar från Livland, Estland, Ingermanland och Finland som år 1712 uppehöll sig i Stockholm. Den här förteckningen är en bilaga till en skrivelse från Kammarkollegiet till Kungl. Maj:t den 3 april 1712. Några understöd nämns här inte, eftersom det enbart har varit fråga om att fastställa antalet flyktingar i huvudstaden.

Också i de svenska landsarkiven kan man hitta material om flyktingarna. Den mest omfattande samlingen finns i Härnösands landsarkiv. Härnösands stift fick under ett antal år tillåtelse att dela ut de insamlade flyktingmedlen lokalt i stiftet. Orsaken till detta var det stora antalet flyktingar i stiftet. Därför finner vi ett rikt material rörande flyktingarna i Härnösands landsarkiv. I Härnösands domkapitels handlingar återfinns dels förteckningar över hushåll som fått under-

17. R 851, R 852, SRA.

stöd, dels förteckningar som församlingsprästerna gjorde över hjälpbehövande flyktingar. De förstnämnda förteckningarna är tre till antalet och sträcker sig över perioden 1718, 1718–1722 och 1720–1721. Förteckningarna som är uppgjorda i församlingarna är 25 till antalet och berör år 1721. I samma serie förvaras även ett antal skrivelser och suppliker rörande hjälpbehövande flyktingar.

Flyktinglistorna i Sveriges riksarkiv upptar i princip endast namn på hushållets överhuvud, antalet familjemedlemmar och understödets storlek. Ibland förekommer en randanmärkning om mannens eller hustruns död eller om någon anställning. Hemort anges endast sporadiskt. Däremot nämns hemorten i de flesta fall i den räkning som stiftet i Härnösand gjorde upp på flyktingarna där. I princip är uppgifterna desamma som i förteckningarna som gjorts upp i Stockholm. Men i Härnösand beskrivs flyktingarnas villkor oftare och omnämmanden som "elendig" eller "i uselt tillstånd" förekommer ofta. Det säger sig självt att det här materialet är av stort personhistoriskt intresse.

Också vid domkapitlens möten behandlades ofta ärenden som berörde flyktingarna. J.A. Cederberg har i *Historiska samlingar* 1889 publicerat flera utdrag ur domkapitlets i Härnösands stifts protokoll. I domkapitlet behandlades framför allt frågan om finska prästers möjligheter att få tjänster i Sverige. Men det förekom även att flyktingar anhöll om understöd direkt av domkapitlet.

I Gävleborgs läns landskontors arkiv, som bevaras i Härnösands landsarkiv, finns bevarat flera förteckningar från år 1720 över "hijtflyttade Lands- Slåts och Scholae Stats betiente". Det är eventuellt frågan om tjänstemän som under flykten uppehöll sig i Härnösands stift och som fick sin lön utbetald av Gävleborgs läns landskontor. Förteckningarna är uppgjorda i Stockholm och har sedan skickats till Väster-norrland med en uppmaning om att av årets ordinarie landsräntor skaffa fram den summa som behövs för nämnda löner. I den förteckning över ämbets- och tjänstemän som finns i riksarkivet framgår det att man i 1715 års stat endast anslog en ospecificerad summa på 100 000 daler silvermynt. Också för de fyra följande åren anslogs endast en klumpsumma. Vid riksdagen år 1720 beslöt ständerna att upprätta en särskild flyktingstat, som statskontoret drog försorg om. Därför har man för år 1720 års stat uppgjort en detaljerad förteckning över hur stor lön var och en fick. Förutom namn, titel och lönesumma uppges även, om inte hemort, så åtminstone hemlän.

De ovannämnda förteckningar från Uppsala landsarkiv som Petrus Nordmann lät publicera på 1880-talet är de enda förteckningar som i detta skede stått att finna i nämnda arkiv. Däremot har jag haft nytta av Uppsala domkapitels protokoll från åren 1714, 1715 och 1716. Liksom domkapitlet i Härnösand behandlade domkapitlet i Uppsala rätt ofta

flyktingfrågor. I Uppsala landsarkiv återfinns också ett stort antal verifikat på summor som inbetalats för att användas som flyktingunderstöd. Här rör det sig alltså om personer som gett medel till understöd, inte sådana som fått understöd.

I Vadstena landsarkiv har en förteckning över flyktingar från augusti 1715 påträffats. Den upptar de flyktingar som då befann sig i stiftet och beskriver deras förhållanden. Något understöd nämns inte eftersom det tydligen är frågan om en förteckning som skulle sändas vidare, kanske till domkapitlet för eventuella utbetalningar av understöd.

Även arkiven i Finland kan belysa frågan om antalet flyktingar. I riksarkivet har jag bland "Nylands och Tavastehus länsstyrelses utgående brev 1714–1715" funnit uppgifter om ett antal flyktingar. Det är personer som i Sverige begärt attest, hos den i Stockholm fungerande länsstyrelsen, för att kunna få flyktinghjälp. Det rör sig om endast 30 personer år 1715 och eftersom det inte är fråga om någon enhetlig lista har jag inte systematiskt letat efter andra fall på annat håll.

Svårigheterna med att spåra flyktingarna beror på att endast en del kom i direkt kontakt med de speciella flyktingmyndigheterna, d.v.s. de som hörde till de lyckliga som fick något understöd. Det är också den kategorin av flyktingar samt de som blivit rekommenderade till understöd som nämnts ovan. Till den här gruppen kan också räknas de tjänstemän som hade flytt och som fortsättningsvis lyfte lön.

Tacksamt har jag tagit del av de kartotek, dels publicerade, dels opublicerade, som forskare före mig gjort upp. I det här sammanhanget går en varm tanke till alla de lokalthistoriker och släktforskare som, när de hört om mitt projekt, under årens lopp har försett mig med material de funnit i kyrkböckerna. Just deras rapporter har visat mig hur mycket det t.ex. går att ösa ur kyrkböckerna. Till det mest omfattande kyrkboksmaterial som har publicerats hör "*Utdrag ur Katarina församlings i Stockholm räkenskaper 1710–1721*" som Leo Nyholm lät publicera i Genealogiska Samfundets årsbok 1979. Nyholm har excerperat de avlidna flyktingarna i nämnda församling. En stor del av flyktingarna i Stockholm slog sig ner i antingen Katarina eller Maria Magdalena församlingar på Södermalm. Att plocka ut flyktingar i t.ex. Maria Magdalena församling har enligt Nyholm inte varit möjligt eftersom begravningslängden endast sporadiskt anger hemort, vilket gör det svårt att sälla ut flyktingarna. Ett annat digert kartotek är professorskan Emmy Hultmans samling. Hon har plockat ut ett stort antal personer, närmare 1 000, ur Stockholms kyrklängder, dels är det mantalsskrivna personer, dels födda, döpta och döda samt vigda. Kartoteket förvarades tidigare i Helsingfors stadsarkiv, men har numera överförts till Ekenäs stadsarkiv. Då hemort inte alltid anges för personerna i det Hultmanska kartoteket kan man i viss mån ställa sig skeptisk till att alla faktiskt var

flyktingar. En liknande, men betydligt mindre samling, finns i Stockholms stadsarkiv över flyktingar i Arboga.

Det är uppenbart att en stor del av flyktingarna kunde återfinnas i de svenska kyrkböckerna, bl.a. i längderna över födda, vigda och döda. Att systematiskt ur dessa källor plocka ut flyktingar är dock mycket arbetsdrygt och därför inte möjligt av arbetsekonomiska skäl. Jag har därför valt att göra en djupdykning i endast några församlingar i Stockholmstrakten och längs kusten i Västerbotten. Det gäller församlingar i kustsocknar där det fanns skäl att anta att det funnits flyktingar. Kyrkboksmaterialet visar att det i många kustsocknar fanns flyktingar som aldrig kom i kontakt med de myndigheter som beviljade understöd.

En helt annan kategori av källmaterial har varit aktuell då det gäller att finna flyktingar som återvänt från Sverige. Den entydigaste och för forskaren enklaste källan att studera är den samling som finns i riksarkivet i Stockholm kallad "Kommission angående trupptransport till Finland".¹⁸ Kommissionen, som påbörjade sitt arbete hösten 1721, hade som uppgift att inte bara administrera trupptransporterna till Finland efter freden 1721, utan även att skeppa över hemvändande flyktingar. För att utröna hur många som hyste ett intresse att genast återvända hem begärde kommissionen rapporter därom av landshövdingarna. De rapporter som finns bevarade låter oss veta att ca 1 000 personer önskade återvända genast eller senast följande vår. Bland kommissionens bevarade handlingar återfinns 18 förteckningar. En del av dem har publicerats av Voitto Ahonen.¹⁹ Bland förteckningarna finns också fyra löneförteckningar, dels är det akademistatens löner, dels två förteckningar över betjänte i Nylands och Tavastehus län och dels en över Åbo stads magistrat och betjänte.

Av naturliga skäl finns det inga förteckningar över dem som steg i land på finsk mark. Var och en tog sig hem till sitt och lämnade endast sporadiska spår efter sig. De många tvisterna om äganderätten till hus och hemman eller lösöre ger en bild av vad de hemvändande mötte på sin gamla hemort. Domböckerna har därför varit en viktig källa då jag studerat hur och när flyktingarna återvände.

3. Databasen

Det är omöjligt att numera fastställa orsakerna till varför den enskilda människan begav sig på flykt. Jag har i min undersökning om flyktingarna i Sverige inte fäst mig vid om man flytt p.g.a. kriget,

18. ÄK 251, SRA.

19. Uusia pakolaisluetteloita isonvihan ajoilta i Genos 1988:1.

pesten eller om man var vad som i våra dagar kallas ekonomiska flyktingar. De som i Sverige behandlades och omtalades som flyktingar ingår i mitt material. Däremot har jag i de fall som hämtats ur kyrkböckerna varit noggrann med att sälla bort dem som uppenbart inte var flyktingar, t.ex. för att de kommit till Sverige långt innan flykten från deras hemtrakter börjat.

Av alla de ovan nämnda flyktingförteckningarna samt olika uppgifter från t.ex. kyrkboksmaterial har jag sammanställt en databas. Till sin uppbyggnad kan databasen liknas vid ett kortregister, men den är självfallet lättare att hantera då allt finns i elektronisk form. För ett hushåll har alla uppgifter från de olika källorna förts samman till ett "kort" per flyktinghushåll. På det sättet har jag i bästa fall kunnat få reda på flyktingens namn, familj, yrke, hemort och vistelseort. Jag har eftersträvat att i mån av möjlighet verkligen identifiera varje flykting så att samma flyktinghushåll inte noteras flera gånger. Detta har ibland visat sig vara mycket svårt. Vissa flyktingar kan förekomma upp till sju gånger i olika förteckningar. Alla gånger har det inte gått att med säkerhet identifiera en person. Det kan, i de fall då uppgifterna varit mycket knapphändiga, vara möjligt att en och samma person förekommer flera gånger i databasen. Helheten störs ändå inte av dessa felräkningar.

Nedan ges två exempel på hur flyktingarna kan följas i olika källor.

Hagert Catharina, fältväbelsänka från Viborg

År	anmärkningar	understöd daler kmt	
		I	II
1713	IV kvartalet	6:-	
1714	från Åbo	12:-	4:-
1715	ifrån Åbo gaml. är bofast uti Wiborgh	6:-	4:-
1716		4:-	

Av ovanstående kan vi se att fältväbelsänkan Catharina Hagert förmodligen kom till Sverige under hösten 1713, eftersom hon får ett understöd först vid den fjärde utdelningen det året. Under fyra år har flyktingkommissionen understött henne, ibland t.o.m. två gånger om året. Hon är tydligen hemma i Viborg, men har antagligen efter stadens fall varit bosatt i Åbo innan hon måste söka sig västerut igen. Det skulle förklara de olika hemortsangivelserna. Regelbundet har hon lyft understöd, men efter år 1716 förlorar vi alla spår efter henne eftersom flyktingkommissionen efter det året inte mera bokförde sina utbetalningar.

Qwensel Wilhelm Johan, assessor från Åbo

År	anmärkningar	understöd daler kmt	
		I	II
1714	svag syn, tillsammans med sin hustru	45:-	30:-
1715	svag syn, tillsammans med sin hustru	45:-	30:-
1716	svag syn, tillsammans med sin hustru	30:-	
1718	lagman i Medelpad		
1720	hovrättsråd, lön utbetalad	800:-	smt

Uppgifterna om assessorn Qwensel härrör sig från också andra källor än flyktingkommissionens rullor. Genom att på det här sättet sammanföra uppgifter från flera källor, får vi en rikare och mera detaljerad bild av de enskilda flyktingarna. Att man här noterat att han hade svag syn hänger ihop med att sjuka flyktingar ofta fick större understöd än sådana som kunde tänkas finna sin utkomst genom arbete. Var Qwensel var bosatt i Sverige vet man inte, lika litet som man känner till var Catharina Hagert slog sig ner. Däremot får man förmoda att han som lagman i Medelpad bodde i området åtminstone fr.o.m. 1718. För år 1720 nämns en lön på 800 d smt. Förmodligen har Qwensel fått lön redan tidigare år även om det inte framgår ur mitt material.

Helt tillförlitliga är flyktinglistorna inte. Det verkar troligt att de uppgjorts utgående från de kvitton som flyktingkommissionen skrev för varje utbetalning. Förmodligen har denna sammanställning gjorts först flera månader efter att utdelningarna skett. Det förklarar varför det förekommer att samma namn uppträder två gånger, den andra gången ofta utan att något understöd anges. Antagligen beror det på ett slarvfel av skrivaren. Ibland är namnen helt obegripliga. Det är framför allt de främmande finska namnen som ställt till med besvär för skrivarna. Det kan ha varit svårt att alla gånger tyda namnteckningarna på verifikaten. De här fallen är ändå inte speciellt många.

En annan felaktighet som även Alf Brenner påtalar och som tycks bero på flyktingarnas egna uppgifter är att flera kvinnor sade sig vara änkor trots att deras män levde, visserligen hade en del av dem stannat kvar i Finland medan andra tillsammans med armén marscherat ut i okända öden. Det kan vara en förklaring till varför hustrun antog att mannen var död. Men det finns också fall där mannen uppenbarligen varit med sin hustru i Sverige och hon trots det omnämns som änka. Om det här berott på att kvinnan medvetet uppgett oriktiga uppgifter, kanske för att få ett högre understöd, eller om det rör sig om ett missförstånd undandrar sig min bedömning. För de kvinnor vars män stannat kvar i Finland kändes det naturligtvis mycket osäkert att ha mannen kvar i det ockuperade

hemlandet och då förbindelserna var få och osäkra kunde hustrun knappast veta om mannen levde eller inte. När t.ex. Eleonora Maria Creutz lyfte understöd år 1714 uppgav hon sig vara änka. Förmodligen trodde hon att det var så. Hennes man, överste Ernst Gustav von Willebrand, levde emellertid och hade blivit tillfångatagen vid slaget vid Storkyro 1714.²⁰

Likaså låter Anna Helena von Ungern-Sternberg, under åren 1712–16 då hon lyfte understöd, flyktingkommissionen förstå att hon är änka efter kaptenen Fabian von Wrangell. Sanningen är den att han togs till fånga vid Narva i augusti 1704. Han återvände hem 1722, och nog verkar det osannolikt att inte Anna Helena under sina år i Sverige skulle ha fått kännedom om att hennes man hölls fången i Ryssland.²¹

Som ett exempel på hur uppgifterna om en och samma flykting kan variera från år till år kan borgaren Johan Arp nämnas. Han hade flytt tillsammans med sin hustru någon gång under år 1713. Det året förekommer han i flyktinglistorna som Helsingforsbo, medan han de tre följande åren sägs komma från Åbo. Fram till år 1715 har inga barn nämnts, men det året dyker fyra barn upp och följande år nämns bara att han har barn, men inte hur många.²²

Ett annat fall som belyser flyktinglistornas otillförlitlighet är akademiskursorn Simon Bondelius. Enligt kommissionen angående trupptransporter till Finland år 1721 hade han stannat kvar i Finland, men ändå har han enligt flyktingkommissionens rulla lyft understöd både år 1715 och 1716. Trots att han borde ha varit berättigad till en viss lön nämns han inte i andra löneförteckningar. Om han stannat kvar i Finland är det inte så förvånande, men om han verkligen var i Sverige verkar det inkonsekvent. Bondelius måste ju liksom alla andra ha varit i behov av all hjälp han kunde få. Han kan knappast ha varit omedveten om denna möjlighet till utkomst.²³

Karin Snellman pekar på att det förekom fall där namn missbrukades. Flyktingar kunde begära understöd under helt felaktiga namn. Det är ändå osannolikt att någon missbrukat just Bondelius namn. Han måste ha varit välkänd bland alla Åbobor och sålunda skulle en falsk Bondelius lätt ha blivit genomskådad.²⁴ Det är rimligt att anta att de vars namn missbrukats hade avlidit under flykten eller stannat kvar i Finland. Men det förekom tydligen också fall då en person som kom för att lyfta sitt understöd upptäckte att någon annan person

20. Brenner 1947, s. 14-15. Sannolikt hade de gift sig i början av år 1714. De är ett bra exempel på hur kriget för många år framåt kom att kullkastade alla planer på ett gemensamt hem. När Ernst Gustav återvänt hem efter freden fick de äntligen år 1723 sitt första barn. Då var Eleonora Maria redan 34 år, därefter skulle hon ännu föda sex barn inom lika många år. Elgenstierna 1925–1936 VIII, s. 787-788.

21. Aminoff-Winberg 1995, bl.a. s. 18.

22. Aminoff-Winberg 1995, bl.a. s. 41, 75.

23. Kommissionen angående trupptransport till Finland 1721, ÄK 251, SRA.

24. Snellman 1970, s. 128.

redan hade gjort det i dennes namn. Under så oordnade förhållanden, som de vilka rådde under det stora nordiska kriget, är det uppenbart att det fanns personer som utnyttjade situationen till sin egen fördel.

Uppgifterna om antalet barn är helt säkert otillförlitliga. Alla skrivare har inte nämnt antalet barn och uttryck som "många barn" förekommer ofta. Det verkar också som om flyktingarna själva inför myndigheterna ofta bara nämnt att de hade många barn utan att nämna det exakta antalet. Detta är ett faktum som förvånar eftersom antalet barn påverkade understödets storlek. Förutom vissa osäkerhetsmoment visavi antalet flyktingbarn, är det i viss mån osäkert om faktiskt alla familjemedlemmar blivit antecknade. Som exempel kan nämnas kaptensfrun Margareta Elisabet Höfner som med tre barn vid den första utdelningen 1714 lyfte ett understöd på 42 daler kmt. I rullans kant står antecknat för hennes del "mannen emplerad". Ändå har han inte alls nämnts som medlem av hushållet.

Andra medlemmar i matlaget, såsom tjänstefolk, nämndes enbart i Kammarkollegiets förteckning över flyktingarna i Stockholm år 1712. I den mån de förmögna ännu hade tjänstefolk senare år, och det är troligt att så var fallet, finns dessa förutom i vissa undantagsfall inte noterade.

Eftersom förteckningarna inte alltid upptar alla familjemedlemmar eller andra som hörde till hushållet betyder det att uppgifterna i viss mån är opålitliga gällande antalet flyktingar samt även deras identitet. För den här undersökningen är felmarginerna ändå så små att de inte påverkar helhetsbilden, varken vår bild av hur många som flydde eller vem som flydde. Men det är skäl att hålla detta i minnet då antalet flyktingar och olika socialgrupper framöver diskuteras.

Med hjälp av databasen går det att räkna ut ett minimiantal flyktingar som under det stora nordiska kriget uppehöll sig på olika håll i Sverige. Man får fram könsfördelningen, yrke, hemort och vistelseort. Utgående från materialet får vi veta vem som fick understöd, när det gavs och hur stor den hjälpen var. De problem som myndigheterna ställdes inför i samband med den omfattande flykten kan åskådliggöras genom olika tabeller och figurer.

För den här avhandlingen utgör databasen den största enskilda källan. Då enskilda flyktingar framöver nämns eller då statistiska uppgifter förekommer återfinns uppgifterna i databasen om inte annat nämns.

II SVERIGE – EN STORMAKT PÅ FALLREPET

De stora människoskaror som sattes i rörelse under det stora nordiska kriget och framför allt under den tidsperiod vi i Finland kallar stora ofreden har i rätt ringa grad varit föremål för närmare studier. Ändå har man länge känt till att tusentals människor då sökte sig till tryggheten i Sverige.

Det politiska maktspel som ledde till det stora nordiska kriget fick sin början i och med att Karl XII, endast 15 år gammal, efterträdde sin far Karl XI, som avlidit år 1697. Den ryske tsaren, Peter I, såg nu en möjlighet att uppnå en gammal rysk dröm – en hamn i den västra delen av det stora riket. Tsar Peter fick i september 1699 till stånd ett förbund riktat mot Sverige mellan Ryssland, Danmark och August II, kurfurste av Sachsen och sedan 1697 kung av Polen. Redan vintern 1700 försökte sachsarna överrumpla Riga, men misslyckades. Ungefär samtidigt anföll Danmark Holstein-Gottorp. I juli landsteg en svensk armé på Själland och tvingade Danmark till fred. Vid samma tid anföll sachsarna på nytt och belägrade Riga, som dock försvarade sig framgångsrikt.

Det svenska väldet var vid slutet av 1600-talet, trots att befolkningen på ca 3 miljoner bara utgjorde en sjundedel av befolkningen i t.ex. Frankrike och drygt en fjärdedel av den ryska befolkningen, en av Europas verkliga stormakter. Dagens Sverige och Finland utgjorde tillsammans det egentliga riket. Under 1600-talet hade rikets utökats med de baltiska och tyska provinserna. Vid 1700-talets början sträckte sig det svenska väldet från de vidsträckta ödemarkerna i Lappland till de böljande sädesfälten i Estland och Livland och de oändliga slätterna i Bremen-Verden och svenska Pommern. I öster utgjorde Nöteborg den sista utposten. Både Finska viken och Bottniska viken var svenska innanhav. Mynningarna till de tre farbara floderna Elbe, Oder och Weser behärskades till väsentliga delar av Sverige som därmed kunde uppbära tull där.

Städerna i det svenska väldet var i allmänhet små och handeln outvecklad. Av industrierna var bergsnäringarna, vars betydelse under 1600-talet hela tiden hade ökat, viktigast. Exporten av järn, stål, koppar och mässing var en central hörnsten i den svenska ekonomin. År 1685 utgjorde de här produkterna omkring 80 % av den svenska exporten. Nämnade år stod tjära och beck för 8 % av exporten. De flesta järnbruk låg i den västra riksdelen, men Österbotten och östra Finland var viktiga tjärproducenter.¹

Samhället dominerades av den agrara sektorn, bestående av jordbrukande småbönder och ränteuppbärande storgodsägare. Befolkning-

1. Kujala 2001, s. 35.

en bestod till en överväldigande majoritet, omkring 95 %, av bönder, obesuttna, pigor och drängar både på landsbygden och i städerna. Mellanskiktet bestående av präster, ämbetsmän och militärer som saknade egen jord utgjorde inte många procent av befolkningen. Borgarna som bestod av hantverkare, småköpmän och andra uppgick till knappt 2 %. Stadsbefolkningen var ändå större än så eftersom även andra än borgare bodde i städerna. Högst upp på den sociala rangskalan återfanns adeln som ofta var synonym med godsägare. Den utgjorde en liten grupp på omkring 0,5 %.² I Finland var ståndspersonerna framför allt bosatta i framför allt Åbo och Björneborgs län samt i Nylands och Tavastehus län. I Österbotten var elitens skikt betydligt tunnare.

Kontrasterna var stora i det svenska kungadömet. I öst fanns en grekisk-ortodox ryskspråkig befolkning, i norr de nomadiska samerna, i Karelen svedjebrukande småtorpare, i Mälardalskapen och Östergötland de stora adelsgodsen. Det vidsträckta väldet innebar också att upp till närmare 20 språk talades inom dess gränser. Förutom svenskan talades bl.a. finska, tyska, ingriska, estniska, lettiska, ryska och samiska. I Östersjöprovinserna var det tyskspråkiga inslaget stort bland godsägarklassen och framför allt stadsbefolkningen. Tyskan var också i många sammanhang det mest gångbara språket. Medan svenskan var det statsbärande språket och oftast förvaltnings språket.³

Det svenska utrikespolitiska intresset hade under 1600-talet framför allt varit riktat söderut, där man i samband med den westfaliska freden 1648 gjort betydande landvinningar. Den traditionella axeln öst-väst försköts och tyngdpunkten förlades i sydväst. Det här ledde till att de svenska regenternas intresse för Centraleuropa ökade och att det var där man såg nya möjligheter. Finland som utgjort en viktig östra riksdel hade småningom hamnat i ett bakvatten. Ett tecken på detta var att ingen av de tre Karlarna, förutom Karl XI som hade jagat älg på Åland, någonsin hade besökt Finland. Intresset för att upprätthålla starka befästningar och garnisoner i Finland svalnade i takt med att kungskaperna om Ryssland minskade. De många kärmarkerna, de stora sjöarna, de djupa skogarna i gränsmarkerna mellan Finland och Ryssland och den stora insjön Ladoga uppfattades som en fungerande buffert som effektivt skulle bidra till att hålla fienden på avstånd.⁴

1. Provinserna

Vid freden i Stolbova år 1617 hade Sverige erövrat Ingermanland och Kexholms län. De här områdena var de enda där majoriteten av befolk-

2. Englund 1989, s. 25-26; Kujala 2001, s. 42.

3. Laidre 1996, s. 29; Kujala 2001, s. 33; Nordin 2000, s. 44, 73; Wikander J. G. 1922, s. 11-12; Villstrand 1993, s. 134; Villstrand 2005, s. 50; Englund 2000, s. 397.

4. Laidre 1996, s. 31.

ningen bekände sig till en annan tro än i det övriga svenska väldet. De frälsemän som då övergick i svensk tjänst övergav oftast sin ortodoxa tro och följde myndigheternas påbud om att sönerna skulle uppfostras till goda lutheraner. Men ännu vid det stora nordiska krigets utbrott drygt 80 år senare var det många kvinnor som fortfarande höll fast vid den ortodoxa tron. För statsmakten var det viktigt att det kitt som höll samman samhället, nämligen religionen, var det samma i hela det svenska väldet. En enda religion var en av de centrala grundvalarna inte minst för att man ansåg att syndigt leverne i en del av riket kunde påverka människorna i en annan del.⁵

I mer än en mansålder hade svenskarna kunnat sätta sin prägel på Ingermanland, Estland och Livland. Kortare tid än så hade Skånelandskapen varit införlivade med Sverige. Området erövrades under 1650-talet och därefter fördes en hård kamp för att sätta en svensk prägel på den nya provinsen. Risker för splittring, och till följd av det ett försvagat rike ökade om religion, lagar, seder och språk inte var likformiga. Sammanhållningen inom väldet sattes på prov när en stark fiende hotade en riksdel. Att svenskarna hade varit framgångsrika i sin strävan att försvenska Skånelandskapen bevisas av att skåningarna inte gjorde uppror när det stora nordiska kriget bröt ut. Inte heller i andra delar av det stora väldet ifrågasatte man direkt det svenska styret.

Det svenska väldet var ingen enhetsstat, bl.a. var lagstiftningen inte enhetlig i hela området. Vissa av de nya besittningarna inkorporerades med det övriga svenska väldet och fick därmed svensk lagstiftning, kyrkoordning och svenska privilegier och representation i ståndsriksdagen. Andra delar behöll sina lagar och privilegier och blev inte heller representerade i riksdagen. Där Finland utgjorde en mera jämställd, om än ibland något bortglömd, östra riksdel var situationen en helt annan i Estland och Livland, som inte var lika väl inkorporerade i det svenska väldet. Under Karl XI:s tid försökte regeringen integrera Östersjöprovinserna. Den baltiska adeln månade om sina hävdvunna feodala rättigheter och motsatte sig en total inkorporering. Också den svenska adeln satte sig till motvärn, dels för att man hade förvärvat fördelaktiga besittningar i provinserna, dels för att man inte ville att en ny baltisk maktgrupp skulle inta säte och stämma i det svenska riddarhuset.⁶

Provinserna utgjorde en del av det svenska väldet, men befolkningen hade inte samma politiska rättigheter som de vilka tillkom infödda svenska män i riket. Där en integrering lyckades med de erövrade danska landskapen, förblev Östersjöprovinserna under 1600-talet separata delar i den svenska statskroppen. Ingermanland kunde tidigare än

5. Eng 2001, s. 283.

6. Svanberg & Tydén 1992, s. 143.

de andra baltiska områdena bindas fastare till Sverige. Vid krigsutbrottet 1700 var man mitt uppe i arbetet med att införa svenska lagar och ett svenskt utbildningsväsende.⁷

Narva med omkring 3 000 invånare var ett naturligt centrum i Ingermanland. Staden var vid det stora nordiska krigets utbrott en mycket svensk stad där den svenska stadslagen gällde. Ännu i mitten av 1600-talet hade inslaget av ortodoxa, d.v.s. ingrer, voter och ryssar uppgått till över hälften av stadens befolkning. Finnarna utgjorde då drygt 40 %. Redan 1684 hade svenska införts som magistratens officiella språk och staden styrdes av magistrat ledd av en borgmästare, som valts av den svenska regeringen.⁸

I Östersjöprovinserna var det framför allt den balttyska adeln som styrde området och provinserna administrerades därmed separat. Riga var, med sina drygt 10 000 invånare, under slutet av 1600-talet den största och förmögaste av städerna i det svenska riket. Staden hade i långa tider varit en betydande handelsstad och levde fortfarande på sin handel även om svenskarna långsamt ströp den. Reval var naturligtvis den största staden i Estland. Dorpat hade p.g.a. sitt läge förlorat sin ställning som handelsstad och därför hade invånarantalet sjunkit och uppgick vid 1700-talets början till ca 2 000. Att befolkningen ändå var såpass stor berodde på att staden var provinsens kulturella centrum. Här hade 1632 grundats ett universitet, som visserligen periodvis förde en tynande tillvaro. Under det stora nordiska kriget tvingades universitetet tillfälligt flytta till Pärnu.

I Estland var befolkningen nationellt heterogen, allmogen dominerades av ester och letter, medan godsägarna framför allt var balttyskar och myndigheterna svenskar. I alla de estniska och livländska städerna hade tyskan en mycket stark ställning. I majoriteten av provinserna var överklassen tyskspråkig. I allmänhet behärskade också de högre ämbetsmännen i Sverige tyska. I början av 1700-talet hade ändå antalet svenska och finska borgare i de baltiska städerna ökat. Man får förmoda att de här, relativt nyinflyttade befolkningselementen, vid den ryska invasionen kände större lojalitet till den svenska kronan och därmed valde att fly västerut. Däremot är det tveksamt om de som i generationer bott i området alls såg det som ett alternativ att lämna landet och fly ända till Sverige. T.ex. på landsbygden i Ingermanland var de som överhuvudtaget kunde svenska i minoritet.⁹

Både den svenska flottan och den indelta armén hade genomgått grundliga omorganiseringar under slutet av 1600-talet. Vid krigsut-

7. Nordin 2000, s. 430-431; Eng 2001, s. 298.

8. Laidre 1996, s. 36; Väinänen 1987, s. 15.

9. Laidre 1996, s. 32-33, 36; Niitemaa, Hovi 1991, s. 251-252; Halme 1968, s. 108; Nordin 2000, s. 285; Johan Rungius till K. Maj:t 25.11.1703, Livonica II:203, SRA.

brottet kunde Sverige räkna med omkring 25 000 man värvade trupper som tjänstgjorde vid artilleriet och på fästningarna runt om i provinserna. Vid slutet av det första krigsåret uppgick den svenska arméns sammanlagda styrka till närmare 90 000 man. Största delen av trupperna var dessutom välövade och färdiga att möta sin fiende.¹⁰

2. Missväxt

Ett agrart samhälle var i hög grad beroende av klimatet och där spelade sena vårar, tidig höstfrost, torka och överdrivna regn en stor roll. Under slutet av 1600-talet rådde en ovanligt kall period och man talar om den lilla istiden. Under den här perioden var missväxt ett återkommande gissel och man räknar med att befolkningen drabbades av mycket svaga skördar åtminstone vart tredje år.¹¹ Det första decenniet av 1700-talet innebar en svår ekonomisk nedgång för det svenska riket. När det stora nordiska kriget bröt ut år 1700 hade Sverige just börjat repa sig efter den förödande missväxten 1696–1697. Åren 1695 och 1696 förstördes skördarna av kyla och regn. Missväxten satte stora människoskaror i rörelse i jakt på mat. De hungrande var lätta offer för olika slag av epidemier som vid den här tiden florerade i hela landet.

Seppo Muroma har i sin forskning kommit till att befolkningen i Finland under de svåra nödåren minskade med omkring 27 %. Om man till detta lägger Kexholms län stiger förlusten till 28 %. I Kexholms län var nämligen katastrofen speciellt stor. Där uppgick befolkningsförlusten till 40 %. I Finland var befolkningsförlusten under perioden 1695–1698 markant i Savolax och Österbotten (31 %) och Karelen (32 %), men också i Satakunta där förlusten uppgick till 30 %. Lindrigast drabbade katastrofen Åland där befolkningsförlusten endast var 8 % samt Egentliga Finland (16 %), Nyland (22 %) och Tavastland (29 %).¹²

Muromas uppgifter har inte fått stå helt oemotsagda. Enligt nyare beräkningar skulle Finlands befolkning i slutet av 1695 ha uppgått till ca 470 000 personer, exklusive Kexholms län. Därmed skulle befolkningsförlusten i Finland ha rört sig om något över 20 %. Det är, även om befolkningsförlusten något nedskrivs, frågan om den största katastrof som drabbat befolkningen i Finland. Varken pesten 1710, dödligheten under krigen under de följande tre seklen eller svältåren 1866–68 kan mäta sig med dödligheten under slutet av 1600-talet. År 1700, då det stora nordiska kriget bröt ut, hade befolkningen i Finland minskat med ca 100 000 personer jämfört med fem år tidigare.¹³

10. Carlsson, Rosén 1969 I, s. 533.

11. Kujala 2001, s. 46.

12. Muroma 1991, s. 178, 292.

13. Villstrand 1993, s. 140; Kujala 2001, s. 38.

Också somrarna 1704 och 1707 gick skörden till spillo p.g.a. ständiga regn och otjänlig väderlek. Landet, som hade en utpräglat agrar ekonomi, led svårt. I östra Finland påverkades tillgången på bröd också av de stora flyktingskarorna från Ingermanland och Livland. De östra socknarna och städerna drabbades särskilt svårt. I Kexholm dog tiotals personer och i Sordavala hundratals av de tiggare som i hopp om bröd och skydd hade sökt sig till staden. Landshövdingen hävdade t.o.m. år 1709 att situationen var svårare än under de stora nödåren ett decennium tidigare. Under det följande decenniet hölls befolkningsantalet nere, dels p.g.a. krigsförluster av olika slag dels som en följd av den pestepidemi som 1710 drabbade landet. Man kan därför räkna med att befolkningen i Finland år 1720 uppgick till omkring 370 000 personer.¹⁴

Skördarna i det svenska riket var svaga under praktiskt taget hela det första decenniet av 1700-talet. Åren 1708 och 1709 räknar man på sina håll till och med som svåra nödår. Därefter förbättrades situationen och vissa år fick man t.o.m. mycket goda skördar. År 1717 försämrades situationen och på flera håll kunde man bärga endast en bråkdel av de goda årens skördar. Situationen varierade naturligtvis i det stora riket, men speciellt i Norrland, där det vid den här tiden fanns stora skaror av flyktingar, var situationen svår.¹⁵

Under de första krigsåren var det framför allt befolkningen i Baltikum som kom i kläm och fick utstå de största lidandena då de befann sig mitt på krigsskådeplatsen. Men även i Finland påverkades invånarna av ständiga kontributioner och utskrivningar. Redan under de första krigsåren fick man svårigheter med att få fram nytt manskap, vilket överallt i landet ledde till tvångsvärvningar. Alla ynglingar som inte hade fast tjänst, men som var friska kunde råka ut för värvning, även om de var bondsöner eller drängar. Från första början krävde kriget en manspillan i både stupade och soldater som hopträngda i garnisonerna avled i olika farsoter. Peter Ericsson framhåller att för lokalsamhället utgjorde manskapsuttaget den största påfrestningen. Den medförde en kraftig och bestående åderlåtning av bondesamhällets arbetskraft. Efter att Viborg belägrats första gången 1706 blev bönderna i Finland uppåddade s.g.s. varje sommar.¹⁶

3. Pesten

Invånarna i Baltikum och Finland drabbades inte bara av missväxt. Som ett ytterligare gissel för den betryckta befolkningen drog pesten fram över riket. Sjukdomen hade först dykt upp i Indien varifrån den

14. Paloposki 1967, s. 256, Vilkuna 2005, s. 35, Kuujo 1963, s. 212.

15. Ericsson 2002, s. 32.

16. Ericsson 2002, s. 27.

långsamt spred sig mot Europa och nådde Konstantinopel år 1701. I april 1710 härjade sjukdomen svårt i Kurland och nådde de ryska belägringstrupperna utanför Riga i mitten av maj. Några veckor senare drabbade sjukdomen dem som var inneslagna i den belägrade staden. Samtidigt inträffade de första pestdödsfallen i Dünamünde. Därifrån spreds sjukdomen i början av juli till Ösel där fästningen Arensburg blev helt öde. Pärnu drabbades i slutet av samma månad. Sin kulmen nådde sjukdomen i juli månad, men den skördade offer ända till slutet av året då den äntligen ebbade ut. Dessförinnan hade pesten spritt sig till Reval där sjukdomen bröt ut i augusti. Även andra sjukdomar hade hela sommaren skördat många liv i det trångbodda Reval.¹⁷

Pesten spred sig inte österut tack vare de preventiva åtgärder Peter I vidtagit. Söder om Finska viken var klimatet mildare och därför var vintrarna inte lika kalla som längre norrut. Det här ledde till att både råttor och lopporna som, med råttorna som värdjur, spred pesten hade större möjligheter att klara sig genom den kallare årstiden. Det kan vara en delförklaring till att området drabbades så hårt. Men den huvudsakliga orsaken var förmodligen befolkningens rörlighet p.g.a. kriget och trångboddheten i de städer som fienden hade omringat. Pesten spred sig lättare under krig då de kringmarscherande arméerna förde smittan med sig. På samma sätt spred de hemlösa flyktingarna smittan då de drog från by till by. Aningslöst nog sålde man de dödas kläder på marknader eller återanvände dem på annat sätt vilket också spred de smittobärande lopporna till nya individer.¹⁸

Pestens spår blev förödande i Baltikum. I Livland avled ca 126 000 ester och letter i pesten. De överlevande uppgick till endast omkring 90 000 personer. I Estland hade befolkningsminskningen varit ännu kraftigare, omkring 70 % avled i farsoten, vilket betyder att bara 120 000 – 150 000 personer levde i det nuvarande Estland. Kurland och Ösel kom lindrigare undan. Här rörde sig dödligheten mellan 50 och 30 %.¹⁹ När man till detta lägger alla de många som antingen dödades av ryssarna eller som av dem släpades i fångenskap betyder det att landsbygden låg i det närmaste ödelagd. Det verkar uppenbart att befolkningen var försvagad i Baltikum p.g.a. missväxten 1709 och den matbristen som följde och därför saknade motståndskraft mot allehanda farsoter. Det ledde till att befolkningen sannolikt också drabbades av andra epidemier sommaren 1710 då fästning efter fästning föll.²⁰

Pesten nådde Helsingfors, dit den förts av flyktingar från Estland, den 9 september 1710 då de två första sjukdomsfallen inträffade. I det

17. Johansson 1983, s. 43-44; Persson 2001, s. 272.

18. Johansson 1983, s. 44; Englund 2000, s. 435.

19. Niitemaa, Hovi 1991, s. 283; Zetterberg 1995, s. 60-61; Laidre 1996, s. 224.

20. Wittram 1954, s. 125; Persson 2001, s. 273.

sammanhanget uppstod säkert ryktet att framför allt de som inhyst flyktingar avled, ofta inom någon timme efter att de smittats. Det måste ha lett till en ökad misstänksamhet och avoghet mot flyktingarna. Sammanlagt avled 1 185 personer under de svåraste månaderna i staden. I denna siffra ingår åtminstone 19 borgare från Nyenskans,²¹ men med säkerhet även ett stort antal andra flyktingar och övriga utsocknesbor.

Sjukdomen härjade speciellt häftigt i oktober-november och skördade många offer ännu under vintermånaderna december, januari och februari i bl.a. Borgå, Åbo och Nådendal, men även så långt norrut som i Kalajoki och Uleåborg. Också till Borgå fördes pesten av flyktingar. Den första som avled var en köpman från Reval. Man räknar med att stadens mantalsskrivna befolkning sjönk från 566 personer till 434 p.g.a. pestens härjningar. Från Åbo har man inga säkra uppgifter, men man kan kalkylera med att omkring 2 000 personer dukade under i sjukdomen. Från städerna spreds sjukdomen till de närliggande socknarna. I inlandet tycks sjukdomen inte i högre grad ha fått fotfäste medan kustsocknarna drabbades hårt, vilket kan vara ett indicium på att det var just baltiska flyktingar som förde sjukdomen med sig. I Kyrkslätt dog 300 personer i farsoten och i Ingå, där de första drabbade var estniska flyktingar, avled 200 personer, många av dem på Fagervik bruk, i september 1710. Eftersom 1709 varit ett missväxtår är det sannolikt att många var försvagade och dog även i andra sjukdomar under det svåra peståret. Befolkningsförlusten p.g.a. pesten beräknas i Finland ha uppgått till 5 000-10 000 personer, men en del av de döda kan säkert ha varit baltiska flyktingar.²²

Pesten spred sig även över havet till den västra riksdelen och städerna där. Rådet hade visserligen infört karantän för ankommande skepp, men befallningen nådde ofta bestämmelseorterna alltför sent då sjukdomen redan hade hunnit få fotfäste. Skepparna ansåg att karantänen var omständlig och besvärlig och undvek därför kontrollerna. De tidigaste dödsfallen i huvudstaden inträffade sannolikt redan i slutet av juli 1710. Före augusti månads utgång hade närmare 200 personer avlidit där.²³

Att pesten spritt sig till Stockholm med livländare som hade flytt över Östersjön kan anses bevisat då farsoten först bröt ut i det hus på Ladugårdslandet där några flyktingar fått husrum. I huvudstaden nådde sjukdomen sin kulmen i slutet av oktober och ebbade slutgiltigt ut i februari 1711. Av de svenska städerna var det Stockholm som drabbades värst. Enligt senare forskning steg förlusterna i huvudstaden till

21. Suolahti 1950, s. 407; Lindeqvist 1919, s. 161.

22. Neovius 1890-1895, s. 245; Lindeqvist 1919, s. 160-162; Johansson 1983, s. 51-52.

23. Persson 2001, s. 274.

22 000 personer, vilket utgjorde åtminstone drygt en tredjedel, kanske t.o.m. 40 % av stadens befolkning. Också flera mindre städer förlorade upp till 30-40 % av sin befolkning. Uppenbart är, att även här var det de som bodde trångt och som hade små möjligheter att sköta sin personliga hygien, lika litet som de förmådde hålla de ofta vanvårdade husen i skick, som dukade under för farsoten. Bland dem fanns uppenbart ett stort antal flyktingar, men även finnar som av andra orsaker vid den här tiden uppehöll sig i Stockholm. Antalet avlidna i pesten i det nutida Sverige beräknas ha uppgått till 60 000-100 000.²⁴

Pesten och andra farsoter hade i första hand drabbat städerna. Men det här var inte de enda olyckorna som försvårade livet i Finland. År 1708 brände ryssarna Borgå och vid pingsten 1711 drabbades Åbo av en förödande eldsvåda. Det här var faktorer som försämrade städernas ekonomi. En annan viktig faktor var den stagnation som rådde inom utrikeshandeln 1710 och 1711. Detta förorsakade svårigheter för borgarna i alla städer också för dem som inte hade stapelrätt. Speciellt de österbottniska städerna, där tjärhandeln utgjorde en central del av ekonomin, led av den haltande utrikeshandeln.²⁵

De finska städerna drabbades av missväxten 1708-1709 då bönderna inte förmådde sälja något åt borgarna. Inte heller förmådde bönderna i städerna köpa något annat än det viktiga saltet och tobak.²⁶ P.g.a. missväxten, kriget och pesten minskade befolkningen i städerna. Befolkningen i städerna i Åbo och Björneborgs län minskade med 7 % från år 1709 till 1710 och i de österbottniska städerna minskade befolkningen med en tiondedel. Också under de följande åren minskade befolkningen i flera städer. Åren 1710-1712 minskade befolkningen i Nystad med närmare 30 %, i Raumo med knappt 25 %, i Nådendal med ca 17 % och i Ekenäs med ca 18 %. I de österbottniska städerna var minskningen något mindre. Under de två åren minskade de mantalsskrivna i de österbottniska städerna med drygt 12 %.²⁷ De här siffrorna avspeglar dock i högre grad de ekonomiska svårigheterna än en de facto befolkningsminskning.

Även på landsbygden befann sig befolkningen i en svår situation under 1700-talets första decennium. Pesten hade förmodligen inte drabbat landsbygdsbefolkningen i lika hög grad som dem som bodde trångt och fattigt i städerna, men missväxten drabbade naturligtvis befolkningen både på landsbygden och i städerna. Här hörde den obesuttna befolkningen, vars resurser var de sämsta, till den mest

24. Johansson 1983, s. 51-52; Preinitz 1985, s. 40, 44. På Skeppsholmen i Stockholm trängdes utsocknes tiggare ihop i olika baracker. Många av dem var säkert flyktingar och de smittades i ett tidigt skede av pesten. Över 1 000 personer av dem som placerats på Skeppsholmen avled i farsoten. Se Johanson 1987.

25. Kujala 2001, s. 51, 71-72, 86.

26. Kujala 2001, s. 71.

27. Ahonen 1988, s. 71-72.

utsatta gruppen. För de socknar som låg vid de stora landsvägarna var durchmarscherna ständiga plågor där soldaterna gärna lät sina hästar beta på böndernas åkrar och ängar. I början av kriget fick speciellt socknarna kring Viborg känna av truppernas närvaro på ett mycket konkret och hårdhänt sätt. Senare skulle andra delar av landet böja sig under oket av försörjningen av de ryska truppernas hästar.²⁸

Militärt och ekonomiskt var det svenska väldet år 1700 rätt väl rustat inför ett krig, men befolkningen hade redan innan kriget försvagats. Missväxten skulle under de följande åren skörda många liv och befolkningen skulle ytterligare försvagas under peståren. Antti Kujala pekar också på det faktum att de svåra nödåren, som är den största befolkningskatastrofen i Finlands historia, strax innan krigsutbrottet allvarligt hade försvagat befolkningens inte bara fysiska motståndskraft utan också den psykiska.²⁹ Under det första decenniet av 1700-talet bröts folkets motståndskraft ned av nödår och därpå följande svält. Det här ledde till att många också var mer utsatta för olika slags sjukdomar, som spreds bl.a. av de kringströvande flyktingskarorna. I mars 1710 rapporterade landshövdingen i Viborgs län att allmogen hade så dålig tillgång på mat att den tvingades äta halm, bark och höfrön. Hungern ledde till ett moraliskt förfall där människor i desperation utförde våldshandlingar både mot omgivningen och mot sig själv. I Sordavala hängde sig en piga efter att hon hade hungrat så länge att hennes kropp redan visade typiska tecken på svält och börjat svälla. Oroande rapporter om fiendens rörelser ledde också till att nerverna var spända hos dem som bodde i socknarna längs den ryska gränsen.³⁰ De tidigare påfrestningarna och befolkningens försvagade fysiska och psykiska motståndskraft hade säkert en betydelse för hur man uppfattade förlusten av först Baltikum och sedan Finland. Inte bara de svenska myndigheterna, utan även Gud själv, tycktes ha tagit sin hand ifrån invånarna i den östra riksdelen.

28. Ranta 1987, s. 278; Kujala 2001, s. 61.

29. Kujala 2001, s. 39.

30. Vilkuna 2005, s. 35; Lybecker till K. Majt 4.3.1710, landshövdingens skrivelser, SRA.

III FLYKTEN

1. Några begrepp

Inledningsvis är det några begrepp som kräver en definition. Majoriteten av dem som bodde i Finland under den tidsperiod avhandlingen behandlar talade finska, medan en minoritet som framför allt var bosatt i kusttrakten, var svenskspråkig. Eftersom dagens ord för befolkningen i Finland, finländare, är en skapelse från ett betydligt senare skede har jag valt att omtala befolkningen i Finland som finnar oavsett vilket språk de talade. På samma sätt behandlar jag begreppet "svensk". Det är frågan om dem som bodde i det nuvarande Sverige. Likaså avser jag med begreppet Sverige det Sverige vi idag känner.

Ett annat begrepp som berör min forskning är "migration", med vilket avses en individs eller grups förflyttning i rummet och ett byte av boplat. Den moderna migrationsforskningen särskiljer mellan fyra olika former av migration; internationell migration, karriärmigration, kedjemigration och cirkulärmigration.¹

Vid en internationell migration överskrids en statsgräns,² vilket inte skedde då flyktingarna under det stora nordiska kriget sökte sig västerut. De grupper som då sattes i rörelse var undersåtar i det svenska väldet och då de rörde sig från en del av Sverige till en annan överskred de aldrig en riksgräns.

I det tidigmoderna europeiska samhället var migrationen i allmänhet mycket lokal. Man flyttade endast en kort väg, från en socken till en annan eller från landsbygden in till närmaste stad. De som flyttade längre bort var antingen personer som klättrade uppåt på samhällsstegen, s.k. karriärmigranter³ eller de som hörde till de mest oönskade elementen i samhället. Hit hörde tiggare, tattare, zigenare och i vissa fall judar. Det här var befolkningselement som i allmänhet var oönskade och som ingenstans var välkomna. De var ständigt på vandring eftersom de drevs iväg så fort det var möjligt.

En förutsättning för migration är information om flyttningmålet. Den potentiella flyttaren måste inte bara känna till flyttningmålet existens och läge, utan också de faktorer som gör att han eller hon uppfattar målet som en plats som motsvarar hans egna behov och förhoppningar. Under tidigare århundraden begränsades förmågan att bedöma den egna nyttan av migrationen då migrantens uppfattning

1. Svanberg & Tydén 1992, s. 13; Tilly 1978, s. 52-54.

2. Se t.ex. Tilly 1978; Svanberg & Tydén 1992, s. 13.

3. Tilly 1978, s. 54.

om andra orter ofta var bristfällig. I allmänhet kände han bara till sin hemort och andra orter som han personligen hade besökt.⁴

I det tidigmoderna samhället var den information som stod till buds ofta berättelser av andra som besökt orten. Rykten spelade i det här fallet en stor roll där de spreds på kyrkbacken, på krogen eller vid marknader där folk kom samman och kunde dela med sig av sin information. Förmodligen var det, då som nu, få som migrerade utan någon uppfattning om målet.⁵

Då man studerar flyttningsrörelser eller migration kan man konstatera att intresset för en flyttning tycks avta med avståndet. Ju längre bort man står i beråd att flytta desto mer ökar kostnaderna, men också osäkerhet i form av bristfällig information och anpassningssvårigheter då de kulturella skillnaderna kan vara betydande. Man kan även tänka sig att flyttning över ett långt avstånd helt enkelt kommer av sig för att migranten finner vad han söker (t.ex. arbete eller trygghet) redan på väg till det fjärran målet.⁶

Migranten har ofta någon form av kontakt på den nya orten eller alternativt har han en uppfattning om att han kan etablera en sådan på destinationsorten. Migration behöver inte vara ett steg ut i fullständig ovisshet. De som följer någon i spåren har det lättare då de som flyttat tidigare kan bidra med både information och goda råd.⁷

En central form av migration är kedjemigrationen.⁸ Vid en kedjemigration uppstår det miniatyrsamhällen med släktingar eller gamla grannar som alla söker sig till samma nya ort. Man kan skilja mellan aktiva flyttare, som söker nya flyttningsmål och passiva, som följer efter dem som har flyttat tidigare och som därmed kan sägas använda sig av en migrationskedja. Vid kedjemigration är de sociala relationerna av central betydelse. Kontakten mellan hemorten och migranterna bibehålls och de som flyttat först bereder väg för de senare. Nya personer från hemorten flyttar efter så att länk läggs till länk.⁹

I viss mån kan man dra paralleller mellan kedjemigrationen och flykten under det stora nordiska kriget. Många flyktingar bosatte sig på samma ort där släktingar eller grannar från hemorten redan fanns. Flykten uppvisar också likheter med den s.k. lokala migrationen. Det vill säga att man byter bosättningsort i närmiljön och söker sig till grannsocknen eller närmaste stad. Under kriget i början av 1700-talet var detta fallet speciellt i Baltikum och östra Finland där man sökte sig undan de angripande ryska styrkorna.

4. Engman 1983, s. 31

5. Engman 1983, s. 32.

6. Engman 1983, s. 31.

7. Engman 1983, s. 36.

8. Tilly 1978, s. 53.

9. Engman 1983, s. 37-38.

Men flykten kan också jämföras med cirkulärmigrationen, d.v.s. den migration som innebär att flyttaren efter en viss tid återvänder till den ursprungliga hemorten.¹⁰ Så var fallet med majoriteten av flyktingarna efter freden 1721. De som i sin jakt på arbete tillfälligt sökte sig från t.ex. Österbotten till Sverige hörde också de till cirkulärmigranterna. Dagens gästarbetare som för en tid söker sig till Västeuropa för att förtjäna pengar är typiska cirkulärmigranter.

Före industrialiseringen var migrationen i allmänhet lokal och skedde över ett kort avstånd. Ofta var det också frågan om en cirkelmigration. Idag har världen krympt och man migrerar över långa avstånd. Det rör sig därmed ofta om mera definitiva kedjemigrationer eller karriärmigrationer.¹¹

En ofrivillig migration kan förorsakas av flykt, men t.ex. också av tvångsarbete. Det mest kända exemplet torde vara förflyttningen av afrikaner till slaveri i Amerika. De som under stora ofreden fördes till tvångsarbete i Ryssland hörde till samma kategori. Idag, liksom under tidigare århundraden, är den allra vanligaste formen av tvångsmigration flykt antingen den beror på angrepp av fientliga styrkor eller naturkatastrofer.

De migrationsteoretiska teorierna kan inte i alla avseenden tillämpas på en flykt undan en fiende. Till skillnad från en flykt är en migration en planerad handling. Man gör förberedelser, avyttrar egendom och förbereder sig för en tillvaro på den ort man migrerar till. Det är svårt att föreställa sig att man skulle migrera utan att veta vart man är på väg. Migrationen kan också synas vara mera slutgiltig. En flykt är dock en form av en ofrivillig migration där förberedelserna ofta varit få och individen lever i osäkerhet om målet samt tidpunkten för när man når fram till det. En flykt är ofta mera spontan och slutmålet är mera diffust.

Kan man överhuvudtaget jämföra flykten under det stora nordiska kriget med migration? Det finns otvivelaktigt likheter, men också skillnader. Orsakerna till migration är ofta ekonomiska, d.v.s. ett sökande efter en bättre tillvaro. En flykting däremot riskerar att förlora allt då han eller hon lämnar sitt hem. Framför allt under 1600- och 1700-talen fanns det små möjligheter att överföra ekonomiska tillgångar från en ort till en annan. De var bundna i fast egendom, i hus och mark, i handelsvaror och skördar.

Ett annat centralt begrepp i denna avhandling är begreppet "flykting". I allmänhet förstår man med det en person som har överskridit en territoriell gräns och i och med det tvingats lämna det land han tidigare bott i. Under tidigare århundraden var det ofta frågan om

10. Tilly 1978, s. 52-53.

11. Tilly 1978, s. 57.

religiösa minoriteter som drevs på flykt. Minoriteter utgjorde utmärkta syndabockar i regenters strävan efter att konsolidera riket och göra det mer homogent. De judar som drevs ur Spanien år 1492 och de protestanter som drevs ur Frankrike i slutet av 1600-talet är exempel på religiösa flyktingar. I de här fallen vände sig både myndigheterna och folket i det egna landet mot minoriteten och de drevs ut ur sitt eget land. Men även de många krigen, t.ex. det trettioåriga kriget, ledde till att flyktingskaror rörde sig i Europa.¹²

Arméerna var under denna tid i allra högsta grad beroende av den lokala befolkningen för att kunna försörja sitt manskap. Trots att alla krig i viss mån ledde till en, åtminstone tillfällig, flykt var förhoppningen den att befolkningen skulle stanna kvar och fortsätta med sin näring. Beroende på vilka trupper som trampade igenom området skulle befolkningens förråd antingen komma den egna eller den främmande armén till godo.

För bonden och med honom alla drängar och pigor, backstugusittare och andra därmed jämförbara personer var det rätt egalt vem som styrde landet. Bonden var bunden till torvan och kunde svårtligen finna sig en utkomst på annat sätt. Han hade nog med att få mat på bordet och i möjligaste mån undvika de pålagor och krav som kronan ställde på honom. Däremot hade den rikare överklassen, adeln, prästerna, tjänstemännen och borgarna, både orsak till och de ekonomiska möjligheterna att fly. De kunde räkna med att få utstå en omild behandling av fientliga trupper. Därför var antagligen incitamentet till flykt betydligt större för dem än för bonden eller tjänstehjonet.

Inom migrationsforskningen har man beskrivit migrationen som en traumatisk upplevelse för den enskilda individen. Detta skall inte överdrivas, men vid en migration ställs individen inför uppgiften att i en främmande omgivning, där språket är främmande och de kulturella skillnaderna kan vara stora, skapa sig ett hem, skaffa sig en försörjning och bygga upp en ny tillvaro.¹³ För flyktingar som ofrivilligt har tvingats iväg, ofta utan att ha kunnat förbereda sig eller utan ett hopp om en nödvändig försörjning är situationen likaså svår.

Flyktingarnas vardag i det tidigmoderna samhället blev allt annat än lätt på den nya orten i en främmande omgivning. De stod oftast utanför det sedvanliga nätverket i samhället. Nätverk vid den här tiden bestod av släktskap, vänskapsband samt de då så viktiga patron - klient förhållandena. Med det avses förhållandet mellan en socialt, ekonomiskt eller politiskt lägre stående person, d.v.s. en klient, och en överordnad, d.v.s. patronen, som hjälpte och stödde sin klient. Patronens sociala status höjdes av att han omgav sig med många anhängare.

12. Marrus 1985, s. 4.

13. Engman 1983, s. 36.

Klienten kunde få hjälp då han sökte en tjänst, behövde juridiskt stöd eller var i behov av lån. Kärnan i nätverken var ofta familjen. En god giftermålspolitik var central eftersom familjemedlemmar kunde hjälpas fram socialt och ekonomiskt genom ingående av nya allianser. Också vänner kunde vara till hjälp för att främja karriären.¹⁴

Utanför detta slags trygghet stod flyktingarna. De var ensamma och drevs ofta från plats till plats. Även om de dåtida regenterna och myndigheterna såg en ökning av den arbetande befolkningen som en tillgång och gärna lockade folk till invandring, samtidigt som man strävade efter att förhindra utvandring, hade flyktingar ofta svårt att finna arbete på den nya orten. En del kunde komma i åtnjutande av den välgörenhet som prästerskapet, adeln och lokala bemärkta personer idkade. Andra överlevde genom tillfälliga arbeten, tiggeri eller rentav stödd. Till skillnad från modern tid föste man inte samman flyktingarna i stora läger för en längre tid. Underhållet och den sociala hjälpverksamheten var alltför klen utvecklade för det, istället fick flyktingarna ofta tränga ihop sig i ruckel av olika slag. I allmänhet dukade de fattigaste under av hunger och sjukdomar. Vinterkylan skördade också många liv bland de svagaste.

Att myndigheterna i allmänhet inte kände sig förpliktade att ta hand om och försörja andra rikens undersåtar som kom över gränsen ledde till att man inte såg flyktingarna som en ekonomisk börda. Flyktingar utgjorde därmed sällan ett tvistefråga mellan staterna. Men med jämnom såg man inte på stora massflykter, just på grund av att befolkningstillväxten sågs som central för en stark stat och för att arméns försörjningsbehov väsentligt försvagades om befolkningen flydde. Flyktingar har förekommit i alla tider och man har räknat med att det, under de två sekel som följde efter utdrivandet av judarna ur Spanien, fanns en miljon flyktingar i Europa.¹⁵

Enligt ovanstående definition av begreppet "flykting" kan de personer, som under det stora nordiska kriget sökte sig till tryggheten i Sverige inte kallas flyktingar. De överskred ingen statsgräns utan kom från en del av det svenska väldet, visserligen ibland en väldigt perifer sådan. Efter våra senaste krig myntades flera olika begrepp om dem som p.g.a. kriget måste söka sig en ny boplats. Enligt de termer som användes om karelarna var en person som tillfälligt flyttades undan krigshandlingarna evakuerad, medan de som tvingats lämna sina hemtrakter för gott var förflyttade. Också begreppet "displaced persons" användes om karelarna efter våra senaste krig. Idag används oftare begreppet "internflykting". En term som väl kan användas om flyktingarna i det svenska väldet under det stora nordiska kriget.¹⁶

14. Samuelsson 1993, s. 223, 225, 229; se även Lappalainen M. 2005, s. 51-55.

15. Marrus 1985, s. 4-8.

16. Engman, Runblom 1987, s. 127.

Varför termen "evakuerad" här är mindre lämplig beror på att det förutsätter en aktiv handling från myndigheternas sida. Eftersom de flesta hade ett hem att återvända till efter freden 1721 kan man tänka sig att de personer som sökte sig över till Sverige var förflyttade. Men också det förutsätter ett aktivt ingripande från statlig sida.

I Europa var termen "flykting" ett begrepp som fram till 1800-talet enbart användes om de hugenotter som flytt. De personer som flydde undan den franska revolutionen benämndes emigranter. I Tyskland började man först efter det första världskriget tala om "Flüchtling".¹⁷ I det svenska källmaterialet, som denna avhandling bygger på, används termen "flykting" konsekvent för dem som under det stora nordiska kriget hade flytt från Östersjöprovinserna eller Finland. Varken för själva handlingen eller för de personer som kom över havet till Sverige har det i materialet förekommit någon annan term. Det har därför varit logiskt och konsekvent att använda begreppet flykting, också om det ger en antydning om att personen ifråga var ett mera främmande element i den nya miljön, än vad verkligheten var fallet.

Ett annat begrepp, som kanske också kräver en förklaring, är "exil". Termen används vanligen i samband med förflyttningar över gränser, vilket inte var fallet under det stora nordiska kriget. Väl medveten om detta har jag ändå valt att använda termen då det har varit lämpligt.

2. Befolkningsrörlighet och flyktingar

I och med övergången till merkantilismen ersattes den lokalt inriktade naturahushållningen av en nationellt orienterad och statsdirigerad handelspolitik. Merkantilisterna såg kampen om världens resurser som ett nollsummespel. Det vill säga det en stat vann, förlorade en annan. Något som gällde även befolkningen. En stats inflytande och makt ansågs vara beroende av en stor befolkning.¹⁸

Eftersom barndödligheten var stor och medellivslängden ofta kort kunde befolkningen i många fall endast ökas genom inflyttning. Under 1600- och 1700-talen förekom det en viss rörlighet inom det svenska riket. Flyttning inom rikets gränser styrdes av statsmaktens politik visavi olika näringar såsom skogs- och bergsbruk. För detta behövdes även utländskt kapital och kunnande varför inflyttningen av yrkeskunnigt folk stimulerades. Däremot förbjöds emigration och under krigstid var vapenföra män helt förbjudna att flytta utomlands. En viss rörlighet inom det egna riket kunde den svenska statsmakten godkänna, så länge den låg i rikets intresse.

17. Marrus 1985, s. 8-9.

18. Svanberg & Tydén 1992, s. 72.

Också inom riket såg man sig ibland tvungen att förbjuda utflytning från vissa områden.¹⁹

I krigstider var det svårare att kontrollera emigration eller flykt från riket. Därför har vi i Norden några exempel på flykt eller emigration, som har liknande drag som den under det stora nordiska kriget. Den som ligger tidsmässigt närmast är flykten under det Skånska kriget 1675–79. Mera därom nedan. Trots att det i Europa fanns en stor mängd flyktingar i rörelse har jag inte i Mellaneuropa kunnat finna en i litteraturen skildrad lika livlig och väldokumenterad krigstida flykt som den vi har under det stora nordiska kriget. Det är rimligt att anta att om vi skulle ha en lika omfattande flykt på andra håll skulle detta ha avspeglats sig i litteraturen.

En orsak som påverkade befolkningen i det svenska väldet var att ryssarna med sina främmande seder och sin främmande religion hade ett så ohyggligt rykte att redan det skrämde iväg invånarna. Men att flykten blev så massiv berodde i hög grad på att man rörde sig inom det egna landet. Att fly från ett rike till ett annat betydde att man måste ta sig förbi ett stort hinder på vägen – statsgränsen. Under det stora nordiska kriget fanns det ingen risk att man inte skulle bli emottagen på andra sidan havet. Till detta bör läggas Karl XII:s uppmaning till flykt. Tjänstemän och präster följde myndigheternas vilja då de flydde.

Den långa ockupationen inverkade naturligtvis inte mer än marginellt på själva flykten. Däremot inverkade den direkt på att ett flyktingproblem uppstod i Sverige. Som en följd av att ryssarna erövrade Baltikum och eftersom Finland så länge var ockuperat blev myndigheterna tvungna att upprätta en organisation för att kunna försörja flyktingarna. Men man kan också fråga sig varför myndigheterna gjorde sig så stora ansträngningar? Svaret står förmodligen att söka i det mycket stela, men samtidigt samhällsbevarande, ståndssamhället. Man kunde inte låta stora skaror av ståndspersoner sjunka ner i misär.

Ett krig som förs över stora landområden går alltid ut över befolkningen i de berörda trakterna. Befolkningen undviker att komma i direkt kontakt med den främmande hären. I många fall drar man sig då tillfälligt undan de härjande och skövlande arméerna. Men till en flykt till helt andra områden ledde det under 1600- och 1700-talet mera sällan.

I de östligaste socknarna av Finland hade det förekommit en rörlighet bland befolkningen ända sedan 25-årskriget 1570–1595. Då flydde den ortodoxa befolkningen i Kexholms län och Ingermanland österut. Av dem skulle endast en del återvända. När kriget blossade upp igen under 1610-talet gav det upphov till en karelsk massflykt. Många av dem som flydde då valde sedan att stanna på sina nya boningsorter.

19. Villstrand 1989, s. 10-11, 14, 17, 26.

Sedan Sverige erövrat området hade det svenska riket utökats med en befolkningsgrupp som bestod av grekisk-ortodoxa ingrer, voter och ryssar. Under de följande decennierna skedde en inflyttning till området av finnar som kom främst från Karelska näset och Savolax. Tillvaron för de ortodoxa var allt annat än trygg i det svenska riket. Under generationer hade man bland de ortodoxa karelarna flytt österut, undan förföljelser och trakasserier, men också p.g.a. ekonomiska orsaker. När Johannes Gezelius d.y. blev superintendent i Narva i början av 1680-talet strävade han efter att göra Ingermanland lutherskt där bara de rysktalande fritt skulle få utöva sin ortodoxa tro. Omgivningens tryck ledde ändå ofta till att ingermanländarnas barn växte upp som lutheraner.²⁰

Jussi T. Lappalainen har i sin bok om Karl X Gustavs ryska krig 1656-58 beskrivit den flykt som förekom då. Delar av den grekisk-ortodoxa befolkningen kände sig otrygg i Finland. Ur deras synvinkel var det bättre att ansluta sig till en regent som bekände sig till den bekanta och trygga ortodoxa tron än att ha en överhet med en främmande trosriktning. När svenskarna såg ut att gå segrande ur striden valde många ortodoxa att fly österut för att undgå svenskarnas hämnd. Lappalainen räknar med en befolkningsförlust i området på omkring 25 000. Här ingår både de som flytt, de som dött i kriget och övriga befolkningsflyttningar. I Ryssland där det rådde brist på arbetskraft visade man ett stort intresse för flyktingarna, som sågs som en del av den ryska befolkningen. De skulle placeras på ödehemman och förteckningar gjordes upp på vem som placerades var. Från svenskt håll krävde man att flyktingarna skulle återlämnas, men det kravet ledde inte till något resultat. I slutet av 1600-talet hade de ortodoxa i de flesta pogoster i Nöteborgs län minskat till under 20 % av befolkningen. Bara i byarna vid Nevamynningen fanns ännu en större ortodox minoritet som då uppgick till ca 30 %. I området hade ortodoxa även tidigare sökt sig över till Ryssland i en strävan att undkomma hårda skatter och dåliga skördar. Man räknar med att inalles 50 000 karelare sökte sig till Ryssland under hela 1600-talet. Flyktingströmmen österut ökade under de första åren av 1700-talet då boskapspest, missväxt och krig tärde på befolkningens möjligheter att klara sig i området.²¹

Karl X Gustavs krig ledde också till en flykt västerut från gränsområdena och panikreaktioner ända borta i Österbotten. I juni 1656 anföll ryssarna överraskande Nyen och erövrade fästningen och staden. De som inte hann fly slogs brutalt ner. Flera hus plundrades för att sedan

20. Engman 1983, s. 64-65; Kepsu 1995, s. 105; Villstrand 1989, s. 20; se även Laasonen 2005.

21. Lappalainen J.T. 1972, s. 283-285; Kepsu 1995, s. 104, 110; Engman 1984, s. 136; Villstrand 1989, s. 21; Villstrand 2005, s. 32, 41.

brännas. Svenskarna tände själva på tusentals tunnor med spannmål och salt, som ryssarna därmed gick miste om. Längre var staden inte i ryska händer för redan i september samma år kunde svenskarna utan svårighet återta staden.²²

Borgare från Nyen sökte sig till tryggheten i Narva, Borgå och Helsingfors. På de nya orterna uppstod snart en konflikt mellan flyktingarna och borgerskapet om de förras rättighet att bedriva handel och ägna sig åt hantverk. I Helsingfors ställde magistraten som villkor för flyktingarnas rätt till handel att de avlade borgareden. Men eftersom flyktingarna inte i laga ordning sagt upp sitt burskap i Nyen vägrade de gå med på det, vilket ledde till att magistraten förbjöd dem att i staden bedriva handel och ägna sig åt hantverk. År 1660 vände sig flyktingarna till konungen med en anhållan om att, tills de kunde återvända hem, få bedriva borgerliga näringar i nämnda städer. Rådet avtog ansökan och uppmanade flyktingarna att bege sig tillbaka till Nyen.²³

Ett annat exempel på flykt, eller emigration, har vi under det Skånska kriget 1675-79. När kriget led mot sitt slut sommaren 1679 lovade den danske konungen tjugo års skattefrihet åt alla skåningar som valde att bosätta sig i danska städer. Invånarna i Helsingborg och sedan också i de andra skånska städerna anmodades att flytta till Danmark. Där skulle de åtnjuta skattefrihet och vara befriade från borgerliga tjänster. Inom sex veckor skulle de som var intresserade av erbjudandet anmäla sig för kansliet och uppge var de tänkte slå sig ner. Också de skånska bönderna fick erbjudande om vissa skattefriheter om de flyttade över till Danmark.²⁴

För de flyktingar, eller som Knud Fabricius föredrar att kalla dem, emigranter som var mest utplundrade utfärdade kansliet i Köpenhamn så kallade allmosebrev. Det var ett slags licenser som gav folk rätt att tiggas vid kyrkporten och gällde främst bönder, men även prästänkor och borgare. På så sätt förväntades de få något att livnära sig på. År 1679 utfärdades 239 sådana brev, vilket betyder att då övriga familjemedlemmar räknas med måste allmosebreven ha berört flera hundra personer. Följande år beviljades 317 bättre ställda borgare skattefriheter. Inalles utfärdades det 950 skattebrev och licenser för tiggeri. Av dem utställdes 1/3 till bönder.

Fabricius utgår från att man vid den här tiden kan räkna med fem personer per hushåll, inklusive barn och tjänstefolk. Om detta var fallet får man en summa på 5 000 personer som skulle ha kommit i åtnjutande av skatte- och allmosebrev. En summa som Fabricius ansåg att var ett minimum. Skattemantal och kyrkböcker visar att långtifrån alla

22. von Bonsdorff 1891, s. 365-366.

23. von Bonsdorff 1891, s. 388-389.

24. Åberg 1995, s. 140.

skånska flyktingar kom i kontakt med myndigheterna och därmed inte har lämnat så tydliga spår efter sig. Man vet alltså inte hur många som verkligen emigrerade. Men Fabricius anser att det totala antalet flyktingar kan ha uppgått till ungefär 10 000 personer, eventuellt fler.²⁵

Det finns belägg för att ståndspersonernas familjer i Finland under 1700-talet i medeltal bestod av 6,2 personer. Alf Åberg har, bland annat i sin bok *När Skåne blev svenskt*, polemiserat mot Fabricius beräkningar om familjernas storlek. Åberg säger att man visserligen kan räkna med att ett matlag under fredstid bestod av fem personer, men påpekar att det nu var frågan om krigstid, då det rädde helt andra omständigheter. De drabbade familjerna hade förlorat det mesta de ägt. Dessutom hade familjerna ofta splittrats i samband med att de drivits med folkmassorna då trupperna retirerade.²⁶ Även om antalet emigranter från Skåne till Danmark kanske måste anses vara färre än 10 000 har vi här ändå ett relativt begränsat område med en betydande åderlätning av befolkningen.

Vilken var då drivfjädern i den skånska emigrationen? Det förefaller osannolikt att befolkningen frivilligt bröt upp från sina hemtrakter. Inte heller drevs de av någon sympati för Danmark, de var trots allt i första hand skåningar och inte danskar, men inte heller svenskar. Skåningarna hade endast svaga band till Danmark. Säkert kan det i det här fallet ändå ha haft en viss betydelse att framstående medlemmar ur den skånska adeln, till exempel de tre bröderna Thott och flera professorer vid Lunds universitet, utvandrade för att undgå att bli svenska undersåtar. De framstod säkert som exempel för andra, på samma sätt som ståndspersonerna från Finland och Östersjöprovinserna omkring trettio år senare skulle göra. De som tidigare hade haft en framträdande ställning såg inga möjligheter att stanna kvar i det svenska Skåne.²⁷

Den viktigaste orsaken till utvandringen var att städer hade bränts och att landskapet var så förstört av kriget att många inte fann någon annan utväg för sin försörjning. Att efter fredsslutet återvända var inte möjligt. De som trots allt återvände anklagades för otrohet. Något pardonsplakat för dem som flytt till Danmark ville Karl XI inte höra talas om. Han ville inte ha opålitliga element i ett så viktigt gränsområde. Därför stannade de flesta flyktingarna

25. Fabricius 1955, s. 206-209, 223-224.

26. Åberg 1965, s. 110. Wirilander har beräknat att de adliga familjerna bestod av 5,6 personer under perioden 1721-1770. Räkna man med alla ståndspersoner stiger medeltalet till 6,2. Siffran sjunker om man räknar bort alla barn som avled före fyllda 15. Fyra barn blir då medeltalet för alla familjer som räknades höra till ståndspersoner. Av de här hade prästerna i allmänhet fler barn än adelsfamiljerna. Wirilander 1974, s. 145.

27. Åberg 1965, s. 111; Fabricius 1955, s. 205, 207.

kvar i Danmark, endast en bråkdel av dem vågade försöket att ta sig tillbaka till Skåne.²⁸

Uppenbarligen möttes inte skåningarna med fientlighet av befolkningen i Nordsjälland. En del skåningar gifte sig med danska kvinnor. I Helsingör ökade invånarantalet kraftigt p.g.a. invandringen. Här fick skåningarna ty sig till enklare arbeten som fiskare, arbetare, färjemän, hökare och öltappare. Många av invandrarna fick det ofta sämre ställt i Danmark än i hembygden. De unga som hade förmåga att arbeta kunde bättre ta sig fram och tog ofta tjänst som pigor och drängar. De flesta skåningar som flydde stannade i Nordsjälland där många av dem som visat den danska kronan sin trohet levde som tiggare, ofta utfattiga och vanföra. Bäst gick det för ståndspersonerna. Prästerna fick danska församlingar och adelsmännen, som hade gods i Danmark hade sin försörjning säkrad.²⁹

I Danmark fick flyktingarna, eller emigranterna, klara sig på egen hand med ett visst stöd av myndigheterna. Skattefrihet kunde bara den dra nytta av, som förtjänade något. Allmosebrevet krävde initiativ av den som innehade dem. Man måste ta sig till någon plats, t.ex. utanför kyrkan för att där tigga ihop till sitt dagliga bröd. I Sverige skulle man reagera på ett annat sätt och organisera en omfattande hjälp för de blottställda flyktingarna. Där var principen den att understöd skulle delas ut både till hushyra och för andra levnadskostnader. Visserligen skulle en stor del av flyktingarna hänvisas till egen försörjning, men i princip skulle även de få hjälp att finna sig en utkomst. En viktig skillnad finns det gällande de här två grupperna. I Danmark skulle flyktingarna inlemmas i samhället, då Skåne hade gått förlorat. Detta var ett faktum som man tycks ha accepterat. I Sverige väntade man på att ryssarna skulle häva ockupationen av Finland så att flyktingarna skulle kunna återvända hem. Flyktinghjälpen var endast tänkt som en tillfällig hjälp och inte en permanent lösning.

Som ett tredje exempel på dåtida flykt kan nämnas flykten i och från Baltikum fr.o.m. det stora nordiska krigets början år 1700. I Baltikum, liksom på andra håll, sökte sig landsortsbefolkningen till skogarna i väntan på att det värsta skulle vara över. Där gömde de sig i bergsskrevor och jordkulor, något som speciellt under vintermånaderna innebar stora lidanden. Vistelsen i ödemarken kan inte ha blivit lång då man beaktar de svårigheter de flyende måste ha haft med att skaffa mat och att tillreda den. Öppen eld avslöjade obarmhärtigt för de fientliga trupperna var folk höll sig dolda. Många tog sig in i städerna för att där få ett bättre skydd mot de ryska trupperna. Till exempel i Riga hade man noterat över tusen

28. Åberg 1965, s. 111.

29. Åberg 1965, s. 111-113.

flyktingar innan staden föll år 1710. Det här var vanligt vid krig. Under trettioåriga kriget räknade man att de 20 000 invånarna i Magdeburg utökades med omkring 10 000 flyktingar från förstäderna och den omgivande landsbygden vid belägringen år 1631.³⁰ I Finland fanns inte samma möjligheter, då städerna med undantag av Viborg inte var befästa.

Man kan anta att en stor del av flyktingarna sökte sig hemåt igen när erövringsskedet var över. Men en hel del personer av framför allt tysk-baltiskt och svenskt ursprung flydde till Finland och Sverige. De baltiska städerna var förutom av krig även drabbade av pest och dödligheten var stor. Befolkningen hade minskat betydligt och de några tusen – främst ståndspersoner – som antas ha flytt västerut måste ytterligare ha decimerat stadsbefolkningen. Trots detta nämner till exempel inte Witt-ram i sin *Baltische Geschichte* flykten till Sverige. Också i övriga verk tycks man antingen inte känna till flykten eller också inte anse att den hade någon större betydelse. Tidvis har det inte heller varit politiskt opportunt att tala om flykt från Baltikum. Flykten från det baltiska området var säkert mindre betydelsefull än den flykt som från och med 1710 skedde från Finland. De är också till sin karaktär något olika, eftersom flyktingarna i Baltikum huvudsakligen rörde sig inom ett ganska litet område, främst från landsbygden in till närmaste stad.

I Baltikum handlade befolkningen rationellt då den drog sig undan i skydd till ödemarkerna eller inom stadsmurarna och därmed undvek att komma i fötterna på armén. När erövringsskedet var över kunde många söka sig hem igen.

Att skicka familj och egendom till säkrare områden var vanligt bland de besuttna i orostider. När Riga 1656 stod inför en rysk belägring skickade de mest framstående borgarna sina hustrur till Lübeck.³¹ Samma mönster går igen under det stora nordiska kriget då man evakuerade sin värdefullaste egendom när hotet om ett fientligt anfall ökade. Och säkert såg många till att även familjen evakuerades när krigshandlingarna faktiskt var ett faktum. I de stora skogarna var det relativt lätt att, åtminstone för en tid dra sig undan, för att sedan när situationen lugnat ner sig komma fram igen. Det finns flera exempel på att man evakuerade både människor och föremål under den ryska erövringen. I Raumo skickade ett föräldrapar iväg sina två barn till Sverige, medan de själva stannade kvar i staden. Det här måste ändå vara ett undantag, även om det finns en formulering i en böneskrift från det åländska prästerskapet där de säger sig ha skingrat sitt bo och "skaffat undan hustru och barn" när fienden närmat sig.³² Andra

30. Witt-ram 1954, s. 125-126; Elisabeth Nilsson m.fl. till K. Maj:t 7.7.1708, Skrivelser till konungen 1133:11 ser I 32, SRA; Ericson Wolke, Larsson, Villstrand 2006, s. 210.

31. Englund 2000, s. 420.

32. Lagus 1887, s. 6-7; Liskan Johansdotter till K. Maj:t april 1722, Skrivelser till konungen 1133:11 ser I 30, SRA; Dreijer 1970, s. 33.

uppgifter om barnevakueringar har jag inte funnit. De småbarn, som under flykten och senare i Sverige togs om hand av släktingar, grannar och andra hade med all sannolikhet antingen tappat bort sina föräldrar eller förlorat dem i pesten eller kriget.

3. Ett alternativ – anpassning

En förutsättning för att en armé alls skulle marschera och ställa upp sig i slagordning var att underhållet fungerade. Om de yttre omständigheterna var undermåliga ledde det ofta till att stridsmoralen blev lidande. Förläggningar och kvarter samt mat och dryck spelade en dominerande roll i en soldats vardag.³³

Krigsskådeplatsen fick stå för stora bidrag i form av kontributioner antingen i reda pengar eller som proviantpersedlar. Det var det här området som skulle föda och göda kriget, men det var sällan tillräckligt för att underhålla hela den stora hären. Därför måste man också tillföra medel utifrån. I hög grad drabbades civilbefolkningen som råkade vara bosatt där arméerna marscherade fram.³⁴

Ju längre in i fiendeland en armé trängde in desto besvärligare blev frågan om underhållet. En del underhåll måste man ta från hemlandet, men transportererna var ofta besvärliga. Dels var det frågan om dåliga kommunaktioner med ett outvecklat vägnät, men också mängden som skulle transporteras kunde ställa oerhörda krav på administrationen. T.ex. den mängd foder som krävdes för truppernas hästar kunde inte fraktas längre sträckor. I fall motståndaren allvarligt lyckades försvåra motpartens underhåll kunde det ha vittgående följder för krigets utgång.³⁵

Vid långvariga ockupationer utnyttjades det erövrade området på olika sätt. Städernas tullinkomster indrevs av ockupationsmakten, ockupanternas egna officerare kunde tilldelas gårdar, män tvångsutskrevs till krigstjänst och befolkningen tvingades till olika arbeten. I fall ockupationen skulle bli mera beständig gick erövrarna självfallet mera varsamt till väga.³⁶

Att plundra det land som armén föll in i hörde sedan medeltiden till soldaternas rättigheter och var en del av deras belöning för att de hade tagit värvning. Under 1600-talet förbjöds de mest extrema formerna av plundring, t.ex. kyrkor och kloster samt hus, hägnader, åkrar och ängar skulle få förbli orörda. Bakom förbudet låg ekonomiska intressen, ett ruinerat område kunde inte försörja en armé.³⁷

33. Grauers 1968, s. 111.

34. Grauers 1968, s. 126; Nilsson 1984, s. 30.

35. Grauers 1968, s. 121; Kuvaja 1999, s. 42; Kujala s. 197.

36. Kuvaja 1999, s. 43-44.

37. Kuvaja 1999, s. 57-58.

Eftersom plundringen var en del av krigföringen var det vanligt att människor av rädsla för överväld flydde till tryggare trakter. Den som kunde tog med sig sin egendom, andra gömde undan den så gott det gick.³⁸

När fienden närmade sig hade befolkningen i Finland två alternativ, antingen kunde den fly västerut eller också kunde den stanna kvar och försöka anpassa sig till ett liv under främmande herravälde. Enligt tidigare nämnd betydelse av termen "evakuerad" återvände de personer, som hade sökt skydd i ödemarken, till sina hem. Det är sannolikt att endast enstaka personer skulle ha stannat kvar i skogen eller på någon annan lugnare plats i Finland. Möjligheterna för allmogen att överleva en längre tid borta från hemmet var på den här tiden så små att det knappast kunde ha skett. Detta resonemang leder till antagandet att de som endast drog sig undan vid själva erövringen småningom anpassade sig till de nya härskarna. För den vanliga bonden, torparen eller borgaren kan anpassningen ha gått relativt lätt. Svårare var det för de tjänstemän som stannade kvar även om flera fortsatte sin verksamhet eller t.o.m. avancerade under ockupationsåren. Speciellt svår blev situationen för prästerskapet, som blev något av en buffert mellan ryssarna och den finska befolkningen.

Flera präster stannade in i det längsta kvar i sina församlingar. Vicepastorn i Hirvensalmi, norr om Kexholm, Andreas Alopaeus, berättade i ett brev till Härnösands domkapitel år 1717, att han inte velat överge sin församling trots att fienden fräntagit honom det lilla han ägde. Då ryssarna ville få Alopaeus att gå deras ärenden vägrade han. Först när han fick deras "mordiska upsåt emot mig weta" fann han det för gott att ta till flykten. Kyrkoherden i Närpes, Gabriel Thauvonius, flydde först efter att prästgården fyra gånger blivit plundrad och till sist nerbränd. I Sjundea valde sockenadjunkten att själv stanna kvar i församlingen, men skickade sin hustru till säkerheten i Sverige.³⁹ Det verkar som om det allmänt förekom att just prästerna såg till att familjen satte sig i säkerhet medan prästen själv stannade kvar i församlingen så länge det gick. Johan Serlachius, kyrkoherde i Helsingfors, nämner i ett brev till biskop Gezelius i slutet av maj 1713 att han, om han får tillstånd att lämna sin församling, genast skall söka upp sin hustru och sina barn som tydligen tidigare lämnat Helsingfors. I Ilmajoki hade kaplanen Josef Stenbäck sänt iväg sin familj till Sverige. Stenbäck hade kommit till församlingen först 1715 efter att företrädaren hade flytt. Hans hustru och de tre barnen återfinns i Sverige 1715 och 1716 då de lyfter

38. Kuvaja 1999, s. 58

39. Forsman 1899, s. 36; Andreas Alopaeus till domkapitlet i Härnösand 10.4.1717, Domkap. arkiv, inkomna handlingar E III:5, HLA.

understöd. Hustrun uppger då att hennes man är fången, men tydligt skötte han församlingen under krigsåren.⁴⁰

Präster tvingades under ockupationen att uppträda som uppborrdsmän för att uppbära, inte endast de ordinarie, utan även de extraordinarie räntor som skulle indrivas. Dessutom skulle de stå för de skjutsningar erövrarna krävde samt rekognosera och förmedla information om de svenska partigångarnas aktivitet. När partigångare oväntat dök upp i socknen hände det ofta att prästen ställdes till svars för detta. Som exempel kan nämnas att kyrkoherden i Ikalis, Johan Favorinus, blev tillfångatagen av ryssarna efter att svenska partigångare syntes till i socknen. Han avled på Tavastehus slott 1716 efter att ha misshandlats svårt.⁴¹

Det var inte helt entydigt hur prästerna skulle förhålla sig till den nya situationen. När fienden närmade sig Viborg beslöt apologisten vid skolan, Johannes Alopaeus, sig för att inte stanna kvar längre än nödvändigt. Hans äldre bror Magnus hade år 1708 blivit prästvigd. Innan dess hade han i några år fungerat som lektor i matematik i skolan i Viborg. Av orsaker som vi inte känner till stannade Magnus kvar i staden då den ockuperades av ryssarna. År 1710 blev han på ryskt förordnande kyrkoherde i Viborg. I hans uppgifter ingick uppenbarligen också att examinera präster samt att ha uppsikt över församlingarna i Tavastland.⁴²

Även om de flesta ämbetsmän flydde stannade många av de lägre tjänstemännen kvar. Så stannade t.ex. lantmätare Nils Avander, härads-skrivaren i Borgå Isack Björckell samt härads-skrivaren i övre Hollola Samuel Wilckman och Axel Löfwing kvar i Finland. Löfwing, som hade varit härads-skrivare i nedre Hollola, är ett gott exempel på den anpassning flera av de lägre tjänstemännen genomgick under de nya herrarna. Han gjorde karriär under kriget och avancerade till kamrer vid Åbo generalguvernement.⁴³

De tjänstemän som, av en eller annan anledning, valde att stanna kvar i Finland greps efter freden av rädsla för repressalier från den svenska statsmaktens sida. I Österbotten författade präster och tjänstemän en böneskrift till länets landshövding där de hävdade att flykt inte hade varit möjligt på grund av den fattigdom de levde i, samt att de alltid hade sett till folkets bästa. Där den som deserterat till fiendesidan, även om det skedde under fångenskap, blev åtalad för högmålsbrott, kunde den som under ockupationen stannat kvar hemma och

40. Neovius 1890-1895, s. 701; Vilkkuna 2005, s. 15; Aminoff-Winberg 1995, s. 87, 109; Rimpiläinen 1978, s. 155.

41. Simolin 1912, s. 255, 257.

42. Cederberg A.R. 1947, s. 6; Lagus 1889, s. 275.

43. Kommissionen angående trupptransport till Finland, ÄK 251, SRA. I kommissionens handlingar konstaterar man år 1721 att det är obekant om Avander fortfarande är i livet. Lindeqvist 1919, s. 485.

därmed gått fienden tillhanda i lokala ärenden gå fri från åtal. Annat var heller inte möjligt då hela den finska befolkningen hade varit tvungen att böja sig för fiendens maktspråk. I fredsfördraget från år 1721 stadgades det om en ömsesidig amnesti för den som tjänstgjort hos fienden. Också om det kunde ses som en mer formell paragraf än som något i praktiken bindande påverkade det myndigheternas syn på tjänstemännens verksamhet i Finland under krigsåren. Det här avspeglade sig också bland folkets breda lager. Man tycks ha visat en förståelse för den som tjänstgjort hos ockupationsmakten. Undantag gjordes naturligtvis för dem som allvarligt överträtt sina befogenheter.⁴⁴

4. Krigshändelserna i Baltikum och flykten

Liksom Finland hade också Baltikum drabbats av missväxt och nödår 1696-1697. Den estniska befolkningen uppgick år 1695 till ungefär 350 000 personer. Under de svåra nödåren minskade befolkningen med ca 70 000 – 75 000 individer. Några år efter den svåra missväxtåren bröt kriget ut varpå Baltikum genast blev en krigsskådeplats där ryssarna, som det skall visa sig, gick mycket brutalt fram.

När sachsarna i början av februari 1700 närmade sig Riga uppstod trängsel och förvirring vid stadens portar när hundratals människor, som vanligen bodde i förorterna utanför stadsmurarna, nu trängde på för att rädda sig. De svenska försvararna uppmanade befolkningen att gripa till vapen och försvara sig. Adeln, som bodde på herrgårdar och gods ute på landsbygden hörsammade inte uppmaningen utan valde att fly norrut till Reval, Pärnu och Dorpat. Därmed lämnade de inte bara hus och hem åt sitt öde utan övergav även allmogen i byarna och priskav den södra delen av Livland för fiendens härjningar. De första plundrarna var i alla fall inte sachsiska trupper utan de lokala bönderna, som stal vad de kunde komma över av mat och andra förråd.⁴⁵

När ryssarna i sin tur föll in i Ingermanland flydde invånarna i huvudsak åt två håll. Från de östra delarna och från mellersta Ingermanland sökte man sig i allmänhet till Finland. Medan de som bodde i de västra delarna av området tog sig till den trygga fästningen Narva.⁴⁶

Då fienden hösten 1700 omringade Narva sände ryssarna ut plundrarskaror i omgivningarna där byar, kyrkor och gods brändes medan befolkningen antingen slogs ihjäl eller togs till fånga. Unga kvinnor och flickor släpades till de ryska härlägren där soldaterna våldförde sig på dem. Speciellt byarna Waiwara, Luggenhusen, Jewe och Isaak råkade illa ut. De som kunde, gömde sig i skogarna eller i de stora kärrmarkerna.

44. von Koskull 1952 a), s. 250-251.

45. Laidre 1996, s. 69-70.

46. Erviö 1938, s. 205.

Andra flydde till Reval och sökte skydd inom stadens murar. Bakgrunden till den panik som uppstod när ryssarna drog genom trakterna, låg i de vandringsägner om kalmuckerna som föregick de ryska trupperna. Kalmucker beskrevs som vidriga varelser, ett mellanting mellan människa och hund och kallades också "hundnosar". De hade rykte om sig att vara ovanligt råa och sades gärna äta rått kött och inälvor. Ingenting undgick deras skarpa väderkorn, de fann såväl människor som nergrävda matförråd och dyrbarheter. De här berättelserna känner man till från Livland redan på 1500-talet. De har sitt ursprung i Ivan IV:s opritschina, en terrororganisation vars symbol var ett hundhuvud hängande vid hästbetslet. Förmodligen hade livländska flyktingar hämtat med sig berättelserna om de här grymma varelserna först till Estland och sedan till Finland.⁴⁷

Masspsykosen spred sig som en löpeld där flyktingarna drog fram västerut. Var än de flyende träffade på andra ester berättade man om hur ryssarna våldtog kvinnor och barn och hur de brände dem levande. Att fienden stack ut ögonen och skar av tungan på folk verkade nästan som en mild behandling i jämförelse med att det berättades att de stoppade in påsar med krut i mäns uppskurna magar och kvinnors sköten för att sedan spränga dem. Få bybor åhörde sådana berättelser för att sedan lugnt fortsätta sin vardag. Som en flodvåg sveptes folk med och anslöt sig till de olyckliga flyktingarna.

De laglösa tiderna ledde även till att de estniska bönderna drogs in i en malström av överfall och plundring. Man anföll enskilda gods och plundrade det som flyktingarna tvingats lämna efter sig. Till exempel Jewes herrgård vandaliserades när alla fönster slogs in. De plundrande bönderna tog in hästar i salongen och förstörde hänsynslöst allt i sin väg. Margus Laidre poängterar att man inte skall se detta som ett utslag av någon klasskamp utan snarare som desperata människors beteende i en kritisk situation där samhällets sedvanliga normer hade åsidosatts.⁴⁸

Efter sin seger vid Narva senhösten 1700 lämnade Karl XII de svenska Östersjöprovinserna och tågade med den svenska huvudarmén söderut. På polsk och sachsisk mark invecklades han snart i strider som förde honom allt längre bort från Baltikum. Tsar Peter utnyttjade andrummet som därmed uppstod till att förstärka den ryska armén. Då Karl XII bröt upp från sitt avslutade fälttåg i Polen förberedde sig tsaren på ett slutligt anfall mot Baltikum. För att skydda den blivande huvudstaden, S:t Petersburg, valde tsaren att på nytt anfälla Baltikum. Ryska avdelningar tågade 1702 åter in i Ingermanland och Baltikum. Peter I:s egentliga mål var att slutgiltigt stabilisera Rysslands ställning

47. Laidre 1996, s. 140; Tarkiainen 1993, s. 53.

48. Laidre 1996, s. 140.

vid Finska viken. Steg för steg erövrade han de befästa orterna. I oktober 1702 föll Nöteborg, i maj följande år var det Nyens tur och snart därefter var Kaprio och Jama erövrade.⁴⁹

När ryssarna föll in i Ingermanland började även borgarna i Dorpat förbereda sig på sämre tider. Stadsborna deltog i skjutövningar och i källaren under rådhuset lät rådet mura in en järnbeslagen kista med stadens privilegier och andra värdeföremål. Förstaden var full av flyktingar, främst adelsfamiljer som från olika håll sökt sin tillflykt där. För att ryssarna inte skulle få fotfäste vid en eventuell belägring av staden planerade kommandanten att bränna ner området.⁵⁰

Narva och Dorpat omringades och erövrades i juli-augusti 1704. Här uppstod ryska stödjepunkter som ryssarna utnyttjade för sina härjningståg till de delar av Östersjöprovinserna, som ännu var i svenska händer. Ivangorod som var Ingermanlands sista fäste föll några dagar efter Narva. Efter det riktades huvudanfallet mot Kurland och Livland, områden som snart var besegrade.⁵¹

De ryska blodsdåden verkar ha varit brutalare och mer omfattande i Baltikum än i Finland med undantag av Österbotten. Ju tätare bosättningen var och ju större flyktingskaror de ryska strövpartierna stötte på desto större var blodbadet. Efter segern vid Narva 1704 berättades det att de segerrusiga ryska soldaterna utan förskoning och utan att fästa avseende vid officerarnas förbud sköt och slog ihjäl 1 500 svenska soldater och 600 stadsbor. Enligt erövrarna flöt det blod i rännstenarna och det tog två dagar att rensa upp gatorna från sårade och döda som sedan dumpades i Narvafloden.⁵²

De östra delarna av provinsen förhärjades grundligt och av Dorpat återstod en ruinhög efter att staden sprängts i luften sommaren 1708. Året innan hade en stor skara Dorpatbor förts i fångenskap till de inre delarna av Ryssland. Svenskarna i Baltikum försökte i allmänhet rädda sig undan kriget genom att fly västerut framför allt till Sverige, men också till Finland. I kapitulationsfördragen som gjordes upp när städerna dagtingade en efter en garanterades oftast ett fritt avtåg för de svenska familjerna. Från det rykande Dorpat fick därför 5 präster, 3 fältskärer, 6 skrivare, 4 pipare, 2 ingenjörer, 11 borgare och 175 officersfamiljer och barn lämna staden. Också många familjer av balttyskt ursprung valde att följa deras exempel. Bland dem som tog sig till Sverige fanns snickaränkan Christina Biörn, som berättade att hon då staden med "Accord blev uppgiven" inte kunde ta annat med sig än sitt

49. Erviö 1938, s. 206.

50. Laidre 1996, s. 194.

51. Niitemaa, Hovi 1991, s. 269-270; Erviö 1938, s. 206.

52. Vilkuna 2005, s. 61.

lilla barn på armen. Flyktingar från Dorpat valde att söka sig till kusten antingen norrut mot Reval eller söderut till Riga.⁵³

Då Riga föll 1710 fick civilbetjänte tre veckors frist innan de skulle lämna staden. Med garnisonen i Riga fick alla följa som hörde till milisen utan att man gjorde någon nationell åtskillnad. Alla som tänkte lämna området, förutom de ovannämnda civila tjänstemännen, skulle avtåga samtidigt som garnisonen. De livländare som då lämnade staden och sålunda flydde, förverkade rätten till sin egendom. Det var en begränsande faktor och de flesta stannade kvar. Något annorlunda såg kapitulationsfördraget ut för Reval. I det utlovades bland annat ett kejserligt skydd för alla borgare som flytt utomlands, men som sedan valt att återvända.⁵⁴

De våldsamma härjningarna av Baltikum ödelade stora delar av området. Fältmarskalk Boris Šeremetjev, som ledde operationen i området, kunde snart meddela sin tsar att det inte fanns mer att förstöra. Alla orter låg öde och tusentals män, kvinnor och barn hade tagits till fånga. Dessutom hade de ryska trupperna lagt beslag på hästar, kor och annan boskap. Enligt Šeremetjev låg hela Livland och Estland så förött att många ställen endast kunde återfinnas på en karta. Genom att förstöra Baltikum ville Peter I göra det omöjligt för svenskarna att använda området som ett brohuvud i ett senare anfall på Ryssland.⁵⁵

Situationen var katastrofal för Ingermanland och Estland, men den svenska konungen valde att gå allt längre in i Ryssland och mötte där sitt öde vid Poltava sommaren 1709 då den svenska armén den 28 juni slogs i spillror. Tusentals officerare och meniga togs tillfånga och många skulle aldrig mera återse sitt hemland. Andra återvände under 1720-talet efter mer än tio år i fångenskap. Den allra värsta katastrofen undgick man dock, då Karl XII lyckades rädda sig över till Turkiet.

Hösten 1709 omringade ryssarna Riga och i februari 1710 påbörjade de beskjutningen av staden. Man har beräknat att befolkningen, som trängdes innanför stadsmurarna då belägrarna i oktober 1709 slog sin järnring kring staden, uppgick till omkring 45 000 – 50 000 personer varav drygt 1 200 var flyktingar som sökte skydd för fienden. I denna siffra ingick truppförband på ca 10 000 man. För borgerskapet som skulle stå för inkvartering och även i hög grad för proviantering var situationen i det närmaste ohållbar. Hur trångbott folk hade det visar det klagomål en borgare framförde där han påtalade att han bara hade

53. Christina Biörn till K. Maj:t 4.4.1707, Skrivelser till konungen 1133:11 ser I 32, SRA; Zetterberg 1995, s. 60; Snellman 1970, s. 87; Engman 1983, s. 73. Efter ca sex års fångenskap fick de invånare från Narva och Dorpat som överlevt fångenskapen återvända.

54. Arfwidsson 1936, s. 357; Hartmann 1975, s. 12.

55. Zetterberg 1995, s. 61; Kujala 2001, s. 209.

en kammare att förfoga över. I det rummet bodde förutom hans egen familj på 10 personer även 9 män och 9 kvinnor samt 6 barn. Några av dem var dessutom svårt sjuka. Bristen på livsmedel och pesten, som spred sig som en löpeld, försvagade staden. Efter nio månaders belägring och svåra försörjningsproblem samt pestens gissel, var staden tvungen att ge upp den 11 juli 1710. Då hade endast 3 500 personer överlevt belägringen. Garnisonen hade tillsammans med generalguvernören i Livland och Kurland greve Nils Stromberg blivit bortförd till Ryssland. Alla finnar och livländare hade också förts iväg med motiveringen att de numera var tsarens undersåtar och således måste ställa sig i hans tjänst. Om förlusterna faktiskt var så stora innebär det att staden var ödelagd. Om befolkning ansågs vara ryska undersåtar måste det ha begränsat flykten från Riga efter stadens fall. Pärnu tvingades ge sig den 21 augusti samma år.⁵⁶

Sveriges sista stödjepunkt i Baltikum, Reval, föll den 28 september 1710. Också här hade dödligheten varit enorm. Av de ca 10 000 personer som till en början hade uthärdat belägringen återstod omkring 2 000. Bland de döda återfanns 15 rådmän, tre borgmästare, alla läkare i staden samt s.g.s. alla lärare. Kapitulationsfördraget var omfattande och upptog 33 olika punkter. Bl.a. utlovades ett kejsarligt skydd för alla borgare, som hade flytt utomlands och som senare ville återvända till staden. Flera av de familjer, som före kriget tillhört stadens elit existerade inte mera efter 1710.⁵⁷ En del av dem återfanns bland flyktingarna i Sverige, medan andra har försvunnit ur sikte i krigets virvlar. Alla baltiska städer hade nu fallit i ryssarnas händer och egentliga krigsätgärder berörde inte efter detta Östersjöprovinserna.

Ryssarnas härjningar och i hög grad även rykten om grymma våldsdåd ledde till en rätt omfattande flykt bland civilbefolkningen. Det verkar som om man här snarare rört sig inom området än sökt sig över havet till tryggare orter. Det är i alla fall svårt att bedöma flyktens omfattning då så många avlidit i pesten. Situationen i Baltikum framstår därför som mera kaotisk än i Finland. De rykten som florerade var, som så ofta i krig, säkert kraftigt överdrivna. Det blodsdåd några svenska soldater blev ögonvittnen till vid kyrkan i Maholm kan ge en bild av den stämning, som rådde bland befolkningen och som drev dem på flykt. Ryssarna hade i kyrkan lagt beslag på alla de föremål som det

56. Niitemaa, Hovi 1991, s. 270-271, 283; Rosén 1967, s. 279. Rosén säger att kammaren var endast 12 fot i kvadrat. Det är tveksamt om rummet faktiskt var så litet, men säkert var det frågan om en mycket liten stuga där alla de 34 personerna skulle samsas om utrymme. Stromberg återkom tidigt från fångenskapen. 1711 blev han president i kammarkollegium, där han efterträdde Fabian Wrede, och i statskontoret. 1 fot = ca 30 cm.

57. Wittram 1954, s. 126; Hartmann 1975, s. 12, 69, 84-85, 87; Niitemaa, Hovi 1991, s. 283.

gick att föra med sig, altarbilden var sönderslagen, dörrar och fönster hade slagits sönder. Klockaren hade försökt rädda sig genom att gömma sig i kyrkan, men hade först blivit torterad för att sedan befrias av döden. Tydligt hade ryssarna försökt få reda på var kyrksilvret var gömt och därför hade de inte bara bränt klockarens fötter, kinder och ena hand utan även huggit av den andra handen, liksom tungan, näsan och öronen. I sin jakt på värdesaker hade ryssarna öppnat alla gravarna inne i kyrkan och de längesedan begravna liken låg slängda huller om buller.⁵⁸

Vi vet mycket litet om hur man i provinserna uppfattade de flyktingar som under de första krigsåren drog in i städerna för att där söka skydd för fienden. I november 1703 skrev superintendenten Johan Rungius i Narva ett brev till kungen där han påpekade att många värnlösa efter fiendens infall i riket nu levde i en situation där de led brist på det mesta. Han framhöll att det i dessa högst besvärliga tider skulle vara önskvärt att kyrkan kunde få delge faderlösa barn, fattiga officers- och prästänkor någon hjälp. Man kunde, om bara kungen skulle ge sitt tillstånd, använda sig av de medel som samlats in i kyrkorna via kollekter och diverse avgifter. Den här gruppen av nödlidande personer hade inte mat för dagen, och de kunde inte förtjäna sitt levebröd genom lovligt arbete, inte heller var tiggandet en utväg för dem.⁵⁹ Nu sägs det aldrig explicit att vi här har att göra med en grupp nödställda flyktingar, men man kan anta att så är fallet. Kyrkan var den institution som handhade fattigvårdsärenden och genom kyrkokollekt skulle flyktingarna försörjas under hela kriget. Detta är något som vi skall studera närmare längre fram. Från Ingermanland hade ett stort antal präster flytt till Narva. I slutet av år 1703 fanns det i staden drygt 20 präster med sina familjer. Somliga av dem hade mycket stora hushåll och svårt att klara försörjningen. Till exempel kyrkoherden från Kaporie, Johannes Schütz, hade ansvar för ett hushåll på 16 personer. Förutom hustru, barn och svärmor samt tjänstefolk ingick i hushållet också klockaren med sin familj.⁶⁰

De här prästerna levde under små omständigheter och i en anhållan om hjälp, som de riktade till stadens magistrat, framhöll prästerna att de redan hade konsumerat det lilla de fått med sig och sålt de värdeföremål de lyckats rädda, nu återstod endast hungerdöden. Prästerna hoppades att magistraten kunde organisera en insamling bland stadens borgare och andra invånare så att de skulle få någon hjälp. Det verkar som om magistraten i Narva inte skulle ha vidtagit några hjälpåtgärder eftersom prästerna senare upprepar sin bön om för-

58. Laidre 1996, s. 141.

59. Johan Rungius till konungen 25.11.1703, Livonica II:203, SRA.

60. Erviö 1938, s. 207-208.

barmande. Däremot hade prästerna i Reval gjort en insamling till förmån för sina olyckliga bröder och sände till deras hjälp drygt 67 daler, som förmodligen delades mellan de många prästfamiljerna.⁶¹

De flesta av de här prästerna valde att efter Narvas erövring anhålla hos den ryska överheten om att få återvända till Ingermanland. Deras anhållan beviljades och under det fortsatta kriget skulle de protestantiska församlingarna komma att fungera i Ingermanland.⁶²

Vid en jämförelse med vad flyktingarna från Östersjöprovinserna och deras olycksbröder från Österbotten själva berättar verkar det som om de senare hade råkat ut för en betydligt brutalare behandling än de förra. Visserligen finns det de som blivit slagna, men det är inte alls lika vanligt bland balterna som bland österbottningarna. En annan aspekt som vi inte får glömma i det här sammanhanget är att dödligheten bland de baltiska flyktingarna med stor sannolikhet var stor. Folk befann sig på flykt inom Baltikum medan pesten härjade. Många fördes i fångenskap långt in i Ryssland. Det finns en uppgift om att 12 000 livländare hade förts i fångenskap till Ryssland vid jultiden 1701 och av dem skulle endast ett fåtal återvända.⁶³ Som ryssarna själva konstaterar ödelades stora områden nästan helt. Vägen till tryggheten var ofta lång och besvärlig och krävde både umbäranden och i värsta fall människoliv. De flyktingar som tog sig till Finland skulle vid ockupationen få utstå ytterligare lidanden, som kanske uttömde deras sista krafter.

En central skillnad fanns mellan Finland och Baltikum, nämligen det geografiska läget. Från Finland kunde man ta sig till fots till tryggheten i Sverige. Endast i krigets initialskede kunde befolkningen från Ingermanland ta sig till Finland landvägen. När de ryska trupperna avancerade västerut mot Reval och Riga pressade de flyktingarna framför sig. Deras enda räddning var att få tag på någon farkost som kunde ta dem över vattnet antingen till den finska sydkusten eller direkt till Sverige.

Baltikum berördes i högre grad än Finland av detta katastrofernas decennium. Kriget, pesten, de många som släpades i fångenskap till Ryssland och hungersnöden som alltid följde i krigets fotspår ledde i Baltikum till en kraftigt decimerad befolkning, som ännu länge avspeglade sig i en allvarlig brist på arbetskraft. Vi vet inte i vilken mån borgare lät sig lockas av ryska löften om kejsarligt skydd för dem som valde att återvända till Baltikum. Sannolikt förefaller det inte att borgare, som redan hade tagit sig till Sverige i högre grad faktiskt skulle ha återvänt. En återresa var inte något som den svenska statsmakten under krigsåren ställde sig positiv till.

61. Erviö 1938, s. 209

62. Erviö 1938, s. 210.

63. Vilkuna 2005, s. 48.

5. Krigshändelserna i Finland

Liksom i andra delar av det svenska riket hade missväxt och boskapspest försvårat befolkningens förhållanden i de östligaste delarna av Finland. Sommaren 1695 var så kall att rågen blommade först i slutet av juli och när frosten lade sig över markerna i september hade axen inte hunnit mogna. Följande år frös grödan nästan totalt och folk dog i massor.⁶⁴ Åkrarna fick ligga för fåfot och förfallet var allmänt. Det här var bara en förvarning om de olyckor som skulle komma att drabba befolkningen i det svenska väldet.

Ända sedan det stora nordiska kriget år 1700 brutit ut, och periodvis även tidigare, hade det varit oroligt i de östligaste trakterna av Finland. Misstron mellan den lutheranska majoriteten och de som bekände sig till den grekisk-ortodoxa tron var ställvis mycket stor. Under de första åren av 1700-talet förekom ständiga stridigheter mellan de två trosrikningarna i socknarna vid östgränsen, bl.a. i Salmi, Impilahti, Suistamo och Suojärvi. Det antog småningom sådana proportioner att det försvårade det vardagliga livet. Också myndigheterna var misstänksamma mot den grekisk-ortodoxa befolkningen. Våren 1701 vände sig Viborgs domkapitel till kungen för att framföra sina misstankor om de grekisk-ortodoxas samröre med fienden. Enligt domkapitlet fanns det skäl att misstänka att de grekisk-ortodoxa spelade under täcket med ryssarna. De hade av allt att döma hjälpt fienden att hitta vägen till lutheranska hemman där åborna blev överfallna och därmed hade de själva lyckats avvärja angrepp på sina egna hem. För att råda bot på missförhållandena föreslog domkapitlet att man skulle påskynda omvändandet av de ortodoxa, något som man ansett ogenomförbart på 1600-talet.⁶⁵

När ryssarna 1700 anföll Ingermanland drabbades även Nöteborgs och Kexholms län. I augusti strömmade flyktingar från Ingermanland till Kexholm. I Kexholm spred sig oron då flyktingarna kunde berätta skräckhistorier om ryssarnas framfart. Det är uppenbart att ryktena bidrog till att stämningen blev allt mer upphetsad. Flera borgare ansåg det därför säkrast att fly västerut. De höll båtarna färdiglastade och kunde därigenom snabbt fly undan det annalkande hotet. Förutom personliga ägodelar lastade man ombord även salt och annat gods. De som hade sökt sig västerut återvände i december efter den lyckosamma segern vid Narva. I Sordavala hade man samma höst varit beredd på flykt. I väntan på ett eventuellt ryskt anfall hade de förutseende fört sin egendom till tryggare orter. Relationerna mellan lutheraner och grekisk-ortodoxa var så inflammerade på orten att det försvårade befolkningens flykt. De senare ansågs göra gemensam affär med fienden, vilket föran-

64. Takolander 1930, s. 349.

65. Björn 1991, s. 547, Ranta 1987, s. 231.

ledde den grekisk-ortodoxa prästen att packa ihop kyrkans egendom. Han hindrades dock från att lämna orten när han i rädsla för lutheranernas hämnd försökte ta sig österut.⁶⁶

Längs Ladogas västra kust och i det nordvästra hörnet av den stora insjön fanns socknar och städer som tidigare kommit i kläm vid krig mellan Sverige och Ryssland. Man hade en tradition att falla tillbaka på och antagligen planerade de flesta som flydde att återvända när trupperna dragit förbi och krigshandlingarna förflyttats till andra områden.

Från och med augusti 1700 ökade ständigt antalet flyktingar, speciellt i de södra delarna av Karelska näset. I maj 1703 omnämns i Kides flyktingar speciellt från Impilahti, men också från Pälkjärvi och Sordavala. Läget lugnade sig något då tsaren 1703 drog bort sina trupper från Karelen i avsikt att först erövra Baltikum. Som alltid under krig och orostider förekom även nu ett ökat antal oegentligheter, ofta också begångna av flyktingar. Vid vintertinget i Rautus 1704 framkom det att flyktingar i Nöteborgs län hade gjort sig skyldiga till allehanda brott. Bland annat hade de bestulit en bonde på ett flertal tunnor med havre.⁶⁷

Hösten 1702 rövade och brände ryssarna byar ca femtio kilometer från Viborg och den 12 oktober föll Nöteborg. Befolkningen i Nyen reagerade på de illavarslande nyheterna som nådde staden med att åter en gång överge sin egen stad. I slutet av april 1703 tågade fältmarskalk Šerementjev med en stor här mot Nyen och belägrade den svenska fästningen Nyenskans inklusive staden. Fästningen var svag och kunde inte länge stå emot övermakten. Sju dagar senare, den 1 maj, tvingades kommandanten dagtinga och ryska trupper marscherade in. Då hade redan de förmögnare invånarna och prästerna flytt. Kommendanten hade före stadens fall tänt eld på en del hus och förråd, vilket märkbart försvårade invånarnas tillvaro. De som inte hade flytt blev tillfångatagna och fick i några dagar invänta sitt öde under bar himmel. Övervakningen var inte speciellt sträng och somliga lyckades rymma och sedan ta sig till Viborg. Fångarna fördes för att arbeta på den fästning som tsar Peter lät uppföra på holmen Jänissaari. Fästningen fick senare namnet Peter-Paul. Med energi drev tsaren på byggnadsarbetena och redan samma sommar omnämndes den bebyggelse som uppstått, som staden S:t Petersburg. Efter kapitulationen fick den lilla garnisonen på Nyenskans avtåga, men 36 man valde att övergå i rysk tjänst.⁶⁸

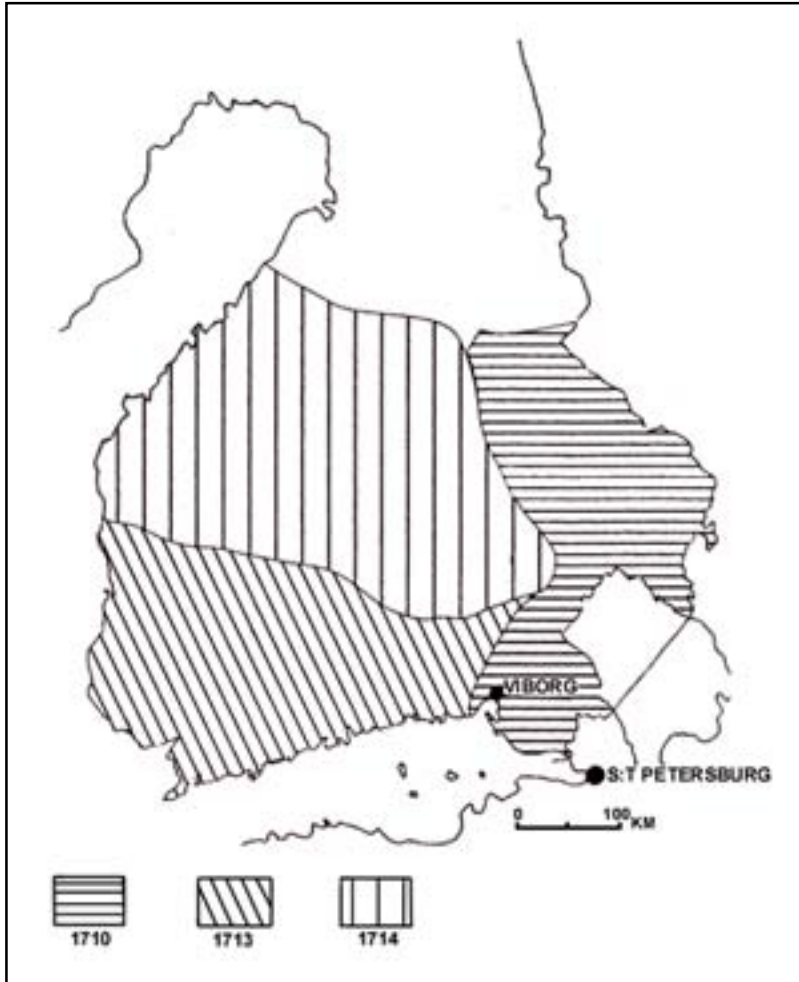
Många av borgarna från Nyen tog sig i första hand till Viborg. En del tycks ha fortsatt västerut därifrån medan andra stannade kvar där

66. Kuujo 1958, s. 205; Ranta 1987, s. 231, 234.

67. Kuujo 1963, s. 211; Kuujo 1958, s. 205; Ranta 1987, s. 234, 236, 267, 278; Kepsu 1995, s. 111.

68. Engman 1983, s. 64, 66, 71; von Bonsdorff 1891, s. 378; Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA.

Karta 1. Den ryska framryckningen mellan 1710-1714

Källa: Karonen 1999, s. 314

under hela kriget. Till Viborg flydde bl.a. änkan till Nyens tidigare borgmästare. Där befann hon sig år 1708 tillsammans med en hel del representanter för de mera framträdande borgarsläkterna i Nyen som valt att inte fortsätta västerut. De ville uppenbarligen stanna kvar i närheten av den numera förstörda hemstaden.⁶⁹

Det verkar uppenbart att befolkningen i Viborg under de första ryska anfällen in på svenskt territorium ökade p.g.a. tillströmningen av flyktingar. Sårade soldater, men även bönder på flykt sökte skydd inom stadens murar. Allmogen hade inom en radie på 50–60 kilometer utanför Viborg lämnat sina byar och sökt tillfälligt skydd i de vida skogarna. I motsats till stadsbefolkningen som huvudsakligen tycks ha flytt västerut återvände allmogen till sina byar efter det att striderna avmattats och stannade kvar under hela kriget. Förmodligen stannade även de lägre samhällsskikten i Nyen i hög grad kvar och utgjorde sedan en del av de många krigsfångar som var med om att bygga upp S:t Petersburg. De första ryska anfällen på Finland hade ingen större strategisk betydelse, men de gav en fingervisning om vad som komma skulle vid en ytterligare rysk framryckning.⁷⁰

Från det erövrade Ingermanland kunde ryssarna förbereda anfall mot den finska kusten. Viborg belägrades hösten 1706, men anfallet bröts efter fyra dagars bombardemang antagligen på grund av ryssarnas svårigheter med underhållet. Ryska galärer sändes även ut för att bränna bebyggelse, sålunda brändes t.ex. Björkö kyrka. I maj 1708 anlände ryska flottenheter så långt västerut som till Borgå. Staden brändes trots borgerskapets tappra men utsiktslösa försvar mot övermakten. Förstörelsen av Borgå avspeglade sig genast i en ökad flykt till Åbo stift. De här flyktingarna kunde dock efter en tid återvända till den förstörda staden och påbörja återuppbyggnadsarbetena.⁷¹

Kriget fick en helt ny vändning efter att den svenska armén tvingats kapitulera vid Perevolotjna i juli 1709. Nu var det Peter I som hade initiativet i sin hand. Som en första åtgärd erövrades Viborg i juni 1710.

För många, och speciellt för ståndspersoner, tycks flykten västerut till en tryggare tillvaro ha framstått som den enda möjligheten att överleva. Den massiva flykten från de östra delarna av Finland fick sin början i och med Viborgs fall i juni 1710. Staden hade varit belägrad i några månader, men hade inga möjligheter att i längden stå emot den ryska belägringen. Också från Viborg hade man evakuerat egendom västerut. Flera handelsmän hade varit framsynta nog att sända en del av sina varor västerut. Bland annat i Savolax och Tavastland förvarades de

69. Andersin 2003, s. 27-28.

70. Lindeqvist 1919, s. 263; Lagus 1887, s. 6-7; Kepsu 1995, s. 111-112; Engman 1983, s. 69-71.

71. Lindeqvist 1919, s. 270-271, 277.

viborgska handelsmännens varor. En del hade även sänts till Åbo, därifrån de vid behov kunde skeppas över till Stockholm eller t.ex. till Lübeck.⁷²

Kexholm tvingades dagtinga den 8 september 1710. I stadens kapitulationsfördrag stadgades att garnisonen fritt skulle få avtåga till Nyslott. Med garnisonen fick också prästerna och borgarna samt den övriga befolkningen uttåga.⁷³

Paniken i västra Finland lade sig tillfälligt när ryssarna efter Viborgs fall inte fortsatte sin frammarsch. Tsaren var tvungen att rikta sin uppmärksamhet mot annat håll efter att Karl XII hade lyckats övertala sultanen av Turkiet att förklara Ryssland krig.⁷⁴ Att greve Karl Gustav Nieroth utsågs att leda Finlands försvar var också det ägnat att lugna befolkningen. Han avled dock i januari 1712 och då ryssarna anföll vid Kymmene älv var Georg Lybecker arméns överbefälhavare. Han var beredd att överge allt område öster om Kymmene älv, men förberedde sig på att där slå tillbaka en fortsatt framryckning. För att förhindra ryssarna från att dra nytta av befästningen vid Veckelax beslöt Lybecker att 1712 låta bränna staden. Därigenom förstördes förutom bostadshus även skolan och rådhuset. Endast kyrkan och några hus vid stranden stod kvar efter branden. Under ledning av Feodor Apraxin förstörde den ryska armén stora områden i sydöstra Finland, vilket naturligtvis skapade oro hos den finska befolkningen. Helt överraskande drog sig ryssarna plötsligt tillbaka och vid det stannade krigshandlingarna år 1712. Under återtåget lät Apraxin, på tsarens uttryckliga order, sitt kavalleri skövla odlingar och bortföra unga personer samt en hel del boskap. Ändå hade tsaren strax innan lovat finnarna rätt till liv och egendom bara de i sin tur inte satte sig till motvärm.⁷⁵

År 1713 utvecklades händelserna slutgiltigt till fiendens förmån. I början av maj fick man i Helsingfors kännedom om att den ryska flottan närmade sig staden. Den 8 samma månad nådde sex galärer och en del mindre farkoster sitt mål. Två dagar senare lät Apraxin de mindre farkosterna gå runt staden för att inleda en landstigning i Sandviken, medan han själv anföll de skansar som skulle skydda staden från sjösidan. General Carl Gustav Armfelt, som försvarat staden såg sig tvungen att retirera. Innan Armfelt drog sig tillbaka hade han i samråd med landshövding Johan Creutz, borgmästare Henrik Tammelin och överkrigskommissarie Johan Henrik Frisius beslutat att bränna staden. Natten till den 11 maj antändes Helsingfors och kronomagasinet. Den retirerande Armfelt begav sig till Borgå där armén samlades. Situationen var dyster, ryssarna behärskade skärgårdsfarleden och det finska fotfolket var på reträtt.⁷⁶

72. Ruuth 1974, s. 434.

73. Kuujo 1958, s. 214-215.

74. Lindeqvist 1919, s. 289.

75. Ahonen 1988, s. 26; Lindeqvist 1919, s. 363, 309, 312-313, 409.

76. Uddgren 1906, s. 39-40.

Beslutet att bränna Helsingfors väckte rådsherrarnas ogillande. De frågade sig till vilken nytta detta hade skett. Det kastades t.o.m. fram en tanke om att fienden skulle ha gått mildare fram med staden än vad de egna nu hade gjort. Nu hade kungens trogna undersåtar förlorat hus och egendom, men på vilket sätt innebar detta ett avbräck för fienden undrade rådet i ett brev den 30 maj 1713. Det var självklart att fienden inte skulle få dra nytta av de spannmålslager som fanns i staden, men i stället för att bränna upp magasinerna, påpekade rådet, kunde man lika väl ha kastat säden i havet.⁷⁷

De som inte tidigare fört sina ägodelar i säkerhet nödgades vid ryssarnas landstigning lämna sina tillhörigheter efter sig för att rädda livhanken. Inte ett enda fartyg lyckades ta sig från Helsingfors ut till öppet vatten, eftersom den ryska flottan effektivt spärrade alla farleder till Finska viken. Den enda räddningen som återstod var landsvägen norrut och västerut. Enligt Helsingforsbornas egna berättelser föll en stor del av stadens invånare i fiendens händer. Själva staden var vid ryssarna landstigning tom på folk, men många som flytt lyckades inte tillräckligt snabbt söka sig längre bort från fienden och föll således i ryssarnas händer.⁷⁸

Efter att ha erövrat Helsingfors begav sig ryssarna till Borgå. Lybecker trodde sig inte, med sin lilla styrka, kunna försvara staden utan gav order om återtåg till Mäntsälä, beläget nordväst om Borgå. Efter händelserna i Helsingfors borde fiendens uppdykande i Borgå inte ha kommit som någon överraskning, ändå tycks stadens invånare ha överrumplats. Sedan ryssarna igen återvänt till Helsingfors begav sig alla som förmådde på flykt.⁷⁹

Från Borgå sände Apraxin en proklamation till Finlands folk. Han tillkännagav i den att den ryska armén å det strängaste förbjöds att skövla byar och städer förutsatt att befolkningen återvände hem senast den 7 juni. I annat fall skulle plundring tillåtas. Kännedom om proklamationen spreds snabbt trots att Lybecker utfärdade en motproklamation, som bland annat förbjöd läsandet av den ryska.⁸⁰

Då Lybecker föredrog reträtt och verkade ovillig att försvara landet spred sig paniken igen bland befolkningen. Eirik Hornborg beskriver Lybecker som en försiktig och tvehågsen man och säger att det därför var helt enligt hans natur att besvara varje yttring av fientlig aktivitet med reträtt. Lybeckers vankelmod stod dock helt i kongruens med de befallningar Karl XII i olika brev lät utfärda i maj 1713. Där uppmanade han armén att ägna sig åt den brända markens taktik och därmed

77. Suolahti 1950, s. 413.

78. Suolahti 1950, s. 413.

79. Hartman 1907, s. 266; Kujala 2001, s. 296.

80. Kujala 2001, s. 301-302.

försvåra ryssarnas försörjning. I väntan på hjälpstyrkor från Sverige skulle man i det längsta undvika större sammandrabbningar.⁸¹

Efter den snabba ryska framryckningen låg hela Västnyland, och därmed vägen mot Åbo, öppet för fienden. I mitten av augusti bröt större delen av den ryska armén upp från Helsingfors och anträdde marschen mot Åbo. Samtidigt seglade den fientliga flottan västerut, men hejdades av den svenska vid Tvärminne. Den 28 augusti 1713 tågade ca 4 000 ryska dragoner in i Åbo. Övriga delar av armén spred sig över landsbygden för att samla ihop alla tillgängliga båtar samt för att plundra. Bytet, som ryssarna fick i Åbo och Björneborgs län, var rikt då man bl.a. kom över stora mängder boskap och lyckades ta en hel del fångar. Någon liknande skövling av landet, som senare i Österbotten, förekom ändå inte. Skadan skulle kanske inte heller ha varit så stor om inte landets egna bönder efteråt fullbordat förstörelsen.⁸²

När ryssarna tågade in i Åbo hade en stor del av invånarna redan flytt, bl.a. till Åland. Den ryska närvaron i staden blev inte långvarig, redan den 4 september lämnade tsaren med sin armé i all hast Åbo. Orsaken till det snabba uppbrottet kan ha varit att den svenska galäreskadern förhindrade den ryska flottan från att ta sig runt Hangö udd. Till Åbo återkom ryssarna först efter vinterns inbrott.⁸³

Det dåligt organiserade svenska försvaret och myndigheternas befallning om flykt verkade demoraliserande på befolkningen. Det var viktigt att allmogen alltid skulle uppmuntras till trohet och tapperhet. Peter Ericsson framhåller att den ideologiska grunden för kungens hela existens var att undersåtarna skulle skyddas mot bl.a. yttre fiender. Efter allt det besvär allmogen hade utstått skulle den hanteras väl och på något sätt belönas. Karl XII beklagade att man tvingades utsätta de hårt prövade undersåtarna för ytterligare pålagor. Därför hade konungen eftergett alla "innestående Cronorester". Men de som hjälpte fienden hotades med dödsstraff.⁸⁴

Landshövdingen för Nylands och Tavastehus län Johan Creutz rapporterade i augusti 1713 till Kungl. Maj:t om sina försök att få allmogen att leverera förnödenheter till armén. Han konstaterade att bönderna, ända tills armén svek och lämnade befolkningen utan skydd, rätt villigt hade bakat rågröd till truppersnas till synes ändlösa behov. Svårigheterna ökade när hela Nyland ända fram till Åbo stad var i fiendens våld och adeln, ståndspersonerna och en del av prästerskapet hade begett sig till Österbotten. Själv förflyttade sig Creutz långsamt norrut och

81. Ahonen 1988, s. 19; Hornborg 1952, s. 149.

82. Uddgren 1906, s. 57; Kujala 2001, s. 316.

83. Uddgren 1906, s. 57-59; Koskimies 1960, s. 654.

84. HH VII, s. 23; Ericsson 2002, s. 266, 270.

befann sig i början av september i Pälkäne socken, sydost om nuvarande Tammerfors.⁸⁵

General Carl Gustav Armfelt, som förde befäl över den svenska armén i Finland, såg sig i början av oktober 1713 tvungen att ta upp striden mot fienden vid Pälkäne. Finnarna led ett fullständigt nederlag och måste retirera norrut via Tavastkyro till Kauhajoki. P.g.a. svårigheter med underhållet valde ryssarna att, i stället för att förfölja finnarna, lägga trupperna i vinterkvarter invid Björneborg. I samband med det ryska återtaget från Österbotten for trupperna hårt fram i Tavastland. Bland annat Sääksmäki förhärjades liksom också Jämsä och Aakas.⁸⁶

I praktiken var endast Åland och Österbotten i svenska händer vid ingången av år 1714. I februari inledde ryssarna sin framryckning för att erövra Österbotten. Eftersom Armfelt hade beslutat sig för att inte ge upp Österbotten utan strid bröt infanteriet, som legat inkvarterat vid Storkyro, upp och marscherade mot fienden. Slaget vid Napo, som skulle göra slut på det svenska motståndet, stod den 19 februari. Striden var över på ca två timmar och den svenska armén var slagen i spillror.⁸⁷

Erövringarna av de södra och östra delarna av Finland hade gått relativt lätt. I östra Finland hade befolkningen på ett mera konkret sätt tvingats att böja sig för den nya härskaren och avgav där en trohetsed till tsaren. Vissa områden av Finland förhärjades av strategiska skäl av ryssarna. Tsaren hade gett order om att ett tio mil brett område i Sydösterbotten skulle skövlas och brännas. En total skövling var omöjlig inom en rimlig tid, därtill var området allt för stort och för rikt befolkat. Uppdraget kunde inte som sådant genomföras varför man endast delvis kunde verkställa ordern. Bl.a. brändes byar i Lappfjärd, Storå och i Närpes, nämligen Yttermark och Övermark.⁸⁸

När erövringen av landskapet redan pågick specificerades uppgiften. För att omöjliggöra för den svenska armén att gå i vinterkvarter i Österbotten skulle området mellan Vasa och Brahestad ödeläggas. På flera ställen dödade ryssarna alla män de påträffade medan hundratals kvinnor och barn släpades i fångenskap. Städer brändes av både fientliga och egna trupper. Innan ryssarna hann fram till Vasa brändes 14 skepp med sädeslast, som man på grund av ishinder inte hade kunnat transportera bort. Allt efter som de ryska trupperna ryckte norrut spred sig våldet ända till Gamlakarleby, där Armfelt efter nederlaget vid Napo samlade sina styrkor. Han tvingades småningom retirera mot

85. Handlingar 1699-1732, Magistraten I, ESA.

86. Uddgren 1906, s. 61-67; Hornborg 1952, s. 183; Hornborg 1931, s. 100; Vilkuna 2005, s. 40, 43.

87. Kujala 2001, s. 327-329.

88. Vilkuna 2005, s. 54.

Den hårda sjöstriden vid Rilax den 27 juli 1714 blev den ryska flottans första stora seger. Ryssarna utnyttjade ett par dagar av stiltje och kunde smyga sig runt Hangö udd. Där möttes de av en del av den svenska skärgårdsflottan, nämligen blockhuset "Elefanten", sex galärer och ett par skärgårdsbåtar. Segern firades i S:t Petersburg med parad och en triumfbåge restes. Kopparstick, Aleksei Fjodorovits Zubov 1715. Museiverket.

Brahestad då fienden ryckte fram genom Vasa, Nykarleby och Jakobstad. Uppenbarligen var det Vörå, Storkyro och Vasa som drabbades värst, men skövlingarna sträckte sig norrut, och mellersta Österbotten söder om Lochteå förhärjades svårt. Bl.a. beslagtogs ryssarna tusentals tunnor med spannmål i de österbottniska kuststäderna och –socknarna. Bränder och misshandel fortsatte i andra österbottniska städer. Under hösten 1714 tog sig ryssarna vidare uppåt längs kusten och ödelade norra Österbotten nästan totalt.⁸⁹

På senhösten hade fienden ockuperat området söder om Pyhäjoki. Den stora strandvägen, som ledde genom de österbottniska kustsocknarna hade i praktiken upphört att existera. De byar, som vägen passerade hade bränts och förstörts.⁹⁰ Genom att bygga vidare på den skräckstämning som rådde i landet kunde ryssarna räkna med fogliga undersåtar, som

89. Grotenfelt, Hainari 1922, s. 642; Uddgren 1909, s. 85.

90. von Koskull 1953, s. 8; Vilkuna 2005, s. 55.

böjde sig för givna befallningar och inte överträdde nya förbud. Från hösten 1714 fram till följande sommar var skogarna i Mellersta Österbotten fyllda av flyktingar som i skogens djup hoppades undgå upptäckt. På sina håll hade det egentliga livet flyttat ut i skogarna. Flera flyktingar sökte sig också till Savolax, där de antog att förhållandena var lugnare.⁹¹

Det stora flertalet av de ryska övergreppen skedde förmodligen utan det högre befälets vetskap eller välsignelse och var typiska för dåtida krigsföring. Att ryssarna i någon mån försökte bemästra brutaliteten visar följande episod. Under marschen norrut hade en infanterikapten tillsammans med några soldater gjort en avstickare till kapellansgården i Lillkyro. Kaplanen Jakob Mullovius blev illa piskad och därtill bränd med en glödande eldgaffel över ryggen. Några bönder förde den misshandlade prästen på en kälke till Vasa för att hos furst Mikael Golitsyn, de ryska truppernas överbefälhavare i västra Finland, anhålla om beskydd för sig och sin församling. Anhållan beviljades och kaptenen som hade misshandlat Mullovius blev straffad.⁹²

Ryssarna strävade sommaren 1714 efter att erövra Åland och i östra Finland Nyslott. Den 28 juli kapitulerade fästningen efter en belägring på omkring en månad. Vid samma tidpunkt hade även den ryska flottan framgångar. Apraxin lyckades ta sig förbi den svenska flottan, som i ett försök att förhindra ryska angrepp västerut låg vid Tvärminne. En sjöstrid som ägde rum utanför Rilax i Bromarf ledde till att den svenska flottan drog sig undan från den västnyländska och åboländska skärgården. Den 8 augusti nådde den ryska skärgårdsflottan Åland. Efter att ha gjort flera påhälsningar på öarna befann sig den ryska huvudstyrkan den 11 augusti i Lumparland, endast 20 kilometer från Ledsund där den svenska flottan fattat posto. Följande dag utrymdes Ledsund och ryssarna kunde utan att möta motstånd bemäktiga sig de åländska öarna.⁹³

I stället för att fortsätta vidare västerut mot Roslagen beslöt sig ryssarna för att vända flottan mot Armfelt, som fortfarande befann sig i Brahestad med den svenska arméns huvudstyrka. På grund av den snabba ryska framryckningen till sjöss blev Armfelt överrumplad. Han hade den 10 september fått order om att utrymma Österbotten och sjöledes ta sig till Sverige. För överskeppningen stod endast några få farkoster till buds. Resten hade antingen redan tidigare rekvirerats av armén eller hade under det ryska erövringsskedet bränts. Eftersom fienden redan var nära kunde återtaget endast ske till fots över Torneå. I mitten av september lämnade infanteriets huvudstyrka Brahestad med hundratals flyktingar i släptåg.⁹⁴

91. Vilkuna 2005, s. 57.

92. Lindeqvist 1919, s. 420.

93. Uddgren 1909, s. 85-89, 102, 127-133.

94. Uddgren 1909, s. 104-108.

Finland var nu ockuperat av de ryska styrkorna. Flera städer var brända och en väsentlig del av befolkningen befann sig på flykt i Sverige, medan andra fördes till fångenskap och tvångsarbete i Ryssland. Voitto Ahonen har visat hur förödande kriget blev för flera städer som helt eller delvis brändes. Det kan vara på sin plats att här upprepa vissa fakta. I många städer förstördes olika offentliga byggnader, såsom skolor och rådhus, men också bostadshus, speciellt sådana som ägdes av flyktingar, förstördes och brändes.

Tabell 1. Förstörda städer under erövringskedet av Finland 1708–1716.

Stad	Egna trupper	Fienden
Viborg	-	1710, hela staden
Veckelax	1712, hela staden	
Borgå	1713, en del skador	1708, hela staden, ca 250 bostadshus
Helsingfors	1713, hela staden, bl.a. ca 200 bostadshus	
Ekenäs	-	1713, en del bostadshus
Tavastehus	1713, en del skador	1713, 15 trähus
Åbo	-	1713, ca 150 bostadshus
Nådendal	-	1713, en del skador
Nystad	-	1713, en del bostadshus
Raumo	-	1713, en del bostadshus
Björneborg	-	1713, en del bostadshus
Kristinestad	-	1714, en del bostadshus
Vasa	1714, en del skador	1714, en del bostadshus
Nykarleby	1714, magasin, farkoster	1714, en del av staden
Jakobstad	1714, magasin, farkoster	1714, s.g.s. hela staden, ca 100 bostadshus
Gamlakarleby	1714, en del skador	1714, en del bostadshus
Brahestad	-	1714, en del bostadshus
Uleåborg	-	1714, en del bostadshus
Kajana	1715, en del bostadshus	1712, 18 hus 1714, en del bostadshus, kyrkan 1716 fästningen

Källa: Ahonen 1988, s. 27-28, Ruuth 1974, s. 429.

Viborg hade i samband med belägringen 1710 lidit svåra skador. De egna trupperna brände av strategiska skäl två städer, Veckelax och Helsingfors. I den förra var det bara några hus vid stranden samt

stenkyrkan som inte brann ner till grunden. I bägge städer förstördes borgarnas hus, skola och rådhus. I Helsingfors förstördes också länsstyrelsens byggnad, magasin och hospitalet. När trupperna retirerade förstörde man byggnader i åtminstone Borgå, Tavastehus, Vasa, Nykarleby, Jakobstad och Gamlakarleby. I mars 1712 gjorde ryssarna ett angrepp på Kajana kl. 4 på morgonen. Anfallet kom helt överraskande och fienden lyckades bränna 18 gårdar. Efter det förstärkte man fästningen med delar av stadens byggnader, resten brändes 1715.

Två städer, Borgå (1708) och Jakobstad (1714) brändes av ryssarna. Efter branden i Borgå 1708 återstod just ingenting av staden. Lågornas rov blev förutom rådhus, skola och den finska träkyrkan också omkring 250 privata byggnader. Eftersom branden blev en engångsföreteelse och ryssarna drog sig tillbaka kunde stadsborna återvända till den förstörda staden. Största delen av borgerskapet satte igång med att återuppbygga staden och fram till 1713 då man slutligen tvingades fly hade man uppfört 151 nya bostadshus och 88 ekonomibyggnader. Under år 1714 förstörde ryssarna kyrkan, prästgården och tullhuset samt ca 100 privata byggnader i Jakobstad.⁹⁵ De brända städerna och de många förstörda husen ledde till att många blev hemlösa och inte hade andra alternativ att ta till än att söka sig bort från hemorten.

Viborgs öde hade beseglats eftersom staden låg så nära det nygrundade S:t Petersburg. Det var otänkbart för tsar Peter att hans nya huvudstad skulle ligga inom influensområdet för en större svensk stad. Viborg med omnejd måste på något sätt elimineras för att trygga Petersburg. Detta var orsaken till att Karelen väster om Viborg förhärjades. Också Åland och Syd- och Mellanösterbotten förhärjades av strategiska skäl, men också för att tvinga befolkningen till lydnad. För ryssarna var det viktigt att svenskarna inte skulle ha en bas att utgå ifrån vid ett eventuellt nytt avancemang. I övrigt tycks Peter I ha varit ointresserad av att behålla det erövrade Finland. Med undantag av de sydöstra delarna skulle landet inte införlivas med Ryssland. Ockupationen genomfördes dels för att frånta Sverige en resurs, dels för att utnyttja landet som bas vid ett eventuellt anfall mot de svenska kärnområdena och för att ha en fördel vid kommande fredsförhandlingar. I enlighet med detta skulle armén sträva efter ett gott förhållande till befolkningen. De våldsdåd, som trots allt förekom, skedde ofta utan det högsta befälets vetskap och mot dess vilja.⁹⁶

95. Ahonen 1988, s. 26-28; Gardberg 2000, s. 26; Clerk till K. Majt 19.3.1712, landshövdingens skrivelser, SRA.

96. Jutikkala, Pirinen 1981, s. 169; Saskolski, Bospjatyh 1983, s. 24-25.

6. Viborgs fall

Eftersom Viborgs fall direkt påverkade den fortsatta flykten och behandlingen av flyktingarna är det skäl att här gå närmare in på den situation som uppstod i och med att staden kapitulerade och studera det fördrag som då gjordes upp.

I mars 1710 inledde ryssarna den slutliga belägringen av Viborg. Redan efter någon månad gjorde sig bristen på proviant påmind i det ryska lägret. Vägarna från Viborg österut var i ett uselt skick och omöjliggjorde transporter landvägen och då Finska viken fortfarande var isbelagd var situationen prekär. Utan hjälp skulle de ryska trupperna snart ha varit tvungna att upphäva belägringen. Inne i staden fanns det däremot rikliga förråd av spannmål. Viborgs försvarare väntade dagligen på undsättning av Georg Lybecker, som med sin armé stod vid Kymmene och av den svenska flottan som hade inlöpt i Finska viken. Stadens öde verkade bero på om svenska eller ryska hjälptrupper skulle nå fram först.

I början av maj slog vinden om till ostlig och isen gick upp. Den ryska flottan, som redan i en tid legat i beredskap för att lägga ut, kunde under ledning av tsar Peter ta sig genom den drivande isen och

Viborg. Kopparstick, detalj, Johan van den Aveelan 1709 efter original av Dahlberg. Ur verket Suecia Antiqua et Hodeirna, Erik Dahlberg, Stockholm. Museiverket.

undsätta de i trångmål varande trupperna. Den svenska flottan fördröjdes av motvind utanför Reval och kom fram två dagar senare. Då var det omöjligt för den att ta sig in i Viborgs hamn. Staden försvarades trots det ännu en månad. I juni förberedde sig ryssarna på ett stort anfall. Ödeläggelsen var redan då stor och Viborgs försvarare valde att kapitulera. Den 14 juni 1710 överlämnades staden till ryssarna.⁹⁷

Det finns en kopia bevarad av det förslag till kapitulationsfördrag som stadens befälhavare Magnus Stiernsträhle lade fram för den ryske befälhavaren Feodor Apraxin. Stiernsträhle föreslog att stadens magistrat, läkarkår, prästerskapet med skolstaten, borgerskap, hantverkare och övrig civilbefolkning skulle få bege sig med sina familjer och ett sex veckors matförråd till Reval. Detta skulle gälla både stadens egen befolkning och flyktingarna från t.ex. Nyen. Resan skulle ske landvägen, vilket vid den här tiden var avsevärt besvärligare än sjövägen, och för förberedelser skulle det reserveras tre veckor. Om Reval var utslutet som tillflyktsort skulle man i stället få ta sig till Åbo.⁹⁸

Det är överraskande att man föreslog Reval som tillflyktsort. Baltikum var vid det här laget svårt härjat. Riga, Pärnu och Reval var visserligen ännu i svenskarnas händer, men läget var dystert. Riga hade redan varit belägrat i åtta månader och pesten spred sig allt mer. Det borde alltså ha varit föga lockande att bege sig söderut. Däremot ansågs Åbo förmodligen vara en helt trygg stad och det skulle den förbli ännu några år framöver. Några personer tog sig faktiskt från Viborg till Reval och därefter till Stockholm. Anna Detloffsdotter beskriver hur hon efter Viborgs fall lyckades ta sig ut ur fästningen och efter många svårigheter ta sig till Reval. Därifrån fortsatte hon tyngd av sjukdom och hunger till Stockholm.⁹⁹

I Stiernsträhles förslag ingår också en passus om att de sjuka och de av borgarna som ville stanna kvar i Viborg skulle få göra det. Apraxin ansåg det förmätet av Stiernsträhle att ställa krav när han var den förlorande parten och staden så förstörd och försvarslös att man kunde köra med vagn över murarna. I stället för att ställa dylika krav borde försvararna i sin hopplöshet anhålla om nåd och beskydd inte bara av tsaren utan också av högre makter. Enligt en kopia av det svar Apraxin gav föreslog han att de svenska soldaterna skulle bli krigsfångar dock så att de fick behålla familjens förmögenhet. Ett alternativ var att svära trohetsed till tsaren. Civilbefolkningen fick, om den ville, stanna kvar i Viborg och leva under tsarens beskydd. Att civilbefolkningen fick stanna kvar var ett förfarande som var brukligt "i hela världen".

97. Lindeqvist 1919, s. 285-287.

98. Ruuth 1974, s. 428.

99. Anna Detloffsdotter till K. Maj:t odaterat, Skrivelser till K. Maj:t 1133:11 ser. I 30, SRA.

Slutligen undertecknade man ett fördrag i vilket stadgades att garnisonen med familjer och vapen skulle få lämna Viborg. Handelsmännen och hantverkarna garanterades religionsfrihet. De bönder som flytt till staden skulle fritt få återvända till sina hem. Sårade och sjuka, sammanlagt 877 män, fick gå ombord på de svenska fartyg som allt för sent kommit för att rädda staden.¹⁰⁰

Det skulle visa sig att ryssarna inte höll avtalet på alla punkter. De ville inte släppa garnisonen på omkring 3 000 män. Förmodligen var de rädda för att den skulle sättas in i försvaret av Baltikum och det övriga Finland.¹⁰¹ Svenskarnas protester ledde endast till nya krav från ryskt håll. Ryssarna krävde att följande villkor skulle godkännas av svenskarna för att garnisonen skulle få avtåga fritt: 1) en rysk farkost "en så kallad Schnaw" som året innan tagits av svenskarna skulle återlämnas med besättning och allt, 2) den ryske invånaren Chilckow skulle frigges, 3) alla de ryska köpmän och undersåtar som vid krigets utbrott anhållits skulle släppas fria och återfå sina tillhörigheter samt 4) de av Viborgs invånare som flytt, skulle fritt få återvända. Det här rapporterade rådet den 27 oktober 1710 i en skrivelse till Karl XII, som då befann sig i Bender. Rådsherrarna tillade att man säkert kunde gå med på det sista ryska kravet då ingen väl var hågad att återvända sedan de "förspott fiendens swåra förfahrande emoot de qwarblefne". Det tredje kravet kunde man däremot inte gå med på. Den frågan måste vänta tills fredsförhandlingarna inleddes någon gång i en oviss framtid. Nu väntade rådet på att få höra om ryssarna gått med på att släppa garnisonen. Samtidigt hoppades man att kungen inte skulle ogilla de åtgärder rådet vidtagit för att rädda garnisonen.¹⁰²

Rådet var ute efter att rädda garnisonen, men konungen reagerade med kraft mot att man hade gett sig in på köpsläende med fienden. Enligt kungen borde ju rådet känna till hur ryssarna brukade utnyttja liknande situationer. De många ryska kraven var bara ett sätt att förhala tiden och därmed kvarhålla garnisonen tills fångarna helt dukat under av alla umbäranden. Faktum är att ca 3 000 friska soldater fördes i fångenskap till Ryssland. Omkring 500 av dem lyckades fly redan i början av marschen österut. De andras öde är oviss. Den 3 februari 1711 skrev Karl XII från Bender om borgerskapets eventuella återkomst till Viborg: "det wore mycket oanständigt att sielf skicka wåre undersåthare fienderne i händer".¹⁰³

100. Ruuth 1974, s. 428-429; Kujala 2001, s. 243.

101. Ruuth 1974, s. 433.

102. HH V, s. 113. Chilckow var ryskt sändebud som hade tillfångatagits i Sverige vid krigets utbrott. Att en av de tongivande i rådet, greve Fabian Wrede, pläderade för en kraftig insats till Viborgs undsättning hade säkert mer att göra med stadens strategiska läge, än med det faktum att han själv var finne.

103. HH VII, s. 41-42; Kujala 2001, s. 243.

Problemet med invånarna i Viborg och det faktum att svenska undersåtar nu kom under ryskt välde tycks inte ha lämnat Karl XII någon ro. I ett brev till rådet den 9 mars 1711 påpekade kungen något syrligt att rådsmedlemmarna lär få mycket att göra om de tänker efterfölja alla de oskäligen krav ryssarna kommer att ställa innan den viborgska garnisonen äntligen blir frisläppt. För att rådsherrarna skulle besparas det omak fortsätta förhandlingar med ryssarna skulle medföra vore det vara bättre "at I uti det ährendet aldeles rätta Eder effter vår nådige befallning" från den 3 februari. I ett postskriptum till samma brev resonerar kungen vidare kring frågan om flyktingarna från Viborg. Han säger sig vara mycket litet sinnad att låta viborgska borgare återvända till hemstaden. I stället ville han att de som ännu var kvar i Viborg och på andra erövrade orter skulle bege sig därifrån och söka sig under svenskt beskydd. På det sättet skulle de undgå slaveri i Ryssland.¹⁰⁴ För de riktlinjer som drogs upp för flyktingarnas försörjning redovisas i kapitel VI.

Här har vi alltså flera olika tillfällen då Karl XII uppmanade befolkningen att fly även om han i det då rådande läget säger att befolkningen skall söka sig bakom den egna armén eller söka sig under svenskt beskydd. I praktiken innebar det för majoriteten av befolkningen en uppmaning till flykt.

Man kan fråga sig varför Karl XII först nu vaknade upp i den här frågan. När Viborg föll i juni 1710 hade Ingermanland och Baltikum till största delen gått förlorat. Som tidigare konstaterats var endast Pärnu, Riga och Reval i svenska händer. Då de här städerna senare samma år föll, tycks kapitulationsfördragen ha stadgat ett uttåg för garnison och civilbefolkning, vilket vid den här tiden var vanligt. Men de svenska undersåtarna uppmanades inte att söka sig västerut. Det här kan ha berott på att Viborgs fall, i högre grad än förlusten av Baltikum, sågs som ett större hot direkt mot Sverige. En förlust av just Viborg kunde leda till att hela Finland gick förlorat och att endast Ålands hav och Bottniska viken därefter låg mellan Sverige och fienden. På den här tiden måste havets ses som något som mer förenade än som skilde åt. En annan orsak kan eventuellt ha varit att man månade mer om invånarna i Finland, än om dem som var bosatta i Baltikum. Finland utgjorde en del av Sverige, medan Baltikum var en erövrade provins. Till yttermera visso kapitulerade många ur den baltiska adeln inför tsar Peter och måste ur svensk synvinkel ses som förrädare.

Samröre med fienden hade alltid varit förbjudet. Karl XI förbjöd t.ex. varje kontakt mellan de skåningar som under skånska kriget flytt till Danmark och deras familjer, som i många fall blev kvar i Skåne. Den

104. HH VII, s. 71-72.

skånska generalguvernören Rutger von Ascheberg försökte hjälpa sina undersåtar genom att för Karl XI föreslå att en allmän amnesti skulle utfärdas för alla dem som tagit sig över till Danmark. Kungen avslög den här begäran med motiveringen att han inte ville ha några opålitliga element i sin viktiga gränsprovins.¹⁰⁵ Kan det ha varit något liknande som Karl XII tänkte på då han uppmanade den finska befolkningen till flykt?

Uppmaningen till flykt var delvis betingad av rationella skäl. Det var viktigt att fiendens försörjning skulle försvåras. Förutom rent strategiska motiv, som avsåg att försvåra den ryska arméns försörjning, kan kungen ha befarat att befolkningen i Finland skulle godta ryssarna som sin nya överhet. I stället för att överlåta en färdigt fungerande statsapparat åt fienden föredrog Karl XII att evakuera de statsbärande skikten såsom ämbetsmän, präster och lärare. Men att använda sig av den brända markens taktik hade också avigsidor. Man försvårade inte bara fiendens försörjning, utan även den egna befolkningens.

Uppmaningen till en allmän reträtt hade en god grogrund genom att många ville undvika en direkt konfrontation med ryssarna just i själva erövringsskedet. Det var en naturlig reaktion att med sin värdefullaste egendom då söka sig till skogs. För bondebefolkningen måste en flykt för en längre tid och längre bort ha varit mindre lockande. Att lämna jorden och boskapen skulle för bönderna betyda stora försörjningssvårigheter. Befolkningen i det östligaste länet hade dessutom länge haft kontakt med ryssar, t.ex. genom handelsförbindelser. Därför var säkert en samexistens tänkbar under fredliga förhållanden.

När Viborg gått förlorat och lugn åter rådde började de av borgerskapet som hade stannat kvar bygga upp sin stad. Vid det här skedet förekom det att både kvinnor och barn fördes i fångenskap till Ryssland, där det rådde stor brist på arbetskraft. De flesta fångar var fattiga flyktingar, som sökt sig en tillflyktsort inom stadsmurarna. Också andra hemlösa och fattiga släpades iväg och såldes för en billig penning i S:t Petersburg. I Viborgs stads historia påpekas det däremot att det inte finns några dokument som stöder påståendet om att även borgare skulle ha förts iväg i fångenskap. Som kontrast till detta står de som frivilligt begav sig till S:t Petersburg för att där förtjäna sitt levebröd. En sådan utflyttning förekom t.ex. från både Viborg och Borgå.¹⁰⁶

7. Flyktingar i Viborgs och Åbo stift

Såsom vi redan sett lämnade de första flyktingarna sina hem redan under de allra första månaderna av det stora nordiska kriget. De som

105. Åberg 1965, s. 111.

106. Ruuth 1974, s. 435; Engman 1983, s. 78

valde att helt lämna sina hemtrakter tog sig på olika vägar till fredligare områden, från Estlands och Ingermanlands kustområden över till Finland med båt och från Ingermanland landvägen västerut till Viborg. Lättast hade de som sjövägen kunde ta sig till tryggare orter. Hösten 1700 inlöpte det i hamnen i Borgå två fartyg med mer än 20 flyktingar ombord. De flesta av dem kom förmodligen från Nyen. Det är möjligt att en liknande trafik förekom på andra håll, trots att vi inte har kunskap om det. Den ökande befolkningen påverkade ekonomin och när antalet hemlösa ökade steg hyresnivån i staden kraftigt. Något som säkert förekom också på andra håll.¹⁰⁷

Liksom omkring 50 år tidigare slog sig flyktingborgare ner i Viborg, Borgå och Helsingfors. Ett flertal borgare från Nyen hade tillfälligt bosatt sig i den sistnämnda staden. I stadens mantalslängder från år 1708 nämns 32 hantverkare från Nyen. I till exempel Ekenäs omtalas flyktingar från Ingermanland första gången år 1706. Till Borgå kom såväl borgmästaren som skolmästaren från Nyen. Liksom andra borgare som hade flytt, hade de tagit med sig kläde, salt och viner, som de nu anhöll om tullfrihet för eftersom de redan tidigare erlagt tull för varorna i Nyen. En del av borgarna från Nyen vann burskap i Borgå, andra fick arrendera frälsehemman utanför staden.¹⁰⁸

Av kungen fick borgarna tillstånd att i städerna sälja av sina varor. Helt friktionsfritt gick det inte att inlemma det nya befolkningsinslaget i städerna längs den finska sydkusten. I Helsingfors uppstod slitningar mellan de egna borgarna och borgare från Nyen. Helsingforsborgarna ansåg att de nyinflyttade också skulle ha skyldigheter gentemot sin nya hemstad. Stadens borgerskap krävde att flyktingarna från Nyen skulle delta i stadens kontribution och vakt-hållning.¹⁰⁹ Friktioner mellan stadsbor och flyktingar var inte ovanliga under krig. Stridigheter uppstod då de ursprungliga stadsborna värnade om sina rättigheter.

I allmänhet har de som flydde öster- och söderifrån till Viborgs och Åbo stift lämnat efter sig endast få spår i arkiven. De återfinns endast sällan i den kyrkliga bokföringen och till dags dato har några få förteckningar över dessa flyktingar återfunnits.

I alla kyrkor i det svenska väldet uppbars det kollekt till förmån för flyktingarna. Insamlingarna genomfördes också i provinser och självfallet även i Finland. Men när det gällde de hopsamlade medlen, som man efter flyktingkommissionens grundande 1712, skulle

107. Mäntylä 1994, s. 193.

108. Engman 1983, s. 69; Takolander 1930, s. 351, Mäntylä 1994, s. 193.

109. von Bonsdorff 1891, s. 395; Suolahti 1950, s. 404-405.

leverera till Stockholm hade de finska konsistorierna en från rådet avvikande mening. Då man från de tyska provinserna samt Reval och Ösel sände sina hopsamlade medel till flyktingarna i Stockholm anhöll Åbo stift i mars 1709 om att "de här å orten wistande eländige flychtige kunde den nåd wederfahras, att de här i Stiftet samlade medell kunde ibland dem efter hwars och ens wilckor få utdelas; emedan i detta aldeles utarmade landet elliest intet är, hwar af de hielpas kunde". Stiftet var såsom "närgräntzande till de orter hwarifrån [de] eländige flychtige äro fördrefne" uppfyllt av flyktingar. Skaran hade ytterligare ökat efter att ryssarna anfallit Borgå år 1708 och invånarna flytt därifrån. Rådet biföll anhållan, men krävde att en förteckning på de insamlade medlen och de flyktingar, som fått av de insamlade medlen skulle sändas till Stockholm "på det en och annan icke må dubbelt uppbära".¹¹⁰ Man ville undvika att en flykting efter en eventuell överresa till Stockholm även lyfte understöd där.

De som hade fått understöd i Finland skulle helst stanna kvar där de var. År 1709 uppmanade rådet konsistorierna att noga se till "att de som där af slika collectmedel något åtnjuta, icke måtte få tilstånd at begiva sig hit [Stockholm], emedan de flyktiges antal sig ändå dageligen här förmerar och tiltager".¹¹¹ Rådet strävade efter att få bukt med det ökande antalet flyktingar som strömmade västerut. Det här var några år innan Karl XII:s uppmaning till befolkningen att dra sig undan den framryckande armén för att därmed lämna landet öde.

År 1712 vädjade biskop Gezelius om att de hopsamlade medlen fortsättningsvis skulle få delas ut i Finland, där flyktingarna dagligen ökade. "De äro så fattige och nakne att de på intet sätt kunna komma över till Stockholm."¹¹² Det visade sig senare att endast ett fåtal av de flyktingar, som fick understöd i något av de finska stiftet också fick det i Sverige under det fortsatta kriget.

Insamlingarna skedde i kyrkorna helt enligt rådets anvisningar, ända tills församlingarna vid fiendens framträngande måste upphöra med gudstjänsterna. Landshövdingen i Nylands och Tavastehus län framhöll i juni 1712 för K. Maj:t att städerna i länet p.g.a. de olyckor som drabbat området "utdöda och ruinerade". Därför borde de finska städerna snarare komma i åtnju-

110. Åbo konsistorium till K. Maj:t 13.3.1709, SRA; Simolin 1916, s. 90.

111. Snellman 1970, s. 106.

112. Åbo konsistorium till K. Maj:t 10.9.1712, SRA.

tande av friheter än belastas med ytterligare bördor i form av kontributioner och insamlingar av olika slag.¹¹³

I Viborgs stift uppmanade biskop David Lund sina församlingar att uppbära kollekt vid sådana tillfällen då "fålcket af ymnogheet är tillstädes". Församlingen skulle även med "flitig och gudel. förmahning jämpte bewekl. ord påminnes på det något anseenligt måtte med håfwen samblat blifwa". I Åbo stift fann man det bäst att bära upp kollekt för flyktingarna då "de seglande ... ej woro på sine segellresor, utan hemma stadde". När den första kollekten skulle uppbäras hösten 1706 valde man att göra det vid en adventssöndag och annandag jul. Detta var dagar då mycket folk kom till kyrkan också i församlingar där folket i allmänhet hade lång väg till kyrkan och därför inte så flitigt deltog i gudstjänsterna.¹¹⁴

När insamlingsresultaten inte motsvarade förväntningarna förklarades det med att befolkningen inte förmådde hjälpa flyktingarna mera, då de själva redan dignade under krigets ok och fortfarande led av sviterna efter de många missväxtåren under slutet av 1600-talet och början av 1700-talet. Sommaren 1710 såg sig landshövdingen i Österbotten, Lorentz Clerk, tvungen att för rådet i Stockholm påpeka att det var tvivelaktigt om befolkningen kunde bidra med annat än små gåvor till förmån för flyktingarna eftersom Österbotten inte mera var vad det en gång hade varit. De många missväxtåren hade satt djupa spår och t.o.m. de förmögnare bönderna var nästan utblottade. Det fanns dessutom andra grupper än flyktingarna som skulle hjälpas genom håvgång i kyrkorna. Från och med 1706 framåt uppbars kollekt för såväl flyktingarna som prästerskapet från Viborgs län och från år 1709 också för fångarna i Sibirien. Just de två sistnämnda grupperna tycks befolkningen ha varit mera givmild mot eftersom man i håvgången för dem fick ihop större summor än för flyktingarna.¹¹⁵

För att ge en bild av hur insamlingarna i Åbo stift gestaltade sig kan jag ge följande insamlingsresultat för åren 1708–1710. Jag har valt att ta med elva olika församlingar, som alla har redovisat för uppburna kollekt för flyktingarna under de nämnda åren. Den totala summan kollekt som uppbars i Åbo stift var för år 1708 1 326 daler kmt och för de två följande år 1 926 respektive 2 103 daler kmt.

113. Snellman 1970, s. 104; Creutz till K. Maj:t 16.6.1712, landshövdingens skrivelser, SRA.

114. Åbo konsistorium till K. Maj:t 13.3.1709, SRA; Simolin 1916, s. 123; Snellman 1970, s. 104.

115. Tegengren 1943, s. 507; Neovius 1890-1891, s. 671.

Tabell 2. Insamlade kollektmedel i ett antal församlingar i Åbo stift 1708–1710 avrundade till hela tal i daler kmt.

	1708	1709	1710
<i>Egentliga Finland</i>			
Björneborg	9	24	93
Domkyrkan	93	108	110
Kimito	12	38	38
Nagu	9	20	20
Nådendal	9	14	13
Sagu	12	28	33
<i>Sammanlagt</i>	144	232	307
<i>Österbotten</i>			
Gamlakarleby stad	53	40	142
Närpes	22	30	41
Pedersöre	24	99	123
Pyhäjoki	16	14	200
Vasa o Mustasaari	72	72	163
<i>Sammanlagt</i>	187	255	669
Totalt	331	487	976

Källa: Åbo konsistorium till K. Maj:t 13.3.1709, 10.9.1712, 23.9.1712, SRA.

Ovanstående uppgifter är mycket bristfälliga, då vi under de tre åren saknar uppgifter från alla församlingar. De här uppgifterna kan ses som riktgivande och intressant är att se hur de insamlade medlen faktiskt kraftigt ökade för varje år. I de här församlingarna hade man alltså inte ännu tröttnat på flyktingarna, tvärtom var man vid den här tidpunkten beredd att offra något för de nödlidande. Behovet av hjälp ökade hela tiden då allt fler flyktingar sökte sig till Åbo stift. Speciellt i Pyhäjoki och Pedersöre förbättrades insamlingsresultatet betydligt. Församlingar där ökningen inte var så markant var domkyrkoförsamlingen i Åbo och Nådendal. Förmodligen hade prästernas vältalighet en stor betydelse då det gällde att få församlingsborna att visa medlidande med flyktingarna.

a. Viborgs stift

De flyktingar som från Ingermanland spred sig över södra Finland och Österbotten efterföljdes av många fler och antalet personer på flykt ökade kraftigt efter Viborgs fall 1710. De kollekt som samlades in i Viborgs stift till förmån för framför allt baltiska flyktingar uppgick inte till stora summor. Vid fördelningen av understöden räckte pengarna

inte till då flyktingarna var så många. Och de som fick något fick endast en liten slant. Därför sökte sig många vidare västerut där inkomstmöjligheterna var bättre och situationen överlag tryggare.¹¹⁶

Mycket sporadiskt har material om flyktingarna i Viborgs stift bevarats. I något skede befann sig närmare 60 präster på flykt framför allt i Ingermanland, men också på andra håll i Baltikum – i Estland och Livland. Flera av dem sökte sig i första hand till Finland och fick där nya tjänster.

Närmast av genealogiskt intresse har A.R. Cederberg publicerat två förteckningar över dels ståndspersoner, dels präster från Liv- och Ingermanland, som uppehållit sig i stiftet. Den ena förteckningen över flyktingar har ingått i ett brev från Viborgs domkapitel till rådet den 13 juni 1707. I den nämns tretton kvinnor och fem barn, de flesta officers-änkor och –barn. Dessutom uppräknas nitton präster samt nio prästänkor eller –döttrar. Av dessa 46 personer återfinner vi senare under kriget fem i Åbo stift. De fem är kyrkoherden Gabriel Ritz från Keltos, prosten Johan Nappenii änka från Narva och prosten Schroderus tre döttrar från Moloskovitz. Systrarna hade flytt först till Viborg och fortsatte sedan vidare till Stockholm. Förmodligen kom de till huvudstaden våren 1707. I maj 1707 vände systrarna sig till konungen och klagade i en supplik över att de till sitt uppehälle hade föga mer att tillgå än vad himlens fåglar hade.¹¹⁷

Den andra förteckningen över flyktingarna var bifogad ett brev från den 8 mars 1711. Även det var från domkapitlet till rådet. Den listan upptar inalles 29 präster, dels sådana som genom fiendens framryckning hade tvingats fly från sina församlingar, dels yngre präster och adjunkter som väntade på att få någon tjänst. Av dessa präster hann en del få nya tjänster innan de igen tvingades fly. Ingen av dem lyfte senare understöd i Åbo stift. I de två förteckningarna upptas enbart namn och yrkesbeteckning. Hemort nämns i de flesta fall, men flyktingunderstöd finns inte antecknade.¹¹⁸

Väntan på en ny församling kunde bli lång för de präster som hade flytt. En del sökte sig till armén och blev regementspräster. Gabriel Castelius var kyrkoherde i Koprina då han 1702 tvingades fly till Finland. Under flera år uppehöll han sig i Viborgs stift innan han 1713 blev kaplan i Valkeala efter att hans företrädare blivit tillfångatagen. Under ockupationen stannade han kvar först i Valkeala och sedan i Rautalampi där han var verksam från år 1718. En del präster valde att hålla sig

116. Simolin 1916, s. 82, 117

117. Cederberg A.R. Kaksi luetteloa Suuren Pohjan sodan aikaisista pakolaisista, Genos 1947, Elisabeth och Anna Schroderus till K. Maj:t. 27.5.1707, Skrivelser till konungen 1133:11 ser I 32, SRA.

118. Cederberg. A.R. 1947, s. 1-3.

dolda för fienden i någon grannsocken, med risk för att bli tillfångatagna och förda till någon avlägsen ort i Ryssland, och återvände småningom till sin församling. Många församlingar var helt utan präster i alla fall under det första krigsdecenniet. I andra fanns det en präst kvar, som i t.ex. Narva.¹¹⁹

I många fall tedde sig flykten från de här östliga områdena ännu besvärligare än från Finland. Också här retirerade man stegvis undan fienden och tog sig eventuellt över till Finland. Det sistnämnda gäller speciellt för prästerna från Ingermanland som, om de inte hade tillgång till någon båt, kunde komma vandrade över gränsen. Simon Agander, som var kyrkoherde i Deglina flydde med sin familj undan ryssarna och kom 1704 till Finland där han dels vistades i Joutseno, dels i Säminge, kanske hos släktingar. I Joutseno förrättade han en vigsel utan lysning och utan att beakta gällande äktenskapsstadga. Under hela ockupationen uppstod det problem med flyktingpräster, som för att förtjäna något, förrättade gudstjänster eller vigslar och dop i församlingar där de gömde sig eller som de passerade på väg västerut. Detta ställde till med förvirring i församlingarna. Biskop Lund fick motta klagomål där präster i stiftet klagade över att flyktingarna österifrån höll egna gudstjänster och därmed lockade folket från kyrkorna. Kyrkbokföringen led också av att flyktingpräster döpte barn, som därmed inte blev införda i församlingens böcker. Dessutom gick de egna prästerna miste om en del av sina förtjänster då flyktingprästerna fick ersättning för t.ex. dop och vigslar. I januari 1709 beslöt Viborgs synodalmöte att flyktingpräster bara i yttersta nödfall, och efter att de hade blivit direkt tillfrågade, fick utföra förrättningar inom kyrkan. Om så skedde skulle prästen i ersättning endast få det församlingsborna, som en extra utgift, var beredda att ge honom. De ordinarie prästernas inkomster fick inte minska p.g.a. flyktingprästernas aktiviteter. Eftersom Viborgs stift var speciellt aktivt i den här frågan får man lätt den uppfattningen att det enbart var flyktingpräster från öst som på eget initiativ skötte prästernas uppgifter i främmande församlingar. Problemet förekom uppenbarligen i hela landet. När Bartholdus Vhael lämnade Ilmola skötte han en tid församlingen i Kainuu innan han tog sig över till Sverige. Kaplanen från den finska församlingen i Åbo sökte sig först till Tövsala där han en tid var verksam, men p.g.a. ryssarnas framträngande kunde han inte länge stanna i socknen.¹²⁰

De finska prästerna ombads också att hålla ett öga på flyktingarna, som i allmänhet rörde sig utan prästbevis. Samhällets kontroll av den enskilde individen, här hade prästerna en central roll, hotade att helt

119. Uppgifterna om de ingermanländska prästerna är tagna ur Väänänen (1987) Herdaminne för Ingermanland, se speciellt s. 154, 171-172; Cederberg A.R. 1947, s. 1-6.

120. Väänänen 1987, s. 143, 165; Rimpiläinen 1978, s. 36-37.

falla samman då folk utan tillstånd rörde sig över stora områden. Utöver att be för tillfället lämpade böner och sjunga psalmer som passade krigssituationen fanns det inte så mycket prästerna kunde göra när stora folkmassor rörde sig från socken till socken på sin väg västerut.¹²¹

Endast sporadiskt har övriga uppgifter om flyktingar i Viborgs stift stått att finna. I Viborgs domkyrkas räkenskaper har flyktingar lämnat ett fåtal spår efter sig. Från och med år 1701 nämns det begravda personer, främst barn, som egentligen var hemma i Nyen. Uppenbarligen rör det här sig om flyktingar fast det inte noteras explicit. Av sammanlagt 29 personer med annan hemort än Viborg som begrovs under åren 1701–04 var majoriteten hemma från Nyen. Undantagen gjordes av en hopman från Ingermanland samt av "flyktingen Johan Steitt". Att speciellt barnen drabbades hårt under flykten visar det faktum att av dessa 29 personer var tolv vuxna och sjutton barn. Antalet flyktingar i stiftet måste ha varit betydligt större än vad bevarade källor talar om för oss idag. Det verkar uppenbart med tanke på, att befolkningen i den östra riksdelen mellan åren 1699 och 1707 ökade endast i Österbotten samt i Viborgs och Nyslotts län. Lindeqvist förmodar att det, i fråga om det östra länet, berodde på de många ingermanländska flyktingarna.¹²²

b. Åbo stift

Situationen i Åbo stift var något bättre än i Viborgs stift. Här fick man i det stora hela leva i fred för fientliga angrepp några år efter att Viborg hade fallit 1710. Det här ledde dels till att stiftet fick ta emot fler flyktingar, dels till att stiftet en längre tid kunde bidra med medel till flyktingarnas underhåll.

I en promemoria nämns tolv präster som flytt från Ingermanland och andra områden som intagits av ryssarna. De hade alla blivit placerade på nya tjänster i Åbo stift. Bland dem kan nämnas Jakob Ritz, som då han var kyrkoherde i Slavanka tvingades fly 1701 och som 1706 blev kyrkoherde i Somero. Under den ryska ockupationen var han preses vid det provisoriska konsistoriet i Åbo åren 1717–1722. Andreas Bange kom från Narva där han bl.a. hade varit superintendentens adjunkt. När staden belägrades flydde han till Åbo där han placerades som kaplan i Åbo svenska församling innan han tvingades vidare till Stockholm 1713. Johannes Stenstrand hade flytt 1702 från Nöteborg där han var kyrkoherde. År 1710 fick han pastoratet i Ijo därifrån han senare flydde vidare västerut. David Lechlin hade efter flera år som adjunkt och kaplan i olika församlingar 1699 blivit skolmästare i Nöteborg. Liksom Stenstrand flydde han 1702 och blev efter några år i Finland

121. Vilkuna 2005, s. 136.

122. Durchman 1929, s. 204-208; Lindeqvist 1919, s. 168.

brukspredikant i Antskog. Johannes Faber hade varit lärare i Nyen och fick nu en ny tjänst som tysk språkmästare i Åbo.¹²³

Också delar av domarkåren blev omplacerad efter att de hade tvingats lämna de svenska provinserna. Stadssekreteraren i Nyen, Herman Hertz, blev i januari utsedd till viceadvokatfiskal i Åbo hovrätt. Häradshövdingen i Koporje domsaga, Anders Portaeus, fick domhavadeposten på Åland. Efter det här tycks beredskapen att hjälpa flyktingarna ha avtagit. Häradshövdingen i Nöteborg Petter Longe fick vänta ända till 1711 innan han fick transport till Masku-Virmo domsaga. Däremot tycks det mera ha berott på olyckliga omständigheter än ovilja att häradshövdingen från Ivangorod-Jama, Jost Schultz, inte blev placerad. Han fick inte ens något tillfälligt uppdrag, vilket förmodligen berodde på att han så tidigt som 1704 blev tillfångatagen i Narva.¹²⁴

De första kända flyktingunderstöden i Åbo stift delades ut i december 1706 och de sista kända den 10 september 1712. Resultaten av insamlingarna och utdelningar redovisas i brev från konsistoriet i Åbo till myndigheterna i Stockholm.¹²⁵ Sammanlagt 650 hushåll bestående av 1 065 personer kom i åtnjutande av understöd under de nämnda åren. Kvinnorna var, inte helt oväntat, i majoritet. De uppgick till 543 jämfört med 163 män. Dessutom ingick det i gruppen 26 vuxna personer, troligen släktingar, som det inte har gått att könsbestämma. Majoriteten av de här var antagligen kvinnor, d.v.s. mödrar, svärmödrar och systrar till den som lyfte understöd. I flyktinggruppen ingick 333 barn, vilket troligen är i underkant. Mycket tyder på det, bland annat att några flyktingkvinnor senare förekommer i Stockholm med flera barn än vad som nämns i Åbo konsistoriums skrivelser. Man kan anta att skrivarna inte alltid antecknade om vederbörande hade barn och hur många dessa i så fall var. Ibland står det bara antecknat "flera barn" eller "många barn". Jag har då valt att räkna dem som två barn, i en strävan att komma det riktiga antalet så nära som möjligt.

När jag nämner att 1 065 personer flytt är det viktigt att minnas, att detta gäller endast det antal som fick något understöd. Hur stor andel de här utgjorde av totalantalet som flydde, har det inte varit möjligt att

123. Leinberg 1902, s. 121; Väänänen 1987, s. 153, 225, 262, 281-282.

124. von Koskull 1952 b), s. 20-21. Efter freden blev Schultz advokatfiskal i Åbo hovrätt.

125. Det första brevet, daterat den 13 mars 1709, innehåller en redovisning över insamlade medel 1708 och utdelningarna, 18 stycken, under perioden december 1708 till mars 1709. Det andra brevet som är daterat den 12 maj 1711 redovisar på nytt endel av utdelningen år 1708, dessutom innehåller den en redovisning över resultaten år 1709 fram till mars 1710. Den 23 september 1712 har konsistoriet daterat två olika redovisningar. I den ena redogör man för insamlingarna 1709 samt för utdelningarna januari 1710 till juli 1711. Den andra rapporten utgör en fortsättning på den förra och där redogör man för de insamlade medlen 1710 och dessutom för utdelningarna mellan juli 1711 och september 1712.

beräkna. Det är även möjligt att några av de 1 065 personerna har räknats dubbelt, på grund av att många hade samma namn och personuppgifterna har varit så knapphändiga att det inte alltid varit möjligt att skilja personerna från varandra. Det här är en problematik som genomsyrar hela avhandlingen. Vi känner till dem som har haft kontakt med myndigheterna, men de utgör bara en del av totalantalet flyktingar.

Tabell 3. Flyktinghushåll enligt hemort i Åbo stift 1706–1712.

Område	Hushåll	%
Viborgs län	81	12,5
Kexholms län	33	5,1
Nöteborgs län	7	1,1
Nylands- och Tavastehus län	14	2,2
Ingermanland	101	15,5
Livland	84	12,9
Estland	119	18,3
Tysk	1	0,2
Sverige ¹²⁶	1	0,2
Okänt	209	32,2
Totalt	650	100,0 %

Källa: Aminoff-Winberg, databas.

Vi vet inte om de som fått understöd verkligen i socialt hänseende och gällande hemort avspeglar hela populationen. Det är omöjligt att säga om den ovanstående fördelningen på hemlän överhuvudtaget har något gemensamt med hur många flyktingar som de facto kom från de här områdena. Av tabellen framgår att den största gruppen 32,2 % utgjordes av personer vars hemort är okänd. Den näst största gruppen, 18,3 %, är de som flytt från Estland. Det tyder på att många från Estland, med undantag av Revalborna, valde att segla över Finska viken och ta sig till tryggheten i Åbo stift. Bland understödstagarna hade de som kommit, i många fall kanske landvägen, från Ingermanland, 15,5 %, haft en mödosammare och säkert farligare väg då de riskerade att hinnas upp av ryska strövpatrier.

126. Den person som uppgett att hon kommit från Stockholm var kanske barnfödd där, men hade sedan tjänat som piga i något av de områden som ockuperats av ryssarna. Det finns andra fall där pigor säger att de är svenskar, men har tjänat i t.ex. Livland.

Flyktingarna från Kexholms län och Nöteborgs län verkar i det här sammanhanget ha varit överraskande få. Att flyktingarna från Viborgs län, 12,5 %, inte var fler beror på den period understöden delades ut, åren 1706–1712. Viborg föll först 1710 och de första fyra åren hade utdelningarna inte ännu påverkats av den stora flykten från de sydöstliga delarna av Finland. Det är också tänkbart att ju längre ifrån man flytt, desto större var behovet av understöd. Kostnaderna var större ju längre vägen var, det var svårare att släpa med sig av sin egen egendom, och framför allt var det osannolikare att man hade släktingar eller bekanta som kunde bidra med någon liten hjälp, kanske främst i fråga om husrum.

Från de baltiska och ingermanländska städerna Narva, Nyen, Dorpat, Pärnu, Reval, Riga, Kexholm, Sordavala och Nöteborg kom 241 flyktinghushåll (69,5 %) av totalt 345 som inte var hemma i Nylands- och Tavastehus län eller Viborgs län. Av stadsborna kom de flesta, 68 hushåll, från Narva. Endast två uppges komma från Pärnu, medan Rigaborna, som hade den längsta vägen uppgick till 40 hushåll. Att det från Reval kom endast 13 flyktinghushåll kan tyda på att man ansåg det säkrast att segla direkt över till Sverige. Av de 206 personer, som enligt kapitulationsfördraget fick tillstånd att lämna Dorpat återfanns inte många i Åbo stift. Av flyktingarna från Dorpat åtnjöt 27 matlag understöd.

Av de flyktingar som kom från Viborgs län, 81 hushåll, dominerade de som var hemma från staden Viborg. De utgjorde knappt 57 % av alla som kom från detta östliga län. Det kan tolkas som att man var mer benägen att fly från städerna. För fienden var städerna det naturliga målet för en attack. Genom att en stad intogs, blev även vidsträckt område runt staden erövrade. På landsbygden hade man större möjligheter att gömma sig undan i skogarna. Det var de besuttna i städerna som hade de största ekonomiska möjligheterna att fly undan den analkande fienden. Men flera av ovannämnda städer var fästningar som tvingats dagtinga. I det sammanhanget har kapitulationsfördrag gjorts upp och befolkningen har åtminstone i princip fått avtåga under någorlunda ordnade förhållanden. I de fall där civilbefolkningen trots allt tagits till fånga av ryssarna har en del rätt enkelt kunnat fly under transporten österut.

Det har sitt intresse att närmare studera den sociala fördelningen bland de flyktingar som lyfte understöd i Åbo stift. Att enbart göra en fördelning enligt de fyra stånden är inte tillräckligt. För att verkligen få en uppfattning om vilka som kom i åtnjutande av något stöd måste man också göra en uppdelning i olika yrkesgrupper inom stånden.

Till adeln räknar jag dem som var introducerade på Riddarhuset i Stockholm samt även de som bodde inom det svenska väldet, men som

tillhörde något annat riddarhus än det i Stockholm. I den här gruppen återfinns ämbetsmän och officerare, men också sådana vars yrkestillhörighet inte framgår.

Till prästerskapet och skolstat hör förutom naturligtvis kyrkoherdar, kaplaner och sockenadjunkter även professorer, lärare och studenter. Borgarståndet kan delas in i magistratspersoner, köpmän och hantverkare. Också representanter för den lägre stadsbefolkningen har hänförs till borgerskapet. Gruppen allmoge representeras framför allt av bönder. Men här ingår också alla med patronymikon som inte gått att placera i någon annan kategori.

Utanför den egentliga ståndsindelningen i fyra stånd som växte fram under 1600-talet,¹²⁷ står de s.k. ofrälse ståndspersonerna. Ordet ståndsperson, som är inlånat från tyskan, betecknade en person som höjde sig över de breda folklagren.¹²⁸ Till gruppen ståndspersoner och deras vederlikar har i allmänhet hänförs personer som kan anses stå över de lägre stånden, men varken kan räknas till adelskapet eller prästerskapet. Hit räknas t.ex. kronobetjäning, fogdar, länsmän, inspektorer, bokhållare m.fl. Civila och militära ämbetsmän, bruksägare och possessionater hörde till de viktigaste grupperna bland de ofrälse ståndspersonerna.

Jag har valt att skapa en helt egen grupp för tjänstemännen. Ämbetsmännens och tjänstemännens flykt var av stor betydelse för Finland då det uppstod ett stort tomrum efter dem som flydde. I Sverige bildade de en egen grupp eftersom de fortfarande skulle få lyfta lön. Något korrekt och entydigt sätt att skilja på de olika kategorierna av ämbets- och tjänstemän finns inte. Ämbetsmännen hade i allmänhet en kunglig fullmakt och en hög position i samhället. En uppdelning utgående från lönen skulle vara möjlig. I allmänhet framgår det av lönen om mottagaren hade en högre eller lägre tjänst. Marie Lennersand påpekar att en exakt gräns för vem som var ämbetsman, vem som var tjänsteman och vem som var betjänte är svår att dra.¹²⁹ Också Sten Carlsson framhåller att det kan vara svårt att dra en gräns nedåt bland de civila tjänstemännen. Carlsson har i en studie av Hallands län kunnat konstatera att en del av de lägre statstjänstemännen, framför allt inom tullen, inte ansågs höra till ståndspersoner. De räknades som "betjänte", inte som ämbetsmän.¹³⁰ Det är emellertid svårt att hålla en klar avgränsning mellan de olika ämbetsmännen varför det här är motiverat att anse alla statstjänstemän hörde till samma grupp. Jag har däremot gjort en åtskillnad mellan de adliga ämbetsmännen och de ofrälse. Likaså har jag gjort en åtskillnad på civila och militära tjänstemän.

127. Englund 1989, s. 32.

128. Carlsson 1973, s. 18.

129. Lennersand 1999, s. 43.

130. Carlsson 1973, s. 20.

Till ståndspersoner och deras vederlikar kan också hänföras läkare och fältskärer, organister i städerna, sjökaptener, större gästgivare och arrendatorer. Carlsson hänför till denna grupp även officerare och underofficerare.¹³¹ Jag har ansett det naturligare att låta militärerna, både de adliga officerarna och ofrälse militärer bilda egna grupper och därmed har gruppen ofrälse ståndspersoner blivit mycket liten.

Tabell 4. Flyktinghushåll som lyfte understöd i Åbo stift 1706–1712 enligt stånd och yrke.

Kategori	Antal hushåll	%
Adel	31	4,8
- varav adliga officerare	22	
- övriga	9	
Präster och skolstat	49	7,5
- varav kyrkoherdar	21	
- kaplaner	8	
- skolstaten	8	
- övriga präster	12	
Ofrälse ämbets- och tjänstemän	15	2,3
Borgare	33	5,1
- varav rådmän	1	
- köpmän	1	
- hantverkare	22	
- övriga borgare	9	
Ofrälse militärer	143	22,0
- varav officerare	15	
- underbefäl	23	
- tjänstemän	1	
- militärt manskap	104	
Övriga ståndspersoner	11	1,7
Okänd	59	9,1
Allmoge	309	47,5
Totalt	650	100 %

Källa: Aminoff-Winberg, databas.

Drygt 50 % av de 650 enskilda hushåll, som fått understöd, bestod av en ensam kvinna. De övriga 157 hushållen där en kvinna som nämns som förmånstagare bestod av kvinnan, hennes barn eller eventuellt någon annan släkting. Tio hushåll hade en kvinnlig förmånstagare,

131. Carlsson 1973, s. 21.

som åtföljdes av sina släktingar eller andra vuxna flyktingar. Bland dem fanns musikantänkan Zimmerman som uppges ha haft tre andra flyktingar i sitt matlag. Man kan förmoda att många flyktingar slog sig ihop på det här sättet. Förmodligen var det lättare för kvinnorna att klara sig om flera kunde slå sig samman.

Endast 161 hushåll eller närmare 25 % hade en man som nämns som understödstagare. Med de här männen följde 53 hustrur samt dessutom 26 andra vuxna släktingar samt dessutom 332 barn, ett hushåll bestod av ett ensamt barn. Kvinnorna är med andra ord helt dominerande bland dem som fått understöd. Bland t.ex. gruppen "militärt manskap" utgjorde kvinnorna 72 %. Här fanns soldatänkor av olika slag – korpralsänkor, ryttaränkor, musikantänkor, men naturligtvis också soldathustrur. I gruppen bönder var den kvinnliga dominansen ännu större, 85 %. I den mån man känner till något om de här kvinnorna var självfallet många bondhustrur, men en hel del pigor återfinns också bland understödstagarna.

Eftersom ovanstående sammanställning inte gäller alla flyktingar utan endast de personer som fått understöd är det något överraskande att gruppen "allmoge", som bestod av bönder, tjänstefolk och alla andra som bar enbart patronymikon och som inte heller gått att hänföra till någon yrkesgrupp, utgjorde drygt 63 %. Speciellt överraskande är det då vi just slagit fast att de flesta flyktingar kom från städer, därifrån man kan anta att främst ståndspersoner och deras vederlikar hade flytt. Från framför allt de befästa städerna kom också de änkor och hustrur som räknas till gruppen "militärt manskap".

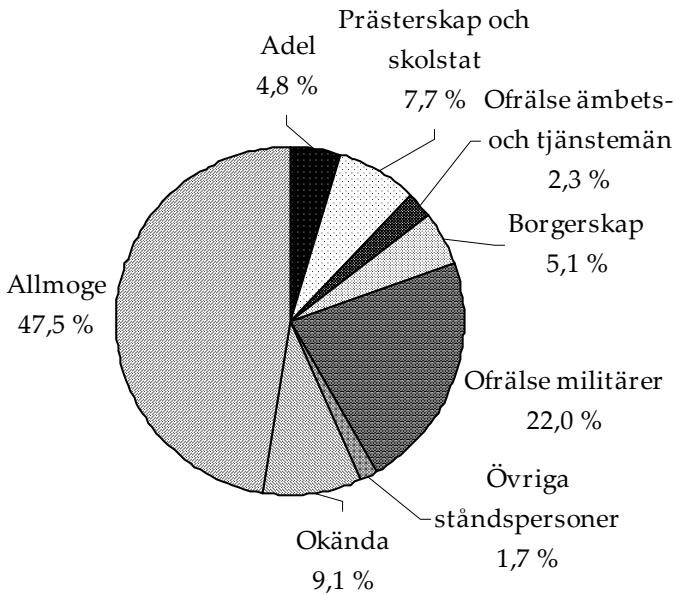
De största enskilda grupperna var allmogen samt det militära manskapet. Fördelningsprincipen var måhända en annan under det första decenniet av 1700-talet än de principer som senare slogs fast. I ett så här tidigt skede av kriget hade man uppenbarligen inte ännu slagit fast regeln om att den som hade förlorat mycket i första hand skulle få hjälp. Det är troligt att om man hade tillgång till uppgifter på alla som flytt från Baltikum och Ingermanland skulle den sociala fördelningen vara en annan. Även om de högre stånden naturligtvis hade en bättre möjlighet att ta sig direkt över till Sverige.

En fördelning med å ena sidan ståndspersoner och deras vederlikar i en grupp och å andra sidan en grupp bestående av allmoge skulle ge en fördelning på drygt 27 % och drygt 63 %. Utanför beräkningen lämnas den grupp vars yrkes- och ståndstillhörighet förblir oklar, d.v.s. knappt 10 %.

De många flyktingarna och de svaga, men nog växande, insamlingsresultaten i Åbo stift ledde till att några större summor inte kunde delas ut till de hjälpbehövande. Biskop Johannes Gezelius förklarade i ett brev till rådet det dåliga resultatet med att "the hwilcka them

[flyktingarna] här hielpa skulle, äro sielfwe genom detta långwarige krijget, som mäst detta landet tryckt, samt den allmänne hungers nöden stadde i yttersta nöd".¹³²

Figur 1. Flyktinghushåll som lyfte understöd i Åbo stift 1706–1712 enligt stånd och yrke.

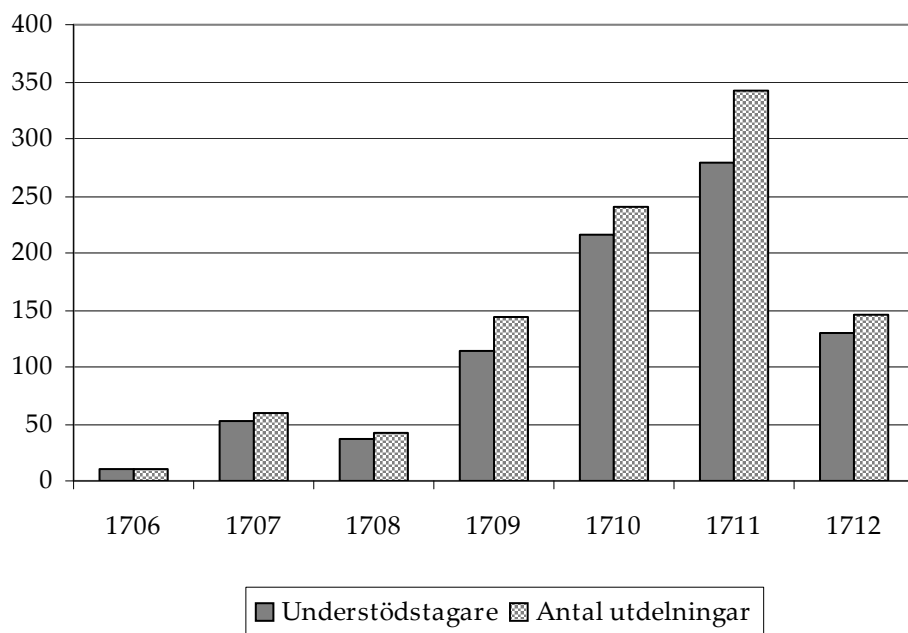

Källa: Aminoff-Winberg, databas.

De första utdelningarna i Åbo stift skedde i december 1706. Under årens lopp när antalet flyktingar ökade måste också antalet utdelningar bli fler. Den första av de tio som 1706 fick understöd var Helena Margareta Toll, änka efter överstelöjtnant Bandemer, som fick sitt understöd till jul. Följande år hade understödstagarna redan ökat till 52 hushåll. Till dem gjordes totalt 60 utbetalningar och år 1710 ägde 241 utdelningar rum fördelade på 215 hushåll. Toppnoteringen skedde år 1711 då man delade ut understöd 342 gånger till sammanlagt 279 hjälpbehövande flyktinghushåll. Följande år sjönk antalet utdelningar och understödstagare till 146 respektive 129 för att sedan upphöra då kriget 1713 nådde även Åbo stift.

132. Åbo konsistorium till K. Maj:t 13.3.1709, SRA.

Figur 2. Antalet utdelningar och understödstagare i Åbo stift 1706–1712.

Källa: Aminoff-Winberg, databas

Även om flera fick understöd var de summor de erhöll mycket små. De flesta fick omkring 1 daler kmt och många fick ännu mindre summor. Allt eftersom flyktingsskarorna ökade minskade de summor flyktingarna fick. De flesta ståndspersoner fick ca 10 daler kmt per år. Maria Insulana, änka efter prosten Johan Nappenius i Narva, fick under år 1707 hela 32 daler kmt. Samma år fick skolmästaren från Nyen, Johan Faber, nästan lika mycket. Utdelningarna tycks inte ha varit fastslagna till bestämda termer utan skedde mycket oregelbundet. Samma person kunde också få understöd flera gånger per år.

Som jag redan konstaterat var de flesta understödstagare i Åbo stift allmoge eller därmed jämförbara personer. Det här avspeglar sig också i utbetalningarna. Till exempel 1711 fick nio personer hjälp tre gånger. Av dem hörde fem personer till gruppen allmoge, två var soldatänkor, en änka efter en häradshövding och endast en person hörde till samhällets främsta grupp, adeln. De som fick understöd flesta gånger var Brita Nilsson från Viborg som år 1711 fick hjälp fyra gånger och prästdottern Anna Jacobsdotter Haltopaea från Nyen som 1709 lyfte understöd fem gånger.

För de flesta flyktingar uppges ingen konkret användning för understödet. Man får förmoda att pengarna behövdes för det dagliga

livet. Men ibland finns det ett omnämmande om att det hade varit fråga om en begravning. Några flyktingar fick även respenningar. En fattig änka, Helena Nilsson från Ingermanland, fick den 9 maj 1709 "respenningar åt Revel" 3,24 daler kmt.¹³³ Det är tänkbart att hon där hade någon bekant eller släkting, som kunde hjälpa henne. Men detta är självfallet endast spekulationer och Helena försvinner sedan ur vårt synfält.

År 1712, när Åbo konsistorium redan hade planerat sin egen flykt utdelades understöd också direkt ur församlingarnas kyrkkassor. Då gavs till exempel ur kyrkkassan i Kurikka understöd åt flyktingen Anna Falk.¹³⁴ Huruvida detta förekom redan tidigare är inte känt.

Alla flyktingar var naturligtvis inte i behov av understöd. Eftersom medlen var begränsade räckte de inte heller till åt alla. När fältskären Tobias Brandt från Nyen år 1706 slog sig ner i Åbo fortsatte han att utöva sitt yrke. Flyktingarna hade utlovats rätten att få fortsätta med sitt eget yrke. Brandt hänvisade till den här rätten och krävde att få fortsätta som fältskär på den nya hemorten. När han sedan tvingades fly vidare till Sverige lyfte han där två år understöd, men antecknades 1714 som "emplojerad" och hade alltså åter en gång funnit ett sätt att försörja sin hustru och sina sex barn.¹³⁵

Man kan anta att sjukdomar och olika epidemier skördade flera offer bland flyktingarna, som inte sällan bodde trångt och eventuellt var försvagade av matbrist och den ofta påfrestande flykten. Om så var fallet borde flyktingarna rimligtvis synas i längder över begravna. Men åtminstone i Åbo domkyrkas räkenskaper lämnar flyktingarna få spår efter sig. Några flyktingbarn avled åren 1710–1712, men någon massdöd bland flyktingarna kan man inte spåra. Henrik Luuhr, som tidigare var rådman i Nyen tvingades begrava sin hustru i Åbo. Att han inte var i behov av understöd visar det faktum att han lade ner drygt 133 daler på begravningen.¹³⁶ Också i Helsingfors och t.ex. Ekenäs finner man spår av flyktingarna i begravningslängderna. Men inte heller här är de speciellt många. Under åren 1710–1713 begrovs och infördes i kyrkböckerna i Helsingfors 16 flyktingar. Tre av dem uppges ha kommit från Revel och om ett litet barn sägs att han eller hon var ett "barn av Björcköflyktingarna". Formuleringen låter oss förstå att flyktingarna från Björkö förmodligen var så många att de bildade en hel koloni. I Ekenäs var de begravda flyktingarna bara fyra. Två av dem, flyktingar från Revel, begrovs den 25 september 1710.¹³⁷ Förmodligen hörde de till dem som dukade under i pesten.

133. Åbo konsistorium till K. Majt 10.9.1712, SRA.

134. Alanen 1948, s. 143.

135. von Bonsdorff 1904, s. 487; Aminoff-Winberg 1995, s. 44.

136. Hästesko 1907, s. 46, 54, 62, 66.

137. Begravningslängder för Helsingfors och Ekenäs, FRA.

De flyktingar som i första hand sökte sig till Viborgs och Åbo stift har inte tidigare varit föremål för någon studie. Källmaterialet, speciellt gällande Viborgs stift, är mycket magert. Man kan i alla fall utläsa ur det att Borgå och sannolikt även Viborg fick ta emot flera flyktingfamiljer. Förmodligen fanns det flyktingar även i alla städer i Åbo stift.

Man kan se hur flyktinghjälpen småningom fick en struktur genom insamlingar i kyrkorna. Prästerna hade en central roll i insamlingsskedet då de uppmanades att vädja till förmån för flyktingarna. Uppgifterna om utdelningarna i Åbo stift är de fylligaste uppgifterna vi har om flyktinghjälpen under krigets första decennium. Hjälpen riktades framför allt till kvinnor. Sannolikt utgjorde kvinnorna också en majoritet av det totala antalet flyktingar i Åbo stift.

Tabell 2 visar hur insamlingarna i församlingarna i Åbo stift ökade mellan åren 1708 och 1710. En ökning som åts upp av det ökande antalet flyktingar. Summorna som de enskilda flyktingarna fick var små och kan knappast ha försörjt någon en längre tid. Här, precis som senare i Sverige, gällde det att finna en utkomst på annat sätt.

8. Över stock och sten

Vår kännedom om hur man tog sig till Sverige och vilka vägar flyktingarna valde är fragmentarisk, men genom att foga samman olika bitar kan man se ett mönster. De första flyktingarna kom från Ingermanland och de baltiska provinserna. Hur deras flyktväg såg ut har vi knapphändiga uppgifter om.

Den flyende befolkningen sökte sig på olika vägar till fredligare områden. En del flyktingar tog sig från Estland och Ingermanland över till den finska sydkusten. Öarna i Finska viken utgjorde ett etappmål på vägen till tryggheten i väst. Från bl.a. Duderhof flydde befolkningen i maj 1704 till Retusaari för att sedan i oktober fortsätta vidare till det finska fastlandet.¹³⁸ Flyktingar från Reval sökte sig västerut och en del av dem stannade för någon tid på Ösel. Från Ingermanland gick strömmen även mot Viborg.¹³⁹

Efter att Dorpat hade erövrats av ryssarna tog sig många av borgarna därifrån till Reval. Av dem fortsatte en del till Stockholm redan långt innan Reval var hotat. En del flyktingar ångrade måhända sin flykt och led av hemlängtan. Sommaren 1708 vände sig en borgarhusfru till kungen och anhöll om rätt att få återvända till Reval som ännu var i svenska händer. Hon och hennes man, som var sjuk, hade med sin

138. Vilkuna 2005, s. 34.

139. Anna Elisabeth Hugg till K. Majt 13.7.1714, Elisabeth Schroderus till K. Majt 27.5.1707, Skrivelser till konungen 1133:11 ser I 32, SRA; Attest för Anna Greta Wessman 11.7.1710, Deputerades arkiv, ÅK 449, SRA.

familj tagit sig över till Stockholm, men ville nu återvända.¹⁴⁰ De flesta balter har säkerligen seglat över till den finska sydkusten eller direkt till Sverige. Endast ingermanländarna kan antas ha tagit sig till fots till Finland när de flydde undan de ryska trupperna.

I Finland vandrade många mot nordväst undan de fientliga trupperna. Vi har uppgifter om hur stora flyktingskaror drog norrut genom Finland för att slutligen nå Österbotten. Förmodligen växte den här skaran efterhand som hopen med flyktingar passerade nya orter. Den som hade tillgång till en båt av något slag seglade naturligtvis över till Sverige. Även om också det var riskfyllt, var det ändå det bekvämaste och snabbaste sättet att resa. Fienden försökte på alla sätt förhindra en allmän flykt. I slutet av september sändes ett ryskt parti till Hangö udd för att där uppleta och bränna farkoster, allt för att förhindra befolkningens flykt. Flera av skärgårdsbönderna lyckades ändå på sina små skutor rädda sig över till Sverige. De hade årligen besökt Stockholm och kände både farvattnen och den miljö som mötte dem på andra sidan havet. Andra flyktingar försökte ta sig västerut längs landsvägen, men risken att råka i händerna på ryssarna var då betydligt större.¹⁴¹

De flesta som flydde var tvungna att lämna största delen av sin lösegenom efter sig. Några hade redan i god tid, förutseende nog, sänt tunga kistor med värdegods till tryggare orter och många grävde ner det dyrbaraste eller lämnade det i någon grannes vård. De som hade tillgång till små skutor räddade inte bara över sig själva och sitt bohag utan tog också ombord gods som släktingar och grannar anförtrott i deras vård. Det är inte otänkbart att fiskare och andra som hade tillgång till mindre båtar gjorde sig en förtjänst genom att segla över folk till Sverige. Det kunde uppenbarligen ställa sig kostsamt för den som ville frakta sin egendom västerut. När borgmästaren i Borgå, Jakob Wijkman, sommaren 1710 avtalade med en borgare om att denne skulle föra honom samt hans egendom västerut till någon tryggare ort t.ex. Stockholm, Åbo skärgård eller Åland begärde denne en ersättning på 210 daler kmt.¹⁴² Summan verkar i relation till det som flyktingarna fick i understöd svindlande. Om flyktingarna var tvungna att erlægga flera hundra daler koppermynt för frakten till Stockholm är det sannolikt ganska få som hade råd med det. Det innebär i förlängningen att en stor del tvingades att till fots ta sig till Sverige.

En del av dem som landvägen sökte sig till Österbotten gjorde det förmodligen i förhoppningen om att därifrån kunna segla över till den svenska kusten. Längs den österbottniska kusten försvårades flykten

140. Maria Beckborg till K.Maj:t 18.7.1708, Catharina Maria Singelman till K. Maj:t, Skrivelser till K.Maj:t 1133:11 ser I 30, 32, SRA.

141. Anthoni 1924, s. 94, 136.

142. Mäntylä 1994, s. 213.

av bristen på farkoster eftersom båtar av alla slag antingen hade beslagtogs av den egna armén eller bränts de av egna eller av fiendens soldater. Att ta sig över havet var en möjlighet endast i början av det ryska anfallet, innan ryssarna hade fått herraväldet också över havet. Efter det var det svårare, men inte omöjligt att segla mellan Finland och Sverige. I mitten av september 1714 påtalade landshövdingen i Västerbotten, Anders Ramsay, det faktum att flyktingar sedan man fått en sunnan- och ostvind i stora mängder hade kommit över Bottenviken. De hade seglat i flera båtar från Bergö, 5 mil söder om Vasa.¹⁴³

Flyktingarna kunde ta sig över till Sverige i etapper genom att först söka sig till Åland och sedan småningom därifrån vidare till Sverige. I allmänhet tycks många Åbobor i första hand ha tagit vägen över Åland. Jonas Berger som var häradshövding i Raseborgs härad flydde över Kimito, eller som han själv formulerade det släpade sig över landet till Kimitoskären eftersom stranden var "oren" av fienden.¹⁴⁴ Därifrån tog sig Berger sedan vidare till Sverige. Kanske han lyckades få någon fiskare att segla honom över havet.

I slutskedet av den ryska erövringen var landvägen ofta den enda möjligheten till räddning. Flyktvägen över havet avskars av de ryska lodjorna som obehindrat kunde ta sig fram också i den inre skärgården. Också till lands försvårades flykten av den snabba ryska framryckningen och de ryska strövpatrier som plötsligt kunde dyka upp och överraska flyktingarna på väg västerut. Många drog sig mycket långsamt undan fienden och just de här hörde till dem, som då de väl kom över till Sverige i själva verket hade gått hela vägen.

I allmänhet tycks flykten ha skett först i sista stund. Detta berodde inte enbart på att man drog sig för att lämna sitt hem och in i det sista hoppades på att den svenska armén skulle rädda landet. En viktig omständighet, som i ett tidigt skede försvårade flykten, var att man utan magistratens tillstånd och pass inte fick lämna sin hemstad. Helsingforsarna drabbades svårast av det stränga påbudet om att invånarna inte fick lämna staden. I källorna kan man idag återfinna en del flyktingpass som var utskrivna i Viborg. Man kan ställa sig frågande till vilka motiven varit för de kvinnor från Nyen som efter stadens fall, men innan 1710 då Viborg föll, sökt sig till huvudstaden. De hade onekligen flytt från sin stad, men lämnade de Viborg och tog sig ända till Stockholm? Varför stannade de inte kvar i Viborg där de fått respass utskrivna åt sig under sommarhalvåret 1703? Hoppades de att de i huvudstaden skulle ha lättare att finna en utkomst? Hade de kanske svensk bakgrund – två av dem hade män som var anställda inom

143. Nordmann 1887, s. 10.

144. Neovius 1912, s. 127.

tullväsendet? Orsakerna till att man sökte sig till Stockholm var uppenbarligen många. Åren 1712–1713 beviljades i Helsingfors dylika pass för de borgare från Nyen som tillfälligt bosatt sig i staden. De ägde egna farkoster och hade i samband med kronotransporter haft möjligheter besöka Stockholm för att ordna med spannmålsleveranser. Genom ett särskilt beslut av magistraten fick även den gamle rådmannen Gabriel Henriksson tillstånd att bege sig till sin son i Åbo. På grund av hög ålder och svag hälsa skulle han inte ha varit kapabel till ett eventuellt plötsligt uppbrott, vilket stadens invånare för säkerhets skull uppmanades göra sig beredda på.¹⁴⁵

Genom att sjövägen efter erövringen av Helsingfors helt stängdes av fienden försvårades flykten betydligt och endast en liten del av löse-egendomen kunde räddas. Genom att hålla kvar kravet på pass försökte man stävja paniken bland invånarna. Man ville i det längsta hemlighålla för städernas invånare de förberedelser myndigheterna gjorde för att rädda stadens och kyrkans egendom. När ryssarna närmade sig den egna hemstaden blev paniken ändå stor. Prästernas och myndigheternas benägenhet att snabbt ta till flykt måste också ha haft en nedslående inverkan på befolkningen.

Många flyktingar drogs med norrut och västerut längs den svenska arméns reträttväg. Det här tycks ha varit fallet i Tavastland, men naturligtvis också i Österbotten. I allmänhet rörde sig flyktingskarorna något före armén, vilket var till förfång för trupperna då flyktingarna konsumerade den mat som fanns att få för folk och fä.¹⁴⁶

I brev till myndigheterna i Stockholm beskrev landshövdingen i Österbotten Lorentz Clerk situationen i länet sommaren 1712 och hösten 1713. Då strömmade tusentals flyktingar från andra delar av Finland norut genom Österbotten. Det fanns flyktingar från Karelen och Viborg i så gott som alla österbottniska städer. De hade i de flesta fall till fots tagit sig genom Finland. Också drygt ett dussin Borgåfamiljer hade sökt sig norrut och levde under små omständigheter i Torneå 1714. Med flyktingarna följde så många hästar och så mycket boskap att de tärde på fodertillgången, något som inte gick att förhindra. Clerk förutspådde att om armén fortsatte retirera norrut skulle inte många stanna kvar i länets städer. En del hade redan sänt bort hustru och barn och den egendom de hade kunnat ta med sig. Jag kan inte "see hwad ända detta lærer taga" konstaterar Clerk och fortsatte att förvirringen var stor sedan befolkningen erfarit att största delen av Finland hade fallit i fiendens händer redan tidigare hösten 1713.¹⁴⁷

145. Bl.a. Catharina Mårtensdotter Holm till K. Majt 28.5.1703, Skrivelser till konungen 1133:11 ser I 30, SRA; Suolahti 1950, s. 409; Deputerades arkiv, ÅK 449, SRA.

146. Lindeqvist 1919, s. 373-374.

147. Clerk till rådet 4.11.1713, Clerk till K. Majt 4.7.1712, landshövdingens skrivelser, SRA; Mäntylä 1971, s. 229.

Det finns en beskrivning av hur flyktingarna rörde sig genom Österbotten. Släpande på handkärror och knyten rörde sig en flyktingkolonn på flera hundra uppskärade individer norrut. Bland dem fanns bl.a. Lars Brenner, rådman från Gamlakarleby som hade fyllt fyra kärror med sänglinne, tennföremål och olika handelsvaror. Många av flyktingarna som nu vandrade västerut hade tidigare erfarenhet av ryssarna och detta drev upp takten. Paniken låg ständigt på lur, minsta buller från kön ledde till att de framförvarande i skräck kastade sina knyten åt sidan för att komma snabbare framåt. Man befarade ständigt att fienden redan hade nått fram till eftersläntrarna och gjort processen kort med dem.¹⁴⁸

Det vi känner till om prästernas flykt ger oss en bild av hur flykten antagligen gick till. När kaplanen från Jakobstad, Elias Teliin, begav sig iväg från hemmet åtföljdes han av sin gamla mor, två systrar med barn och en sväger, som avled på vägen till tryggheten i Medelpad. Dessutom följde hans egen hustru och deras barn med, liksom hans tjänstefolk. Denna grupp på 13 personer kom småningom fram till Lidens socken. Många var de gamla, de lytta och små barn, som på samma sätt strävade mot säkerheten. I ett brev till konsistoriet i Härnösands stift påpekar Teliin att resan förutom mödosam också varit kostsam. Ett faktum som kan ha hindrat en del folk från att bege sig över till Sverige.¹⁴⁹

Vi kan inte veta om de här exemplen var typiska för den stora allmänheten, men man kan förmoda så var fallet. Om vi utgår från att församlingsborna följde ungefär samma vägar och rutter som prästerna verkar det som om befolkningen från Karelska näset och församlingarna vid Ladogas kust skulle ha sökt sig snarare nordväst mot Savolax än västerut längs den Stora strandvägen från Viborg över Helsingfors och vidare till Åbo. Av de sju präster som flydde från Viborgs stift och vars flyktväg man känner till var det bara rektor Sylfvius från Viborg som seglade direkt från Åbo till Stockholm. De övriga tog i flera fall god tid på sig medan de till fots sökte sig norrut genom Finland. Det finns exempel på präster som under flera år långsamt vandrade genom Savolax, Tavastland och Österbotten i sin flykt undan ryssarna. Prästerna stannade ofta upp för att sköta sina tjänstealigganden. De försökte under vägen till Sverige bl.a. upprätthålla korrespondens med biskopen, som redan befann sig i Stockholm.¹⁵⁰

Kyrkoherden i Borgå Arvid Alopæus får här utgöra ett exempel på hur mödosam och långsam flykten ofta kunde vara. Han flydde från

148. Vilkuna 2005, s. 128-129. Jämför även med Englund 2000, s. 26 där han beskriver flyktingkolonnerna under revolutionen i Ukraina i medlet av 1600-talet.

149. Elias Teliin till domkapitlet i Härnösand 23.5.1716, Domkapitlet i Härnösands stift ink. skrivelser, E III:5, pag 145, HLA.

150. Halme 1968, s. 133-134; Lindeqvist 1919, s. 373.

hemstaden i maj 1713 och nådde Limingo söder om Uleåborg i augusti följande år. På vägen dit hade han passerat Lampis och Jämsä. I Jämsä lämnade han sin boskap som dittills hade följt med på flykten. Med sin familj på hustru och sex omyndiga barn släpade han vidare på sitt bohag genom Uleåborg och Torneå tills han äntligen kunde stanna i en socken några mil från Sundsvall, där slog han sig ner tills han efter freden återvände till Finland.

En orsak till att man så långsamt tog sig framåt kan ha varit ekonomiska svårigheter. Man stannade där man kunde utföra något arbete och i gengäld få tak över huvudet och en bit mat.¹⁵¹

Eftersom vägarna i början av 1700-talet var både krokiga och smala var de svårforcerade. Vägen mellan Borgå och Limingo mätte antagligen närmare 900 km då vägarna slingrade sig fram genom landskapet på ett sätt som idag inte är mätbart på kartan. Om man tänker sig att familjen orkade gå 20 km per dag skulle vägen från Borgå till Limingo ha avverkats på ca 40 dagsetapper. Eftersom vi vet att Alopaeus nådde fram till Limingo först 15 månader efter att han hade lämnat Borgå betyder det att familjen gick mycket långsammare än så. Det är troligt att familjen stannade någonstans på vägen, kanske just i Jämsä, och tillbringade de strängaste vintermånaderna där.

Under vintermånaderna var det svårare att ta sig fram till fots och där man tog sig fram lämnade man ohjälpligt efter sig fotspår som var lätta för en förföljande fiende att följa. Många tvingades gömma sig i skogen och förfrös tår och fötter.¹⁵² De som kunde, höll sig säkert i stillhet under den värsta köldperioden.

Det är osannolikt att en familj med små barn, eller att åldringar orkade ta sig fram i samma takt varje dag. Både folk och få måste få återhämta sig. Tillgången på mat var usel och ofta fick man övernatta under bar himmel. Bristen på näringsrik mat har förmodligen påverkat den takt man orkade upprätthålla.¹⁵³ Man kan inte dra för långtgående slutsatser av ett exempel, men troligen tog det för många flyktingar lång tid att söka sig västerut.

Om det var svårt och besvärligt att fly från de östliga områdena i Finland hade befolkningen i västra Finland det lättare. När det gäller Åbo stift känner man till 15 prästers flyktväg. Av de här kunde tio segla över med en farkost av något slag. De övriga fem gick genom Österbotten och av dem tog kaplanen från Sjundea god tid på sig. Han lämnade sin församling sommaren 1713 när ryssarna snabbt ryckte fram genom

151. Neovius 1891-1895, s. 405.

152. Aminoff-Winberg 1995, s. 193

153. Flera århundraden senare har man beräknat att flyktingar med boskap per dag skulle röra sig 15-20 kilometer. Under fortsättningskriget var detta den beräknade dagsetappen då Karelen evakuerades. Uppg. från Finlands krigsarkiv.

Nyland, men nådde Sverige först två år senare.¹⁵⁴ Något snabbare rörde sig professor Daniel Juslenius när han flydde från Åbo 1713. Troligen har han gett sig iväg först i augusti när de ryska trupperna närmade sig. Att så var fallet får man anta eftersom han till skillnad från många andra präster och tjänstemän från Åbo som seglade över till Stockholm, tog vägen norrut och över Torneå nådde fram till tryggare trakter. I juli följande år kom han fram till Stockholm.¹⁵⁵

Man kan också med härledning av var flyktingarna slog sig ner dra vissa slutsatser om hur de tagit sig över till Sverige. Man får förmoda att de flyktingar som fanns i Stockholm och grannsocknarna samt längre söderut i de flesta fall hade kommit med båt. Däremot hade säkert många av dem som fanns i Härnösands stift tvingats gå runt Bottniska viken även om det bland de här flyktingarna självfallet också fanns personer som hade kunnat segla till den svenska ostkusten. Det här gällde framför allt österbottningarna. Vi har sett hur både de egna trupperna och ryssarna brände farkoster i de österbottniska kuststäderna. I den mån invånarna i Nykarleby, Jakobstad och Gamlakarleby inte hade hunnit fly tidigare tvingades de därefter gå norrut. Man hade i Österbotten också förlorat flera farkoster genom haverier.

När flyktingarna väl kommit över till Sverige kunde det hända att de också där fortsatte vidare från ort till ort. Av flyktingförteckningarna får vi små glimtar av hur flyktingarna flyttade. För Catharina Andersdotter tog flykten från Uleåborg till Sverige ett år. Vad man egentligen avser med uttrycket "till Sverige" är något oklart eftersom flykten tog så lång tid från en ort som ändå låg förhållandevis nära dagens Sverige. Catharina hade år 1714, förmodligen i långsam takt, sökt sig norrut. Kanske hon stannade i små byar på vägen i den förhoppningen att ryssarna skulle dra sig tillbaka. Slutligen hade hon kommit till att det var bäst att fly till Sverige. Därefter tog hon sig till Stockholm där hon stannade i fyra år. Sedan sökte hon sig vidare till Örebro. Orsaken var sannolikt en förhoppning om att finna någon form av försörjning. Hon var vid det här laget sjuklig och oförmögen att arbeta.¹⁵⁶ Många andra flyktingar flyttade mellan orterna i Sverige i sitt sökande efter en försörjning.

Alla de som hade blivit misshandlade och torterade rörde sig med säkerhet långsamt och med svårighet. Till den här gruppen hörde de många som var av "fienden spolierade", de brända och söndersträckta, de piskade och pinade, de plågade och marterade. Lika långsamt gick det för de gamla och ofärdiga, de sjuka och handikappade. Man kan

154. Halme 1968, s. 134.

155. Hist.Ark. VI, 1878, protokoll, s. 3.

156. Aminoff-Winberg 1995, s. 216.

inte tänka sig att åldringar eller de blinda eller halta rörde sig speciellt raskt framåt. En del av dem hade måhända kommit med båt till Sverige, men många hade säkert kommit landvägen.

Det är sannolikt att många flydde utan ett egentligt konkret mål. Man kan fråga sig hur god uppfattning den flyende befolkningen hade om sin geografiska omgivning och vägen till Sverige. Förmodligen hade endast de mest förutseende ett självklart mål – Sverige, medan andra mera planlöst drog sig undan fienden. De som rörde sig i närheten av den retirerande armén höll en annan takt,¹⁵⁷ mera drivna av militär strategi än av den egna viljan. Däremot hade de som i små grupper tog sig västerut ett annat rörelsemönster. De tog sig framåt etappvis, stannade upp för husrum och mat.

157. En dagsmarsch för en armé var ca 20 kilometer per dag. Se Laidre 1996, s. 21.

IV FLYKTINGARNA I SVERIGE

1. Antalet flyktingar

Frågan om det totala antalet finska flyktingar, som tog sig ända till Sverige, har länge engagerat forskarna. Uppskattningar har gjorts på mellan 10 000 och 20 000 personer. En av de tidigaste beräkningarna stod Eirik Hornborg för. Han konstaterade visserligen helt riktigt att det inte går att ge några säkra uppgifter rörande antalet flyktingar, men trodde samtidigt att siffran 20 000 inte var överdriven. Också Armas Luukko var inne på samma linje då han hävdade att flyktingarna snarare var närmare 20 000 än 10 000. Som motivering till detta anförde han att det är känt att det i oktober 1714 fanns 8 000 flyktingar i Västerbotten. Luukko förmodar därtill från att ungefär lika många tagit sig över havet redan i ett tidigare skede. Risto Valpas anser däremot att flyktingarna försiktigt räknat var 10 000, eventuellt något fler. Valpas utgår från att dödligheten bland flyktingarna var stor, till och med större än nativiteten, vilket kan vara helt riktigt. Å andra sidan finns det inga säkra belägg för det. Han säger även att flyktingantalet var ungefär det samma under hela det långdragna kriget. Detta antagande härleder han från det faktum att dödligheten torde ha stigit i ungefär samma mån som flyktingantalet under hela perioden ökade genom en sakta ström av flyktingar från Finland.¹

När jag nedan diskuterar antalet flyktingar beaktar jag alla som i något skede var i Sverige. Den tidsperiod då flyktingarna i strida strömmar sökte sig över till Sverige sträckte sig över flera år allt eftersom, först Baltikum och sedan Finland, steg för steg blev ockuperat. Efter år 1714 kom det antagligen endast sporadiskt nya flyktingar, medan en del gamla samtidigt började återvända. Jag har dock räknat med alla de personer som under något skede av det stora nordiska kriget sökte sig över till det tryggare Sverige, oavsett om de stannade där under hela ockupationen eller bara en kortare tid.

Alla de personer, som vi påträffar i Sverige var nödvändigtvis inte egentliga flyktingar. Det kan naturligtvis också ha förekommit att man sökte sig över till Sverige av ekonomiska orsaker till exempel för att bedriva handel. Det har inte alltid gått att skilja sådana personer från dem som verkligen var flyktingar. Att kontakter mellan Finland och Sverige hela tiden förekom känner man till. Det var möjligt att få tillstånd av de ryska myndigheterna att segla över till Sverige. För det krävdes dock en välmotiverad anhållan. Den kontakt som förekom var sporadisk och för handeln mellan de två områdena rädde lågkonjunktur.²

1. Hornborg 1952, s. 236; Luukko 1967, s. 745; Valpas 1967, s. 167–168.

2. Vilkuna 2005, s. 157.

Alla de som fanns i Sverige, antingen de var genuina flyktingar eller bara handelsmän på kort besök, och som i Sverige behandlades som flyktingar ingår i totalpopulationen av flyktingarna om det bara råkat sig så att de lämnat något spår efter sig i våra arkiv. Utanför har naturligtvis lämnats finnar, som redan tidigare flyttat över till den västra riksdelen.

Endast från några få år har vi uppgifter rörande flyktingarna från stora delar av Sverige, vilket om det skulle röra sig om stora grupper kunde ge oss en rätt heltäckande bild av flyktingantalet. Men även då det för samma år finns uppgifter från olika orter i Sverige förblir bilden splittrad. Håller man sig bara till förteckningar över vilka som fått understöd, blir bilden långtifrån fullständig. För år 1715 då det finns nio olika flyktingförteckningar från bland annat Kalmar, Stockholm och Hudiksvall får vi inte ett högre flyktingantal än 1 761. En flykting nämns mycket sällan i flera olika källor. När det sker blir bilden mer komplett, men den vägen får vi inte en riktig uppfattning om hur många flyktingarna sist och slutligen var.

Det föreligger en viss risk för dubbelräkningar. En central orsak är att det är så svårt att skilja personerna åt. Majoriteten av de flyktingar som nämns i förteckningarna har gått att identifiera så långt att de fått ett namn och därmed förblir bara 60 kvinnor och 16 män samt 7 matlag där endast ett barn nämns okända för oss. I den summan ingår inte medföljande personer i olika hushåll såsom hustrur, föräldrar, andra släktingar och tjänstefolk. Strävan har enbart varit att kunna namnge den som ansvarat för varje hushåll. Speciellt gällande dem som endast bar patronymikon och där hemort samt ett eventuellt yrke saknas är det nästan omöjligt att, utan ingående genealogiska studier, skilja de olika personerna från varandra. Som exempel kan nämnas att namnet Maria Johansdotter förekommer 11 gånger och Mats Matsson 16 gånger. Också det faktum att flyktingarna i viss mån flyttade från ort till ort ställer till med problem. Utgående från dessa premisser och utgående från det källmaterial som finns att tillgå och som inte tidigare bearbetats och analyserats av forskare så ingående som här, resonerar jag mig fram till ett antal flyktingar som åtminstone kan utgöra ett minimum.

Förutom problemen med att identifiera personer är det svårt att genom olika förteckningar skapa sig en helhetsbild av antalet flyktingar. De olika källorna, som består av förteckningar över dem som fått understöd, sådana som rekommenderats till understöd, förteckningar över vilka flyktingar som befann sig på en viss ort, förteckningar över flyktingar som önskade återvända hem, förteckningar över flyktingar som skulle få lön och flyktingar som förekommer i kyrkböcker, är häpnadsväckande disparata till sitt innehåll. Man kunde förvänta sig att flertalet finns nämnda i flera olika förteckningar, men så är inte alls

fallet. När flyktingar från 471 hushåll anmälde att de ville återvända hem är det egentligen bara de 104 hushåll som räknas till prästerskapet och skolstaten som ofta också nämns på annat håll. De övriga flyktingarna har lyckats leva sitt liv under exilen utan att komma i kontakt med myndigheterna. Det är med andra ord ett lapptäcke som skall sammanfogas för att ge oss en så enhetlig bild som möjligt av antalet flyktingar och deras situation.

Vi vet mycket litet om flyktingsituationen i Sverige under krigets första decennium. Sommaren 1708 vädjade rådet till Åbo stift om att man skulle påskynda översändningen av de insamlade flyktingmedlen till Stockholm, eftersom de som flytt från gränsorterna var så många. Vad som avses med att flyktingarna var många framgår inte. Hösten 1711 uppges antalet flyktinghushåll i Stockholm vara 531 stycken.³

År 1712 gjorde kammarkollegiet upp en förteckning på 243 flyktinghushåll som då befann sig i Stockholm. Det här är flyktingar "som sig angifwit". Antalet flyktingar uppgår till 640 personer, men för sju matlag anges inte antalet personer. Antagligen stiger dock antalet personer till närmare 660. Kammarkollegiet har ytterligare levererat en specifikation till stadens magistrat på 93 personer, vilket gör att det vid den här tiden måste ha funnits åtminstone närmare 800 flyktingar i Stockholm. Nu är det naturligtvis osäkert om man alls kunnat nå alla flyktingar. Andelen bönder och allmoge är nämligen påfallande liten i kammarkollegiets förteckning. Det finns ingen anledning att tro att allmogen inte skulle ha sökt sig till huvudstaden. Eftersom man bara omkring ett halvt år innan räknat med över 500 hushåll i staden och utflyttningen knappast kan ha varit stor, kan man nog utgå från att flyktinghushållen våren 1712 var omkring 500 eller ca 1 300 personer, trots kammarkollegiets rapport om knappt 250 flyktinghushåll.⁴

År 1715 skrev rådet till konungen att det fanns 12 000 flyktingar i huvudstaden.⁵ Den stora flyktingvågen från Finland hade kommit strax innan, åren 1713–14, vilket förklarar den enorma ökningen av flyktingar. Det stora antalet flyktingar har på intet sätt gått att verifiera. Enligt de avskrifter ur kyrkböcker, som finns att tillgå uppgick antalet flyktinghushåll år 1715 till 222 matlag. De församlingar som ingår i den här summan är församlingarna i Katarina, Maria Magdalena, Norrmalm samt Ladugårdslandet. Det var tre församlingar där det bodde många flyktingar. Läger man till de 222 hushåll som återfinns i kyrkböcker till de flyktingar i Stockholm, som man känner till från andra källor, uppgår totalantalet flyktinghushåll i huvudstaden till endast 254. Även om man multiplicerar denna summa med fem, vilket enligt

3. Åbo konsistorium till K. Maj:t 13.3.1709, SRA; Snellman 1970, s. 117.

4. Kammarkollegiet till K. Maj:t 3.4.1712, SRA.

5. HH XV, s. 191.

Knud Fabricius är det vedertagna sättet, när man på intet vis upp till 12 000 flyktingar. Vi vet att de ovannämnda matlagen år 1712 bestod av i medeltal endast 2,6 personer och om beaktar det blir slutsumman för år 1715 ännu lägre. Det verkar som om vi faktiskt då det gäller flyktinghushållen får lov att kalkylera med i vissa fall färre familjemedlemmar än fem.

I vissa flyktingförteckningar framgår det explicit hur många personer det ingick i varje hushåll. Det gäller t.ex. de förteckningar som prästeståndet lät göra åren 1719 och 1720. Enligt den förra bestod varje hushåll av 2,5 personer och enligt den senare av endast 1,9 personer. De här uppgifterna stöder starkt Alf Åbergs antaganden om att man i krigstida förhållanden inte kan räkna med så stora siffror som Fabricius använt sig av. Å andra sidan visar förteckningar från ett antal socknar i Hälsingland att flyktingfamiljerna där kunde vara rätt stora. I det området kan man nämligen räkna med ett medeltal för matlagen på hela 4,22. Från Svartsjö har vi också siffror som motsäger Åbergs uppfattning. Hösten 1721 fanns där åtminstone 317 personer som tillsammans bildade 67 hushåll. I summan ingår hustrur, barn och tjänstefolk. Medeltalet för hushållens storlek var här 4,7.⁶ Eftersom de förteckningar prästerskapet gjort upp till största delen består av fattiga prästänkor och andra i samma ställning kan det tänkas att detta påverkat antalet familjemedlemmar.

I vissa fall verkar det som om man varit mån om att nämna också barnen. Det gäller framför allt de präster som fått understöd. Av de 275 prästfamiljerna uppger 142, alltså över hälften, att de hade barn med sig i exilen. Då barnen sammanlagt var 536 innebär det att varje barnfamilj i medeltal hade 3,8 barn. Den flyktingkoloni som uppehöll sig i Svartsjö hade i medeltal 3,2 barn per familj. Av de 67 familjerna har jag här endast räknat med de 60 som hade barn. Kammarkollegiet säger i en skrivelse våren 1712 att flyktingfamiljerna är mycket stora. Förutom bland prästerna där 66 familjer, drygt 46 %, hade 4 barn eller fler har jag inte funnit något direkt belägg för detta. Fler än 4 barn hade bara drygt 21 % av barnfamiljerna i Svartsjö. Det vanligaste barnantalet bland alla flyktingfamiljer tycks vara att man hade 2–3 barn, men barnens andel av totalpopulationen är mycket osäker.⁷

De flyktinghushåll, som hittills påträffats i församlingarna i Stockholm är så få att hela populationen knappast kan finnas med. Man kan därför inte undgå att drabbas av en liten misstanke om att rådet kraftigt överdrivit situationen inför den frånvarande konungen. Det stora anta-

6. Prästerskapets riksdagsakter år 1719, R 852; Prästeståndets riksdagsakter år 1720, R 851; Kommissionen angående trupptransport till Finland 1721, ÅK 251, SRA.

7. Prästerskapets riksdagsakter år 1719, R 852; Prästeståndets riksdagsakter år 1720, R 851; Kammarkollegiet till Kungl. Maj:t 3.4.1712, SRA; Nordmann 1887, s. 17–25.

let flyktingar nämns nämligen i en vädjan till Karl XII om att han skulle tillåta de finnar som i handelssyfte anlänt till Stockholm att få återvända hem. Eftersom staden redan var så fylld av oförsörjda flyktingar ville man inte ha fler att ta hand om.

Om man utgår från att Stockholm vid den här tiden hade omkring 55 000 invånare⁸ skulle flyktingarna ha uppgått till nästan 22 %. Ett fantastiskt antal, som med säkerhet satte sin prägel på både gatubild och de egentliga stockholmarnas liv och leverne.

Förutom i Stockholm fanns det flyktingar på många andra orter i Sverige. När rådet i sin skrivelse till Karl XII 1715 nämner de 12 000 flyktingarna i Stockholm påpekar rådsherrarna också att det runtom i landet fanns flyktingar i "hopetals [...] kringströdda". De nämner att det speciellt i skärgården fanns mycket flyktingar.⁹

Längre norrut längs den svenska ostkusten fanns det många flyktingar från Österbotten. En allmänt vedertagen uppfattning tycks vara att det i Västerbotten hösten 1714 fanns 8 000 flyktingar.¹⁰ Man känner till att 94 hushåll fick understöd i Härnösands stift år 1715.¹¹ Det verkar vara ett osedvanligt litet antal och måste bero på svårigheterna att få hjälpen att nå fram till flyktingarna. Dessutom var det första året man delade ut flyktingmedlen lokalt i detta nordliga stift. I nämnda förteckning sägs det mycket riktigt att den lilla summa som blivit över var avsedd för de "frånvarande nödlidande flyktingar som framledes skall göras reda och Räkning före". Säkert blev medlen utdelade, men några uppgifter om det har vi inte.

Att uppgiften om knappt 100 hushåll i Härnösands stift 1715 är långt i underkant inser man då man ser på antalet flyktingar som år 1717 uppges ha fått understöd. Då kom nämligen 557 hushåll i åtnjutande av något understöd. Från år 1717 finns det också en uppgift om att 3 476 flyktingar befann sig i Västernorrland. I den summan saknas många barn, som häradsfogdarna inte antecknat. Landshövdingen Hugo Hamilton påpekar samtidigt att flyktingarna dagligen tilltar, vilket gör det svårt att uppges ett helt tillförlitligt antal.¹² Att flyktingarna så sent som år 1717 hela tiden ökade i antal tyder snarare på en rörlighet hos flyktingarna inom Sverige än på att det fortfarande strömmade in folk från Finland. Den strömmen hade vid det här laget sinat till en rännil, men inte helt torkat ut.

Förutom de två stora flyktingcentra, Stockholm och Härnösands stift fanns det flyktingar utspridda över praktiskt taget hela Sverige.

8. Villstrand 1989, s. 24.

9. HH XV, s. 191

10. Lindeqvist 1919, s. 648; Valpas 1967, s. 166; Hornborg 1952, s. 228.

11. Bohm till flyktingkommissionen 2.9.1715, Deputerades arkiv, ÅK 449, SRA.

12. Hugo Hamilton till K. Maj:t 1.8.1717, Landshövdingens skrivelser, SRA.

Från t.ex. Arboga och Kalmar har vi olika slag av flyktingförteckningar som kan ge oss en liten vägledning i diskussionen kring antalet flyktingar. För båda orterna finns det förteckningar över dem som år 1721 var villiga att resa hem. Som jämförelsematerial finns det från Arboga ett kartotek över flyktingar i Arboga stads- och landsförsamlings kyrkböcker. För Kalmars del finns det en förteckning över flyktingar i staden år 1715.¹³ Det fanns ett tiotal orter som hade ungefär lika stora flyktingkolonier som Arboga och Kalmar.

Efter fredsslutet i september 1721 lät Arboga stads magistrat sammankalla flyktingarna i staden. I sin rapport till länets landshövding säger magistraten att alla flyktingar nu sagt sitt om sin hemresa. Det verkar alltså som om vi skulle ha tillförlitliga siffror över antalet flyktingar i Arboga år 1721. Sammanlagt är det frågan om 48 familjeöverhuvud, som gett besked om hur de tänkte organisera sin hemfärd.

Av de flyktingar som förekommer i Arboga kyrkböcker har nio avlidit före år 1721. Tjugosju av de flyktingar som finns i kyrkböckerna återfinns inte i förteckningen från år 1721. En del av de här var troligen bosatta i landsförsamlingen och berördes inte av magistratens kungörelse. Men en del hade säkert flyttat till annan ort. Till dem som uppenbarligen flyttade hörde borgarna från Åbo Henrik Rungren och Joseph Eskola. Rungren lät i oktober 1714 döpa sin son Henrik i Arboga. Eskola, som omnämns som köpman från Finland stod fadder i Arboga år 1716. År 1721 återfinns båda i Vaxholm och är beredda att samma höst återvända till Åbo. Den flyttningsrörelse, som förekom bland flyktingarna i Sverige är mycket svår att fånga upp. Det är alltså inte bara identifieringsproblem utan också flyktingarnas rörlighet, som leder till att dubbelräkningar inte alltid kan undvikas.

Jämför man de 91 flyktinghushåll som vi vet fanns i Arboga, med flyktingkommissionens rullor finner man att endast en bråkdel fått understöd av kommissionen under åren 1712–16. I Kalmar finner man år 1721 sammanlagt 42 flyktinghushåll. Av dessa har 35 antecknats redan år 1715. Det har alltså under årens lopp skett en inflyttning. Också av de här flyktingarna är det bara någon enstaka som fått understöd av flyktingkommissionen. Det fanns följaktligen över hela Sverige flyktingar som aldrig nämns i flyktingkommissionens förteckningar.

De flyktingar som återfinns i olika förteckningar kan huvudsakligen åtskiljas i två olika grupper. De som finns förtecknade är framför allt de som inte kunde försörja sig själva och således måste få något understöd av myndigheterna, samt de som under flykten i Sverige lyfte lön. Förutom de här två stora grupperna har flyktingarna kommit i kontakt med myndigheterna då de bokförts i en församling eller t.ex. ställts inför domstol.

13. Finska flyktingar antecknade i Arboga stads församlings kyrkbok C:1 1670-1722, C:2 1723-1749 samt i Arboga landsförsamlings kyrkobok C:1 1659-1731, SSA; Kalmar domkapitels protokoll 24.8.1715, VLA.

Utgående från de flyktingförteckningar som utgör mitt källmaterial vet vi nu att antalet finska flyktinghushåll uppgick till åtminstone 5 368. De här hushållen bestod av inalles 3 121 män och 3 960 kvinnor samt 690 övriga vuxna personer som utgjorde en del av de vuxna släktingar, bekanta och tjänstefolk som inte explicit presenteras i flyktingförteckningarna. Sammanlagt rör det sig om 7 771 vuxna flyktingar samt 5 660 barn, vilket tillsammans ger 13 431 finska flyktingar.

Det flyktingantal som andra forskare kalkylerat med har en inbyggd svaghet, då vi inte vet om man räknat med barnen i totalantalet. Vi har alltså en minimipopulation på närmare 8 000 vuxna individer och närmare 14 000 flyktingar totalt. Skulle man som Fabricius multiplicera antalet hushåll med fem skulle vi få en totalpopulation på 27 835 personer. Som ovan konstaterats torde fem vara en alltför stor siffra att kalkylera med, då man utgående från antalet hushåll försöker resonera sig fram till en totalpopulation. Flyktinghushållen varierade uppenbarligen mycket i storlek. En del hushåll bestod av endast ett par personer medan andra var betydligt större. Medelstorleken på hushållen varierade mellan något under två till över fyra personer beroende på vilka förteckningar man studerar. Det kan därför synas lämpligt att kalkylera med ett medeltal på tre personer per hushåll, vilket ger en totalpopulation på drygt 16 700 individer. Att flyktinghushållen bestod av fler personer än 13 431 är säkert, eftersom det bland flyktingrullorna finns en hel del förteckningar där bara huvudmannen antecknats och där familjemedlemmarna inte alls nämns. Av de 49 förteckningarna är tretton sådana. Också gällande de andra flyktingförteckningarna vet vi att alla familjemedlemmar inte alltid nämns.

Ett bra exempel på hur ett stort mörkertal gällande flyktingarna kan uppstå, är de hundratals åländska flyktinghushåll som befann sig i Sverige, men som förblir osynliga där. Man vet att Åland tömdes så gott som helt och hållet och man vet att befolkningen år 1697 uppgick till ca 8 000 personer.¹⁴ Ålänningarna hör i alla fall, tillsammans med många kustbor, till dem som in i det längsta förblir anonyma. Bland de flyktingar som fick understöd eller som rekommenderades till det återfinns 46 åländska flyktinghushåll. Utsträcker man forskningen till andra källor finner man att det i bl.a. kyrkböcker och i förteckningar över dem som ville återvända hem återfinns 355 åländska flyktinghushåll. Nästan hälften av de här flyktinghushållen nämns enbart i kyrkböckerna och då framför allt i de svenska kust- eller skärgårdsocknarna.

Om ålänningarna är påfallande många i kyrkboksmaterialet så är balterna påfallande få. Det förekommer enstaka flyktingar från Ingermanland och någon från Reval i de svenska kyrkböckerna, men de här utgör undantag. Då kyrkböckerna i allmänhet upptar allmoget, som av olika orsaker lämnades utan understöd samt också borgare, som skulle

14. Muroma 1958, s. 187.

klara sig på egen hand verkar det sannolikt att allmogens flykt från Östersjöprovinserna var mycket begränsad. I flyktingkommissionens rullor upptas ståndspersoner som fick understöd. Förmodligen hörde de baltiska flyktingarna i högre grad till de högre klasserna än de finska där framför allt de många österbottniska bönderna påverkade sammansättningen. De baltiska flyktingarna behandlas närmare i kapitel IV:4.

Inte heller kyrkböckerna är heltäckande. Där återfinns endast de som gifte sig, fick barn eller dog. Dessutom verkar det uppenbart att de svenska prästerna i vissa församlingar slarvade med att införa händelser i flyktingfamiljernas liv. I vissa svenska församlingar har prästerna mycket noggrant antecknat från vilken ort flyktingen kom, men i andra församlingar tycks den här uppgiften inte ha varit viktig. Det finns också ett antal fall där flyktingens namn inte antecknats. Av naturliga skäl gäller detta framför allt avlidna. Den som anmält dödsfallet har förmodligen inte vetat vad den döda hette, ett annat alternativ är att prästen inte tyckt att uppgiften varit väsentlig. De finska prästernas egen aktivitet kan också spela en roll i det här sammanhanget. Det finns uppgifter om att det i de svenska socknarna förekom att de finska prästerna döpte nyfödda flyktingbarn. Det verkar också högst sannolikt, speciellt om familjen kom från samma församling som prästen eller om familjen var finskspråkig och därför helst ville vända sig till en finsk präst. Redan under de första krigsåren hade flyktingpräster förrättat t.ex. dop i församlingarna i Finland.

Frågan inställer sig om det är samma människor som återkommer i både kyrkböckerna och flyktingförteckningarna? Då det gäller allmoge och flyktingar som bodde på landsorten måste svaret bli nej. Undantag utgör präster och andra ståndspersoner som vid något tillfälle förekom i svenska kyrkböcker och som fick understöd av flyktingkommissionen. I de flesta fall hittar man helt olika grupper av människor i de här två källorna.

Det är ytterst vanskligt att ge några som helst säkra uppgifter om hur många av totalpopulationen som fick något flyktingunderstöd. De uppgifter vi idag har om antalet flyktingar är trots allt bristfälliga. Man kan utgå ifrån att det ännu i arkiven kan förekomma för oss okända flyktingförteckningar. Uppgifterna om flyktingar i de svenska kyrkböckerna har inte systematiskt granskats. Det förefaller oändamålsenligt att försöka spåra alla flyktingar i Sverige. Vad jag däremot velat peka på, är att det rörde sig om en väldigt stor grupp som under flera år vistades i Sverige. Endast en del av dessa har fått flyktingunderstöd, vilket idag gör det enkelt att spåra dem. En stor del av flyktingarna går förlorade i historiens dunkel eftersom de aldrig kom i kontakt med myndigheterna. Vi kommer därför aldrig att uppnå en situation där vi har kännedom om alla flyktingar. Det är inte heller viktigt. Frågan är snarast en hur stor procent vi egentligen känner till.

Över 13 000 identifierade finska flyktingar skulle starkt stöda de antaganden som tidigare gjorts om ett minimiantal flyktingar. Däremot kullkastar det definitivt Valpas teori om ca 10 000 flyktingar. Själv har jag tidigare framfört att antalet flyktingar skulle ha rört sig kring 20 000,¹⁵ men jag anser mig nu kunna hävda att det de facto måste ha varit fråga om ännu fler flyktingar. Vi kan räkna med att flyktingarna måste ha uppgått till åtminstone 20 000 personer, men med beaktande av att vi vet att det finns ett mörkertal kan flyktingarna mycket väl ha varit 30 000 eller till och med fler än det.

De baltiska flyktingarna utgjorde enligt de uppgifter vi har tillgång till idag en liten del av det totala antalet flyktingar. I Sverige uppehöll sig 645 flyktinghushåll från Östersjöprovinserna. Om vi också för balternas del räknar med hushåll på tre personer innebär det att det skulle röra sig om 1 938 flyktingar från Östersjöprovinserna. Det var med andra ord frågan om en markant mindre grupp än de finska flyktingarna. I Sverige gjorde man ingen åtskillnad mellan de finska flyktingarna och de som kom från provinserna. Eftersom balterna ändå är så pass få påverkar det inte resonemanget om totalantalet finska flyktingar i någon högre grad även om det inte alltid varit möjligt att särskilja de baltiska flyktingarna från de finska.

Utgår man från de uppgifter som finns från det stora nordiska kriget skulle det i Stockholm ha funnits upp till 12 000 flyktingar och i Västerbotten 8 000. Läger man ytterligare till de ca 8 000 flyktingar som kom från Åland är vi redan uppe i 28 000 flyktingar. De åländska flyktingarna uppehöll sig framför allt i skärgårdssocknarna. Vi vet dessutom att det fanns stora grupper flyktingar i Ångermanland, Medelpad, Hälsingland och Uppland. De flyktingar som inte var bosatta i Stockholm eller Västerbotten uppgick säkert till hundratals, förmodligen var de över tusen. Nu kan man hävda att rådet som uppgett antalet 12 000 flyktingar i Stockholm hade all orsak att överdriva mängden eftersom de ville få kungens tillstånd för att låta flyktingarna återvända hem. Frågan som då inställer sig är hur mycket rådet överdrev. Helt taget ur luften kan antalet inte ha varit. Men låt oss säga att antalet flyktingar i Stockholm förmodligen rörde sig om närmare 10 000 personer. Uppgiften från Västerbotten har stått oemotsagd och håller antagligen streck då vi vet att det här området fick ta emot de stora flyktingströmmarna framför allt från Österbotten. Att Ålands befolkning vid det stora nordiska krigets utbrott uppgick till ca 8 000 är ett känt faktum. Känt är också att Åland så gott som tömdes på sin befolkning i samband med kriget. Alla 8 000 har knappast tagit sig över till Sverige, men säkert merparten vilket skulle utgöra 6-7 000 personer. En enkel addition ger vid handen att antalet flyktingar i Sverige under det stora nordiska

15. Aminoff-Winberg 1987, s. 345.

kriget uppgick till mellan 25 000 och 30 000. Av de här har omkring hälften identifierats. Antagandet om en grupp på ca 30 000 flyktingar bygger således på uppgifter om befolkningsantal och på myndigheternas egna uppgifter. Om flyktingarna var så här många betyder det att de som fick understöd bara utgjorde en minoritet av totalantalet.

Då man kan utgå från att befolkningen i Finland vid tiden för stora ofreden uppgick till omkring 370 000 – 400 000 betyder det att närmare en tiondedel av befolkningen hade flytt. Lägg därtill att s.g.s. hela ämbetsmannakåren, prästerskapet och en stor del av ståndspersonerna hade flytt så inser man vilket avbräck det måste ha inneburit för den östra riksdelen.¹⁶

2. Hemort – vistelseort

a. Hemort

Vi känner följaktligen till att 13 431 finska flyktingar fördelade på 5 368 hushåll uppehöll sig i Sverige under det stora nordiska kriget. Eftersom antalet barn utgör ett osäkerhetsmoment i alla beräkningar gällande flyktingarna har jag föredragit att lämna dem därhän då frågan om flyktingarnas hemort i det här kapitlet diskuteras. Flyktingarna från Östersjöprovinserna behandlas inte här. För dem redogörs det närmare i ett senare kapitel.

Av totalpopulationen på 5 368 flyktinghushåll kan man placera 3 733 eller 69 % i något av de finska länen. För de övriga har det inte gått att överhuvudtaget få fram en hemort. Jag har valt att markera ålänningarnas antal, då det kan ha sitt intresse att här visa hur många de var, trots att de rätteligen hör hemma i Åbo och Björneborgs län.

Tabell 5. Finska flyktinghushåll i Sverige 1700–1721 fördelade enligt hemlän.

Län	Antal hushåll	%
Åbo och Björneborgs län	1053	28,2
- varav ålänningar	355	9,5
Nylands och Tavastehus län	386	10,3
Österbottens län	2036	54,5
Viborgs och Nyslotts län inklusive Kexholms län	258	6,9
Totalt	3733	100,0

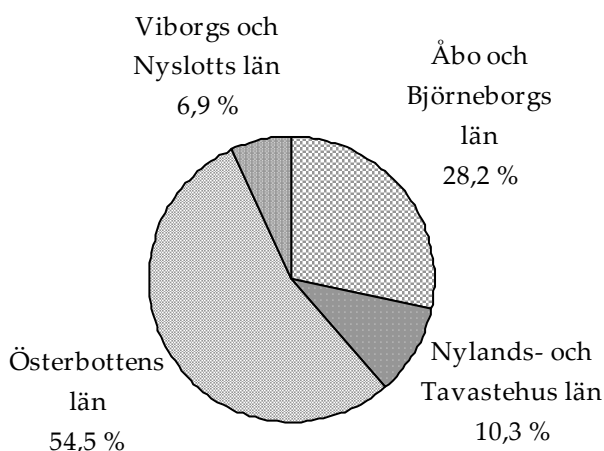
Källa: Aminoff-Winberg, databas.

Eftersom flyktingarna från Kexholms län uppges vara bara 16 stycken har jag valt att låta dem ingå i samma grupp som de flyktingar som kom från Viborgs och Nyslotts län.

16. I dagens Finland med ca 5 miljoner invånare skulle det motsvara omkring 400 000 flyktingar.

Av tabell 5 framgår det klart hur många de österbottniska flyktingarna var i förhållande till de övriga. Detta beror framför allt på att ryssarna speciellt svårt förhärjade Österbotten, vilket det finns otaliga bevis på. Det var i Österbotten befolkningen greps av panik redan under Karl X Gustavs krig på 1650-talet. Det måste i Österbotten ha funnits personer under stora ofreden, som upplevt det kriget och den flykten som barn. Även om personerna i fråga inte själva hade varit med om flykten levde minnet av den med all sannolikhet kvar i deras berättelser. Man hade med andra ord en tradition att bygga på när ryssarna igen föll in i landet.

Figur 3. Finska flyktinghushåll i Sverige 1700–1721 enligt hemlän.

Källa: Aminoff-Winberg, databas

Ett annat skäl till den kraftiga flykten från Österbotten återfinns säkerligen i befolkningens gamla och nära relationer till dem som bodde på andra sidan Bottniska viken. Österbottningarna kunde lättare än andra segla över till det svenska Västerbotten och hade också en kortare väg än den övriga befolkningen i de fall det gällde, att till fots ta sig till tryggheten i väster. Orsaken till det lilla antalet flyktingar från Viborgs och Nyslotts län berodde på att vägen till tryggare orter var både lång och besvärlig. En ännu viktigare orsak till att man stannade kvar var att man här bättre kände sin fiende och lättare kunde anpassa sig till honom. I de fall det dessutom rörde sig om trosfränder kunde ryssarna till och med kännas närmare än svenskarna.

Den tredje orsaken till att österbottningarna dominerar bland flyktingarna är självfallet det faktum att källmaterialet rörande socknarna i

Härnösands stift är så mycket mer heltäckande än vad fallet är på andra håll.

Också från Åbo och Björneborgs län var det relativt sett lättare att fly över till Sverige än det var från Nylands och Tavastehus län. Ryssarna kunde till exempel effektivt skära av Helsingforsbornas flyktväg sjövägen. De lyckades även överraska Borgåborna, som inte i tid hade satt sig i säkerhet. De inre delarna av länet berördes inte i lika hög grad av striderna, mycket beroende på ett föga utvecklat vägnät och glest bebodda trakter. Beträffande Åbo och Björneborgs län kan man konstatera att antalet flyktingar från länet med största sannolikhet var betydligt större. En allmän uppfattning är att Åland så gott som helt tömdes och om så är fallet bör det ha funnits flera tusen åländska flyktingar på den svenska sidan. De facto har jag inte påträffat fler än 355 åländska flyktinghushåll och av dem har endast ett fåtal fått flyktingunderstöd. Det tyder på att de åländska flyktingarna och säkert även andra skärgårdsbor, slog sig ner i Stockholms skärgård där de kunde leva av fiske och jakt.

Som ovan framgått var det i hög grad stadsbefolkningen som flydde och det framgår även då man studerar från vilka orter flyktingarna kom (bilaga 1). Jämför man antalet hushåll från städer med dem från landsbygden får man följande fördelning.

Tabell 6. Finska flyktinghushåll från städer som vistades i Sverige 1700–1721.

	Antal hushåll från städer	%	Antal personer
Åbo och Björneborgs län	482	43,6	1054
Nylands och Tavastehus län	190	48,9	388
Österbottens län	814	40,0	2035
Viborgs och Nyslotts län inklusive Kexholms län	141	54,7	258
Totalt	1627	43,6	3735

Källa: Aminoff-Winberg, databas.

Tabell 6 avspeglar även i hög grad källmaterialet. Åbo och Björneborgs län domineras av den starka allmogeflykten från Åland. Av den population som inom länet kom från en landsortssocken utgjorde ålänningarna 60 %. Österbotten skiljer sig från de andra länen eftersom flykten från landsbygden där var markant. Hela populationen är så liten att man inte kan dra några säkra slutsatser rörande flyktingarnas hemorter, men man kan utgå från att borgarna och andra stadsbor i Sverige har varit mera synliga då de av olika orsaker oftare kommit i kontakt med myndigheter.

För alla finska städer kan man räkna med en totalbefolkning på 7 995 mantalsskrivna individer eller 3 222 hushåll år 1710.¹⁷ I denna beräkning ingår inte Viborg som ju erövrades av ryssarna i juni samma år. Inte heller har pesten, som skulle drabba många städer hösten 1710, beaktats. Vid tidpunkten för erövringen av Finland var antalet hushåll förmodligen lägre än 3 222. Om man från flyktinghushållen räknar bort dem som kom från Viborg kan man konstatera att drygt 46 % av städernas hushåll med säkerhet befann sig i Sverige under ofreden. Det är en oerhört stor andel. Utgår man från att befolkningen i den östra riksdelen uppgick till omkring 400 000 personer, betyder det att bara cirka 2 % av befolkningen bodde i städer. Det, om något, visar hur stadsbefolkningen har haft en mycket stor benägenhet att fly.

Men de här siffrorna visar också att förhållandet mellan stadsbor och befolkningen på landsbygden som vistades i Sverige är ett resultat av den snedvridning vi har på grund av materialets karaktär. Vi känner väl till tjänstemän, som hade flytt och som befann sig i Sverige. De påverkar statistiken och ger därmed en större tyngd åt stadsbefolkningen. Det var inte heller meningen att bönderna och de obesuttna i någon högre grad skulle få något understöd, vilket leder till att de ofta inte syns i materialet trots att de sannolikt befann sig i Sverige. Å andra sidan kan det vägas upp av att handelsmän, hantverkare och rådmän också hörde till dem som ofta fick klara sig utan flyktingkommissionens stöd. Men dem har det gått att få uppgifter om på andra sätt t.ex. genom lokalhistoriska verk. Det är också möjligt, men inte på något sätt bevisat, att skrivarna som gjorde de olika flyktingförteckningarna oftare antecknade en flyktings hemort om denna kom från en stad p.g.a. att ståndspersoner behandlades annorlunda än allmogen.

Ser man till de enskilda städerna finner man att Åbo var helt dominerande med sina 341 flyktinghushåll. Staden var Finlands största och här fanns centrala ämbetsverk såsom hovrätten och skolcentra med Åbo akademi och Katedralskolan i spetsen. Dessa tömdes så gott som helt på sin personal. Voitto Ahonen räknade med att Åbo stad år 1710 hade en befolkning på 2 877 personer. För samma år räknade han med att det fanns 962 hushåll i staden.¹⁸ Om de här beräkningarna håller streck kan man konstatera att en andel på drygt 35 % flydde från Åbo till Sverige. Intressant är också att Åbo stad ensamt stod för omkring en tredjedel av flyktingarna från länet.

De andra städerna ligger långt efter beträffande antal flyktinghushåll. Trots att Nykarleby år 1710 endast kom på trettonde plats i storleksordning bland de finska städerna är staden nummer två bland de

17. Ahonen 1988, s. 67, bilaga 1:1.

18. Ahonen 1988, s. 67, bilaga 2:1.

städer från vilka flyktingarna kom. Nykarleby och Åbo var de enda städerna därifrån det flydde över 200 flyktinghushåll. Från Nykarleby uppges det att 251 hushåll hade flytt. Det här står i bjärt kontrast till det faktum att staden år 1710 hade bara 81 hushåll. Jag måste därför genast komma med ett förbehåll gällande flyktingarna från Nykarleby. Vad vi vet är att det under kriget fanns omkring 10 hushåll i staden.¹⁹ Det skulle innebära att ca 70 av de flyktinghushåll som i Sverige anger att de kom från Nykarleby faktiskt gjorde det, medan omkring 180 hushåll kom från landssocknen. Flyktingar har med andra ord inte, då de uppgett sin hemort, gjort någon åtskillnad på staden Nykarleby och den omgivande socknen med samma namn. Det är den sannolikaste förklaringen till de många flyktingarna från denna lilla stad.

Över 100 flyktinghushåll kom från Brahestad, Gamlakarleby, Uleåborg, Vasa och Viborg. Över 80 hushåll kom från Helsingfors och Jakobstad. Till

Karta 2. Flykten från de finska städerna under det stora nordiska kriget.

Kartan visar den procentuella andelen flyktingar från städerna i Finland. Flyktinghushållen relateras här till antalet matlag år 1710.²⁰ Karta: Set Erdman.

19. Wichman 1920, s. 39.

20. Ahonen 1988, s. 67.

21. Ahonen 1988, s. 39.

den gruppen kan också räknas Kristinestad med 79 hushåll och Borgå med 78 hushåll. Över 50 hushåll kom från Nådendal. Flyktingströmmen var således stark från kuststäderna i Österbotten.

Ahonen uppger att av de finska städerna hörde Borgå, Ekenäs, Kristinestad, Nykarleby, Jakobstad, Brahestad och Kajana till de städer som periodvis var öde eller hade endast få invånare under stora ofreden. I skenet av de befintliga siffrorna var flyktbenägenheten större från Nykarleby än från Åbo.

Mot slutet av kriget då förhållandena redan var mera ordnade i Finland kunde de flesta städer erlägga skatt. År 1719 betalade t.ex. alla städer i Åbo- och Björneborgs län skatt.²¹ Härifrån hade flykten, med undantag för Åbo, varit återhållsam.

Beträffande flyktingar från landsbygden är uppgifterna rätt knapphändiga. Närpes är den socken som står för det största antalet flyktingar. Över 200 flyktinghushåll uppgav Närpes som sin hemort. Från Nykarleby landssocken, Malax och Pedersöre kom över 100 flyktinghushåll. Drygt 90 av flyktinghushållen var hemma i Vörå. Över 50 flyktinghushåll kom från Storkyro och från Sund på Åland. Spridningen på flyktingarnas hemort var stor, men de flesta som flydde från landssocknar kom således från socknar i Österbotten eller från Åland.

Tabell 7. Finska flyktinghushåll i Sverige 1700–1721 fördelade enligt kön och hemlän.

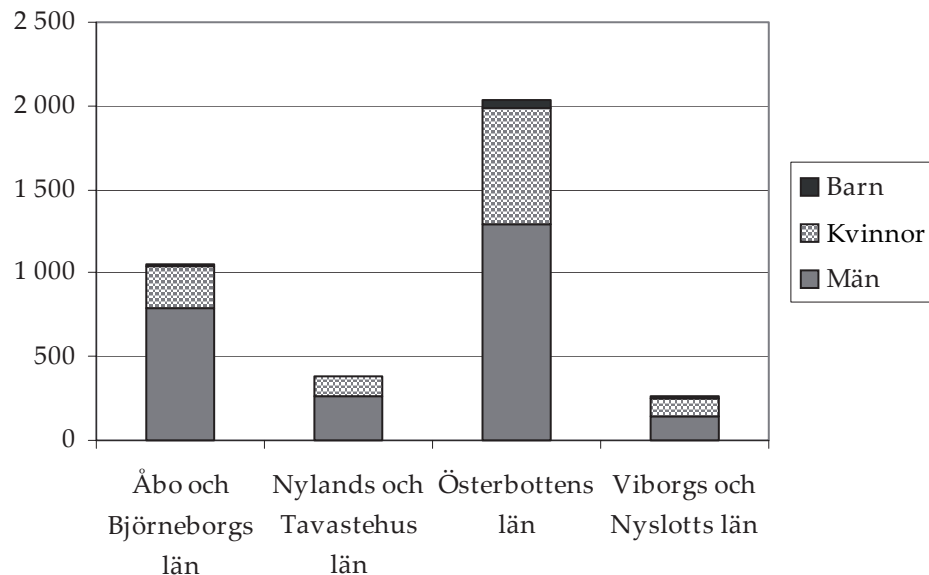
Län	Män	Kvinnor	Barn	Totalt
Åbo och Björneborgs län	784	260	10	1054
Nylands och Tavastehus län	260	122	6	388
Österbottens län	1293	691	51	2035
Viborgs och Nyslotts län	145	110	3	258
Totalt	2482	1183	70	3735

Källa: Aminoff-Winberg, *databas*.

I ovanstående uppställning har barnen tagits med i de fall vi inte känner till någon vuxen från det matlaget. För Österbottens del kan det vara skäl att påpeka att av de många barnhushållen är tretton skolpojkar som finns nämnda i en förteckning över skolpojkar i Hudiksvall. En annan orsak till att de ensamma barnen tycks vara fler från Österbotten än från andra orter beror på källmaterialets sammansättning. I Härnösands stift där speciellt många österbottniska barnhushåll vistades är det präs-

terna som antecknat vilka flyktingar som fanns i deras församlingar. Vi har här en verklig kontroll på gräsrotsnivå av vilka flyktingar som befann sig i stiftet. Sådana uppgifter saknas i hög grad från andra områden.

Figur 4. Finska flyktinghushåll i Sverige 1700–1721 fördelade enligt kön och hemlän.

Källa Aminoff-Winberg, databas.

Vår uppfattning om könsfördelningen påverkas också av källmaterialet. Man får inte alltid en klar bild av hur många personer ett hushåll bestod av eller om matlagets försörjare hade sin maka med sig under flykten. I något enstaka fall kan även huvudpersonen variera från år till år. Andelen kvinnor, som antingen var ensamstående eller i egenskap av änkor var familjens överhuvud, blir följande; i 25,8 % av de hushåll som kom från Åbo och Björneborgs län hade en kvinna huvudansvaret för familjen, för Nylands och Tavastehus län får vi siffran 32,0 %, för Österbottens län 33,8 % samt för Viborgs och Nyslotts län 41,1 %.

För Åbo och Björneborgs läns del är männen (73,4 %) betydligt fler än kvinnorna. Det beror på de olika förteckningarna över tjänstemän. Det är frågan om män som förekommit på olika slag av lönelistor där deras hustrur och familjer inte alls nämns. Då många tjänstemän flytt från ett län och återfinns på lönelistorna sätter det sina spår i statistiken eftersom totalantalet flyktingar från de olika länen är så pass få. Eftersom man i Sverige återfinner endast ett

fåtal tjänstemän från rikets östligaste län leder det till att könsfördelningen ger en övervikt för kvinnorna som synes vara närapå hälften av alla.

I bilaga 1 framkommer från vilka enskilda orter flyktingarna var hemma. Både Veckelax och Helsingfors brändes av de egna trupperna och låg därefter verkligen öde, till skillnad från andra orter som också sades vara öde, men där innebörden av ordet öde snarare innebar att hushållen inte kunde betala sin skatt. Att städerna ödelagts avspeglas dock knappast alls i det antal flyktingar som från de här orterna nådde Sverige. Fjorton flyktinghushåll från Veckelax och 90 från Helsingfors kan bara, än en gång, innebära att vi inte har kännedom om alla flyktingar. Ahonen uppger att Helsingfors år 1710 hade en befolkning som bestod av närmare 290 hushåll. Också från det svårt förstörda Borgå återfinns 78 flyktinghushåll i Sverige av en befolkning som bestod av närmare 200 hushåll. Det förefaller sannolikt att Borgå som brändes 1708 och som drabbades av pesten hösten 1710 hade mellan 100 och 200 hushåll när ryssarna för andra gången angrep staden.²² Uppgifterna om andra städer blir samstämmiga när man jämför uppgifter för antalet hushåll 1710 med vår kännedom om hur stadens invånare reagerade inför fiendens ankomst samt det antal flyktinghushåll som vi vet fanns i Sverige. I t.ex. Jakobstad, som brändes, fanns endast ett fåtal borgare kvar under kriget. I Sverige hittar vi 89 hushåll från Jakobstad. Ahonen räknar med 105 hushåll år 1710 och med tanke på de svåra år som föregått den ryska ockupationen verkar det som om staden verkligen tömdes så gott som helt och hållet.²³

b. Vistelseort

För en stor del av flyktingarna var vägen till Sverige lång, mödosam och farofylld. Som vi har sett kom de som hade tillgångar till båtar snabbast och enklast över havet. Det här gäller kustbefolkningen innan ryssarna hade fått herraväldet också över segellederna västerut. Man kan med rätt stor säkerhet säga att skärgårdsbefolkningen, ålänningarna och många från de österbottniska kustsocknarna seglade rätt över havet. Antagandet att de flyktingar som fanns söder om Stockholm hade seglat dit är förmodligen inte helt felaktigt. Även om många kunde ta sig över med olika farkoster har stora skaror fått lov att vandra runt Bottniska viken, ofta i närheten av den svenska armén. Det här gäller säkert framför allt österbottningar, men också folk från

22. Mäntylä 1994, s. 214.

23. Ahonen 1988, s. 31, 67, bilaga 2:1; Aminoff-Winberg databas.

Nyland och Egentliga Finland som inte såg någon annan möjlighet till räddning.

Jag har inte i högre grad kunnat utnyttja flyktingkommissionens förteckningar för att bestämma flyktingarnas vistelseort. Trots att rullorna var uppgjorda i Stockholm betyder det här ingalunda att understödstagarna verkligen var bosatta i Stockholm. En genomgång av de kvitton som flyktingarna, eller deras ombud, undertecknat vid utdelningarna år 1715 visar att det bara för en bråkdel framgår var flyktingarna bodde. Att kvittot undertecknades i Stockholm visar endast att pengarna lyftes där, inte att flyktingen verkligen var bosatt där. I det fall det är frågan om en fullmakt verkar det självklart att den undertecknades på den ort flyktingen var bosatt. Således går det att få fram uppgifter om flyktingar som bodde på andra håll i Sverige, men som ändå fick understöd av flyktingkommissionen. Det förefaller sannolikt att majoriteten av dem som fick understöd av flyktingkommissionen verkligen bodde i Stockholm. För de flyktingar som bodde i huvudstaden var det lättare att ha en direkt kontakt med flyktingkommissionen, än för dem som bodde i landsorten. Flyktingkommissionens medlemmar utsattes för böner om hjälp av flyktingar på gatorna och såg med egna ögon den misär som många levde i. Det skulle ha varit endast mänskligt om de i hög grad valde att hjälpa de flyktingar som fanns nära inpå, som fanns i Stockholm.

Där flyktingkommissionens rullor inte ger ett svar på var flyktingarna bodde får vi desto bättre uppgifter genom de lokala flyktingförteckningarna och naturligtvis genom kyrkböckerna. På det sättet har jag kunnat spåra närmare 4 000 finska flyktinghushålls vistelseort i Sverige. Inte heller de här uppgifterna är heltäckande eftersom det inte alltid framgår från vilken ort i Finland flyktingarna kom. Men eftersom vi ändå känner till både vistelseort och hemort för 72 % populationen kan man utgå från att resultatet är signifikant.

Ställer man upp de uppgifter om flyktingarnas vistelseort, som framgår ur de olika förteckningarna, får vi följande tabell.

Tabell 8 visar hur flyktingarna var utspridda över stora delar av Sverige. Av naturliga skäl hade största delen av flyktingarna slagit sig ner i de län som låg närmast kusten. De flyktingtätaste länen var Ångermanland, Uppland, Medelpad, Västmanland och Hälsingland där 63,5 % av flyktinghushållen fanns. Västmanland skiljer sig ändå från de andra länen då det inte är beläget vid kusten. Området var välmående och lockade därför till sig flyktingar som såg en försörjningsmöjlighet där. Det var också förhållandevis lätt att nå området sjövägen över Mälaren. Små populationer

Tabell 8. De finska flyktinghushållens i Sverige 1700–1721 fördelning på de svenska länen.

Vistelseområde	De finska länen				Totalantalet hushåll
	Åbo län	Nylands län	Österbotten	Viborgs län	
Dalarna	-	1	1	1	3
Gästrikland	-	-	4	-	4
Halland	1	-	-	-	1
Hälsingland	3	13	99	7	122
Jämtland	3	3	20	1	27
Medelpad	3	18	170	15	206
Norrbottnen	2	1	94	2	99
Närke	5	13	8	1	27
Skåne	1	-	-	-	1
Småland	21	6	30	16	73
Stockholm	358	54	269	50	731
Södermanland	20	11	6	3	40
Uppland	279	38	30	17	364
Värmland	2	1	2	-	5
Västerbotten	-	-	24	1	25
Västergötland	1	1	-	-	2
Västmanland	37	21	87	11	156
Ångermanland	10	20	929	25	984
Öland	1	-	-	-	1
Östergötland	5	-	9	-	14
Totalt	752	201	1782	150	2885

Källa: Aminoff-Winberg, databas.

av flyktingar fanns långt inne i Sverige, i Dalarna, Jämtland, Värmland och Västergötland. Huvudstaden utgjorde inget eget län, men eftersom en så stor del av flyktingarna slog sig ner där har det varit av intresse att behandla Stockholm skilt. Längs den svenska östkusten norr om Uppland fanns ett flertal län som tillsammans bildade Härnösands stift och som drog till sig stora mängder flyktingar.

För att i någon mån göra siffrorna mer överskådliga visar tabell 9 den procentuella fördelningen av vilka finnar som slog sig ner var.

Karta 3. Landskapskarta över Sverige. Karta: Set Erdman

Tabell 9. Hur flyktinghushållen från olika län placerade sig i Sverige i %.

Vistelseområde	De finska länen				
	Åbo län	Nylands län	Österbotten	Viborgs län	Totalantalet hushåll
Dalarna	-	0,5	0,1	0,7	0,1
Gästrikland	-	-	0,2	-	0,1
Halland	0,1	-	-	-	0,0
Hälsingland	0,4	6,5	5,6	4,7	4,2
Jämtland	0,4	1,5	1,1	0,7	0,9
Medelpad	0,4	9,0	9,5	10,0	7,1
Norrbottnen	0,3	0,5	5,3	1,3	3,4
Närke	0,7	6,5	0,4	0,7	0,9
Skåne	0,1	-	-	-	0,0
Småland	2,8	3,0	1,7	10,7	2,5
Stockholm	47,6	26,9	15,1	33,3	25,3
Södermanland	2,7	5,5	0,3	2,0	1,4
Uppland	37,1	18,9	1,7	11,3	12,6
Värmland	0,3	0,5	0,1	-	0,2
Västerbotten	-	-	1,3	0,7	0,9
Västergötland	0,1	0,5	-	-	0,1
Västmanland	4,9	10,4	4,9	7,3	5,4
Ångermanland	1,3	10,0	52,1	16,7	34,1
Öland	0,1	-	-	-	0,0
Östergötland	0,7	-	0,5	-	0,5
Totalt	100	100	100	100	100,0 %

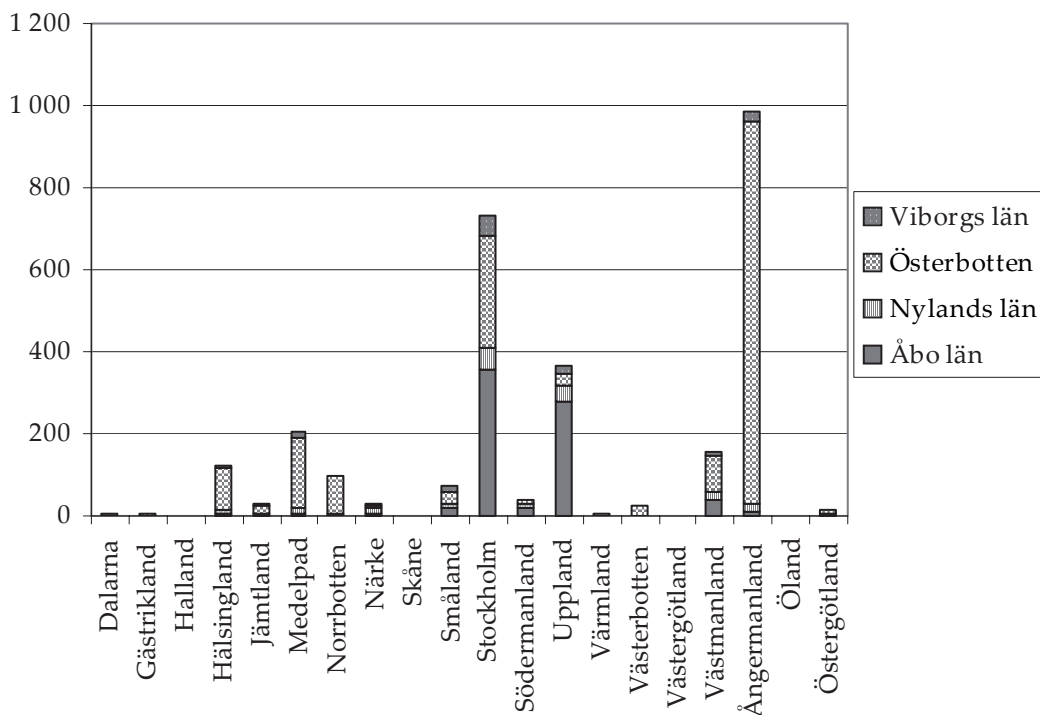
Källa: Aminoff-Winberg, databas.

Framför allt flyktingarna från Åbo och Björneborgs län, 752 personer, samt från Österbotten 1 782 personer, utgör så stora grupper att man kan utgå från att resultatet är signifikant. De övriga grupperna är så pass små att resultatet inte kan anses vara helt tillförlitligt. Ett framträdande drag är att framför allt flyktingar från Åbo och Björneborgs län tagit sig över till Stockholm. På grund av det geografiska läget tedde det sig naturligt att segla direkt över havet från kusttrakterna i Åboland och Satakunta. I Stockholm fanns närmare 50 % av flyktingarna från Åbo och Björneborgs län. Om man till antalet flyktingar i Stockholm lägger till dem vi känner till i Uppland visar det sig att nästan 85 % av flyktingarna från Åbo och Björneborgs län bodde i de här trakterna

under kriget. Endast i Västmanland (37 hushåll), Södermanland (20) och Småland (21) fanns det utöver de tidigare nämnda områdena ett större antal åboländska flyktingar. Städer och socknar som det var lätt att nå med båt utgjorde slutmålet för många flyktingar. Det framgår av att flykting-samhällen uppstod i Kalmar och t.ex. Nyköping, men också av att det fanns många flyktingar i socknarna och de små städerna kring Mälaren. Det finns skäl att anta att de få åbolänningar som slog sig ner norr om Uppland hade kommit dit efter att till fots ha tagit sig runt Bottniska viken. I egenskap av huvudstad sög Stockholm till sig flyktingar från alla delar av väldet. Också stora grupper flyktingar från Nylands och Tavastehus län (26,9 %) liksom från Viborgs och Nyslotts län (33,3 %) slog där.

Lika naturligt som det var för åbolänningarna att segla över till Stockholmstrakten, var det för österbottningarna att antingen segla över till den svenska ostkusten eller att efter den långa vandringen runt Bottniska viken stanna i någon av socknarna i Härnösands stift, vilket drygt 73 % av österbottningarna gjorde. Större grupper av österbottningarna bodde också i Jämtland (20 hushåll), Småland (30), Uppland (30) och Västmanland (87).

Figur 5. Hur de finska flyktinghushållen placerade sig i Sverige länsvis.

Källa: Aminoff-Winberg, databas.

Flyktingarna sökte sig således till Sverige längs de invanda naturliga vägarna som de täta kontakterna över havet skapat under årtionden. Många österbottningar, sammanlagt 269 hushåll, tog sig även ner till Stockholm.

Flyktingarna från Nylands och Tavastehus län var betydligt färre till antalet än de som kom från Egentliga Finland eller Österbotten. De flesta av dem hade, även de, slagit sig ner i huvudstaden, men relativt många fanns i de norra delarna av landet. Majoriteten av dem var Borgåbor, som inte haft någon möjlighet att vid det ryska anfallet sommaren 1713 fly sjövägen, utan i stället tvingats gå förmodligen långa sträckor till fots. Av de 23 flyktinghushållen från Borgå som befann sig i Härnösands stift har det gått att placera 17 hushåll i någon socken. De här 17 hushållen bodde spridda på olika ställen, fem av dem fanns i Sundsvall och sex i Selånger socken i Medelpad utanför Sundsvall. Från Kristinestad kan man ta sig rakt över Bottenhavet till Selånger. Det är möjligt att Borgåborna som satt sig i rörelse redan sommaren 1713 kommit till den österbottniska kusten i ett så tidigt skede att det ännu var möjligt att få tag på någon skeppare som var villig att segla över flyktingarna till Sverige.

Samma resonemang gäller även för flyktingarna från de östligaste länen. I de nordliga svenska länen fanns det 46 hushåll som uppgav som hemort Viborgs och Nyslotts län. Av de här hade 21 hushåll flytt från Viborg och fem från Veckelax. I Arnäs socken i Ångermanland återfanns till exempel Elisabet Krogius tillsammans med två andra flyktinghushåll från Viborgs län. Hon var änka efter kaplanen i Johannes kapellförsamling i Viborg. Hemelin hade avlidit 1710 i sviterna efter de skador ryssarna åsamkat honom.²⁴ Av naturliga skäl var det ofta de små städerna, som kanske erbjöd bättre möjligheter till arbete, som därför drog till sig flyktingar. I Sundsvall fanns det förutom Borgåbor också nio hushåll från Viborg. I Gudmundrå socken i Ångermanland uppehöll sig fem hushåll från Viborgs län.

Antalet identifierade flyktinghushåll från Viborgs och Nyslotts län är få (150 st.) vilket gör det svårare att dra bestämda slutsatser om deras vistelseorter. Den största anhopningen fanns i Stockholm (50 hushåll). Men som redan konstaterats fanns det också i norra Sverige flera hushåll t.ex. 15 hushåll i Medelpad och 25 i Ångermanland. Uppland som sög till sig flera flyktingar utövade en lockelse också på dem som kom från den finska östgränsen. Här bodde 17 hushåll, medan elva återfanns i Västmanland och 16 i Småland. I övrigt är siffrorna så små att det inte är möjligt att dra några långtgående slutsatser av ovanstående tabeller. I Västmanland var det många som slog sig ner i Västerås och i

24. Rimpiläinen 1978, s. 143.

Arboga. I den sistnämnda staden fanns det sedan gammalt en finsk koloni bestående av folk från framför allt Egentliga Finland.²⁵ Det kan vara värt att notera att det var rätt många från östra Finland som tagit sig till Kalmar nere i Småland. En annan ort i Småland där det fanns flera flyktinghushåll var Västervik, som också ligger lämpligt till för den som kommer seglande österifrån.

Man kan ytterligare bearbeta siffrorna genom så att säga vända på steken och se i vilken mån de finska flyktingarna sökte sig till samma områden i Sverige. I tabell 10 ser man dels totalantalet flyktinghushåll per län samt deras inbördes fördelning enligt hemort. I till exempel Hälsingland fanns det 122 hushåll och av dem kom drygt 81 % från Österbotten.

Tabell 10. Den procentuella fördelningen av de finska flyktinghushållen 1700–1721 i de svenska länen.

Vistelselän	De finska länen				
	Åbo län	Nylands län	Österbotten	Viborgs län	Totalantalet hushåll
Dalarna	-	33,3	33,3	33,3	3
Gästrikland	-	-	100	-	4
Halland	100	-	-	-	1
Hälsingland	2,5	10,7	81,1	5,7	122
Jämtland	11,1	11,1	74,1	3,7	27
Medelpad	1,5	8,7	82,5	7,3	206
Norrbotten	2,0	1,0	94,9	2,0	99
Närke	18,5	48,1	29,6	3,7	27
Skåne	100	-	-	-	1
Småland	28,8	8,2	41,1	21,9	73
Stockholm	49,0	7,4	36,8	6,8	731
Södermanland	50,0	27,5	15,0	7,5	40
Uppland	76,6	10,4	8,2	4,7	364
Värmland	40,0	20,0	40,0	-	5
Västerbotten	-	-	96,0	4,0	25
Västmanland	23,7	13,5	55,8	7,1	156
Ångermanland	1,0	2,0	94,4	2,5	984
Öland	100	-	-	-	1
Östergötland	35,7	-	64,3	-	14

Källa: Aminoff-Winberg, *databas*.

25. Tarkiainen 1990, s. 106.

Uppgifterna från flera län är så knapphändiga att det inte är relevant att här gå närmare in på vilka flyktinggrupper som slog sig ner där. Jag har därför inte tagit med de län där det fanns färre än tjugo flyktinghushåll.

Eftersom österbottningarna utgjorde den största gruppen flyktingar var de i majoritet i s.g.s. alla län.

I tabell 10 visas hur österbottningarna dominerade i länen norr om Uppland, d.v.s. i Hälsingland, Medelpad, Norr- och Västerbotten, Ångermanland och Jämtland. I Norrbotten, Västerbotten och Ångermanland utgjorde österbottningarna över 90 % av de flyktinghushåll som uppehöll sig i de här länen. Den korta vägen, både över havet och till lands avspeglar sig i den stora österbottniska dominansen, men också gamla invanda handelsvägar och det kontaktnät som under decennier byggts upp. Flyktingarna från de andra länen i Finland är jämfört med österbottningarna verkligt få. Också i Småland (41,1 %) utgjorde österbottningarna den största enskilda gruppen, liksom i Västmanland (55,8 %).

Om österbottningarna dominerade i norra Sverige var det flyktingarna från Åbo och Björneborgs län som dominerade i t.ex. Uppland (76,6 %). I Södermanland utgjorde åbolänningarna hälften av flyktingsskaran. Flyktinghushållen från Nylands och Tavastehus län var så få, bara drygt 200 stycken, att de egentligen inte dominerar i något län, med undantag för Närke där nylänningarna uppgick till drygt 48 %. Men å andra sidan var antalet kända flyktinghushåll i Närke endast 27 stycken, vilket gör att det är ifrågasatt om nylänningarna faktiskt utgjorde den största gruppen där. I övrigt utgjorde de nyländska flyktinghushållen runt 10 % i Hälsingland, Jämtland, Uppland och Västmanland. Då de flesta nylänningar sökte sig till Stockholm fanns den näst största gruppen i Uppland (38 hushåll), men genom att åbolänningarna där utgjorde en grupp på 279 hushåll blir den procentuella andelen av nylänningarna liten.

Av flyktingarna från Viborgs och Nyslotts län fanns det endast i Småland en så stor grupp (50 hushåll) att den procentuella andelen (21,9 %) blir värd att notera. I övrigt utgjorde viborgarna endast små minoritetsgrupper på under 8 %.

Också genom litteratur och då framför allt sockenhistoriker vet man, som ovan konstaterats, att en stor del av de finska flyktingarna slog sig ner i Stockholm med omnejd. Flyktingkommissionen var verksam här och det var nära till de myndigheter som tidigare varit verksamma i Finland och som fortsatte sitt arbete i Sverige. Därför påträffar man också många finska magistratsmedlemmar i Stockholm. Någon enhetlig bild av flyktingkolonin och dess storlek i huvudstaden är svår att få. Uppenbart är att flyktingarna var ett vanligt inslag i gatubilden. Lars Preinitz har studerat dödligheten i Stockholm under början av 1700-talet. Han har då kunnat konstatera att bland de döda i huvudstaden

åren 1713–1715 fanns ett ökande antal personer vars hemort stod att finna i den östra riksdelen eller i de baltiska provinserna. År 1713 rörde det sig om 23 individer, 1714 138 och 1715 hade antalet stigit till 232 personer. Antalet avlidna flyktingar ökade hela tiden och deras procentuella andel steg från 1,9 % år 1713 till 13,1 % år 1715.²⁶

Som av tabell 10 framgår bosatte sig en mycket stor andel av de finska flyktingarna i Härnösands stift, som vid den här tiden bestod av allt land norr om Hälsingland. De flyktingar som tog sig till Sverige runt Bottniska viken stannade ofta på sin väg till tryggare trakter i någon socken i Västerbotten. Området var fattigt och situationen förvärrades av att den finska armén var inkvarterad där. Men flera borgare fann ändå där en utkomst av något slag.

För de flesta av flyktingarna känner vi inte till var i Sverige de vistades. En grupp där vi både känner till hemort och vistelseort är de många österbottningar som slog sig ner i Ångermanland. Det kan därför vara skäl att studera dem närmare. Det här området fick ta emot sina första flyktingar först 1714 i samband med den ryska erövringen av Österbotten. De flesta av de här flyktingarna stannade i en kustsocken. I Nordmaling fanns det 59 flyktinghushåll, i Själebad 70, i Nordin-grå 106, i Nora 67 och i Säbrå 83 hushåll. Längre in i landet var flyktingtätheten inte lika stor. I Ramsele befann sig 14 hushåll, i Resele 17 och i Anundsjö 12 flyktinghushåll.

Att det just i Säbrå fanns så många flyktinghushåll, medan det i grannsocknarna Stigsjö och Häggdånger fanns bara 18 respektive 15 hushåll, samt i Högsjö 27 hushåll, berodde på närheten till stiftstaden Härnösand. I själva staden fanns det under hela kriget en relativt stor finsk koloni. Där uppehöll sig åtminstone 95 flyktinghushåll. Då det i staden år 1718 fanns 466 mantalsskrivna personer var inslaget av flyktingar stort. De flesta tycks ha kommit från olika österbottniska orter såsom Närpes, Malax, Vasa, Nykarleby, Jakobstad, Gamlakarleby och Uleåborg.²⁷

I Ångermanland liksom på andra orter i Sverige är det tydligt att man under flykten höll sig till varandra. Man lämnade inte bara hemorten samtidigt som sina grannar utan fortsatte vägen fram i grupp och slog sig ner på samma ort.

I Nora socken där det fanns 67 flyktinghushåll kom nio från Brahestad. Här fanns rådmannen Mikael Jurvelius som var sjuklig och därför ofta sängliggande. Hans kollega Johan Frimodig kunde inte ägna sig åt handel och hade det därför knapert. Borgaren Jacob Jurvelius med hustru och fem barn uppges ha befunnit sig i ett miserabelt tillstånd. Från Närpes kom fem bönder samt en gästgivaränka, en dräng

26. Preinitz 1985, s. 42.

27. Bucht 1935, s. 203.

Karta 4. Karta över socknarna i Ångermanland

Att märka är att flyktingförteckningen dels upptar vilka som bott i olika pastorat, dels vilka som bodde i någon viss socken. Pastoratens och socknarnas gränser sammafaller inte alltid. Karta: Set Erdman

på tio år och tre bondhustrur. Två av bönderna försörjde sig på säljakt, medan Mathias Andersson från Kalax hade legat sjuk i nio månader.

I Dal fanns en liten flyktingkoloni på åtta hushåll. Eventuellt hade det en positiv inverkan på sysselsättningen att flyktingarna där var så få. De som kunde arbeta med praktiskt arbete hade också lättare att finna en försörjning. Fem bönder hade flytt från Pedersöre och en från Vörå. Den sistnämnda var gammal, vilket förmodligen var orsaken till att han inte kunde arbeta speciellt mycket. Bättre ställt hade de som kunde sysselsätta sig med timmermansarbete, de förtjänade något varje dag. Från Pedersöre kom också Carl Timmerman med hustru, ett barn och svärmor. Han levde upp till sitt namn och kunde utan svårigheter försörja sig på sitt hantverk.

I Hudiksvall fanns det år 1717 flyktingkoloni på åtminstone 105 personer. Tolv av dem var borgare, men också sex bönder slog sig ner här. För år 1719 känner man till 87 personer fördelade på tjugett hushåll, varav hela fjorton från Kristinestad. De övriga kom från Vasa, Jakobstad och Kalajoki.²⁸

Det fanns flyktingar på många andra orter än i bara Stockholm och Härnösands stift. Man känner till att flyktingar slog sig ner bl.a. i Strängnäs, Västerås, Norrköping, Västervik, Söderköping, Kalmar och Söderhamn. Till och med ända ner till Göteborg sökte sig några flyktingar. Av Nystadsborna slog sig största delen ner i Norrköping, också om en del bosatte sig i Söderköping och Söderhamn. Också från Björneborg sökte man sig i hög grad till Norrköping. Det förekom också att man drog sig ännu längre söderut, till bl.a. Västervik där flyktingar från Kristinestad bosatte sig. Raumobor bodde i Stockholm, Norrköping, Östhammar och på landsbygden i det inre av Sverige. De som slog sig ner i Norrköping skulle åter drabbas då staden brann 1719 och många därmed en andra gång förlorade sin egendom. Många flyktingar slog sig också ner i Hälsinglands socknar och i Värmland.²⁹ I Uppsala stift fanns det minst 500 flyktingar bosatta vid denna tid.³⁰

I Arboga fanns en flyktingkoloni bestående av omkring 70 flyktinghushåll. En hel del Åbopor slog sig ner här. De har varit i flitig kontakt med varandra och förekommer ofta i kyrkböckerna som faddrar för varandras barn. Handelsman Josef Pipping med hustru och handelsman Petter Burgman med hustru hörde bland annat till de betrodda. Sämre gick det däremot för Johan Eliasson med hustru Brita, hemma i Uleåborg som, då de avled i juni 1722, var så utfattiga

28. Hamilton till K. Majt 1.8.1717, landshövdingens skrivelser, SRA.

29. Lindeqvist 1919, s. 649; Cajander 1931, s. 22; Lähteenoja 1932, s. 337.

30. Nordmann 1887, s. 25-26.

att staden var tvungen att bekosta tre bräder för att de skulle få något slag av kista.³¹

I Strängnäs uppstod en rätt stor flyktingkoloni, stommen utgjordes av finska präster med sina familjer. Professorn vid Åbo akademi Daniel Juslenius hade i sin ungdom 1701 vistats ett halvt år i Stockholm och Strängnäs där han fungerat som informator hos familjen Åkerhielm. Under sin Sverigevistelse hade han även knutit kontakter med bl.a. biskopen i Strängnäs. Förmodligen kom de här gamla kontakterna väl till pass när man tvingades till flykt. Det kan hända att Juslenius och hans tidigare kontakter, själv var han bosatt i Västerås, låg bakom det faktum att så många finska präster sökte sig till Strängnäs och det omkringliggande stiftet. Det var svårt för dem att finna någon försörjning och konsistoriet i Strängnäs vände sig till stiftets prästerskap med en begäran om hjälp till de finska prästerna. Det sägs t.o.m. att några hade "intet" att leva av. År 1715 fanns det en finsk församling i staden bestående av ca femtio personer. Att en särskild finsk församling bildades berodde på att många var helt finskspråkiga och därför var i behov av gudstjänst på det egna modersmålet. Några av de finska prästerna som hade slagit sig ner i staden fick hålla finska predikningar eller en helt finsk gudstjänst i stadens skola. Konsistoriet i Strängnäs stödde gudstjänsterna ekonomiskt, bl.a. gav man ett halvtankar vin för nattvarden år 1715. Samma år hade Åbo domkapitel vädjat för att flyktingarna "ehuru eländet är stort" ändå skulle få tillgång till nattvardsvin.³²

I Västerås fanns den en koloni bestående av närmare 170 flyktingar. Framför allt var det österbottningar som slog sig ner här. Man hade en egen församling under ledning av Gregorius Gottleben, kyrkoherde från Pyhämaa. Tydligt blev Daniel Juslenius hem en naturlig samlingsplats och ett inkvarteringsställe för finnarna i Västerås. Också i Norrköping hade man en egen församling som leddes av kaplan Salomon Tumulin från Nystad.³³

Flera åländska familjer slog sig ner på Svartsjölandet. År 1721 kunde man räkna med att 56 hushåll av totalt 67 flyktinghushåll, som då var beredda att återvända hem, var åländska. Endast en bråkdel av flyktingarna där var ståndspersoner. Av de fem det gällde hade tre under något år fått understöd. Man kan anta att de många allmogehushållen blev utan understöd, men helt säkert är det inte. Än en gång låter det bristfälliga materialet oss inte lösa alla gåtor. Flyktingar från de åländska socknarna Sund (21 hushåll), Finström (13), Jomala (10), Saltvik och

31. Finska flyktingar antecknade i Arboga stads församlings kyrkobok, SSA.

32. Leijonhufvud 1923, s. 110-111; Leijonhufvud 1925, s. 222; Tarkiainen 1990, s. 257, Lempiäinen 1970, s. 134.

33. Lindeqvist 1919, s. 649; Cajander 1931, s. 22; Kommissionen angående trupptransport till Finland, ÄK 251, SRA; Tarkiainen 1990, s. 260.

Kumlinge (3), Föglö och Lemland (2) samt Hammarland (1) fanns utspridda på flera olika byar. Det verkar som om man inom området kommit överens mellan flera tiotal byar om att fördela flyktingarna någorlunda jämnt. Förmodligen har flera familjer från en socken anlät på samma gång och man har därför kunnat överblicka situationen. Om det var så att man medvetet spred ut flyktingarna på olika byar, var det klokt då kostnaderna på detta sätt kunde fördelas jämnare. De flesta flyktingfamiljer tycks Säby, Nibbla, Staaf, Wändtholmen och Kungsberga ha tagit emot. Ingen av dem inkvarterade dock fler än fem flyktinghushåll per by. I många byar bodde det uppenbarligen endast en familj.³⁴

Eckeröborna tycks ha bosatt sig i Grisslehamn, medan andra åländska flyktingar, och flyktingar från skärgården i allmänhet, slog sig ner i Stockholmstrakten och skärgården i omnejden där de kunde livnära sig med bland annat fiske. I ett visitationsprotokoll från den 8 januari 1716 omnämns över 300 åländska flyktingar som bosatte sig i Vaddö. De var "ther i församlingen och gå till nattvarden, vartill Vaddö kyrka måste bestå medel".³⁵

I Kalmar stift, och då speciellt i Kalmar stad, fanns det en flyktingkoloni bestående av ca 130 personer, av vilka åtminstone tolv kom från Östersjöprovinserna. Flera av flyktingarna kom från Viborg och från Björkö socken. Bland annat krögaren Lars Hemmingson från Viborg hade kommit till Kalmar år 1710 ensam efter att ha "lemnat 3ne barn i Ryssens händer" sedan hade han gift sig i Kalmar med en fattig och sjuklig änka "wid pas 80 åhr gammal". Från Björkö kom Joseph Jöanson. Hans hustru och tre små barn hade blivit slagna av fienden. Det framgår ur förteckningen över flyktingar där det konstateras att fadern "deraf är siuklig". De hade förlorat all sin egendom och därefter kommit till staden "så gott som nakne".³⁶

Flyktingar från samma socken eller stad, som i Sverige slog sig ner på samma plats, kände sig ofta förpliktade att bistå varandra. Bland annat förekom det att man lånade pengar med förbehållet att låntagaren skulle betala tillbaka om "de komma till den förmögenheten".³⁷ Säkert spelade den sociala kontakten med personer från den egna hemorten en central roll under ockupationsåren.

En samkörning av de olika uppgifter som jag av det tillbudsstående källmaterialet har sammanställt rörande flyktingarna gör att man kan skapa en bild av varifrån flyktingarna kom och var de slog sig ner i Sverige. Hemort kontra vistelseort tycks långt ha styrts av möjliga flyktvägar, men också av eventuella tidigare kontaktnät såsom släkt-

34. Kommissionen angående trupptransport till Finland, ÄK 251, SRA.

35. Kommissionen angående trupptransport till Finland, ÄK 251, SRA; Sjöberg 1981, s. 10; Dreijer 1970, s. 81.

36. Kommission angående trupptransport till Finland, ÄK 251, SRA; Kalmar domkapitels protokoll 24.8.1715, VLA.

37. Sjöblom 1915, s. 413.

skap eller handelsförbindelser. Med en stark förenkling kan man säga att flyktingarna kom från Österbotten och slog sig ner i Ångermanland eller i Stockholm. De ryska truppernas brutala behandling av civilbefolkningen i Österbotten var en pådrivande orsak till den kraftiga flykten. Det geografiska läget gjorde det också lättare att fly över havet till Sverige. Betydligt besvärligare var det för befolkningen i trakten av Viborg att med livet i behåll ta sig till Sverige. Väl medveten om att jag tidigare påtalat källmaterialets brister är det skäl att ännu en gång påminna om att den bild jag målar upp av flyktingarna är beroende av de flyktingförteckningar som har bevarats fram till våra dagar. När man vill studera flyktingarnas hemort och vistelseort är flyktingförteckningarna från Härnösands stift både till sin kvantitet och framför allt till sin kvalitet förmer än från andra områden.

Eftersom vi har kunskap om flera tusen hushåll är det rimligt att anta att den bild jag nu kan presentera om flyktingarnas hemort och var de slog sig ner, till sina huvuddrag är korrekt. Utan tvivel fanns det många flyktingar i Ångermanland, men också i övriga delar av Härnösands stift. Det var naturligt att den här skaran dominerades av österbottningar. Likaså var det naturligt att huvudstaden drog till sig stora flyktingskaror. Från alla delar av Finland sökte man sig till Stockholm. Den flyttningsrörelse som förekom bland flyktingarna under exilen i Sverige var så begränsad att den inte påverkar vår uppfattning om var flyktingarna bodde.

3. Den sociala sammansättningen

Jag har tidigare konstaterat att vi känner till 5 368 flyktinghushåll, som på något sätt kom i kontakt med myndigheterna. Tack vare denna kontakt har uppgifter om dem bevarats till våra dagar. I föregående kapitel framgick det att fördelningen mellan stadsbefolkningen och landsortsbefolkningen bland flyktingarna var relativt jämn. Av flyktinghushållen i Sverige var drygt 40 % hemma i någon stad i Finland. Det har också sitt intresse att närmare studera den sociala strukturen för hela den flyktingpopulation som vi känner till. Jag har endast räknat med de hushåll vars huvudansvariga var en vuxen person. Hushållen har uppdelats enligt kön beroende på om det var en kvinna eller en man som anges som understödstagare eller i andra sammanhang som familjeöverhuvud. Det finns en del s.k. barnhushåll, 117 stycken, där den som fått understöd varit ett ensamt litet barn eller en minderårig syskonskara. Barnen har ändå knappast levat helt på egen hand utan i praktiken ingått i ett annat hushåll. De här ensamma barnen förekom i alla grupper, men den allra största skaran (51 barnhushåll) finner man i Härnösands stift. Orsaken kan förmodligen sökas i den kaotiska flyktsituationen i Österbotten där flyktingarna hela tiden

riskerade övergrepp av de förföljande ryssarna och där barnen i den allmänna villervallan lätt skildes från sina föräldrar.

Delar man upp de finska flyktinghushållen enligt sociala grupper blir fördelningen följande. Tabell 11 är indelad i åtta huvudgrupper enligt den definition jag tidigare har diskuterat. Flera av grupperna har dessutom indelats i undergrupper för att bättre åskådliggöra vilka yrkesgrupper som verkligen flydde.

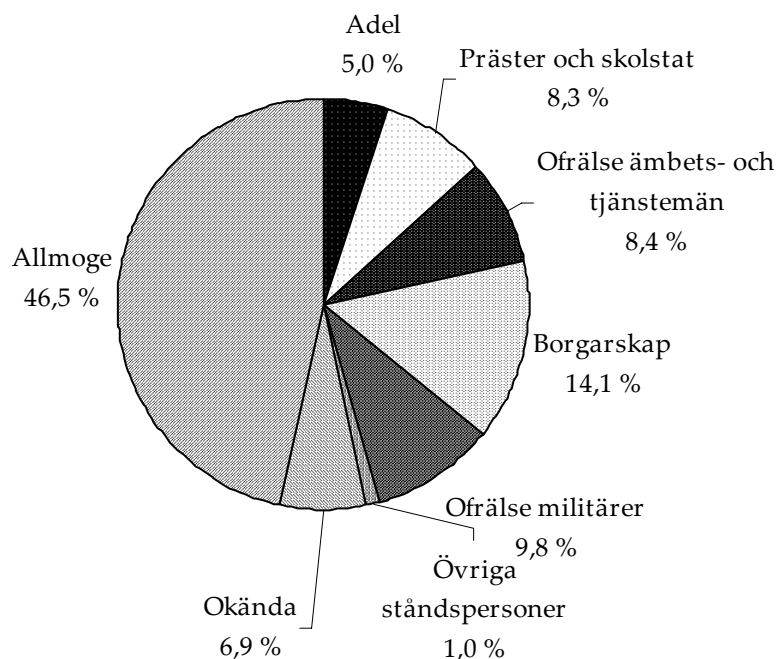
Tabell 11. Finska flyktinghushållen i Sverige 1700–1721 enligt stånd och yrke.

Kategoriindelning	Hushåll med en huvud- ansvarig man	Hushåll med en huvud- ansvarig kvinna	Totalantalet hushåll	
Adel	53	215	268	5,0 %
- varav officerare	30	179	209	
- ämbetsmän	21	17	38	
- övriga	2	19	21	
Prästerskap och skolstat	301	146	447	8,3 %
- varav kyrkoherdar	91	611	36	
- kaplaner	91	26	117	
- skolstaten	45	17	62	
- övriga	72	42	132	
Ofrälse ämbets- och tjänstemän	336	113	449	8,4 %
Borgerskap	489	268	757	14,1 %
- varav rådmän	96	30	126	
- köpmän	69	28	97	
- hantverkare	113	64	177	
- övriga borgare	211	146	357	
Ofrälse militärer	111	413	524	9,8 %
- varav officerare	44	149	193	
- underbefäl	24	121	145	
- tjänstemän	10	19	29	
- manskap	33	124	157	
Övriga ståndspersoner	28	27	55	1,0 %
Okända	224	146	370	6,9 %
Allmoge	1571	927	2498	46,5 %
Totalt	3113	2255	5368	100 %

Källa: Aminoff-Winberg, databas.

Jag avser att först diskutera kring de olika huvudgrupperna för att därefter mera ingående studera två grupper, nämligen ämbets- eller tjänstemännen och prästerskapet med skolstaten. Två grupper vars flykt skulle ha en stor inverkan på förhållandena i Finland. De här gruppernas försörjning i Sverige skulle också kräva extra insatser, vilket vi senare skall se.

Figur 6. Den sociala fördelningen bland de finska flyktinghushållen i Sverige 1700–1721.

Källa: Aminoff-Winberg, databas.

Medan adeln vid den här tiden utgjorde endast 0,5 % av befolkningen i riket var den procentuella andelen bland flyktingarna betydligt högre, 5 %. Det står helt i samklang med de rådande principerna för vem som skulle vara berättigad till understöd och just adeln återfinns till största delen i flyktingkommissionens förteckningar. I andra sammanhang är adeln mera osynlig.

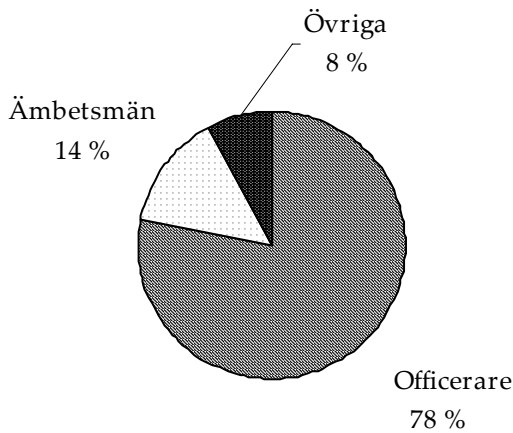
De som här har kunnat hänföras till gruppen "adel", har framför allt varit officerare, 78 %, men också högt uppsatta ämbetsmän, 14 %. En liten grupp på 21 hushåll av de totalt 268 hushåll som hörde till adeln har inte kunnat placeras yrkesmässigt, men hörde uppenbarligen ändå till ståndet.

Bland officerarna fanns säkert familjer som under fälttåget i Finland hållit sig i närheten av fadern och därmed tog sig över till Sverige i

samband med truppernas återgång. En orsak till att flykten blev kraftig bland officersfamiljerna var att de, i de fall de inte följt fadern ut i fält, kände sig oskyddade inför fienden utan ett manligt stöd och därför var mer benägna att fly. Vid tiden för den stora flykten från Finland hade ju största delen av de svenska trupperna blivit tillfångatagna och många män hade stupat eller avlidit under det långa fälttåget. En annan orsak kan också ha varit att man i familjer där kanske flera generationer hade varit officerare, kände en stor lojalitet med kungen och hans påbud om att man skulle dra sig tillbaka. Man kan även ha varit rädd för att officersfamiljer skulle behandlas sämre än andra av ryssarna.

Bland de högre ämbetsmännen var majoriteten adelsmän. Ämbetsmännen stod i ett annat förhållande, än de andra adelsmännen, till konungen och hade därför skyldighet att följa hans bestämmelser. Ämbetsmän av olika slag skulle lyfta lön under tiden i Sverige. Självfallet fick ändå många ämbetsmän, framför allt då de som innehade högre rang, också understöd eftersom den lön de lyfte uppenbarligen inte räckte till för deras försörjning. Tabell 11 avspeglar också den betydelse flykten hade på, framför allt, förhållandena i Finland under kriget. En avsevärd del av inte bara det kulturbärande skiktet utan även förvaltningspersonalen hade flytt.

Figur 6 a. Den procentuella fördelningen inom adeln.

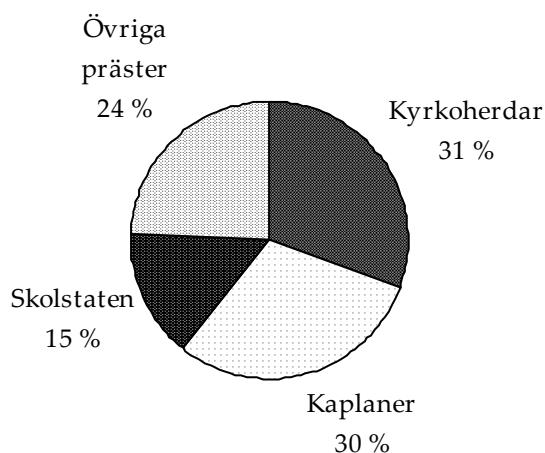

Källa: Aminoff-Winberg, databas.

I gruppen prästerskapet och skolstaten, som utgjorde 447 hushåll eller 8,3 % av totalpopulationen, ingår även informatorer och studenter.

Jämfört med den procentuella andelen präster i det svenska riket, som uppgick till endast 1 %, var prästerna bland flyktingarna klart överrepresenterade. Eftersom flykten bland kyrkoherdar, kaplaner och skolstaten blev så stor domineras den här gruppen helt av männen. Även om det bland flyktingarna fanns prästänkor, som ofta levde under mycket små omständigheter och som därför var i behov av hjälp och som därmed har synliggjorts för oss. I gruppen övriga präster ingår alla de som inte hörde till någon av de omnämnda kategorierna. Här återfinns bl.a. alla de många som bara omnämns som prästfruar eller –änkor utan att deras status är helt otvetydig. Fördelningen inom den stora gruppen prästerskapet och skolstaten är relativt jämn. En tredjedel var kyrkoherdar, en tredjedel kaplaner och 24 % hörde till de övriga prästerna. Skolstaten bildade tillsammans med professorerna en mindre grupp på 15 %.

Figur 6 b. Den procentuella fördelningen inom prästerskapet och skolstaten.

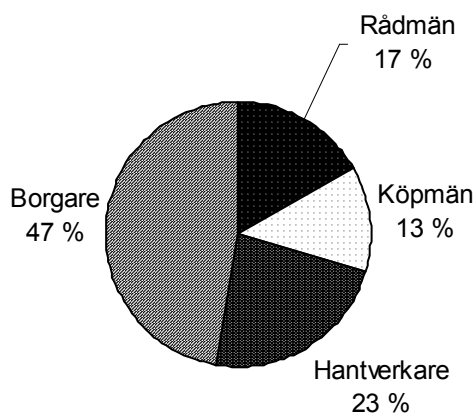

Källa: Aminoff-Winberg, databas.

Gränsdragningarna mellan de olika grupperna är inte alltid helt entydiga. Bland de civila tjänstemännen är det svårt att dra en nedre gräns. En hel del av de lägre tjänstemännen ansågs inte vara ståndspersoner. Speciellt inom tullen räknades de anställda "betjente" inte som ståndspersoner, vilket måste ha avspeglats i fördelningen av understöd. De anställda kunde dock räkna med att få ut en del av sin lön och det är därför skäl att hänföra dem till en gemensam grupp. Gruppen är med sina 449 hushåll något större än prästerskapet.

En av de största enskilda grupperna, 757 hushåll vilket ger en procentuell andel ca 14 %, utgjordes av städernas borgerskap. Liksom de övriga ovannämnda kategorierna var borgarna bland flyktingarna kraftigt överrepresenterade i jämförelse med rikets totala befolkning. Nästan hälften av dem som räknas till den här gruppen omnämndes just som bara borgare utan närmare beskrivning av någon yrkesinriktning. Största enskilda grupp bland dem som det har framgått ett yrke för var hantverkarna, 23 %, följda av rådmännen, 17 % och köpmännen, 13 %. Det här var alla grupper som skulle stå utanför flyktinghjälpen, vilket i praktiken ändå inte var möjligt. Borgarna synliggörs också i annat källmaterial, såsom t.ex. i dop-, vigsel- och begravningslängder.

Figur 6 c. Den procentuella fördelningen inom borgerskapet.

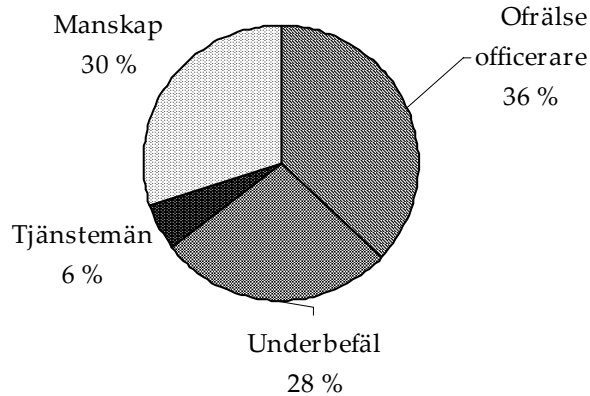

Källa: Aminoff-Winberg, databas.

Stora skaror av officersfruar, soldatänkor och andra som kan räknas till gruppen ofrälse militärer sökte sig över till Sverige. Till den här gruppen hörde 524 hushåll, d.v.s. 9,8 %. Motiven för deras flykt var säkert långt de samma som för de adliga officerarnas familjer. Bland militärfamiljerna fanns de som följde med armén då den sökte sig västerut. Andra familjer hörde till dem vars män var ute i kriget och som flytt undan fienden då de inte haft någon som kunnat försvara dem. Fördelningen mellan de olika grupperna inom den här kategorin är rätt jämn. Något över en tredjedel var officerare, en tredjedel

manskap och något under en tredjedel underbefäl. Den minsta gruppen, 6 %, utgjordes av civila tjänstemän inom armén.

Figur 6 d. Den procentuella fördelningen bland de ofrälse militärerna.

Källa: Aminoff-Winberg, databas.

Den minsta gruppen utgörs av kategorin övriga ståndspersoner. De här 55 hushållen bildar en så liten grupp, 1 %, att den egentligen inte är intressant att närmare analysera.

Den största enskilda gruppen, 46,5 %, utgörs av "allmoge". Bland de 2 498 hushållen återfinns bönder, bondhustru och -änkor, pigor och drängar samt många som enbart bar patronymikon. De kan eventuellt hänföras till gruppen "okända" men jag har stannat för att räkna dem som allmoge, något som de uppenbarligen i majoriteten av fallen verkligen var. En orsak till att gruppen var så stor var den starka bondeflykten som gick från framför allt Österbotten till Härnösands stift. Men också i församlingarna på landsbygden i Sverige fanns skaror av allmoge som kommit från t.ex. Åland eller Åbo- och Björneborgs län.

Av alla de 5 368 hushållen har det inte varit möjligt att placera 370 hushåll. Den här gruppen på 6,9 % utgör därmed en restgrupp "okända". Här är det fråga om flyktingar som har ett efternamn, men vars yrkestillhörighet inte nämns.

Hushållen är uppdelade i kvinnliga och manliga huvudmän. Vissa av grupperna är så små att det inte är fruktbart att se på könsfördel-

ningen, medan andra visar på intressanta tendenser. De många krigen under stormaktstiden hade lett till ett kvinnoöverskott i det svenska väldet. Detta ledde till att kvinnorna fick rycka in och överta ett större ansvar i samhället. Magnus Perlestam har visat hur kvinnorna speciellt under 1640-, 1670- och 1710-talet fick ta ett större ansvar då omkring 30 % av gårdsbruken i Ramkvilla socken i Småland sköttes av kvinnor.³⁸ Kvinnoöverskottet bland flyktinghushållen är speciellt markant bland olika nivåer av militärer.

Bland flyktinghushållen dominerade ändå männen hela populationen med 58 %. I allmänhet flydde hela familjer. Det framgår bl.a. av att gruppen allmoge, men också borgarna, dominerades av män. Av de 2 498 allmogehushållen var 62,9 % hushåll där en man bar huvudansvaret. Också bland borgarna dominerade männen med 64,6 %. Liksom i fallet med de flyende bönderna från Österbotten tycks borgarfamiljerna ha kunnat lämna städerna tillsammans.

Ämbets- och tjänstemän samt präster hade uppmanats till flykt. De här två grupperna är välrepresenterade i källmaterialet dels genom löneförteckningar och dels genom herdaminnen. Även de här två grupperna dominerades av män. Bland gruppen ofrälse tjänstemän utgör de "manliga" hushållen 74,6 % och bland prästerna 67,3 %. Trots att det självfallet fanns änkor och andra kvinnor som hörde till grupperna väger det inte upp de många tjänstemännen, kyrkoherdarna och kaplanerna.

Två grupper domineras helt av kvinnorna, d.v.s. adeln samt militärer. Adeln utgör en yrkesmässigt heterogen grupp som helt domineras av officersfamiljer. Den gruppen domineras i sin tur av kvinnor, 85,6 %. Det berodde på att männen i allmänhet var ute i kriget, eller hade stupat eller eventuellt blivit tillfångatagna. De få män som ändå fanns bland flyktingarna var i de flesta fall avdankade officerare, eller män i väntan på en förflyttning till ett nytt truppförband.

Tabell 11 avspeglar rätt långt förhållandet bland dem som fick understöd, eftersom just de förteckningarna har varit de dominerande bland mitt källmaterial. Med tanke på att ett stort antal officerare antingen satt i fångenskap i Ryssland eller hade avlidit under fälttåget skulle det förefalla rimligt att just de här familjerna fick ett understöd. För de ensamma kvinnorna måste det mången gång ha varit mycket svårt att försörja familjen.

Av de ofrälse militärhushållen hade 78 % en kvinna som ansvarade för hushållet. Ser man till officershushållen var kvinnornas andel ännu något större, nämligen 81 %. För underofficerarna var de kvinnliga hushållen 80 % och för manskapet 72 % samt för de civila tjänstemännen inom armén endast 54 %.

38. Perlestam 1997, s. 138-139.

a. Ämbets- och tjänstemän

Det har sitt intresse att se vilka som döljer sig bakom siffrorna i det föregående avsnittet. Vilka var det egentligen som flydde? De viktigaste källorna till följande avsnitt är de förteckningar över flyktingar som fick lön under sin tid i Sverige. Ett fåtal av dem fick också understöd och återfinns därför bland flyktingkommissionens dokument. Även i lokalhistoriska verk omnämns ofta ämbets- och tjänstemännen på orten. Andra viktiga källor har varit olika slag av matriklar för yrkeskåren, den senast utkomna (2005) behandlar tjänstemännen inom länsförvaltningen.

Liksom prästerna kände även ämbets- och tjänstemännen sig utsatta inför det ryska våldet. Dessutom måste det ha ansetts vara till ytterlighet illojalt, att inte följa den kungliga befallningen om flykt, ty enligt tidens uppfattning tjänade tjänstemännen konungen, till skillnad från prästerna som i högre grad var folkets tjänare. Ämbets- och tjänstemännen skulle alltid i första hand bevaka kungens intressen. Förhållandet mellan ämbetsmannen, som tilldelats sitt ämbete som en akt av personligt förtroende, och statsmakten präglades av ett ömsesidigt beroende.³⁹ I kungens intresse låg att flytta de personer som representerade den svenska kronan i Finland, till Sverige.

Ämbetsmännen utgjorde en mycket heterogen grupp, både till sina uppgifter och till sina positioner. Det säger sig självt att det fanns stora skillnader i bakgrund, utbildning och levnadsmiljö mellan t.ex. landshövdingarna och besökarna som var verksamma vid tullen. Maria Cavallin menar att det var två saker som förenade alla ämbetsmän. Det vill säga dels uppdraget att verkställa statsmaktens beslut och att förvalta rättvisan, dels en dubbelrelation i spänningsfältet överhet och folk.⁴⁰ Det sistnämnda blev tydligt i lokalsamhället och kanske framför allt för de ämbetsmän som var verksamma i Finland under stora ofreden.

Länsstyrelserna och deras personal

Största delen av de högre tjänstemännen och även en stor del av de lägre flydde p.g.a. kungens uppmaning till Sverige. Redan tidigt på våren 1710 hade Åbo hovrätt och Åbo akademi börjat förbereda sig på flykt. Hos rådet anhöll man om att få föra arkiv till Österbotten, som då låg utom räckhåll för fienden. Rådet varnade för förhastade åtgärder som skulle väcka panik hos befolkningen och samtidigt uppmuntra fienden till nya framstötter. Anhållan beviljades ändå i slutet av april. Viborgs fall förändrade läget och man ansåg en förflyttning till Sverige trots allt var det säkraste alternativet.⁴¹

39. Cavallin 2003, s. 741.

40. Cavallin 2003, s. 744.

41. von Koskull 1952 a), s. 73 not 2; von Koskull 1952 b), s. 23; Tengström 1833, s. 152.

De fyra landsstaterna i Åbo och Björneborgs län, Nylands och Tavastehus län, Viborgs och Nyslotts län samt Österbottens län leddes av var sin landshövding. Landshövdingen var kronans främsta representant i länet och hans uppgift var att tillgodose länsinvånarnas intressen. Under sig hade de ett flertal anställda, allt från bokhållare till fogdetjänare. Sammanlagt torde ungefär 340 personer ha varit anställda vid landsstaterna. Personalen vid ett län bestod i allmänhet av 70-90 personer.⁴²

Den första av de högre ämbetsmännen, som sällade sig till den växande skaran av flyktingar var landshövding Georg Lybecker i Viborgs och Nyslotts län. Hans ämbetsbror i Nylands och Tavastehus län, Johan Creutz, stannade däremot in i det sista kvar på sin post. Först när de sista försvararna drog sig bort från Helsingfors följde Creutz med trupperna och sökte sig med dem till Tavastehus. Därifrån skötte han sommaren 1713 den återstående delen av sitt län. Till sin hjälp hade han endast två kronofogdar, eftersom länsstyrelsens övriga tjänstemän hade flytt. Från Tavastehus begav sig Creutz till Österbotten och seglade därifrån över till Stockholm hösten 1713.⁴³

Åbo och Björneborgs läns landshövding Justus Palmenberg flydde till Sverige i början av augusti 1713. Också landssekreteraren Erik Zander gav sig iväg och tog då med sig kansliskrivarna. När den av rådet till t.f. landshövding utnämnde Johan Stiernstedt anlände till Åbo fanns det ingen kanslipersonal kvar. Även Stiernstedt flydde sedermera till Sverige.⁴⁴

I Österbotten sökte sig landshövdingen Lorentz Clerk allt längre norrut efterhand som fienden ryckte fram. En tid tillbringade han i Uleåborg tillsammans med länets sekreterare, kamrer och kassör. I augusti 1714 anhöll Clerk om att han och hans kanslipersonal skulle få ett års lön för att inte tvingas att för egen del utnyttja de skattemedel, som hade räddats från de österbottniska socknarna. Sedan vintern 1713-14 hade Clerk och hans underlydande levat på kredit, men kunde sensommaren 1714 inte längre hanka sig fram på det sättet. I september

42. Personalstater 1696, FR 1544, FRA; Walta 2005, s. 8. Kexholms län, som hörde till de svenska provinserna omfattade också delar av norra Karelen och styrdes åtskilt från de finska länen.

43. Koskimies 1960, s. 655. Creutz var född 1651 och således en äldre man när han tvingades fly. Vid riksdagen 1713-14 fungerade han som lantmarskalk. År 1719 blev han riksråd och dessutom upphöjd till greve. Creutz hörde till de förmögna som inte lyfte något understöd. Däremot återfinns flera av hans släktingar i flykting rullorna. Han avled i Åbo 1726.

44. Lindeqvist 1919, s. 370, 574. Justus Palmenberg var född i Riga. Han gjorde karriär i Baltikum innan han 1706 blev landshövding i Åbo och Björneborgs län. Död i Stockholm i mars 1714. Johan Stiernstedt föddes i Viborg 1653. Han var sju månader vicelandshövding 1705 innan Palmenberg tillträdde tjänsten. T.f. landshövding 1711, 1712 och 1713, ordinarie april 1714. Avled i februari 1722 i Åbo, dit han alltså återvänt efter freden.

meddelade Clerk att han och landsbetjänarna var beredda att bege sig vidare till Västerbotten och "så vidare till Sverige der man framkomma kan" eftersom han inte kunde uträtta något i sitt län. Alla hade flytt "så i städer som på landet" och undersåtarna var nu i en sån bestörtning och förvirring att de varken lydde givna order eller befallningar.⁴⁵

Landshövdingarna försökte som synes i det längsta stanna kvar i landet och fortsättningsvis sköta sina åligganden. Länsstyrelsernas kanslipersonal flydde däremot ofta före deras överordnade tvangs iväg.

Som tidigare konstaterats flydde Åbo och Björneborgs läns länspersonal i ett tidigt skede. Länssekreterare Zander har redan nämnts. Eventuellt fanns det i länet två sekreterare eller också har Zander avlidit och en ny sekreterare utnämnts, eftersom det i Sverige förekommer en Samuel Forseen med benämningen landssekreterare. Också ledningen för länskontoret, länskamreren eller som den äldre benämningen lydde, landsbokhållaren, Hans Svan flydde. Av länsstyrelsens tjänstemän flydde ytterligare lantmätarna Johan Wetterwijk samt Johan Östring. Övriga som flydde var landsgevaldigern, fyra skrivare, två boktryckare och två anställda vid landskontorsposten, samt personal från Åbo slott.

Åland utgjorde vid den här tiden en del av Åbo och Björneborgs län. Från Åland flydde fyra skallfogdar, vaktmästaren på Kastelholms slott, beridaren samt jägmästaren. Sammanlagt flydde 49 personer från Åbo och Björneborgs län som hörde till länsstyrelsens personalstat.⁴⁶

Också från Nylands och Tavastehus län flydde länsstyrelsens högsta ledning, nämligen länssekreterare Johan Arckenholtz och länskamrer Stuwe. Av de övriga tjänstemännen kan nämnas landsgevaldigern Erik Boström, räntmästaren Tammelin och länets jägarmästare Nils Malm. Ytterligare flydde en slottsfogde och två personer som varit verksamma vid länskansliets postavdelning. Det verkar som om flykten bland de lägre tjänstemännen skulle ha varit mindre omfattande här jämfört med Åbo och Björneborgs län. Endast 24 personer som var knutna till landsstaten flydde.⁴⁷

Liksom från de ovannämnda länen flydde ledningen för länskansliet och -kontoret också från Österbotten. Länssekreteraren Johan Borre och länskamrer Samuel Brinck följdes på flykten av bland andra landsgevaldigern Gustafsson, räntmästaren Gerhard Hellberg och e.o. lantmätaren Nils Brenholm. Dessutom flydde inte mindre än nio fogdetjänare och en del dem som gick under beteckningen "slottspersonal". Inalles flydde härifrån 41 personer.⁴⁸

45. Virkkunen 1953, s. 643, Clerk till K. Majt 18.9.1714, landshövdingens skrivelser, FRA.

46. Leinberg 1905, s. 12-13; Strandberg 1832, s. 74; Aminoff-Winberg 1995.

47. Nordmann 1887, s. 27; Aminoff-Winberg 1995.

48. Aminoff-Winberg 1995

Från Viborgs och Nyslotts län känner man till endast ett fåtal tjänstemän, som med säkerhet skulle ha flytt. Åtminstone länsskreteraren Malm flydde liksom en mantalskommissarie, en slottsskrivare och kontorsdrängen. Lantmätaren Erik Bergenström flydde åtminstone från länet, om han också lämnade Finland är däremot osäkert.⁴⁹ Med tanke på att man känner till endast sex personer, som flydde från det östligaste länet verkar det som om man här skulle ha varit mera benägen att övergå i rysk tjänst än i de övriga länen. En annan möjlighet är att många togs tillfånga eller helt enkelt inte överlevde belägringen av Viborg.

Utöver de ovannämnda personerna finns det ytterligare elva personer som det har varit omöjligt att placera. Bland dem återfinns kamrer Hindrich Curnovius, namnet tyder på att det kan röra sig om en person som flytt från Baltikum. Sju skrivare, en mantalskommissarie, en skallfogde och en postman hör också till dem som det inte gått att placera in i något län.⁵⁰

Häradsfogdar, häradsskrivare och länsmän

En närmare granskning av de tre största grupperna inom landskontoren – häradsfogdarna, länsmännen och häradsskrivarna – kan här vara på sin plats.

År 1721 var Finland indelat i 27 härad. I varje härad fanns en kronofogde eller kronobefallningsman. Fogden var konungens tjänare, men hans arbete övervakades av landshövdingen. Till hans viktigaste uppgifter hörde bl.a. skatteuppbörden. Det låg säkert i myndigheternas intresse att kronofogdarna flydde och kanske dessutom tog med sig arkivet eller gömde det. Man ville göra allt för att försvåra ett eventuellt ryskt maktövertagande. Av de 27 häradsfogdarna flydde 22. Från Åbo och Björneborgs län flydde nio häradsfogdar, det vill säga Petter Plagman från Kimito, Gabriel Cajander från Halikko, Henrik Hassel från Masko, Jakob Renner från Pikis, Gerhard Wessman från nedre Satakunta, Gustaf Holmdorf från övre Satakunta, Johan Krook från Vemo, Anders Monsen från Virmo härad och Wilhelm Pihl från Åland.⁵¹

Einar W. Juva uppger att sex av sju häradsfogdar från Nylands och Tavastehus' län flydde. Det har varit möjligt att spåra dem alla. Det är frågan om Mikael Löfberg från Borgå, Petter Hahn från Raseborgs västra härad, Erik Starckou från Raseborgs östra härad, Gabriel Fulda från nedre Hollola, Anders Gillberg från övre Hollola och Petter Forsten från övre Sääksmäki härad. Endast fogden i ne-

49. Aminoff-Winberg 1995; Ekstrand 1896-1903, s.238.

50. Aminoff-Winberg 1995.

51. Walta 2005, s. 9, 17; Leinberg 1905, s. 12.

dre Sääksmäki Elias Bergstadius stannade kvar och övergick i rysk tjänst.⁵²

Från Österbotten flydde sex häradsfogdar. De var Fredrik Arnkil från Kajaneborgs härad, Anders Aurin från Korsholms södra, Reinhold Bulich från Korsholms norra, Esaias Grop från Uleåborgs norra härad och Johan Westrenius från Maxmo. Ytterligare en häradsfogde uppgav att han kom från Österbotten, Nils Hellberg. Honom har jag inte kunnat placera.⁵³

Från Viborgs och Nyslotts län flydde Carl Willant, som var häradsfogde i Kymmene och fogden Nils Södermark från mellersta Savolax härad.⁵⁴

Totalt var flykten bland häradsfogdarna mycket stor. Med undantag av Viborgs och Nyslotts län lämnade så gott som alla fogdar Finland.

Liksom kronofogdar fanns det en häradsskrivare per härad. Härads-skrivarna var verksamma jämsides med kronofogdarna och utgjorde liksom dem en viktig tjänstemannakår i lokalsamhället. Till deras tjänsteåliggande hörde framför allt att upprätta uppbördslängder och att sammanställa räakenskaper.⁵⁵

Från Åbo och Björneborgs län flydde sex häradsskrivare, nämligen Johannes Moliis, Jacob Mellenius, Gustaf Hartman från Virmo, Johan Forssman från Halikko, Joachim Brander från Nedre Satakunta och Casper Törnström från Åland. Från Nylands och Tavastehus län flydde fyra häradsskrivare, d.v.s. Johan Barck från Tenala, Jürgen Stockmann från Kyrkslätt, Hans Henrik Barck och Er. Miltopaeus.⁵⁶

Från Österbotten flydde häradsskrivare Jacob Vester från Uleåborg. Dessutom nämns två vars namn ligger mycket nära varandra, d.v.s. Akerman och Åkerman. Det förefaller sannolikt att de två var en och samma person. Ytterligare flydde två skrivare, Johan Richard och Hans Wallerian, vars hemort det inte har gått att fastställa.⁵⁷

En annan stor och viktig grupp var länsmännen, som biträdde kronofogdarna. Ett länsmansdistrikt kunde i vissa fall bestå av flera olika socknar, alternativt kunde en större socken vara uppdelad på flera olika distrikt. År 1721 fanns det enligt Wirilander 125 länsmandistrikt i Finland, medan personalstaten för år 1696 uppger endast 63 länsmän. Samma år stadgades det att utgiftsstaten för nämnda år inte

52. Juva 1947, s. 26; Aminoff-Winberg 1995; Koskimies 1960, s. 655. Bergstadius fanns ändå upptagen på lönestaten för lands- och slottstaten. Här nämns även andra som stannat kvar i Finland, ibland med tillägget "obekant om han än lefwer". Kommissionen angående trupptransport till Finland 1721, ÅK 251, SRA.

53. Aminoff-Winberg 1995.

54. Aminoff-Winberg 1995; Cederberg J. A. 1889, s. 72.

55. Walta 2005, s. 20.

56. Aminoff-Winberg 1995.

57. Aminoff-Winberg 1995.

fick ändras,⁵⁸ trots detta måste man rätt snart ha påbörjat en reform som berörde länsmandistrikten. De delades tydligen in i mindre områden. Eftersom det inte är möjligt att ange antalet länsmän vid utbrottet av stora ofreden utgår jag här från 1696 års personalstat.

Från Åbo och Björneborgs län flydde följande länsmän; Johan Frantz från Kimito, Lars Bergström från Korpo, Elisabeth Hassalienia från Tyrvis, Petter Litander från Nykyrko, Clara Litzen från Eura, Petter Andersson från Bjärnä och Johan Sundlin från Halikko. Dessutom flydde en Anders Häggberg vars länsmandöme inte uppges. Hassalienia och Litzen utgör ett intressant fenomen, då de var kvinnor. Elisabeth Hassalienia hade blivit änka efter länsman Stare i Tyrvis. Hon uppges ha förestått tjänsten i Tyrvis efter mannens död. Tydligen är det här inte enbart fråga om att lön skulle utbetalas åt en änka vars man hade varit i statens tjänst. Clara Litzen uppges också ha uppehållit en länsmandtjänst. Hon var änka efter häradshövding Aejmelius.⁵⁹ Hur det kommer sig att hon skötte en länsmandtjänst framgår inte. Det verkar som om kvinnor kunde rycka in när det på grund av kriget uppstod en brist på män.

Från Åland flydde Anders Ekeroot från Föglö, Anders Burman från Eckerö, Anders Kummelberg från Kumlinge, Carl Sparf från Hammarland, Johan Ström från Saltvik, Johan Tellen från Finström och Petter Örn från Sund socken. Anders Burman är inte med säkerhet identifierad som länsman från Eckerö. Å andra sidan verkar det troligt att han kom just därifrån, då där efter kriget i tre generationer fanns länsmän som hette just Anders Burman. Den äldsta av dessa, som tillträdde posten 1722 hade en far med samma namn, som hade varit länsman, antagligen just vår Anders Burman.⁶⁰ Dessa sju torde ha utgjort majoriteten av länsmännen på Åland. Allt som allt flydde 15 länsmän från Åbo och Björneborgs län.

Tjugofyra länsmän stannade kvar i Nylands och Tavastehus län, medan minst åtta flydde. De som flydde var Henrik Granberg från Lojo, Anders Dijkman från Pojo, Claes Flyth från Tenala, Mickel Böök från Ingå, Gabriel Lind från Lampis, Erik Boström från Sjundeå, Johan Ollonqvist från Orivesi och Petter Lindberg som förmodligen kom från Pernå.⁶¹

Av de österbottniska länsmännen flydde femton, nämligen Sven Bogman från Kemi, Jonas Falk från Lappfjärd, Paul Heitz från Gamla-karleby, Petter Höök från Mustasaari, Gustav Lillbäck från Ijo, Michel

58. Wirilander 1974, s. 110, 116; Personalstater 1696, FR 1544, FRA.

59. Stenroth 1965, s. 75; Leinberg 1905, s. 12-15; Aminoff-Winberg 1995.

60. Leinberg 1905, s. 13; Walta 2005, s. 192.

61. Brenner 1947 a), s. 222; Brenner 1953, s. 336; Brenner 1972, s. 209; Nikula 1938, s. 201; Juva 1947, 26; Koskimies 1960, s. 658; Aminoff-Winberg 1995; Walta 2005, s. 248, 309.

Vestborg från Närpes och Arvid Bäck från Pyhäjoki. Också länsman Erik Zimmermann uppges vara hemma från Pyhäjoki, men enligt Kustaa H. J. Vilkuna fungerade han först som sockenskrivare innan han så sent som 1722 utnämndes till biträdande länsman. Abraham Gumse blev länsman i Storkyro 1722 varför man kan anta att den länsman Gumse från Österbotten, som nämns i Sverige 1720 och 1721 eventuellt var hans far Isak, som också var länsman och förmodligen just i Storkyro.⁶² Lars Norman sägs ha blivit länsman i Nykarleby först 1723,⁶³ men fick i egenskap av länsman lön redan före det. Scheidenburg, som tillsammans med andra tjänstemän fick lön 1720 och 1721 är förmodligen den Zachris, som var länsman i Limingo. Han sägs ha varit nästan den enda länsman som i mellersta och norra Österbotten var verksam under kriget.⁶⁴ Om Scheidenburg var just denna Zachris inställer sig frågan hur han finns upptagen på en förteckning över tjänstemän som hade flytt och som skulle få sin lön utbetald. Kan det vara så att det på listan också fanns personer som inte alls hade flytt? Att man bara slentrianmässigt nämnde alla länsmän i Finland kan det inte vara frågan om. Vi vet att det saknas flera personer. Det kan ju hända att vissa av dem som skulle få lön lyckades ta sig över till Sverige och få sina pengar, trots att de egentligen fortfarande var verksamma i Finland.

En viss tveksamhet infinner sig då också Samuel Ollonqvist, som enligt Vilkuna under ockupationsåren var verksam som länsman i Kyrkslätt, befann sig i Sverige under krigsåren. Åren 1715 och 1716 lyfte han tillsammans med hustru och tre barn understöd.⁶⁵ Vi vet att missbruk förekom och att personer utnyttjade andras identitet. Att han förekommer bland understödstagarna kan också bero på att hustrun lyfte understöd för sig och barnen, men att skrivaren missuppfattat situationen. Det finns frågetecken kring understöden och löneutbetalningarna, men de är trots allt så pass få att det inte stör bilden av hur flykten tedde sig bland tjänstemännen.

De övriga tre länsmännen som hade flytt från Österbotten har jag inte kunnat placera i någon socken. De var Falck, Hansten och Stook. Jag har inte med säkerhet kunnat identifiera dem. Elias Karling hör också till dem som man bör förse med ett frågetecken. Han är förmodligen den Karling som år 1721 blev häradsskrivare i Mustasaari. Först sex år senare blev han länsman. Också för hans del finns det skäl att misstänka att det uppstått något fel i samband med löneutbetalningen. Kanske han i misstag har överförs i fel lönegrupp då lönerna utbetalades.

62. Nordmann 1887; Aminoff-Winberg 1995; Walta 2005, s. 254, 279; Vilkuna 2005, s. 388-389.

63. Vilkuna 2005, s. 390.

64. Vilkuna 2005, s. 389.

65. Vilkuna 2005, s. 386; Aminoff-Winberg 1995, s. 89, 110.

Förutom ovannämnda personer förekommer det i Sverige två länsmän som det inte varit möjligt att placera ens i något av de fyra länen. Det är inte heller fullkomligt säkert att båda kom från Finland, även om det verkar troligt. De två var Jacob Beckman och Johan Sundelin.⁶⁶ Eventuellt är Sundelin samma person som Johan Sundlin från Halikko, då efternamnen ligger så nära varandra och förnamnen överensstämmer med varandra.

Från Viborgs och Nyslotts län känner man inte till att det skulle ha flytt länsmän.

Inalles hade alltså 38 av förmodade 63 länsmän flytt, vilket liksom i fråga om häradsfogdar ger en förhållandevis hög flyktprocent på drygt 60 %.

Förutom länsmännen, och underställda dem, fanns det i socknarna olika slag av andra fogdar i socknarna. Men brofogdarna, jaktfogdarna och andra därmed jämförbara var inte tjänstemän i egentlig mening.⁶⁷ Det finns några av dem bland flyktingarna, men många personer är det inte frågan om.

Tabell 12. Flyktbenägenheten bland finska häradsfogdar, häradskrivare och länsmän under stora nordiska kriget.

	Härads- fogdar	Härads- skrivare	Länsmän	Totalt
Åbo och Bborg län	9	6	15	30
Nylands och T.hus län	6	4	8	18
Österbotten	6	3	15	24
Viborgs län	2	-	-	2
Okänd	-	2	-	2
Totalt	23	15	38	76

Källa: Aminoff-Winberg, *databas*.

Med säkerhet vet man att 131 tjänstemän, som hörde till länsstyrelsernas personalstat eller som i övrigt kan räknas till samma kategori flydde till Sverige. Också på slotten fanns det civila tjänstemän, dessa utgjorde ca 60 personer. Av dem flydde åtminstone tolv. Ovanstående siffror är naturligtvis endast ett minimiantal. Men de visar emellertid att flykten bland de lägre tjänstemännen var lamare än bland de högre, vilket också är förståeligt med tanke på t.ex. de kostnader flykten medförde. Säkert kunde en del av dem som stannade kvar fortsätta sin verksamhet under ryskt välde.

Tabell 13 visar flyktbenägenheten bland landstatens personal i jämförelse med personalstaten för år 1696. Jag har till denna kategori även räknat sådana

66. Aminoff-Winberg 1995.

67. Walta 2005, s. 23.

som inte explicit nämns i personalstaten, men som uppenbarligen vid tiden för stora ofreden var nära knutna till länsstyrelsernas personal.

Tabell 13. Flyktingbenägenheten bland landsstatens personal i Finland under det stora nordiska kriget.

Personalstaten år 1696	Antal	Därav som flytt
Landshövdingar	4	4
Bokhållare	4	1
Länssekretare	4	4
Lantmätare	4	2
Landsprofosser	5	-
Häradsfogdar	29	23
Häradsskrivare	29	15
Fogdetjänare	83	10
Lappfogdar	2	-
Lappfogdetjänare	2	-
Skarprättare	2	-
Lanträntemästare	1	2
Lantgevaldiger	4	3
Länsmän	63	38
Skrivare	3	4
Ränte- och proviantskrivare	3	-
Bokhållarskrivare	2	-
Mantalskrivarkommissarier	6	2
"Postar"	5	1
Vaktmästare	1	-
Vaktknektar	2	-
Postbönder	2	-
Summa	260	109
<i>Slottspersonal</i>		
Vaktmästare	13	5
Slottsskrivare	4	1
Vaktknektar	38	6
Skarprättare	2	-
Slottshopmän	2	-
Summa	59	12
<i>Totalt</i>	319	121

Källa: Personalstaten för Finland 1696, Statskontorets arkiv, FRA; Aminoff-Winberg, databas.

Hovrätten och häradshövdingarna

Den ryska ockupationen ledde även till att det fungerande rättsväsendet rubbades för nästan ett decennium. Som tidigare nämnts förberedde sig Åbo hovrätt, som sedan 1708 leddes av vicepresidenten Sven Leijonmark, tidigt på en överflyttning till Sverige och därför stod kistor och lådor färdigt packade när fienden närmade sig staden. Den växande paniken svepte undan alla tankar på att etablera hovrätten på Åland. I början av sommaren 1713 skickades notarien Elias Stadius med hovrättens arkivalier och möbler raka vägen till Stockholm. Även landskontorets och –kansliets handlingar fördes över senare på sommaren. Efter det här anhöll medlemmarna i hovrätten om tillstånd att få föra sina familjer och lösöret i säkerhet. Anhållan beviljades med förbehållet att arbetet inte fick bli lidande. Hovrätten sammanträdde i Åbo sista gången den 29 juli 1713 och då var bara tre ledamöter närvarande, d.v.s. Joachim Riddercrantz, Anders Björkegreen och Nils Gyllenkrok. Fyra dagar tidigare hade Johan Gabrielsson och Anders Qwensel ännu varit kvar i staden. De andra assessorerna d.v.s. Lars Brommenstedt, Lars Carpelan, Gabriel Forsteen, Johan Godenhielm, Carl Lagerflycht, Anders Munster och Henrik Ståhlhandske hade flytt tidigare. Det verkar troligt att också hela personalen vid hovrätten begav sig iväg. Bland flyktingarna återfanns hovrättens sekreterare Haveman, dess advokatfiskal Herman Hertz, viceadvokatfiskalen Erik Wallwijk, aktuarien Simon Lilliegren samt notarierna Berent Munster och Johan Wargentin. Likaså flydde hovrättens två vaktmästare och en posttjänsteman.⁶⁸

Situationen var så kaotisk att trots att hovrätten upphört med sin verksamhet i Åbo i juli 1713 svävade borgmästare och råd i de österbottniska städerna i okunnighet om var hovrättsledamöterna befann sig. Det spekulerades om att rätten fortfarande fungerade i Åbo eller att den flytt till Åland där den skulle ha inlett sin verksamhet på Kastelholm. Det tredje alternativet, att hovrätten var verksam i Stockholm visade sig vara det rätta, men det fick man veta i de österbottniska städerna först i början av december.⁶⁹

Domsagornas häradshövdingar flydde under åren 1713–14. Det förstnämnda året, förmodligen redan tidigare, flydde häradshövding Johan Forsteen från Stranda, Jääsikis och Eurapää, Lorentz Freese från Kexholms län, Gabriel Tammelin från Sääksmäki samt Abraham Pahleen från Pikis och Halikko. Olof Wallenstierna

68. von Koskull 1952 b), s. 24-25; von Bonsdorff 1904, s. 552; Lagus 1834, s. 31, 259-273; Westerlund 1923, s. 378; Aminoff-Winberg 1995.

69. von Koskull 1952 b), s. 25.

från Vemo och nedre Satakunta flydde först till Åland, men tog sig senare till Sverige. Häradshövding Petter Longe från Masko och Mynämäki begav sig på flykten efter sommaren 1713. Claes Detlofson från övre Satakunta flydde troligen i oktober 1713 och tog sig sedan i maklig takt via Kristinestad till Ångermanland. Häradshövding Isak Hagert från Kymmenegård och Villmanstrand befann sig i april 1713 i Pojo socken, men år 1714 var han i Sverige. Häradshövdingen i södra Österbotten Mollin togs till fånga i Vasa år 1714, men lyckades fly i maj samma år.

I juli 1714 flydde häradshövding Berger från Raseborg och Hattula och då tog han vägen över Kimito. Största delen av sin egendom lämnade han efter sig. Också häradskistan som innehöll olika handlingar, däribland protokoll och arvsskiftesinstrument samt husesynsdokument blev kvar. Efter kriget kunde man konstatera att kistan var försvunnen. Han hade en vecka innan flykten blivit utnämnd till häradshövding i norra Österbotten, men tillträdde alltså inte tjänsten.

Också häradshövding Claes Jägerskiöld från Lill-Savolax flydde år 1714. Han hade redan 1712 fått tillstånd att söka sig in i landet bort från den ryska gränsen. Från Åland flydde häradshövdingen Anders Portaeus. Han hade sänt sin familj och sitt lösöre till Stockholm i september 1713. Vid årsskiftet reste han med vederbörligt tillstånd själv efter. Här upphörde ändå inte rättsväsendet helt och hållet eftersom Portaeus återvände på sommaren och satt sommar-ting från början av juni till den 10 juli 1714.⁷⁰

Erik Tigerstedt från Hollola och Borgå fortsatte envist sitt arbete. Hösten 1713 satt han ting även på orter som då var i ryska händer. I mars 1714 hölls ting i Pernå, Borgå och Mäntsälä, men uppenbarligen i mera avsides byar där man inte riskerade att stöta på ryska truppenheter. Ännu i mitten av april var han i sin domsaga i Lampis, men sökte sig sedan norrut och befann sig i slutet av augusti i norra Österbotten.⁷¹

Tretton av landets femton häradshövdingar flydde, en tjänst var vakant och en, häradshövdingen i stor Savolax Jakob Pontus Tavaststjerna, stannade kvar i Finland där han av våda sköts ihjäl av en underofficer 1716.⁷²

Bland häradshövdingarna blev flykten alltså i det närmaste total. Anmärkningsvärt är att flera flydde så pass sent som 1714, då landet redan i praktiken var ockuperat av ryssarna.

70. Neovius 1912, s. 127; Holmberg 1959, s. 26-48; von Koskull 1952 b), s. 27-28. Freese uppger att han flydde 1710. Aminoff-Winberg 1995, s. 44.

71. von Koskull 1952 b), s. 30.

72. Holmberg 1959, s. 42.

Tabell 14. Flyktbenägenheten inom rättsväsendet i Finland under det stora nordiska kriget.

Personal inom rättsväsendet	Antal	Antal flyktingar
Hovrättspresident	-*	-
Vicepresident	1	1
Assessorer	12	12
Häradshövdingar	15	13

* tjänsten var vid den här tiden vakant

Källa: Aminoff-Winberg databas.

Borgmästare och magistrat

Eftersom städerna stod under landshövdingarnas direkta uppsikt finns det skäl att i detta sammanhang ta upp magistratens flykt. Det är visserligen frågan om borgerskap, men till professionen var magistratsmedlemmarna tjänstemän, även om de också kan ses som förtroende-män. Man kan m.a.o. uppfatta borgmästare och rådmän som den statliga förvaltningen på lokal nivå. Det har visat sig hart när omöjligt att med säkerhet fastställa antalet som var verksamma inom stadsadministrationen och att sedan jämföra dem med vilka som flydde. Vid tiden för stora ofreden fanns det inga centrala föreskrifter för vilka tjänstemän en stad skulle ha. Inte heller fanns det några bestämmelser om hur många tjänstemän det skulle finnas i städerna. Det var helt beroende av städernas ekonomi och invånarantal. I det svenska rikets mindre städer, till vilka de flesta finska städer vid denna tid måste räknas, skötte borgerskapet ofta olika förvaltningsuppdrag. I större städer, som till exempel Åbo, hade man vanligen anställda tjänstemän. I de allra flesta städer fanns det en avlönad borgmästare, i åtminstone Åbo och Nyen fanns det dessutom en justitieborgmästare. Rådmännens antal kunde variera mellan fyra och åtta, även om sex rådmän verkar ha varit det vanliga. Efter borgmästaren stod stadssekreteraren högst i rang. I de mindre städerna fungerade en stadsnotarie, som den enda tjänstemannen. I alla större städer fanns det stadskassörer, ibland biträdda av en stadsbokhållare. Stadsfiskaler kunde också förekomma. Deras uppgift var att verka som allmän åklagare.⁷³

Bland dem som var verksamma inom stadsadministrationen återfinns samma mönster, som bland den övriga befolkningen. Det var i

73. Fällström, Mäntylä 1982, s. 193, 189; von Bonsdorff 1891, s. 406.

allmänhet det övre skiktet som flydde. Sexton borgmästare, eller så gott som alla, flydde. Om Björneborgs borgmästare Elfving berättas det att han vid ryssarnas intåg i staden fick ett sabelhugg, som han aldrig riktigt repade sig från. Han stannade veterligen kvar i Finland under hela kriget och avled där 1720.⁷⁴

Också bland rådmännen verkar flykten ha varit omfattande. Precis som bland borgmästarna var det framför allt från kuststäderna man flydde. Från Åbo och Björneborgs län flydde sammanlagt tjugoen rådmän, sju från Åbo, fyra från Raumo och Björneborg, tre från Nådendal och Nystad.⁷⁵ Från Nylands och Tavastehus län känner man endast till att nio rådmän skulle ha flytt, fem från Helsingfors och fyra från Borgå.⁷⁶

Ingen av rådmännen i Viborgs och Nyslotts län återfinns i Sverige under det stora nordiska kriget.

Av de österbottniska rådmännen flydde så gott som alla. Från Vasa flydde sju och från Uleåborg sex rådmän, från Kristinestad, Nykarleby, Jakobstad, Gamlakarleby och Brahestad fyra rådmän och från Torneå en rådmän.⁷⁷

Med säkerhet vet man alltså att 64 rådmän flydde. Av dessa kom 34 från Österbotten, 21 från Åbo och Björneborgs län och 9 från Nylands och Tavastehus län. Man kan anta att det vid den här tiden fanns omkring 100 rådmän i Finland. Det skulle betyda att över hälften av dem flydde. Eventuellt var det proportionellt ännu fler som flydde, eftersom det knappast fanns många rådmän i de små städerna i det inre av landet. Av kuststäderna är det endast från Ekenäs och Veckelax man inte med säkerhet känner till att rådmän skulle ha flytt till Sverige. Ändå vet man att största delen av borgarna flydde från de bägge städerna och med största sannolikhet fanns rådmännen bland dem som gav sig iväg.⁷⁸ En orsak till att det uppstår frågetecken kring rådmännens flykt är naturligtvis åter en gång det snäva materialet. De som var vana vid en borgerlig hantering skulle inte få understöd, vilket betyder att rådmännen mera sällan nämns i förteckningarna över dem som fick någon hjälp. Större sannolikhet är det att de dyker upp i Sverige i andra sammanhang och därmed återfinns i t.ex. svenska kyrkböcker.

Trots att det varit omöjligt att fastställa hur många anställda det fanns i de finska städerna i början av 1700-talet vill jag ändå peka på vissa trender rörande flykten.

74. Lindeqvist 1919, s. 490; Ruuth 1897, s. 158.

75. Aminoff-Winberg 1995; Lähteenoja 1932, s. 337; Nyholm 1979, s. 238; Ruuth 1897, s. 160.

76. Aminoff-Winberg 1995; Leijonhufvud 1923, s. 117.

77. Aminoff-Winberg 1995, bl.a. s. 50; Söderhjelm 1907, s. 502; Nyholm 1979, s. 251, 235, 260, 237.

78. Nordenstreng 1908, s. 117; Takolander 1930, s. 358.

Från Åbo och Björneborgs län känner man till endast sju stadstjänstemän som flytt. Av dem kan nämnas Åbo stadssekreterare Johan Beckman och Nystads dito Wilhelm Rancken, som redan tidigare ingått bland de uppräknade rådmännen.⁷⁹ Ännu färre, bara två, känner man till att skulle ha flytt från Nylands och Tavastehus län. De två var stadsfogden Mathias Angulin i Helsingfors och stadsnotarien Paul Westlöf i Borgå.⁸⁰

Från Österbotten var flykten livligare, helt i enlighet med övriga samhällsgruppers flykt därifrån. Tjugotre stadsanställda flydde från länet, två från Kristinestad, fyra från Vasa, Nykarleby och Jakobstad, en från Gamla-karleby och fyra från Brahestad samt Uleåborg. Från alla de här nämnda städerna flydde notarien, största delen av de övriga sägs vara stadstjänare.⁸¹

Ytterligare flydde stadsvaktmästare Henric Henricsson, notarie Ranck och stadsfiskal Mathias Wedman vars hemorter det inte gått att fastställa.⁸² Det förefaller sannolikt att notarie Ranck och stadssekreteraren Wilhelm Rancken från Nystad skulle ha varit samma person. Sammanlagt utgör de stadsanställda en grupp på 35 personer som flytt. Med tanke på att flykten var mindre bland de lägre samhällsklasserna är det troligt att dessa inte utgör en stor grupp av totalantalet. Å andra sidan måste man minnas, att flykten åtminstone från de österbottniska städerna var mycket stor. Att den också måste ha varit det bland de stadsanställda visar det faktum att så många från Österbotten återfinns i Sverige jämfört med antalet stadsanställda från de andra länen.

Post- och tullväsendet

Två rätt stora grupper statsanställda, som jag här vill behandla, är de som var anställda dels vid post- dels vid tullväsendet. Det här var två grupper som spelade en viktig roll i det dåtida samhället. I några fall verkade en och samma person vid bägge verken. Vid stora ofredens utbrott fanns det 20 postmästare i landet, inklusive Kexholms län.

Otto Kugelberg publicerade på 1890-talet ett verk om postmästarna i Sverige och Finland. I det exemplar som förvaras i Åbo Akademis bibliotek har införts anteckningar, om bland annat några postmästares flykt, av professor Arthur Stille och doktor L.M. Bååth. Dessa anteckningar har inte i varje enskilt fall gått att verifiera. Enligt en anteckning skulle det i Kexholm ha funnits ett postkontor, som förestods av räntmästare Carl Printz. Att en landsbokhållare vid det namnet flydde från Kexholms län har framgått av material i Sveriges riksarkiv.⁸³ Med största sannolikhet rör det sig om samma man.

79. Aminoff-Winberg 1995.

80. Aminoff-Winberg 1995; Hartman 1906, s. 271.

81. Aminoff-Winberg 1995.

82. Aminoff-Winberg 1995.

83. Kugelberg 1894, s. 236; Aminoff-Winberg 1995.

Postmästarna flydde från Helsingfors, Åbo, Nystad, Raumo, Björneborg och Kastelholm.⁸⁴ I Kristinestad hette postmästaren under åren 1692–1722 Elias Gavelius. Så hette även borgmästaren i staden. Är det eventuellt frågan om samma person? Från Österbotten flydde ytterligare postmästarna i Vasa, Nykarleby, Jakobstad och Uleåborg. Den sistnämnda är såtillvida intressant, att det var en kvinna, Anna Andersdotter. Hon var änka efter Johan Persson Hoffrén, som förestått tjänsten 1695–1710. När han avled övertog hustrun tjänsten för sju år.⁸⁵

Från det inre av Finland flydde postmästaren i Kajana. En postmästare, Lorentz Grönberg, har inte gått att placera. Enligt Kugelberg fanns det inte någon postmästare med det namnet. Huruvida han kom från någon av Östersjöprovinserna vågar jag inte uttala mig om. Utöver de ovannämnda postmästarna flydde det från Åbo två lägre posttjänstemän.⁸⁶ Med säkerhet flydde 13 postmästare från Finland, eventuellt 14. Det här utgör en rätt stor andel av alla postmästare. De som troligen stannade kvar i landet var stationerade i Viborg, Borgå, Porkala udd, Gamlakarleby, Brahestad, Tavastehus och Nyslott.

Under kammarkollegiet och statskontoret sorterade Stora Sjötullen med Lilla tullen. En överdirektör förvaltade tullen och hade till uppgift att utse tullnärer och uppbördsmän.⁸⁷ Längs hela kusten, men också i det inre av Finland t.ex. i Kajana, fanns det tulltjänstemän. Hur stor hela denna yrkeskår var har jag inte funnit uppgifter om. Allt som allt flydde 49 tulltjänstemän. Av dem uppges 20 vara tullnärer, 11 tullskrivare, 15 besökare (d.v.s. personer som besökte fartyg som löpte in i hamn), två kontrollörer och en tullfiskal.⁸⁸

De tulltjänstemän som flytt kom från Viborg, Veckelax, Borgå, Helsingfors, Porkala udd, Barösund, Ekenäs, Hangö udd, Åbo, Nädendal, Nystad, Raumo, Vasa, Nykarleby, Jakobstad, Gamlakarleby, Brahestad, Uleåborg och Kajana. Från så gott som alla kuststäder flydde det följaktligen tulltjänstemän, även om antalet per stad inte var stort. För 14 tjänstemän har det inte gått att fastslå hemort. En besökare, Lars Nilsson Gren, säger sig komma från "Heriedahln". Eftersom mannen lyfte understöd redan 1712 och då ryssarna aldrig trängde så långt in i Sverige som till Härjedalen, måste det vara frågan om något missförstånd. Det är ju möjligt att han uppgav vistelseorten därifrån han närmast kom för att hämta sitt understöd. Flykten bland tulltjänstemännen var inte speciellt stor om man utgår från att det vid varje tullstation fanns flera tjänstemän.

84. Aminoff-Winberg 1995; Kugelberg 1894, s. 230.

85. Aminoff-Winberg 1995; Kugelberg 1894, s. 232, 240; Leijonhufvud 1923, s. 122.

86. Aminoff-Winberg 1995.

87. Modée 1742, s. 21.

88. Aminoff-Winberg 1995; Nyholm 1979, s. 260.

Det finns ytterligare några små grupper av tjänstemän som antingen nämns i "Extract angående flychtige betiente" eller i Leinbergs sammanställning, men som inte tagits upp ovan. Dessutom finns det flyktingar, som kan räknas som tjänstemän, men som veterligen inte fick lön under vistelsen i Sverige. Till de sistnämnda hör tre uppbördsmän och tre uppbördsskrivare. En av uppbördsmännen kom från Helsinges socken och en annan från Ingå, en skrivare från Kristinestad och en från Tavastehus län. De övriga har inte gått att placera. Till dem som inte fick lön hörde även bokhållaren Hans Wallersten, protokollisten Jakob Wallstenius och kontorsvaktmästaren Jacob Claesson.⁸⁹ De kan naturligtvis ha varit i privat tjänst och återfinns av den orsaken inte på statens lönelistor.

Lön under någon tid i Sverige hade organisten Blom, hospitalsföreståndaren Henrik Bähr från Åbo län, föreståndaren för Kronoby hospital Klowensick, vaktmästare Petter Root och lantfältskären Petter Watz från Österbotten fått.⁹⁰ Det var med andra ord en rätt brokig skara som fick lön av staten.

Över 300 av dem som jag ovan räknat som ämbetsmän eller tjänstemän flydde till Sverige. Den här siffran säger inte så mycket eftersom det inte finns något tal att relatera den till. En allmän trend som kan slås fast är att det främst var ämbetsmän och det högre skiktet bland tjänstemännen som flydde. Orsaken till detta var Karl XII:s påbud om att befolkningen skulle dra sig undan fienden och söka sig västerut samt att framför allt de som innehade de högsta posterna också hade de ekonomiska resurserna att fly. Även om flykten bland de lägre tjänstemännen ställvis var rätt livlig, framför allt från Österbotten, tycks de i högre grad ha stannat kvar i landet. Kanske p.g.a. ekonomiska orsaker, kanske för att de kände en lojalitet med befolkningen som stannade kvar.

För tjänstemännen var det relativt lätt att följa uppmaningen till flykt. De kunde dessutom med viss tillförsikt se fram emot vistelsen i Sverige eftersom åtminstone en del av lönen betalades ut. Deras flykt fick dock vittgående följder för den vanliga människan. Att de ledande männen i landet förberedde sig på och begav sig på flykt ledde till att paniken spred sig bland borgarna i städerna. Att tjänstemännen lämnade Finland innebar att administrationen haltade i den östra riksdelen. Luckorna fylldes av studenter och andra oerfarna krafter samt av tjänstemän från Baltikum, som inte kände till förhållandena i området.

b. Prästerskapet och skolstat

Präster hade i egenskap av befolkningens andliga ledare och förtroendemän en central och viktig roll i lokalsamhället. Att i krigstider

89. Aminoff-Winberg 1995.

90. Aminoff-Winberg 1995; Leinberg 1905, s. 14.

överge sin församling var en känslig fråga för dem. När nu ryssarna hotade att ockupera Finland var omständigheterna förmildrande eftersom det var känt att ryssarna med oblida ögon såg på ståndspersoner i allmänhet och de lutherska prästerna i synnerhet. Ofta ställdes just prästerna till svars för befolkningens eventuella motstånd och ovilja till samarbete. När prästen straffades för någon förseelse kunde ryssarna vara säkra på att det väckte stor uppmärksamhet i församlingen och med säkerhet även hade en avskräckande inverkan på befolkningen.⁹¹

I oktober 1709 skrev biskopen i Viborgs stift David Lund ett brev till sin svärmor biskopinnan Gezelius där han konstaterade att Gud utan tvivel velat locka befolkningen till bättring och därför än så länge förskonat dem från ett ryskt anfall. I brevet konstaterade Lund att han inte visste vart han skulle ta vägen om det hade varit tillåtet att flytta från staden. Tvivlen grodde i biskopen angående försörjningsmöjligheterna på annan ort, men också tanken på vad som skulle hända om han med sin familj råkade i fiendens händer plågade honom. Hela tiden surrade luften av rykten om ryssarnas planer, bl.a. sades det att tsaren var död. Sitt brev slutade Lund med att hoppas att svärmor inte var alltför orolig över situationen.⁹²

Då Viborg våren 1710 erövrades deltog David Lund i riksdagsarbetet i Stockholm. Han stannade kvar i huvudstaden över hösten och vintern 1710–11. När Carl Nieroth klagade över detta, svarade Lund att han inte visste vart han skulle ta vägen då hans hem i och med Viborgs fall var förstört. Sitt stift skötte han så gott det gick från Sverige. Först i juni 1711 återvände Lund till Finland. Eftersom han samma vår hade blivit utnämnd till biskop i Växjö blev detta endast en avskedsvisit. Prästerskapet i Viborgs stift anhöll om att Lund också i fortsättningen skulle få handha stiftets ärenden, men rådet avlog begäran. Trots det utsågs ingen ny biskop så länge landet var ockuperat. I stället behandlades Viborgs stifts ärenden vid Åbo konsistoriesessioner åren 1712 och 1713. Biskop Gezelius assisterades då av lektorerna Erik Bruzelius, Karl Laurbecchius och Johan Wång som alla tre hade flytt från Viborg.⁹³

Senvåren 1710 förvarnade biskop Lund prästerna i stiftet om kyrkans farliga situation vid en eventuell ockupation och gav dem förhållningsorder om hur de skulle göra om fienden närmade sig. I sitt brev från den 13 maj uppmanade Lund prästerna att de skulle rädda sina egna liv om det blev alltför riskabelt att stanna kvar i församlingen. Om församlingsborna redan hade sökt sig till tryggare trakter skulle prästerna följa efter. Innan prästerna gav sig iväg skulle församlingsborna

91. von Koskull 1953, s. 11.

92. FKHS protokoll 1898, s. 51-52.

93. Grotenfelt 1915, s. 5, 9; Akiander 1868, s. 15.

få sig till livs uppmuntrande och tröstande tal, som de kunde ty sig till under svåra stunder då ingen präst fanns att tillgå. Efter erövringen av Viborg vände sig Lund till riksrådet med en förfrågan om prästerna skulle stanna kvar i det erövrade området eller söka sig västerut. Rådets svar blev, att biskopen borde uppmana prästerna att stanna i församlingarna bara det var möjligt. På samma sätt hade man i Åbo stift motsatt sig att prästerna övergav församlingarna. De skulle stanna kvar för att ta hand om församlingsbornas själsliga nöd. Ännu år 1713 förbjöd domkapitlet stiftets präster att fly till Sverige. Prästerna fick rådet att om de blev allt för utsatta kunde de för någon tid dra sig tillbaka till en närbelägen, men tryggare församling. Så sent som efter slaget vid Storkyro i februari 1714 lät biskop Johannes Gezelius sända ut ett brev där han motsatte sig en flykt. Han uppmanade till en förtröstan i Gud och hänvisade till fall i antiken då städer, som genom ett gudomligt ingripande, hade blivit räddade och undgått olyckor av olika slag. När Finland till slut var helt och hållet erökrat blev flykten så allmän bland prästerna, att rådet fann det för gott att rekommendera att i alla fall en präst skulle stanna kvar i varje församling. De andra fick alltså lov att fly till Sverige.⁹⁴

Att rådet försökte förhindra prästernas flykt strider ju direkt mot Karl XII:s uttryckliga befallning. Man måste följaktligen ha ansett sig ha vägande skäl till det. Gezelius uppfattade tydligen flykten som ett uttryck för bristande gudstro. Gud skulle nog hålla sin vakande hand över Finland samt förhindra att ett folk med en annan och kättersk tro erövrade landet. Prästerskapet var församlingens herdar och var uttryckligen ansvariga inför församlingen och inte inför myndigheterna. Att den här tolkningen är riktig visar även det brev som rådet skrev till domprosten i Åbo, Ingemund Bröms, sommaren 1713. De kyrkoherdar som samtidigt var professorer skulle få fly eftersom deras verksamhet vid Åbo akademi ansågs vara deras huvudsakliga syssla, medan församlingarna kunde betraktas som enbart ett annex. De var alltså inte på samma sätt ansvariga för församlingsborna, så som andra präster. Församlingsborna ville naturligtvis inte bli övergivna av sina själasörjare och bad dem stanna kvar. På några håll blev de verkligen bönhörda.⁹⁵

Följden av den allmänna uppmaningen till flykt blev, att det i första hand var kyrkoherden som flydde. Om så skedde borde kaplanen, för att följa myndigheternas föreskrifter, ha stannat kvar i församlingen. I församlingarna i östra Finland förekom det att kyrkoherdarna valde att stanna kvar och därmed tjäna inte bara sin församling utan även de nya ryska herrarna. Att prästerna på det här sättet valde sida väckte protes-

94. Simolin 1916, s. 147; Forsman 1899, s. 34-35; Grotenfelt, Hainari 1922, s. 640; Halme 1968, s. 117.

95. Rimpiläinen 1978, s. 19-20.

ter hos bl.a. Carl Nieroth. I oktober 1710 skrev han i ett brev att de präster som inte bara svikit sin trohetsed, utan dessutom lockat allmogen till att göra det samma borde straffas och deras egendom beslagt. Undersåtarna skulle inte följa de trolösa prästernas exempel utan utstå alla prövningar i visshet om att Herren i sin nåd skulle låta konungen nå en god fred.⁹⁶

Många präster tvingades säkert kämpa med sitt samvete, då de stod inför valet att fly eller att stanna kvar. Man ville inte låta de egna undersåtarna – goda lutheraner – uppslukas av ett folk med annan tro, trots ryska löften om religionsfrihet. I den andra vågskålen fanns ansvaret för familjens säkerhet. Flera präster stannade kvar i det längsta och flydde först när ryssarna redan trängde in i församlingen. Endast ett fåtal hade varit så förutseende att de flydde redan i god tid innan ryssarna kom till socknen. Så sent som 1715 flydde kyrkoherdarna från Närpes och Nykarleby liksom även sockenadjunkten i Vasa. Också sockenadjunkten i Närpes, Henrik Moliis, hörde till dem som i ett sent skede flydde undan fienden. Han hade först stannat kvar för att församlingsborna av någon skulle få höra gudsord. Situationen blev emellertid ohållbar efter det att svenska partigångare börjat röra sig i socknen och Moliis tyckte det var hans plikt att härbärgera dem. Den som gömde partigångare eller underlät att rapportera om deras rörelser i socknen blev hårt straffad. Syndabock blev ofta prästen, som straffades, om det i socknen rörde sig partigångare.⁹⁷

Eftersom en stor del av både de högre och lägre tjänstemännen hade flytt var det prästerna som måste gå ryssarnas ärenden. De tvingades under ofreden att uppträda som uppbördsmän för att uppbära inte endast de ordinarie utan även de extraordinarie räntor som ofta uppbars. Dessutom skulle de stå för de skjutsningar erövrarna krävde samt rekognosera och förmedla information om de svenska partiernas aktivitet.⁹⁸

De präster, som satte sig till motvärn straffades hårt. Det finns många fall då präster blev misshandlade av fienden. Som exempel kan nämnas kyrkoherdarna i Urjala och Kangasala Simon Vallinus och Abraham Thuronius, som båda avled efter att ha blivit misshandlade. Georgius Ståhlberg, kyrkoherde i Raumo, blev flera gånger misshandlad och rånad. Adjunkten i Kempele, Henrik Lithovius, brändes levande.⁹⁹ Också om det inte var ovanligt att ryssarna i erövringsskedet misshandlade präster blev förhållandena småningom lugnare. Bland befolkningen spred fiendens behandling av prästerna, folkets ledare och trygghet, skräck och förfäran, vilket också var ryssarnas avsikt.

96. Kujala 2001, s. 171-172.

97. Halme 1968, s. 127; Henrik Moliis till domkapitlet i Härnösand, pag 143, E III:5, HLA.

98. Simolin 1912, s. 255, 257.

99. Grotenfelt 1915, s. 8.

Redan så tidigt som i maj 1710 hade rådet uppmanat landshövdingarna i Finland att ombesörja att kyrkornas klockor, ljuskronor och övriga dyrgripar i kustsocknarna skulle överföras till Sverige. Däremot kunde kyrkornas egendom i inlandssocknarna grävas ner på avlägsna platser, sänkas ner i sjöar eller gömmas i de djupa skogarna. Domkapitlet fick i uppgift att verkställa ordern. Förbud utfärdades mot att flytta privat egendom i säkerhet innan den offentliga var räddad. Den skeppare som tog emot privat flyttgods skulle dömas till böter på 40 smt.¹⁰⁰

Vanligt var att prästerna eller andra betrodda män inom församlingen såg till att kyrkans värdeföremål räddades undan fienden. Så förde sysslomannen Mathias Elg Åbo domkyrkas klenoder till Stockholm. Elg hörde till dem som verkligen drabbades hårt under kriget. Vid en eldsvåda som förstörde stora delar av Åbo år 1711 hade hans gård jämte all löseegendom brunnit upp. Att bygga upp gården igen blev dyrt och två år senare tvingades han lämna den nybyggda gården inför hotet om ryssarnas skövlingar. I Stockholm var Elg så utblottad att biskop Gezelius vädjade för att han skulle få flytta till en mindre kostsam ort.¹⁰¹

Under exilen levde många präster under så eländiga förhållanden att de lockades att missbruka sin ställning och därmed använde de kyrkans egendom för egna behov. Kyrkoherden i Sjundeå, Michael Stigelius, tog med sig både kyrksilvret och hela skruden till Sverige. Under flykten tjänstgjorde han som komminister i en församling nära Kalmar. Frestelsen att utnyttja de medförda klenoderna för eget bruk blev för stor. Stigelius sålde ett bårkläde till en kyrka på Öland och en del av kyrksilvret pantsattes. Erik Chosselius, kyrkoherde i Tavastehus och kyrkvärden Biur tog hand om församlingens pengar då de flydde. Medlen användes sedan för att bekosta deras resa. Efter kriget klagade man i många församlingar över liknande händelser.¹⁰²

Kyrkoherdar i Viborgs stift

Prästerskapets flykt, blev som ovan antytts mycket omfattande. Vid början av stora ofreden bestod Viborgs stift av 74 moderförsamlingar och Åbo stift av 117. Av de senare var 13 platser vakanta p.g.a. tjänsteinnehavarens död strax före krigets utbrott eller under dess första tid. I Viborgs stift hade 13 kyrkoherdar avlidit eller blivit bortförda med våld. Olavi Rimpiläinen har i sitt arbete om församlingarnas skötsel under stora ofreden förtjänstfullt rätt ut vilka präster som flydde och vilka som stannade kvar i sin församling. Nya fynd i de svenska arkiven har kompletterat den bild han ger av flykten.

Prästernas flykt från Viborgs stift skedde i allmänhet åren 1710–1713. Under de första krigsåren då ryssarna gjorde strövpartier i de

100. Tengström 1833, s. 152.

101. Cederberg J.A. 1889, s. 188.

102. Ahonen 1988, s. 28; Brenner 1953, s. 90; Lindeqvist 1926, s. 240; Sjöblom 1915, s. 263.

östfinska socknarna drog man sig nog undan fienden, men någon direkt flykt till Sverige förekom inte. Så flydde kaplanen i Hiitola 1704 till Savolax och kyrkoherden i Kides, Gregorius Neiglick, lämnade församlingen 1710 och avled två år senare i Rantasalmi. I Sordavala blev kyrkoherden ihjälslagen av ryssarna 1704. Följande år tillträdde kaplanen Ericus Bouman kyrkoherdeämbetet, men flydde från orten 1710. Kyrkoherden i Pielisjärvi flydde troligen 1712. Han höll sig undan i Savolax och avled antagligen där.¹⁰³

När Viborg var förlorat och ryssarna hade stabiliserat sitt herravälde över de östligaste socknarna i riket blev situationen en helt annan. Nu nöjde man sig inte med att söka skydd i någon grannsocken eller i ödemarken. Från stiftet flydde kyrkoherdarna i Borgå, Hauho, Helsingfors, Hiitola, Hollola, Idensalmi, Impilaks, Jääskis, Kesälaks, Lappstrand, Nurmijärvi, Pyttis, Rautus, Ruokolaks, S:t Michel, Sakkola, Sordavala, Säminge, Tohmajärvi, Valkeala, Veckelax och Viitasaari.

Viborgs slott. Detalj av kopparstick utförd av Johan van den Aveelan 1709 efter original av Dahlberg. Ur verket Suecia Antiqua et Hodeirna, Erik Dahlberg, Stockholm. Museiverket.

Av de andra kyrkoherdarna stannade kyrkoherden i Hiitola, Ernst Gudseus, i norra Finland. Kyrkoherden i Kesälaks, Gregorius Wastin, flydde till Savolax år 1711. Ekonomiska svårigheter tvang honom att fortsätta till Uguniemi två år senare. Kyrkoherden i Veckelax avled under flykten i Vesilax. Pyttis kyrkoherde Jakob Printz avled under

103. Rimpiläinen 1978, s. 97, 107, 123, 134.

flykten i Österbotten och Valkealas Gustav Procopaeus drunknade i Vuohijärvi år 1714.¹⁰⁴ Viitasaaris Henrik Porthan flydde år 1716 norrut och stannade i Lappmarken i fem år. Även kyrkoherdarna från Joutseno, Kangasniemi, Pieksämäki, Räisälä, Salmis, Tusby och Vederlaks uppges ha flytt.¹⁰⁵

Från Jaakkima flydde kyrkoherde Adolf Holländer till Kerimäki där han blev tillfångatagen. Följande år avled han i Kexholm, där han satt fången. Ett liknande öde gick kyrkoherden i Jorois, Nicolaus Lång, till mötes. Han flydde sommaren 1714, tillfångatogs vid Kajana 1716 och avled i Åbo samma år.¹⁰⁶

Från Viborgs stift flydde 33 kyrkoherdar, med säkerhet kom 15 av dem till Sverige. Då det fanns 61 besatta kyrkoherdetjänster i stiftet utgjorde de som flytt drygt hälften av stiftets kyrkoherdar. Många av det östra stiftets kyrkoherdar hade tillfälligt dragit sig undan fienden. Relativt många hade också avlidit under flykten, en del i samband med olyckshändelser, andra hade blivit ihjälslagna av fienden. Därmed har under hälften av dem som övergett församlingen lämnat spår efter sig i Sverige.

Kaplaner och sockenadjunkter i Viborgs stift

Även då det gäller kaplanerna är det svårt att ange ett exakt antal som skulle ha flytt ända till Sverige. Kaplanen i Kakkis, Lars Hemelin, flydde 1710 och råkade då ut för ryssarna som misshandlade honom så svårt att han senare avled av sina skador. Hemelins kollega Paul Krogius hade flytt redan 1705 och i det sammanhanget blivit ihjälslagen av ryssarna. Från Borgå flydde både stadens och landsförsamlingens kaplan. I församlingen fylldes tomrummet efter dem då kaplanen från Kymmene, Johannes Alopaeus, som hade flytt från sin församling 1712, följande år blev sockenadjunkt i Borgå. Likaså flydde kaplanerna från Elimä, Hauho, Kivinebb och Säkkijärvi. Dessutom flydde Pernås två kaplaner och t.f. kaplanen i Helsingfors. Den ordinarie kaplanen i Helsingfors, Magnus Auricola, hade ordinerats till kyrkoherde i Parikkala 1712, men eftersom han inte kunde ta sig dit för att tillträda befattningen reste han till Sverige och stannade där. Kaplanen i Pyhäjärvi kapell i Kexholms församling, Jakob Jerpenius försökte fly undan fienden år 1710, men blev ihjälslagen. Kaplanen i Jorois flydde 1714 och drunknade under sin flykt. Ytterligare flydde kaplanen från Hir-

104. Akiander 1868, s. 107, 151, 178, 196, 215, 224, 258, 328, 359, 1869 s. 91, 198, 234, 282, 332, 356, 377; Neovius 1891-1895, s. 405; Rimpiläinen 1978, s. 114, 129, 132, 134, 140.

105. Neovius 1890, s. 604; Nordmann 1887, s. 19; Brenner 1944, s. 80; Cederberg J.A. 1889, s. 175; Prästerskapets riksdagsakter 1720, SRA; Deputerades arkiv, AK 449 SRA; Cederberg A.R. 1947, s. 5; Rimpiläinen 1978, s. 106, 132, 144.

106. Rimpiläinen 1978, s. 102, 134.

vensalmi kapell i S:t Michels församling. Från Ruskeala kapell i Kides flydde kaplanen 1710.¹⁰⁷ Kyrkoherden kunde ofta till sin hjälp ha en sockenadjunkt eller någon annan hjälppräst. Av de här prästerna flydde sockenadjunkten i Idensalmi och Laukas.¹⁰⁸

Fyra präster från Viborgs stift har varit mera svårplacerade. En är Johannes Brotterus, som uppges vara hospitalspredikant. Det var förmodligen frågan om Björköns kaplan, kanske han även var verksam vid hospitalet i Viborg. Johannes Justelin sägs vara predikant i Viborg, medan en Johan Justelin uppges ha varit med garnisonen i Nyslott. Sanningen är förmodligen den att det här är frågan om samma person och att Justelin ursprungligen var hemma i Viborg, men att han efter att han 1713 blivit student från Uppsala universitet var garnisonspräst i Nyslott. En Johannes Justelin, antagligen är det fortfarande frågan om samma person, hade också blivit kyrkoherde i Ruokolaks 1710, sedan kyrkoherde Martin Gråå flytt till Sverige. Inte heller Justelin blev långvarig på posten utan torde ha flytt 1712. Från Viborg uppges också prästen Anders Königh ha kommit.¹⁰⁹ Någon sådan präst har jag inte återfunnit i herdaminna. Således skulle aderton kaplaner och två sockenadjunkter samt en annan präst ha flytt. Av de här 21 prästerna har elva med säkerhet nått Sverige.

Kyrkoherdar i Åbo stift

Den 4 juni 1713 lämnade biskopen i Åbo stift, Johannes Gezelius, Finland för att försöka uppmobilisera ett kraftigare försvar mot fienden. Följande månad avreste hela domkapitlet till Sverige. Johan Munster valde att stanna på Åland, där han som biskopens representant försökte sköta stiftets ärenden. I slutet av juli sände han ut ett cirkulärbrev där han betonade vikten av att prästerna skulle stanna kvar i sina församlingar.¹¹⁰

I Åbo stift var 103 kyrkoherdetjänster av 116 besatta vid krigets början. Av kyrkoherdarna i Åbo och Björneborgs län flydde kyrkoherdarna i Nystad, Bjärnä, Euraåminne, Kimito, Korpo, Letala, Lundo, Masku, Nagu, Nousis, Nådendal, Pemar, Pikis, Pyhämaa, Sagu, S:t Marie, Tövsala, Virmo samt Åbo finska och svenska församling. Från Nykyrko flydde kyrkoherden Michael Brunlöf 1713. Uppenbarligen hade hans son Emanuel Brunlöf efterträtt honom, men tvangs även han i januari 1714 tillsammans med hustru och ett barn bege sig till

107. Akiander 1868, s. 339, 113, 157, 193; Cederberg J.A. 1889, s. 75; Brenner 1944, s. 78,95; Nordmann 1887, s. 21; Rimpiläinen 1978, s. 103, 108, 111.

108. Rimpiläinen 1978, s. 100, 115; Aminoff-Winberg 1995, s. 109.

109. Domkap. protokoll 24.8.1715, VLA; Brenner 1944, s. 103, 105; Olsson 1951, s. 319; Rimpiläinen 1978, 130.

110. Tengström 1833, s. 163; Juva 1955, s. 134; Strandberg 1832, s. 54.

Sverige.¹¹¹ Av de 21 kyrkoherdarna var det endast ovannämnda Johan Munster som inte nådde Sverige. Tillsammans med sin son och två döttrar hade han på Åland blivit tillfångatagen av ryssarna och avled senare i fångenskap. Biskop Gezelius, som var den första av de åboländska prästerna som tog sig över till Sverige, var även kyrkoherde i Pargas. Kyrkoherden i Åbo svenska församling, Ingemund Bröms, handhade utöver Åbo församling även S:t Karins församling. Från Åland blev flykten total då kyrkoherdarna lämnade församlingarna i Finström, Hammarland, Jomala, Kumlinge, Sund, Lemland, Saltvik och Föglö.¹¹² Således var 31 församlingar i Åbo och Björneborgs län utan kyrkoherde.

Från Tavastland och Satakunta flydde åtta kyrkoherdar. De kom från församlingarna i Hauho, Hattula, Ikalis, Janakkala, Längelmäki, Säkylä, Tavastehus och Tyrvis. Till detta kan ännu läggas vicepastorn i Urdiala. Av de här blev Johannes Favorinus från Ikalis 1714 uppsnapad av fienden i Österbotten. Om Chosselius från Tavastehus och Henrik Malm från Urdiala uppehöll sig i Sverige under flykten är osäkert.¹¹³

Från Nyland flydde kyrkoherdarna i Borgå, Ekenäs, Esbo, Ingå, Lojo, Sjundeå, Tenala och Karis. Kyrkoherden i Ekenäs, Benedictus Macrolander, skötte även Pojo församling, vilket betyder att också den församlingen var utan ledare under ofreden. Alla de här nämnda åtta nyländska kyrkoherdar tog sig även över till Sverige.¹¹⁴

När Helsingfors hade erövrats sände Johan Serlachius en skrivelse till konsistoriet och anhöll om tillstånd att söka sig till en säkrare ort efter att församlingen skingrats och han därmed inte mera kunde sköta sin menighet.¹¹⁵ Det här tyder på att alla präster inte gav sig iväg Hals över huvudet. Många kände ansvar för sin församling och undrade hur de skulle hantera situationen.

Från hela Österbotten flydde prästerna och lämnade på det sättet prästgårdarna och boskapen åt sitt öde. Landshövding Clerk beskrev prästernas situation då de fått lämna sina hem i all hast och fått med sig mycket lite egendom. Sedan hösten 1713 hade prästgårdarna varit fyllda av flyktingar. Där trängdes både prästernas kolleger från andra län och andra olyckliga flyktingar. När de österbottniska prästerna nu valde att lämna sina hem försattes flera prästfamiljer i stora ekonomiska svårigheter p.g.a. den "skada sådant är att rubba sitt bo och vilka

111. Brenner 1944, s. 101; Strandberg 1832, s. 403, 411, 106, 185, 129, 146, 102, 177, 45, 85, 190, 92, 120, 170, 135, 54; Rimpiläinen 1978, s. 192, 222.

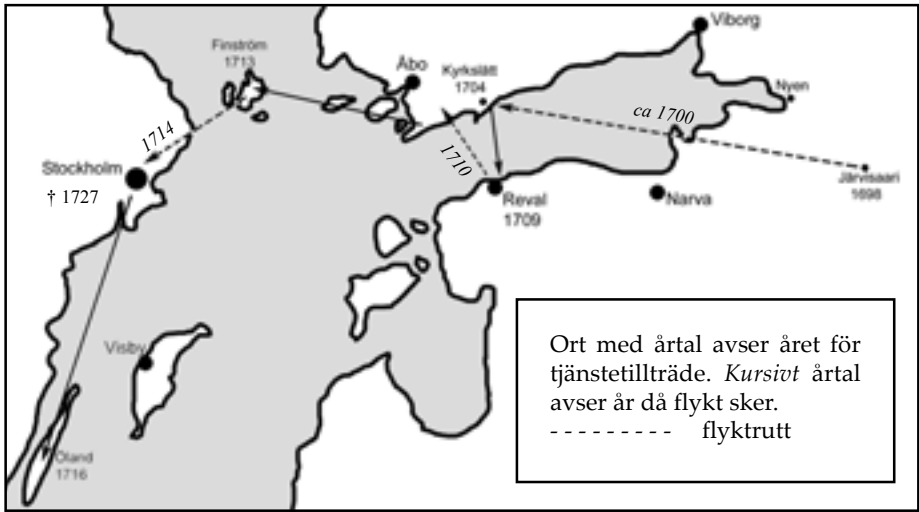
112. Strandberg 1834, s. 5, 18, 2, 13, 22; Brenner 1944, s. 95, 125.

113. Strandberg 1832, s. 263, 269, 187, 229, 232; Simolin 1912, s. 256.

114. Strandberg 1832, s. 382, 360, 372, 246, 367, 390; Brenner 1944, s. 78; Aminoff-Winberg 1995, s. 43.

115. Neovius 1890-1891, s. 701.

Karta 5. Edvard Nybäck's flyttningsrörelser under stora nordiska kriget

Edvard Nybäck som föddes i Ingermanland 1671, blev kyrkoherde i Järvisaari 1698. Han flydde undan krigsroligheterna ca. 1700, blev adjunkt i Kyrkslätt 1704 och kyrkoherde i Reval 1709, flydde 1710 därifrån till Finland och blev kyrkoherde i Finström 1713, varifrån han ånyo flydde 1714. Han utnämndes till kyrkoherde i Resmo och Örbylund på Öland 1716. Under pågående riksdag i Stockholm 1727 avled han. Karta: Set Erdman

omkåstnader det medfört". Medan de präster som flydde från Sydösterbotten stannade i Sverige under hela kriget fanns det präster i de norra delarna av landskapet som återvände till sin församling efter en tid. Däremot stannade deras familjer ofta på en tryggare ort.¹¹⁶

Från de österbottniska församlingarna flydde 25 kyrkoherdar nämligen de i: Brahestad, Karlö, Nykarleby, Vörå, Gamlakarleby, Ilmola, Kalajoki, Kronoby, Kelviå, Kemi, Laihela, Lappfjärd, Lappo, Lillkyro, Limingo, Lochteå, Längelmäki, Malax, Närpes, Siikajoki och Storkyro. I Vasa hade den nyvalde kyrkoherden inte hunnit tillträda sin post innan flykten från Österbotten blev allmän. I hans ställe sköttes ämbetet av Gabriel Arenius, som tillträtt 1713. Med hustru och två barn flydde även han följande år till Sverige. Zacharias Lithovius hade 1713 blivit utnämnd till kyrkoherde i Uleåborg. Han hade tidigare innehaft samma ämbete i Nyen, men tvingats på flykt 1704. Senast år 1712 befann han sig i Stockholm och tillträdde ämbetet i Uleåborg först efter freden. Kyrkoherden i Paldamo Erik Cajanus sökte år 1715 skydd i Kajana, men blev ett år senare förd i fångenskap till Åbo. Kyrkoherden i Ijo, Johannes Stenstrand, hade tidigare tvingats fly från sin församling i

116. Clerk till K. Maj:t 22.5 1714, landshövdingens skrivelser, FRA.

Nöteborg. Åren före 1718 vistades han någon tid i Sverige. Pyhäjokis kyrkoherde hörde också till dem som flydde. År 1714 avled han i Uleåborg. Rimpiläinen uppger att kyrkoherden i Pudasjärvi, Erik Frosterus, skulle ha stannat kvar och skött församlingen ända till 1727. Åren 1715 och 1716 återfinns han ändå bland dem som lyfte understöd av flyktingkommissionen. Nedre Torneå hörde till Härnösands stift på den svenska sidan, men kyrkoherdens flykt bör ändå nämnas i det här sammanhanget.¹¹⁷

Kaplaner och hjälppräster i Åbo stift

Kyrkoherdarnas flykt har redan i tidigare forskning blivit ingående kartlagd, men när det gäller kaplanernas och hjälpprästernas flykt från Åbo stift finns det skäl att något revidera de tidigare uppfattningarna. Från Åbo flydde predikanten i slottsförsamling samt hospitalspredikanten. Övriga kaplaner som flydde från Egentliga Finland var kaplanerna i Bjärnä, Halikko, Hitis, Houtskär, Kustö, Lokalax, Nykyrko och Nystad. Från Pargas och Virmo flydde kaplanerna liksom Åbo finska församlings andra och tredje kaplan samt uppenbarligen den person som skulle sköta den sistnämndes uppgifter under hans frånvaro. Från den svenska församlingen i Åbo flydde förste kaplanen. Ytterligare flydde Uskelas, Vittisbofjärds, Iniös, Rimitos, Karunas, Själös hospitals predikant, Euraåminnes kaplan och två kaplaner från Nådendal. I Korpo hade man stora svårigheter med att få kaplanen att stanna i församlingen efter att kyrkoherden flytt. Efter att kaplanen Gregorius Asp flytt 1713 fick församlingen en efterträdare som närmast kom från Nådendal. När han avled 1717 efterträddes han av Johannes Brax från Paldamo, som dock tycks ha flytt samma år. Ännu inom år 1717 fick man en ny kaplan, Casper Grön, men inte heller han blev långvarig i församlingen. Redan följande år flydde även han till Sverige. Även från de olika järnbruken var flykten kraftig. Predikanterna på Koskis och Tykö bruk flydde. Rimpiläinen uppger att kaplanen i Björneborg, Henrik Granberg, flydde 1713, men återvände följande år. Uppgifter från Strängnäs stift visar dock att han år 1715 uppehöll sig i Götlunda socken.¹¹⁸

Från Åland flydde kaplanerna i Brändö, Eckerö, Geta, Saltvik, Vårdö, Kökar, Lumparland och Sottunga. I början av år 1715 hade Åbo domka-

117. Cederberg J.A. 1889, s. 174; Domkapitlet i Härnösand ink. handl., E III 5, HLA; Strandberg 1834, s. 117, 56, 146, 129, 133, 230, 56, 48, 107, 72, 185, 137, 42, 35, 66, 173, 215; Brenner 1944, s. 95, 108; Rimpiläinen 1978, s. 153, 202, 203, 188, 194; Aminoff-Winberg 1995, s. 15.

118. Leinberg 1905, s. 13; Strandberg 1832, s. 421, 417, 109, 108, 83, 168, 179; Deputerades arkiv, ÄK 451 SRA; Strandberg 1832, s. 125, 113, 100, 137, 61, 62, 51; Brenner 1944, s. 115, 125, 119, 82, 78, 106; Cederberg J.A. 1889, s. 98; Rimpiläinen 1978, s. 10, 170, 190, 197, 220; Leijonhufvud 1925, s. 221; Aminoff-Winberg 1995, s. 108.

pitels konsistorium fått ett meddelande om att alla präster flytt från Åland.¹¹⁹ Därför är det även sannolikt att kaplanen i Jomala, Henrik Hassel, flytt eller alternativt blivit tillfångatagen. Jag har inte funnit något spår av honom i Sverige.

Från Satakunta och Tavastland flydde endast kaplanerna i Ikalis, Karkku, Urdiala och Virdois.¹²⁰

Av de nyländska kaplanerna flydde följande: Esbo, Ingå, Karis, Snappertuna, Tenala, de två kaplanerna i Ekenäs, kaplanen i Sjundea och Svartå brukspredikant.¹²¹

Liksom i alla andra samhällsklasser i Österbotten blev flykten bland kaplanerna mycket livlig. Från Österbotten flydde kaplanerna i Alavo, Brahestad, Gamlakarlebyns andra och tredje kaplan, Haapajärvi, Ilmola, två kaplaner från Kalajoki, Korsholms hospitalspredikant, kaplanen i Korsnäs, Kristinestad, Kurikka, Limingo, Lochteå, Oravais, Sievi, Vasas två kaplaner, Vörå, de tre kaplanerna i Uleåborg, kaplanen i Nedre Torneå, Solf, Storkyro, Lumijoki, Pörtom, Pedersöres två kaplaner, de två kaplanerna från Nykarleby. Vidare flydde kaplanerna från Kvevlax, Karlö, Kuortane, Pyhäjärvi, Tyrnävä och Östermark. Uppgifterna om prästerna under det stora nordiska kriget är ibland mycket divergerande. Medan Rimpiläinen uppger att Salos kaplan, Samuel Antelius, satt fängslad från 1714 fram till freden 1721 skriver han själv ett brev i januari 1717 från Skellefteå. I brevet som är riktat till biskopen och konsistoriet vänder han sig med en ödmjuk anhållan om hjälp i sin svåra situation. Han hade mycket riktigt fängslats 1714 och förts först till Vasa och sedan vidare till Åbo. Han hade i alla fall lyckats bli fri och åter sökt sig norrut och slutligen räddat sig över till Västerbotten.¹²² Sammanlagt flydde 38 österbottniska kaplaner, vilket utgör nästan hälften av alla kaplaner i landskapet.

I flera församlingar fanns det förutom en kyrkoherde och ett varierande antal kaplaner även sockenadjunkter eller andra hjälppräster. De utgjorde inte någon stor grupp och deras ekonomiska möjligheter att bege sig på flykt måste anses ha varit begränsade.

Från Egentliga Finland flydde följande adjunkter: Nykyrkos, Björneborgs, Lemos och Åbo domprosts adjunkt samt ytterligare en kommi-

119. Brenner 1944, s. 83, 99; Strandberg 1834, s. 6, 10, 12; Deputerades arkiv, ÅK 451, SRA; Tengström 1827, s. 18.

120. Strandberg 1832, s. 263, 249, 281.

121. Brenner 1944, s. 89, 127, 121, 114; Strandberg 1832, s. 377, 386, 368; Rimpiläinen 1978, s. 220; Ink. handl. EV 114:1, Uppsala domkapitel, ULA.

122. Strandberg 1834, s. 113, 120, 122, 59, 131, 39, 61, 138, 84, 30, 32, 83, 216, 198, 94; Deputerades arkiv, ÅK 451, SRA; Hamilton till K. Maj:t, SRA; Samuel Antelius till domkapitlet i Härnösand 8.1.1717, Domkapitlet i Härnösand ink. handl., E III 5, HLA; Tengström 1827, s. 59; Cederberg J.A. 1889, s. 63; Rimpiläinen 1978, s. 179; Nederkalix församlings kyrkböcker.

nister som enbart sägs vara hemma från Åbo län. Från Satakunta och Tavastland flydde sockenadjunkten i Längelmäki.¹²³

Från Nyland flydde adjunkterna i Esbo, Ingå, Kyrkslätt och Tenala.¹²⁴ Livligare var flykten bland adjunkterna i Österbotten. Därifrån flydde Brahestads och Salos två adjunkter, adjunkterna från Kalajoki, Kronoby, Lappo, Lillkyro och Orivesi. Jakobstad hade två adjunkter, som båda flydde, dessutom flydde adjunkter från Ijo, Närpes och Gam-lakarleby. Ytterligare en präst uppger sig vara adjunkt från Österbotten. Det är Johannes Uhlgren vars hemort jag inte kunnat fastställa.¹²⁵

På Åland där flykten precis som i Österbotten var kraftig flydde hjälpprästerna från Eckerö, Föglö, de bägge hjälpprästerna från Finström samt adjunkten från Sund.¹²⁶

Tabell 15. Kyrkoherdarnas och kaplanernas flykt från Finland 1700–1721.

Kyrkoherdar	tjänster	vakanta tjänster	flydde	% av dem som var i tjänst
Viborgs stift	74	13	33	54.0
Åbo stift	117	13	72	61.5
Summa	191	26	105	63.3
<i>Kaplaner</i>				
Viborgs stift	115		21	18.3
Åbo stift	200		92	46.0
Summa	315		113	56.5
<i>Sockenadjunkter och hjälppräster</i>				
Viborgs stift	8		2	25.0
Åbo stift	85		29	34.1
<i>Summa</i>	93		31	33.3
Totalt	599		249	

Källa: Aminoff-Winberg, *databas, Rimpiläinen* 1978.

På basis av det material som idag är tillgängligt kan jag konstatera att det till Sverige från Viborgs stift hade flytt 33 kyrkoherdar av de 61 som

123. Deputerades arkiv, Flyktingrulla 1715, SRA; Leijonhufvud 1925, s. 222; Nyholm 1979, s. 242; Rimpiläinen 1978, s. 183.

124. Flyktingrulla 1715, Deputerades arkiv, SRA; Rimpiläinen 1978, s. 162, 167.

125. Domkapitlet i Härnösand ink. handl., E III 5, HLA; Flyktingrulla 1715, Deputerades arkiv, SRA; Strandberg 1832, s. 276, 1834, s. 289, 109, 74.

126. Flyktingrulla 1715, Deputerades arkiv, SRA; Brenner 1944, s. 117, 122; Blomstedt 1963, s. 96.

vid krigets utbrott var i tjänst. Motsvarande siffror för Åbo stift är 72 av 103. Allt som allt flydde det till Sverige således 105 kyrkoherdar. Detta är inte något väsentligt nytt. Av kyrkoherdarna återfinns med säkerhet 15 från det östliga stiftet i Sverige, medan 60 kyrkoherdar från Åbo stift har lämnat spår efter sig i Sverige. Av det lägre prästerskapet flydde 21 från Viborgs stift. Från Åbo stift flydde 92 kaplaner. Dessutom flydde 2 sockenadjunkter eller hjälppräster från Viborgs stift och 29 från Åbo stift. Av det lägre prästerskapet flydde inalles 144 personer och av dem återfinns 105 i Sverige. Totalantalet präster som flydde uppgick till 249 personer. Det här är en summa som kan realteras till att det fanns omkring 600 tjänster i de två finska stiftet. Drygt 72 % av de präster som flydde, d.v.s. 180 personer har återfunnits i Sverige.

Professorer och skolstat

Genast efter Viborgs fall berördes Åbo akademi av kriget. Landshövdingen krävde då, att studenterna skulle sändas ut mot fienden, vilket väckte protester i konsistoriet. Akademin lyckades den här gången förhindra ett uttag av studenter till försvaret. När faran för ett angrepp på Åbo ökade några år senare och ett fientligt anfall verkade oundvikligt gav rådet och kansler order om, att alla studenter som fortfarande vistades i staden skulle inskrivas i rullorna. Sitt sista sammanträde höll konsistoriet den 15 juli 1713. På mötet anmälde rektor Andreas Pryss, att arkivet och biblioteket redan var lastade ombord på de farkoster med vilka de skulle skeppas över till Sverige. Enligt kanslers befallning skulle akademins sekreterare Johan Pihlman medfölja transporten. För akterna och biblioteket skulle man i Stockholm anhålla om fritt husrum.¹²⁷

Av akademins 13 professorer var sju dessutom kyrkoherdar i närbelägna församlingar. Som prokansler verkade biskop Gezelius, som redan tidigt flytt till Sverige. Nu följde följande professorer och kyrkoherdar efter nämligen; Abraham Alanus, Ingemund Bröms, Gabriel Juslenius, Johan Munster, Herman Ross, Laurentius Tammelin, Petrus Tigerstedt, samt professorerna Petter Hahn, Mathias Swederus, Andreas Pryss, Daniel Juslenius, Petter Hielm och Israel Nesselius. Munster och Hielm blev dock bägge tillfångatagna på Åland. Ytterligare flydde akademins andre adjunkt Johan Torwest. Den ovan nämnde sekreteraren Johan Pihlman var även akademins första adjunkt. Till dem som flydde hörde även akademikursorn Simon Bondelius.¹²⁸

I början av 1700-talet fanns det 29 skolor och pedagogier i vårt land. Inom Viborgs stift fanns följande läroinrättningar: gymnasiet och trivi-

127. Heikel 1940, s. 89.

128. Strandberg 1832, s. 129, 45, 23, 54, 120, 1834, s. 94; Flyktingrulla 1715, Deputerades arkiv, SRA; Akiander 1868, s. 63; Tengström 1833, s. 198; Heikel 1940, s. 714.

alskolan i Viborg, trivialskolan i Helsingfors, pedagogierna i Borgå, Veckelax, Sordavala, Lappstrand, Kexholm och Nyslott. Flykten bland de här skolornas lärare blev rätt lam. Förutom konrektorn från Helsingfors, Christoffer Herkepaeus, flydde lärare endast från Viborgs två skolor. Av gymnasiets lektorer flydde Erik Brumerus, Mathias Martinius, Johan Wång, Erik Bruzelius och Karl Laurbecchius. Martinius blev efter flykten från Viborg 1710 kyrkoherde i Hauho innan han slutligen tvingades fly till Sverige och Wång hann några år vara rektor i Helsingfors. Av lärarkollegiet i Viborgs trivialskola flydde rektor Nicolaus Sylvius samt kollegerna Johan Enberg och Henrik Langell. Av totalt 29 lärare i Viborgs stift hade endast 9 flytt.¹²⁹ Eftersom Martinius avancerade under kriget hänförs han i den följande statistiken till kyrkoherdarna, vilket leder till att vi kan räkna med 8 lärare från Viborgs stift.

I Åbo stift fanns det betydligt flera skolor. Den främsta av dem var Åbo katedralskola, trivialskolor fanns i Raumo, Tavastehus, Vasa och Uleåborg. Pedagogier fanns det i Ekenäs, Nådendal, Nystad, Björneborg, Kristinestad, Nykarleby, Jakobstad, Gamlakarleby, Brahestad, Kajana och Torneå. Landsortspedagogier verkade i Lojo, Sund och i Kimito.¹³⁰ Flykten från de här skolorna blev livligare än från dem i Viborgs stift.

I augusti 1713 stängdes Åbo katedralskola för att öppnas på nytt först den 18 mars 1716. Av skolans lärare flydde konrektor Gabriel Hartman, lektorerna Andreas Degerman och Nicolaus Petri, kollegerna Johan Carpelius och Jakob Hartman samt apologisten Johan Wrang.¹³¹

Trivialskolan i Björneborg hade efter en förödande brand i staden år 1698 flyttats till Raumo. I oktober 1713 övergavs skolan av hela personalen och skolhuset förvandlades till ett ryskt lasarett. Till Sverige flydde rektor Johan Salmenius, konrektor Johan Hartman, kollega Claes Renner och pedagogen Michael Polviander.¹³²

Också från Vasa trivialskola flydde alla lärare: rektor Andreas Kiemmer, konrektor Jakob Wijkar, kollegerna Christian Alsinius och Erik Riip samt apologisten Johannes Asproth. Likaså flydde hela lärarkåren från Uleåborgs trivialskola, det vill säga rektor Simon Forsström, konrektor Erik Asplund, kollegerna Nils Berger och Georgius Rajaleen samt apologisten Samuel Keckman.¹³³

Medan flykten blev så gott som total från de fyra trivialskolorna vid kusten tycks ingen lärare från den femte trivialskolan, nämligen den i

129. Hanho 1947, s. 90; Akiander 1866, s. 320, 324; Flyktingrulla 1715, Deputerades arkiv SRA; Hamilton till K. Maj:t, landshövdingens skrivelser, SRA; Kom. arkiv 1720, Deputerades arkiv, ÄK 451, SRA.

130. Hanho 1947, s. 90.

131. Leinberg 1893, s. 274, 278, 282, 286, 289, 293, 300.

132. Leinberg 1893, s. 3, 6, 9; Leinberg 1905, s. 14.

133. Flyktingrulla 1715, Deputerades arkiv, Äk 449, Äk 451, SRA; Leinberg 1893, s. 172, 174, 176.

Tavastehus, ha flytt. Rektor Sadelius blev däremot år 1713 plundrad "blott och naken".¹³⁴

Från de små pedagogierna, som i Åbo stift var 14 till antalet, flydde lärare från 8 skolor. De var Jakob Sievonius från Ekenäs, Jakob Gadolin från Nådendal, Anders Aspegren från Kristinestad, Benedictus Cederberg och Mathias Hellenius från Jakobstad, Henrik Röring från Gamla-karleby, Johan Westzyntius från Brahestad och Johan Lilliewahn från Ålands pedagogi. Från pedagogien i Nykarleby uppges Johan Degerman ha flytt. Pedagogien var stängd under krigsåren och verksamheten återupptogs först efter 1721. Enligt Leinberg tillträdde Degerman som pedagog först 1723 då han samtidigt blev sockenadjunkt.¹³⁵ Av de här var Sievonius och Gadolin också kaplaner, Cederberg och Westzyntius sockenadjunkter. Av 43 lärare i Åbo stift hade 29 flytt. Också bland lärarna var det österbottniska inslaget starkt.

Jouko Tuominen har i sin avhandling pro gradu kartlagt såväl prästernas som lärarnas flykt till Sverige. Han nämner att 26 lärare flydde från hela landet. Dem han nämner är i de flesta fall rektorer eller konrektorer, alltså lärare i de högre skolorna. Liksom i fråga om kyrkoherdarnas flykt jämfört med kaplanernas har man också i fråga om lärarkåren tidigare enbart kunnat kartlägga de högre lärarnas flykt. De svenska källor jag använt mig av visar att flykten också bland de lägre lärarna var rätt allmän. Av gymnasiets 7 lärare flydde 5, av Katedralskolans lärarkår alla 6, av de 25 lärarna vid trivialskolorna flydde 18 och av de ungefär 20 lärare som undervisade i pedagogierna känner man till att 9 flydde. Totalt flydde alltså 38 lärare till Sverige. Det säger sig själv att det här betydde ett stort avbräck i undervisningen för de barn och ungdomar som blev kvar i Finland.

c. Den övriga befolkningen

Som jag tidigare har beskrivit var befolkningen i Viborgstrakten tidigt beredd på flykt, men först efter stadens fall 1710 fick flykten en större omfattning. När Kexholm föll fick garnisonen tillåtelse att tåga till Nyslott. I kapitulationsfördraget ingick också en passus om att de präster och borgare som ville följa med fick tillstånd till det. Flera av handelsmännen hade varit förutseende nog att redan i början av kriget sända en del av sina varor i säkerhet västerut. Bland annat i Savolax och Tavastland förvarades de viborgska handelsmännens varor. En del hade även sänts till Åbo, därifrån de vid behov kunde skeppas över till Stockholm. Befolkningen från de östligaste socknarna och städerna spreds över hela landet. Bl.a. fanns det köpmän från Kexholm som slog sig ner i de nordligaste städerna i Österbot-

134. Leinberg 1893, s. 139.

135. Leinberg 1893, s. 218, 221; Deputerades arkiv, Äk 449, Äk 451, SRA.

ten.¹³⁶ I allmänhet gick flykten från östra Finland mot nordväst till Savolax och vidare till Åbo stift där man avvaktade och följde med krigshändelserna. Först när även västra Finland hotades sökte man sig över till Sverige.

I Åbo stift fick 45 personer från Viborg flyktingunderstöd. Av de 40 familjer dessa personer bildade, fick tio familjer understöd 1710, medan omkring hälften första gången lyfte understöd år 1711. Detta står helt i kongruens med att den egentliga flykten självfallet började först efter Viborgs fall. Den största gruppen bland de här understödstagarna bildade de som inte hade någon yrkesbeteckning och endast bar patronymikon. Denna grupp representerades av 25 familjer. Dessa var naturligtvis i stort behov av hjälp, men ett faktum tycks vara att borgarna i Viborg inte förefaller att ha flytt i speciellt hög grad. I stället valde många att stanna kvar och började bygga upp den förstörda staden. Från stadens omgivning flydde man framför allt från Siikaniemi, som låg helt nära Viborg. Likaså var flykten från Björkö socken omfattande. Också från Kexholm flydde flera familjer till Åbo stift, även om de kanske inte efter det fortsatte till Sverige.¹³⁷

Från Veckelax tycks en del handelsmän ha flytt. En besvärsskrivelse från år 1714, där man kräver ersättning för att staden inte under de senaste fyra åren kunnat begagna sig av sin tillerkända källarfrihet, tyder på detta. Fem borgare återvände till staden efter freden i Nystad 1721.¹³⁸ Eftersom staden var nedbränd har flykten troligen varit större än så.

Borgå stads invånare tvingades inom loppet av några år två gånger på flykt. Första gången man flydde var vid ryssarnas anfall 1708. När de som gett sig iväg återvände till staden var den svårt härjad av eldsvådor. Återuppbyggnadsarbetena påbörjades genast, men sommaren 1713 var det dags att ta till flykt igen då ryssarna på nytt visade sig utanför staden. De som nu flydde sökte sig norrut. Man hoppades nå Sverige genom att till fots ta sig runt Bottenviken.¹³⁹

Liksom handelsmännen i Viborg förde borgarna i Helsingfors sina varulager till tryggare orter. Så lät till exempel Torsten Burgman sända flera kistor innehållande hans värdefullaste egendom till landsbygden. Brita Stolpe, Peter Festings maka, skeppade de viktigaste av familjens ägodelar till Stockholm. Eftersom man vid ryssarnas anfall 1713 inte vidtagit några som helst åtgärder för att föra befolkningen i säkerhet och då alla farleder i Finska viken spärrades av fienden, var enda

136. Halila 1974, s. 434-345; Kuujo 1958, s. 214-216.

137. Aminoff-Winberg 1995.

138. Nordenstreng 1908, s. 116-117. Med källarfrihet avses städernas privilegium att tullfritt införskriva vin och andra utländska drycker för stadskällarens behov.

139. Hartman 1907, s. 266.

möjligheten till flykt att vandra landsvägen norrut. På små handkärror fick man med sig en del ägodelar, men det mesta måste invånarna lämna bakom sig.¹⁴⁰

I Ekenäs upphörde rådstugurätten och kämnärsrätten med sin verksamhet redan under år 1712. I maj 1713 slutar kyrkoräkenskaperna. Då skeppades de två kyrkklockorna till Stockholm, liksom även kyrkskruden och –silvret. I april hade den sista nattvardsgången ägt rum. Liksom borgmästaren Berger flydde största delen av stadens invånare. Troligt är att man lättare än från många andra orter kunde ta sig till Sverige sjövägen innan fienden slutgiltigt spärrade farlederna västerut. Kvar i staden stannade endast några få hushåll bestående av några gamlingar och barn.¹⁴¹

Från socknarna i västra Nyland flydde framför allt ståndspersoner, medan allmogen i högre grad stannade kvar. Enligt ett undersökningsprotokoll från maj 1725 hade befolkningen i Karis inte mera någon möjlighet att fly efter den svenska arméns nederlag vid Landsbro i Karis i augusti 1713. I stället sökte sockenborna skydd i skogen. I Karistrakten var det många som tog sin tillflykt till Lojoön, den ö som ligger i Lojosjön. När ryssarna upptäckte att där fanns flyktingar tog de sig över till ön med ödesdigra följder för flyktingarna.¹⁴²

Av Tenalaborna uppges flera ha flytt. Av de många herrgårdsägarna var det endast major Sture på Smedsede som stannade kvar. Under hälften av hemmanen i socknen var bebodda år 1719. Att hemman låg öde berodde naturligtvis inte enbart på flykten, men det var en väsentlig orsak. I hela Nylands och Tavastehus län var 1/3 av hemmanen öde.¹⁴³

I Åbo spred sig oron bland invånarna när det uppdagades att domkapitlet, akademien och ämbetsverken i staden hade börjat förbereda en överflyttning av sina dokument. Allt flera förberedde sig för flykten medan fienden ryckte närmare. I mitten av maj 1713 hade många borgare blivit övertygade om att flykt var den enda möjligheten till räddning. Då anmäldes för magistraten, att borgerskapet hade inlett en förflyttning av sin viktigaste egendom till Sverige. Rådet biföll den 22 juni borgerskapets i Åbo anhållan om att de med sina familjer och sin egendom skulle få resa till Stockholm. I juli hade hovrättens, landskontorets och landskansliets akter packats ner i kistor och skeppats över till Stockholm. Magistraten fick nu bråttom att få sin packning klar. Vissa hantverksskrån, såsom skomakar- och skräddarämbetena, beslöt sända sina ämbetslådor till Stockholm. Allt större skaror av borgare och

140. Suolahti 1950, s. 413.

141. Takolander 1930, s. 358.

142. Anthoni 1925, s. 135; Brenner 1972, s. 209-210.

143. Nikula 1938, s. 201; Jutikkala 1934, s. 191.

stånds personer följde med när stadens allmänna och enskilda egendom skeppades över till Sverige. I juli hade en stor del av borgerskapet och den övriga befolkningen flytt.¹⁴⁴

Största delen av den egentliga landsbygden i Åbo och Björneborgs län lämnades utanför de direkta krigshändelserna, därför blev också fiendens terror här mindre svår. Trots att de svenska myndigheterna gav order om att alla båtägare skulle ta sig över till Sverige blev flykten i skärgårdssocknarna inte speciellt allmän. Endast från den södra skärgården flydde en större andel av befolkningen, medan majoriteten tycks ha stannat kvar. Från t.ex. Korpo flydde sensommaren 1714 inalles 160 personer, vilket utgjorde ca 20 % av totalbefolkningen.¹⁴⁵

Samma dag som Åbo erövrades kom en fiendeavdelning till Nådendal. För att förhindra borgarnas flykt besatte ryssarna genast hamnen där tre skepp och några mindre farkoster låg förtöjda. Trots åtgärden var det rätt många av det besuttna borgerskapet som tog sig till Sverige, medan andra sökte skydd i skärgården. Några lyckades även rädda med sig en del av sin egendom. Så förde Tuomas Humppi hösten 1713 bland annat kött och spannmål till Sverige där han sålde det. Han återvände ännu till Nådendal under kriget, eventuellt för ytterligare handel, men levde dock resten av sin livstid i Sverige.¹⁴⁶

När ryssarna stod utanför Åbo begav sig Nystadsborna på flykt. I huvudsak var det stadens borgerskap som flydde. De kostnader flykten innebar var en begränsande faktor för många. För att få ekonomiska möjligheter till resan måste kyrkoherden Samuel Horneus pantsätta kyrkans kalk hos sin kollega i Letala. En stor del av befolkningen i socknarna kring Nystad flydde, då de hösten 1713 ställdes inför faktum att tvingas härbärgera stora fiendestyrkor. Efter 1713 avstannade flykten, men tilltog igen våren 1715, troligen på grund av den hårda behandling befolkningen då utsattes för.¹⁴⁷

Också från Raumo blev flykten allmän i augusti 1713. Då borgmästaren Hans Binman gav sig iväg lyckades han rädda med sig rådstugans dokumentkista, också skolans arkiv räddades. Räddningen var kortvarig – vid Norrköpings brand år 1719 förstördes arkivet, liksom kyrkans bibliotek. Alla lyckades inte ta sig över till Sverige. En del blev tagna av ryska trupper och flera omkom under flyktförsöken, bl.a. drunknade några borgare under flykten.¹⁴⁸

I flera städer stannade man med tanke på omständigheterna förvänsansvärt länge kvar och sökte sig ut ur staden först då fienden s.g.s.

144. Bonsdorff 1904, s. 551-553; Kujala 2001, s. 314.

145. Juva 1955, s. 135.

146. Jäntere 1959, s. 137.

147. Cajander 1931, s. 21, 33; Juva 1955, s. 135.

148. Lähteenoja 1932, s. 335-336.

stod vid tullarna. Det var som om man hoppats på ett underverk som skulle möjliggöra stadens räddning. När fienden sedan dök upp måste man fly hals över huvud. Från Björneborg hade en del flytt redan i slutet av augusti, men största delen av invånarna begav sig iväg först i september. Bristen på farkoster och hästar samt den stora brådskan gjorde att man endast fick med sig det nödvändigaste. De förmögnare tog sig över till Sverige, medan de medellösa sökte sin tillflykt i byarna i stadens omnejd. Då ryssarna i början av september tågade in i staden var den till hälften övergiven.¹⁴⁹

Från Kristinestad lyckades man till Sverige överföra inte bara dyrbarheter från kyrkan, utan även stadens arkiv omfattande bland annat rådstugurättens och magistratens protokoll samt landshövdingens brev och order. Kyrkans egendom förskingrades dock i Sverige av Johan Mathlien som under kriget hade utnämnts till borgmästare i Kristinestad.¹⁵⁰

Nederlaget vid Pälkäne föranledde en första flyktvåg från Vasa. Den andra, som var mera omfattande, började då budet om det slutliga nederlaget vid Napo nådde staden. Landshövdingen Clerk säger efter slaget, i sin rapport till kungen, att förlusten lett till en obeskrivlig flykt och en "iemmer, och een sådan mijckenheet flijktingar, att man befructar dem aldrig kunna komma fort, uthan lærer gud bättre, falla i fijendens gewalt". Nu lyckades ändå borgmästaren Herman Ross och flera av rådmännen fly.¹⁵¹

I Nykarleby blev flykten omfattande, endast 10-12 hushåll stannade kvar i staden. Man lyckades rädda med sig kyrkskruden och –silvret. På landshövding Clerks befallning skulle alla farkoster som låg i hamnarna i Nykarleby och Jakobstad brännas. Detta verkställdes i både Nykarleby och andra städer och försvårade ytterligare stadsbornas flykt.¹⁵²

När fienden i mars 1714 anföll Jakobstad låg ännu fem skepp lastade med spannmål och tjära i hamnen. Ryssarna lät genast bränna upp farkosterna, som en del av befolkningen tänkt använda för sin överfart till Sverige. Att de ännu låg i hamnen berodde på att en hård vind hade fördröjt deras avfärd och nu verkade all tanke på flykt nästan omöjlig. Trots allt lyckades flera borgarfamiljer ta sig över till säkerheten i Sverige.¹⁵³

Också i Gamlakarleby förlorade borgerskapet flera skepp, tolv hade man tidigare förlorat vid olika haverier. Nio stora skepp hade under

149. Ruuth 1897, s. 158; Lindeqvist 1919, s. 371.

150. Sjöblom 1915, s. 263, 407.

151. Clerk till K. Maj:t 2.4.1714, landshövdingens skrivelser, FRA; Hedman 1925, s. 157-158; Söderhjelm 1907, s. 498.

152. Wichman 1920, s. 39, 63.

153. Söderhjelm 1907, s. 502-507; Lindeqvist 1919, s. 371.

krigets transportseglatser gått förlorade. Då fienden närmade sig brände de egna soldaterna två av de bästa skeppen och en mindre farkost. Också härifrån blev det omöjligt att sjövägen ta sig över till Sverige. Några av de handelsmän som tidigare hade gett sig iväg hade seglat över och kunde därför under exilen idka sjöfart med sina farkoster. För dem som hade stannat kvar in i det sista var nu sjövägen stängd och den enda möjligheten till räddning var att till fots vandra norrut.¹⁵⁴

Brahestads borgare begav sig i det närmaste mangrant till Stockholm. När Armfelt och resterna av den finska armén fick order om att lämna staden och dra sig norrut och därefter vidare till Sverige spred sig rädslan bland stadens invånare och den som bara kunde, försökte rädda sig.¹⁵⁵

I slutet av september 1714 började flykten bli allmän bland Uleåborgsborna. Ännu så sent som i november 1714 begav sig några borgare iväg till Sverige. Också här var det brist på fartyg och andra transportmedel, vilket försvårade flykten för många. Flyktingar från Ingermanland hade tidigare slagit sig ner i staden. Deras närvaro och det de visste att berätta om ryssarnas framfart bidrog säkert till att paniken spred sig. Många av stadsborna begav sig till Karlö och hoppades undgå upptäckt där.¹⁵⁶ Men hösten 1714 överrumplade 200 kosacker de hundratals flyktingar som från kustsocknarna och från städerna Nykarleby, Jakobstad, Gamlakarleby, Brahestad och Uleåborg hade tagit sin tillflykt till Karlö. Utan förskoning slog ryssarna ihjäl männen och förde barnen i fångenskap. Däremot förfaller det som om det stora flertalet kvinnor skulle ha skonats och många av dem tog sig senare över isen till Västerbotten.¹⁵⁷

När ryssarna i maj 1715 anföll Torneå tycks alla borgare ha lämnat staden. Men eftersom fiendens närvaro inte blev långvarig återvände stadens invånare följande år.¹⁵⁸

Den ryska brutaliteten i Österbotten ledde till att flykten blev mera allmän här. Ryssarna mördade, brände och misshandlade på alla upptänkliga sätt sina olyckliga offer.¹⁵⁹ År 1715 slogs 33 personer ihjäl av ryssarna i Haukipudas. Åren 1715–1716 dödades 67 personer i Ijo. Där, liksom på andra orter, försökte befolkningen hålla sig gömd i skogarna där flera av dem frös ihjäl. I t.ex. Kemi dräpte ryssarna flera personer, bl.a. avled en ung kvinna som hade sprungit undan fienden och gömt sig i skogen.¹⁶⁰ De här uppgifterna framgår ur kyrkböckerna. I begravn-

154. Lindeqvist 1919, s. 371; Nikander 1944, s. 7.

155. Söderhjelm 1911, s. 66-67.

156. Virkkunen 1953, s. 641-649.

157. Vilkuna 2005, s. 65.

158. Mäntylä 1971, s. 233-234.

159. Se bl.a. Vilkuna 2005, s 79-92.

160. Begravningslängder för Haukipudas, Ijo och Kemi, FRA.

ningslängderna för församlingarna i södra Finland finns det inga spår av en liknande rysk brutalitet.

Karta 6. Landsvägsnätet i Finland kring år 1700.

Vägnätet i Finland omkring år 1700 enligt Viertola 1974. Den viktigaste landsvägen, Stora Strandvägen, sträckte sig från Åbo över Helsingfors till Viborg. En annan central väg var Oxvägen, som över Somero gick från Åbo till Tavastehus. I Österbotten var vägnätet betydligt glesare. De största vägarna var vid den här tiden på sin höjd 4-6 meter breda. De flesta var smalare än så och ofta var de backiga där de slingrade fram över bergsklackar, stenar och gropar. Karta: Set Erdman.

Från Åland blev flykten i det närmaste total. Från fasta Åland fördes en del kvinnor och barn till Sverige redan 1713 innan ryssarna hade nått fram till arkipelagen. Befolkningen tyngdes här av den börda de många flyktingarna från fastlandet utgjorde. Deras berättelser om ryska övergrepp och våldsdåd spred även här rädsla och ökade flyktbenägenhe-

ten. Den stora massflykten ägde rum först i augusti 1714. När den ryska flottan närmade sig hann västälänningarna få med sig det viktigaste av sina tillhörigheter, medan det i socknarna i det inre av Åland fanns många som överhuvudtaget inte hade tillgång till en båt. Fastän öarna tycks ha tömts under senare hälften av 1714, ställdes en bonde i Jomala vid midsommartid samma år till svars för att han trots förbud fört sin son i säkerhet till Stockholm. Vid samma tidpunkt åtalades en piga i Eckerö för att hon hade flyttat till Sverige. Det verkar som om myndigheterna in i det sista hade försökt stävja en flykt. Även om de flesta från fasta Åland flydde till Sverige tycks en del av östälänningarna ha sökt sig till de åboländska socknarna. Vissa av de här skärgårdssocknarna, liksom även den åländska socknen Kökar, låg på sidan om de stora farlederna och undgick därför påhälsningar av ryssarna.¹⁶¹

Så länge vattnen var öppna kunde ålänningarna i kända farvatten segla fram och tillbaka mellan Sverige och Åland för att rädda kvarglömda ägodelar. Det mänskliga psyket förnekar sig inte och under denna svåra tid förekom det till och med organiserade stöldresor. Också tjuvskytte förekom, till exempel på älg, som räknades som kunglig egendom.¹⁶²

Flykten från det inre av Finland blev betydligt lamare än från kusttrakten. Vagnätet var dåligt eller obefintligt, vilket höll de fientliga trupperna på avstånd. De ryssar som rörde sig här gick, förutom i initialskedet, inte lika hårt fram som i t.ex. Österbotten. Bosättningen var gles och de stora skogarna gav ett fullgott skydd, då däremot en flykt så långt bort som ända till Sverige framstod som ett våghalsigt företag. Det var framför allt de högre stånden som flydde härifrån. Men inte heller inom denna grupp blev flykten total. Oftast ägdes herrgårdarna av officerare eller underofficerare som nu befann sig ute på krigsskådeplatserna. Under männens frånvaro sköttes gårdarna av fruar som valt att inte följa sin man ut i fält och i många fall av änkor. Av dessa flydde en stor del även om det finns exempel på flera som stannade kvar, både av adliga herrgårdsägare och ofrälse.¹⁶³

I de inre delarna av Finland fanns det vid den här tiden endast två städer, nämligen Tavastehus och Kajana. Av borgerskapet i Tavastehus lämnade många sina hem. De flesta tycks ha sökt skydd hos bekanta i gårdarna i grannsocknarna. Av dem som inte begav sig längre bort återvände en stor del rätt snart. Men liksom på andra ställen fanns det även här personer, som inför ryssarnas intåg i staden, hade slagit följe med den svenska armén och nu drog norrut tillsammans med den.¹⁶⁴

161. Andersson 1945, s. 7, 16; Dreijer 1970, s. 45-46, 57, 63, 133-134.

162. Dreijer 1970, s. 76, 80-81.

163. Koskimies 1960, s. 655-658.

164. Lindeqvist 1926, s. 240.

Från landsbygden runt Tavastehus var det, liksom i övriga områden i det inre av landet, möjligt endast för de högre stånden att fly till Sverige. Böndernas flyktmöjligheter spolierades av fiendens snabba framryckning och av bristen på transportmedel. Man försökte i allmänhet inte följa den retirerande armén. Ryssarna lovade skydd av liv och egendom för dem som gav sig åt tsaren och avbröt all kontakt med den svenska armén.¹⁶⁵ Löftet och bondens bundenhet till torvan kan ha medverkat till den lama flykten. Också avståndet till tryggare orter och de ryska truppers förhållningssätt spelade en stor roll då allmogen tvekade och övervägde om den skulle fly längre bort eller stanna i sin hembygd.

I Kajana sökte civilbefolkningen skydd innanför borgens murar när ryska trupper närmade sig staden. Vid det första anfallet år 1712 brändes en del av staden. Till följd av detta blev flera invånare hemlösa och en del av dem flydde då antingen till Sverige eller till närliggande socknar där de kunde hålla sig gömda.¹⁶⁶

Viborgs fall i början av juni 1710 beseglade Finlands öde, men redan innan dess hade myndigheterna gjort förberedelser inför en eventuell rysk ockupation. I maj hade rådet gett direktiv om hur kyrkornas klockor, ljuskronor och andra värdeföremål skulle räddas. Åtminstone i Ekenäs tycks man ha hörsammat uppmaningen då man samma månad skeppade över de två kyrkklockorna till Stockholm. Samma vår förberedde Åbo hovrätt och akademien sig på att flytta arkiven till tryggare trakter. Något motstridigt varnade rådet då för den panik, som kunde drabba Åboborna om de skulle få kännedom om myndigheternas planer. Den största flyktvägen svepte fram i samband med att ryssarna trängde västerut och efterhand erövrade ort efter ort. Men även efter det att läget i Finland hade stabiliserat sig fortsatte en flykt västerut, även om det inte mera var frågan om en flodvåg utan snarare en smal rännil. Carl Gustav Armfelt, som med sin armé hade räddat sig över till Västerbotten, beskrev hur folk fortsättningsvis i små båtar, som undgått förstörelse och tvångsrekvirering till arméns behov, kom över till Sverige. Somliga kom för att stanna medan andra försökte idka handel och bytte fisk mot spannmål. Den här mobiliteten västerut fortsatte förmodligen under hela krigstiden.¹⁶⁷

4. Flyktingar från de baltiska och tyska provinserna

De första flyktingarna som sökte sig till Sverige under kriget kom från områdena öster och söder om Finska viken. Bland dem fanns ester,

165. Koskimies 1960, s. 655-658.

166. Vartiainen 1931, s. 432, 437.

167. Hornborg 1952, s. 236-237.

ingermanländare och livländare, men också svenskar, tyskar och finnar. För den här undersökningen är det irrelevant vilken befolkningsgrupp de egentligen hörde till. Det avgörande är hemorten, med andra ord varifrån de flydde. En stor del av flyktingarna från Östersjöprovinserna slog sig ner i Stockholm. I den förteckning från år 1712, som kammarkollegiet lät göra upp, utgjorde de baltiska flyktingarna den absoluta majoriteten då 135 av de 214 hushållen med största sannolikhet kom från Östersjöprovinserna.¹⁶⁸ De bristfälliga uppgifterna om hemort har gjort att det inte med absolut säkerhet gått att fastställa alla flyktingars bakgrund, men allt talar för att de baltiska flyktingarna i det här skedet var betydligt fler än de finska.

Under krigets första decennium var flyktingarna från Östersjöprovinserna i majoritet, senare skulle de finska flyktingarna helt dominera. Totalt kan man under kriget räkna till 1 490 flyktingar, eller 645 hushåll, från Östersjöprovinserna. Av hushållen bestod 395 av ensamma kvinnor med barn och ibland någon släkting eller t.o.m. tjänstefolk. En vuxen man i hushållet fanns det i 241 fall. I tio fall var de som anhöll om understöd ensamma barn eller ungdomar och räknas även då som skilda hushåll. Trots att inga vuxna nämns i det här sammanhanget kan man utgå från att barnen tagits omhand av någon, som dels hjälpt dem under flykten, dels sett till att de hos flyktingkommissionen anhållit om och fått understöd. Ett sådant fall var syskonen Kirstein från Reval. Äldst av syskonen var Anna Christina, som vid stadens fall var 17 år. Hon fick, då fadern i samband med ryssarnas erövring avled, ta hand om sin två år yngre syster och brodern som bara var tre år. Modern hade dött i pest samma år. Efter att syskonen kommit över till Sverige fick de understöd under de fem år vi har uppgifter om flyktingkommissionens verksamhet. Ett annat exempel är Carl Fredrik von Möller, som bara var 4 år 1712, då han nämns första gången. Flyktens påfrestningar blev för mycket för den lilla pojken och följande år avled han efter att först ha fått hjälp av flyktingkommissionen. Hjälp fick också Sigrid Charlotta Lilliestierna från Riga, som vid stadens fall var 15 år. Hennes far hade avlidit 1701 i blesyrer han fått under kriget. En äldre bror dog i pesten 1710 och eftersom man inte har uppgifter om hennes mor kan man förmoda att även hon dukade under i pesten.

De 645 flyktinghushållen fördelas på 910 vuxna och 580 barn. Majoriteten av hushållen (378) uppger inte några barn. Det här behöver inte betyda att de inte skulle ha haft barn med sig. De familjer som har uppgett att de hade barn, hade i de flesta fall (233) 1-3 barn. En person, som tydligen hade en stor familj med sig var Otto Magnus Wolffelt, som flydde från Arensburg på Ösel, där han hade varit kommandant.

168. Kammarkollegiet till Kungl. Maj:t 3.4.1712, SRA.

Han är ett ganska typiskt exempel på osäkerheten kring barnantalet. År 1713 uppges inga barn alls, följande år fick Wolffelt inget understöd eftersom han igen tillfälligt var intagen i arméns rullor. År 1715 har

Tabell 16. Flyktingar från provinserna 1700–1721 enligt stånd och yrke.

	Antal hushåll	%
Adel	132	20,5
- varav adliga officerare	103	
- ämbetsmän	19	
- övriga	10	
Prästerskap och skolstat	73	11,3
- varav kyrkoherdar	35	
- kaplaner	4	
- skolstaten	18	
- övriga präster	16	
Ofrälse tjänstemän	65	10,1
Borgerskap	114	17,7
- varav rådmän	12	
- köpmän	27	
- hantverkare	35	
- övriga borgare	40	
Ofrälse militärer	166	25,7
- varav officerare	58	
- underbefäl	45	
- civila inom armén	32	
- manskap	31	
Övriga ståndspersoner	8	1,2
Okänd	40	6,2
Allmoge	47	7,3
Totalt	645	100 %

Källa: Aminoff-Winberg, databas.

man antecknat att han hade sju barn, medan barnantalet inte sägs ut explicit vid följande års utdelning. Själv hade Wolffelt inte så här många barn, men man kan anta att han uppgett sina tre döttrar och den äldsta dotterns fyra barn år 1715. Också assessorn från Dorpat, Sebald Constans von Graman, hade en stor familj. Våren 1712 uppges han att hans familj bestod av hustru, sex barn och två pigor eller drängar. I det här fallet stämmer säkert antalet barn. von Graman fick nämligen sam-

manlagt tolv barn och även om flera dog unga tycks sex barn ha räddats över till Sverige.¹⁶⁹

För de flesta, 470 hushåll eller knappt 73 %, har det gått att få reda på en hemort. Jag vågar hävda, att fast det ibland är osäkert om flyktingen avsett sin hemort eller den ort de närmast kom från, de allra flesta ändå uppgett den ort de hade varit bofasta på. Det finns säkert ändå vissa fel i den här statistiken, vilket inte innebär att den inte skulle vara signifikant. Av de vars hemort (se bilaga 2) är känd kom de flesta hushållen från Riga (112), Reval (96), Nyen inklusive Nyenskans (87) och Narva (61). Det är helt naturligt att flyktingarna från de större städerna dominerade. De stora befolkningsskoncentrationerna fanns i städerna och deras flykt har säkert varit mera samordnad och målinriktad, antingen det rörde sig om flyktingar som var hemma i någon av de berörda städerna eller om de hade kommit från någon mindre ort för att söka skydd inom stadens murar. De som bodde på landsbygden drog sig förmodligen snarare tillfälligt undan i skogarna, utan att fly över havet.

Från Östersjöprovinserna flydde i utpräglad grad ståndspersoner och deras vederlikar, över 80 % av flyktingarna hörde till denna kategori. Vår kunskap om flyktingarna bygger visserligen i hög grad på det material flyktingkommissionen efterlämnat och därmed vet vi betydligt mer om dem som kan räknas till ståndspersoner än om dem som hörde till allmogen. Det verkar ändå uppenbart att allmogen inte i lika hög grad, som från Finland, flydde från Ingermanland, Estland och Livland.

Den största gruppen utgjorde de ofrälse militärerna (166 hushåll), adeln inklusive ämbetsmännen (132 hushåll), borgerskapet (114 hushåll) prästerskapet (73 hushåll) och de ofrälse tjänstemännen (65 hushåll) utgjorde självfallet stora grupper. En del av de här grupperna går det att analysera närmare.

Då flykten bland prästerskapet i Finland var massiv och det snarare var ett undantag att alla präster i en församling stannade kvar tycks flykten från Östersjöprovinserna ha varit mera måttlig. Dels valde flera präster i Ingermanland att stanna kvar i sina församlingar, dels tycks flera präster ha deporterats till Ryssland, bl.a. till Kasan och Vologda.¹⁷⁰

I allmänhet sökte sig prästerna i Ingermanland och Estland västerut inom Baltikum innan de såg sig tvungna att segla över till Sverige. Bland de präster som valde att fly var superintendenten Herman Witte och biskopen från Reval Jacob Lang de mest namnkunniga. Förutom de här två återfinns 55 präster i Sverige som kom från Östersjöprovinserna. Den största enskilda gruppen utgjordes av kyrkoherdarna som var tretton, varav fem kom från Ingermanland och sju från Estland, för den

169. Elgenstierna 1925–1936 III, s. 90-91, VIII, s. 833.

170. Erviö 1938, s. 213-214. Efter Karl XII:s död 1718 fick även de sista prästerna återvända hem från den ryska fångenskapen.

siste uppges ingen hemort. Just det här tycks bilda ett mönster. Det är härifrån flyktingarna kommer, med en liten övervikt för prästerna från Ingermanland.

Kriget försvårade möjligheterna för präster och ämbetsmän att tillträda nya tjänster. Johannes Dorsche blev i slutet av 1600-talet kyrkoherde i Oberphalen i distriktet Fellin i Livland. År 1702 tvingades Dorsche på flykt till Reval. Följande år blev han prost i distriktet Dorpat, men p.g.a. kriget tycks han ännu 1706 ha befunnit sig i Reval. Förmodligen har han i samband med stadens fall tagit sig över till Sverige. Han finns med på en förteckning över ämbetsmän, som sommaren 1720 var berättigade att lyfta lön.¹⁷¹

Kyrkoherdarna från Deiglina, Duderhof, Koporien, Moloskovitz och Toksova flydde. Bland flyktingarna fanns bara fyra kaplaner, två av dem kom från Duderhof och en från Nyen. Till gruppen kan ytterligare räknas kaplansänkan Maria Franck från Duderhof. Flera präster omnämns bara under beteckningen präst eller pastor. Av dem vars hemort man känner till kom en från var och en av följande orter: Dorpat, Lois, Pärnu, Reval och Riga samt tre från Nyen.

Också bland lärarna känner man bäst till flykten från Ingermanland. Från området flydde fyra lärare från Nyen, två lärare från Narva och en från Nöteborg. Två av dem var rektorer, nämligen Gabriel Hinnel från Nyen och Petrus Miltopaeus från Narva. Till det svenska väldets skolor hörde också trivialskolan i Narva, skolan i Nyen och pedagogierna i Jama, Koporie och Nöteborg. I Nyen verkade också en tysk skola, vars lärare till en början flydde till Viborg för att sedan fortsätta till Helsingfors. På bägge orterna samlade han sina forna elever omkring sig och fortsatte undervisningen. Också några andra av lärarna från Nyen återfinns i Viborgs stift i början av kriget.¹⁷²

Tre professorer nämligen Laurentius Braun, Christianus Morian och Arnhold Müller uppger att de kom från Pärnu och Reval. Universitetet i Dorpat hade flyttat undan krigets härjningar till Pärnu och att Morian säger sig komma från Reval kan bero på att han sökt sig dit i ett försök att rädda sig och sin familj.

Av flyktingarna från Östersjöprovinserna utgjorde militärer, d.v.s. officerare och underofficerare de största grupperna. Här återfinns de personer som fanns med då de svenska garnisonerna tågade ut ur städerna som ryssarna erövrat. Av officerarna dominerade de adliga officerarna, 103 hushåll. Detta är en sanning med modifikation eftersom det var officersfruarna som var de dominerande. Endast 27 män kan räknas hit, med sig hade dessa 17 hustrur och resten var 63 ensamstående kvinnor. Till detta

171. Väänänen 1987, s. 174; Aminoff-Winberg 1995, s. 118.

172. von Bonsdorff 1891, s. 446-449.

kan läggas 75 personer, som var den huvudansvarigas släktingar och kanske i några fall tjänstefolk. Det framgår inte alltid om det är fråga om kvinnor eller män, släktingar eller eventuellt pigor och drängar. Också de ofrälse officerarna utgjorde en större grupp på 58 hushåll. Men i deras fall var endast nio män huvudansvariga för matlaget.

När man granskar de högre officerarna, både frälse och ofrälse,¹⁷³ var de hushåll som saknade en man helt dominerande. Annat är inte heller att förvänta under brinnande krig där männen, om de ännu var vid liv, antingen var ute med trupperna i kriget eller tillfångatagna. Av de här 91 kvinnorna var de flesta änkor, andra var hustrur vars män satt i fångenskap eller vuxna döttrar till officerare. Männen hade i allmänhet stupat vid slagen i Baltikum och Polen. Många hade tillfångatagits och skulle återvända hem först i början av 1720-talet. Andra hade avlidit i pesten, som speciellt hårt drabbade Baltikum. I Arensburg på Ösel avled fästningens kommandant Johan Appelbom samt familjens 13 barn i pesten 1710. Hans hustru stod med andra ord i ett enda slag helt ensam. Wendela Campenhausen hade tillsammans med sina fyra små barn flytt från Riga. Hennes man kapten Gustaf Snoilsky hade tagits tillfånga vid stadens fall i juli 1710. Han fördes, likt andra fångar, djupt in i Ryssland och återkom först i april 1722.¹⁷⁴

De 36 officerare som med sina hushåll hade flytt till Sverige hade olika bevekelsegrunder då de sökte sig över havet. En del hade under det pågående kriget fått avsked p.g.a. sjukdom. Några var så gamla att de aldrig ryckt ut i det stora nordiska kriget. Sju hade blivit tillfångatagna, framför allt vid Rigas fall, men också vid Dünamündes och Revels fall. De lyckades rymma till Sverige eller blev frigivna mot borgen. En del av officerarna hade av olika orsaker kommit ifrån sitt truppförband och fick ny tjänst i Sverige.

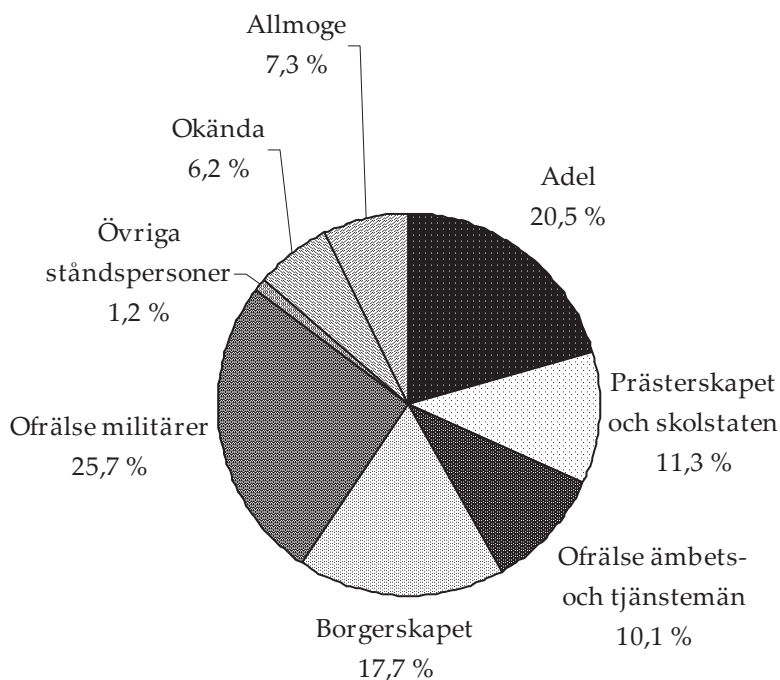
För ämbetsmän på olika nivåer var det naturligt att fly till Sverige. Flere av dem hade sina rötter i Sverige och ville ogärna stanna kvar under en helt främmande herre, även om Karl XII:s uppmaning till flykt inte ännu var aktuell vid det ryska övertaget av Baltikum 1710. Gruppen som bestod av olika slag av tjänstemän var inte speciellt homogen. Man kan ändå särskilja tre grupper – lagmän och assessorer, kanslipersonal samt tulltjänstemän. Den kanslipersonal, som kom från Pommern och Bremen, nämns enbart i en lönelista. De facto framgår det alltså inte att de skulle ha kommit till Sverige, trots att man får förmoda det då den förteckning de nämns i är ett extrakt av 1720 års

173. Källa till de här uppgifterna är framför allt databasen, men också Elgenstiernas stamtavlor för den svenska adeln, Lewenhaupts Karl XII:s officerare samt Åberg 1999, s. 99.

174. De här uppgifterna stämmer förmodligen och därför måste man ställa sig frågande till att parets yngsta son, vilket Elgenstierna uppger, skulle ha fötts år 1712.

stat angående tjänstemän som flytt från Livland och Finland.¹⁷⁵ Eftersom de lyfte lön skulle de följaktligen inte vara berättigade till flyktingunderstöd. Sju av de ämbetsmän som flytt var lagmän eller assessorer, som har uppgett att de flytt från antingen Riga, Reval, Dorpat eller Nyen. Att orterna varierar så kan bero på att hovrätten i Dorpat vid ryssarnas anfall på staden tvingades söka sig till Riga.¹⁷⁶ Där fortsatte den sitt arbete till det oundvikliga slutet. Till gruppen tjänstemän kan ännu räknas en härads-hövding från Jama öster om Narva. Däremot tycks flykten bland de lägre tjänstemännen ha varit betydligt måttfullare än från Finland. Endast en länsman från Pärnu och en häradsskrivare från Ingermanland nämns bland flyktingarna. Den tredje litet större gruppen var kontrollörer och besökare verksamma inom tullväsendet. Också här kom flyktingarna från flera olika orter såsom Riga, Ösel, Pärnu, Reval och Wissmar.

Figur 7. Flyktingar från provinserna under det stora nordiska kriget enligt stånd och yrke.

Källa: Aminoff-Winberg, databas.

Bland borgarna och hantverkarna fanns köpmän, snickare, skomakare, bokbindare och en guldsmed. I den gruppen återfinns endast en borgmästare. Det är Gabriel Hinnel som med fru och barn flytt från Nyen.

175. Aminoff-Winberg 1995, s. 118.

176. von Koskull 1952 b), s. 25.

De få rådmännen kom från Arensburg, Dorpat och Nyen. De flesta borgarna (26 st), som återfunnits i Sverige kom från sistnämnda stad, medan tolv borgare flytt från Reval, fyra från Narva och endast en från Riga. Kan man kanske tänka sig att pesten skördat många offer inom den här kategorin, eller har de valt att stanna i sin hemvana miljö? Å andra sidan kan den här gruppen vara den, som förefaller ganska osynlig, eftersom de enligt flyktingkommissionens direktiv skulle stå utanför understödssystemet.

Vi ser i figur 7 att allmogen i Östersjöprovinserna i mycket ringa grad har flytt. Endast 47 hushåll kan räknas till den här gruppen. Det är fråga om bönder, fiskare, några pigor och andra, t.ex. en dödgrävaränka. De kom framför allt från Nyen (12) och till dem måste väl också räknas änkan som uppgav att hon kom från S:t Petersburg. Från Reval hade åtta hushåll flytt och från Riga sju. De övriga kom från Ingermanland.

Liksom de andra flyktingarna var också de här långväga flyktingarna i Sverige spridda över ett vidsträckt område. Det fanns baltiska flyktingar i praktiskt taget hela Sverige – från Ångermanland i norr till Småland i söder, från Uppland i öster till Västergötland i väster. Det fanns baltiska familjer i Nyköping, Västervik, ute på Värmdö i Stockholms skärgård och ända borta i Göteborg. De flesta baltiska flyktingar slog sig ändå ner i Stockholmstrakten. I huvudstaden återfanns 198 familjer från Östersjöprovinserna.

I Härnösands stift uppehöll sig drygt 40 matlag från Östersjöprovinserna. Nästan hälften av dem, 15 hushåll, kom från Nyen, medan de övriga var hemma från Narva, Riga, och övriga delar av Estland, Ingermanland och Livland. Man frågar sig om de här personerna sjöledes kommit dit eller om de varit tvungna att gå genom praktiskt taget hela Finland?

I Småland vistades 12 personer från Östersjöprovinserna. Bland dem kan nämnas prästänkan Anna Sophia Eggerdes vars man varit pastor i Papendorf tio mil utanför Riga. Änkan befann sig åren 1709–1711 i Åbo stift och fick där flyktingunderstöd. När hon år 1715 bodde i Kalmar stift berättade hon att hon "bortmist all sin egendom och sedan wistatz på åtskillige ställen ..., hafwandes most lemna sin Son som var Student och sin dotter i fiendens händer, samt all sin wackra egendom och der ibland sin Sahl mans Biblioteqia som warit mycket ansenligt och kostbart".¹⁷⁷

I första hand hade flyktingarna från provinserna sökt sig direkt till Sverige. Vid en jämförelse av förteckningar över dem som fått under-

177. Åbo konsistorium till K. Maj:t 13.3.1709, 10.9.1712, SRA; Kalmar domkapitels protokoll 1715, VLA.

stöd i Åbo stift och dem som återfinns i Sverige visar det sig att fler flyktinghushåll (592) tog sig direkt till Sverige jämfört med dem som först sökte sig till Finland (359). Det var alltså vanligare bland flyktingarna från Östersjöprovinserna att segla direkt till Sverige. Förutom prästänkan Eggerdes hade endast en liten grupp, av de flyktingar från Östersjöprovinserna som lyfte understöd i Sverige, tidigare åtnjutit samma förmån i Finland. Det rörde sig om 53 hushåll varav de flesta kom från Narva och Nyen. Av de här hushållen bildade prästerna och skolstaten den största enskilda gruppen med 23 hushåll.

I ett tidigt skede beslöt myndigheterna att flyktingarna inte skulle få lyfta understöd både i Finland och i Sverige. Det kan vara en orsak till att så få flyktingar återfunnits både i Åbo stifts förteckningar och i flyktingkommissionens handlingar. Å andra sidan kan det synas orimligt att förvänta sig att flyktingarna under det utdragna kriget verkligen en längre tid skulle klara sig på de små summor de hade fått i Finland. Efter att Finland blivit ockuperat kan man knappast i praktiken ha haft möjlighet att följa den fastställda principen om att personer skulle få understöd i endast en viss del av landet.

Vi vet att pesten spreds till Finland av flyktingar som kom från Estland. Högst antagligt har det bland de många som dött i pesten funnits en hel del flyktingar. Förmodligen har också många av de baltiska flyktingarna råkat i händerna på ryssarna under deras framryckning västerut. En annan orsak kan ha varit att de som i första hand hade flytt till Finland, drog sig för att bege sig ännu längre bort. Kanske man rentav efter ockupationen av Finland sökte sig till sina gamla hemtrakter.

Östersjöprovinserna berördes ju inte mera av kriget och åtminstone i slutet av kriget förekom det en flyttning från Finland till Baltikum. Bland dem som då sökte sig söderut fanns säkert både balter och finnar. För åren 1712–1716 finns det uppgifter om att omkring hundra finnar hade invandrat till norra Estland. Det finns uppgifter från år 1715 om att farkoster varje vecka ankom till Estland lastade med folk. I det här fallet var det inte bara från sydkusten man emigrerade. Det förekom en förflyttning också från Åbo och Kexholm och till och med så långt ifrån som trakten kring Uleåborg. Förflyttningen över Finska viken fortsatt under krigsåren och nådde sin kulmen 1717–1721 då 160 personer sökte sig till Estland.¹⁷⁸ Vid det här laget hade hela Finland varit ockuperat i flera år. Estland och hela Baltikum var bördigare än Finland och var dessutom efter krig och epidemier rätt glest befolkat. Många hade fått en bättre utkomst där och tydligen funnit sig relativt väl till rätta under ryskt herravälde.

178. Liiv 1937, s. 5; Engman 1983, s. 78; Püvi 1982, s. 223.

V BESLUT – MOTIV

Då vi granskar motiven till att söka sig undan fienden till Sverige bör vi se flykten ur ett inifrånperspektiv. Att fly – hur tänkte och resonerade flyktingarna inför sitt beslut, som inte kan ha varit lätt? Vilka faktorer var det som drev iväg tusentals människor från sina hem under det stora nordiska kriget? Många sökte sig västerut mot en okänd och otrygg framtid, andra kanske hade släktingar i Sverige eller personer de blivit bekanta med under sina handelsresor. De utstod faror och vedermödor under flyktvägen, men ändå drevs de framåt.

Hur tänkte befolkningen i Finland då ryssarna trängde allt längre in i landet? Vi har inte tillgång till deras egna tankar kring detta och vet inte hur de såg på fienden och sin egen situation. Däremot kan vi belysa sådana faktorer som rimligtvis vägde tungt och som hade betydelse då flyktingarna fattade beslutet att lämna sina hem.

Var det rädslan för fienden och om så var fallet hur hade denna oerhörda rädsla uppkommit? Eller rycktes folk med av en allmänt rådande panik? Men kan en panikkänsla drabba människorna i ett så stort område? Mot en allmän panikkänsla talar att man på flera håll i god tid såg till att förbereda sig för en eventuell flykt. Kan det eventuellt ha varit så att för den som en gång flytt fanns det ingen återvändo?

Då svaret ges på de många frågorna är det skäl att undvika överrationaliseringar. När skräcken och fasan är de känslor som ligger överst är besluten snarare känslomässiga än rationella.

1. Havet förenar

För den som står i beredskap att fly undan en skrämmande fiende väntar ofta ett okänt mål. Situationen var ändå annorlunda för många av dem som under det stora nordiska kriget valde att fly över havet till Sverige. Många hade en uppfattning om vad de skulle möta på andra sidan havet. Det här gällde speciellt dem som flydde från Finland och i allra högsta grad dem som kom från Åland samt från den finska västkusten. Kontakter hade under flera sekler knutits mellan den västra och den östra riksdelen. Det var med andra ord inget okänt område man flydde till. Många finska flyktingar hade både släktingar och bekanta i Sverige. Under de handelsresor som skedde mellan kustsocknarna i Finland och den svenska östkusten knöts kontakter som senare under de svåra krigsåren kunde visa sig vara mycket viktiga då det gällde att skapa sig ett nytt liv i huvudstaden och på andra svenska orter. Att fatta beslutet om flykt underlättades av att det var ett välbekant område man sökte sig till.

Sedan senmedeltiden hade framför allt Stockholm, men även andra mellansvenska orter, lockat till sig finsk arbetskraft. Finska lantarbeta-re, torpare och gruvfolk hade sökt sig till bl.a. Uppland, Södermanland,

Närke och Bergslagen. Ett inslag av finnar hade sedan gammalt funnits i Arboga, Enköping, Sigtuna och Uppsala. Många var endast säsongarbetare och tog sig över Ålands hav eller Bottniska viken flera gånger om året i jakt på arbete och en försörjning. De här s.k. vinterliggarna byggde under årens lopp upp ett nätverk av kontakter som säkert kom väl till pass vid senare tillfällen. De områden som låg inom lämplig radie i förhållande till huvudstaden bildade ett ekonomiskt, politiskt och kulturellt centralområde som dominerade hela riket. De sydvästra delarna av Finland hörde till detta kärnområde, med allt vad det innebar av olika slag av kontakter till Sverige. I de centrala delarna av Sverige och Finland var folks levnadsvanor mycket lika varandra, man tänkte i rättsligt hänseende på samma sätt, men också så vardagliga ting som hur man brukade sin jord var den samma. Däremot skilde sig det här kärnområdet från de mera perifera delarna i riket, som låg otillgängligt bortom de stora skogarna. På så sätt låg Uppland närmare Åbo, Nystad och Nådendal än Västergötland eller Västerbotten. Befolkningen i Egentliga Finland kunde känna en större gemenskap med södermanlänningarna än med savolaxare eller karelare. På samma sätt hade väster- och österbottningar ett nära förhållande.¹

För den finska befolkningen hade en flyttning västerut oftast inneburit en förbättring av levnadsvillkoren. På 1600-talet flyttade flera finska frälsemän till den västra riksdelen. Därigenom delades frälset i två grupper bosatta på var sin sida av havet. Den som bodde i de mera centrala delarna av riket, i Mälardalskapen och Östergötland, representerade även den finska grenen på riksdagar och ständermöten. De adelsmän som hade gods i Finland eller som utövade sitt ämbete i den östra riksdelen blev förtrogna med området och de behov man hade där. Därför uppstod något av en konflikt inom ståndet då de som bodde i Sverige kunde påverka besluten gällande Finland utan att egentligen vara insatta i förhållandena där. År 1668 klagade Ernst Johan Creutz d.ä. över det här och framhöll att det var orimligt att de i Sverige boende skulle få rösta och bestämma om finnarnas behov, som de inte kunde förstå eller känna till. Flyttningsrörelsen var ändå inte ensidig. Till Finland flyttade svenska adelsmän, ämbetsmän, universitetslärare, studenter och officerare. Man kan säga att där Sverige främst lockade till sig arbetsfolk var det ståndspersoner som sökte sig till Finland.²

Vid 1700-talets början hade Stockholm ett betydande finskt inslag. Man räknar med att ca 3 000, eller 4 %, av invånarna i huvudstaden egentligen var finnar. I Stockholm bodde därmed, med undantag för

1. Tarkiainen 1990, s. 15; Englund 2000, s. 395.

2. Tarkiainen 1990, s. 16, 33; Englund 2000, s. 396; Villstrand 1993, s. 132, 195.

Åbo, fler i Finland födda än i någon annan stad. Det här betydde att flyktingarna i många fall hade någon de kunde ty sig till då de kom till huvudstaden. På Södermalm där det bodde speciellt mycket finnar var det finska inslaget större än t.ex. befolkningen i de finska småstäderna Uleåborg, Vasa och Helsingfors. Wolmar Bergh, som har studerat den finska kolonin i Stockholm i slutet av 1600-talet, beskriver hur finnarna i många fall bodde hopträngda i små kåkar på Södermalm. Där bodde grovarbetare såsom åkare, notfiskare, sjömän, timmermän, järnbärare och sillpackare.³

Också österbottningar sökte sig redan tidigt till säsongarbete i Sverige. Den här traditionen hade speciellt starka rötter i de österbottniska centralbygderna nära kusten i landskapets södra del. Arbetsvandringar företogs från Närpes, Korsholm, Lillkyro och Storkyro, men även från socknar i norr såsom Ijo och Kemi. Kulturkretsen som omfattade de östra delarna av Sverige, kusterna kring Bottenviken och sydvästra Finland var mycket homogen. Det innebar att anpassningsproblemen inte var stora, något som förmodligen även gällde i början av 1700-talet och för flyktingarna från de här områdena.⁴

Att man från Österbotten flitigt seglade till Stockholm visar följande statistik från seglingssäsongen 1700. Då hade 20 skutor från Vasa seglat till Stockholm, liksom 14 från Nykarleby, 33 från Gamlakarleby, 38 från Kristinestad och 23 från Jakobstad.⁵ Handelsförbindelserna var viktiga då nätverk byggdes upp, men det fanns även andra former av kontakter. Åbo akademi hade ända sedan grundandet 1640 dragit till sig studenter från Sverige och då speciellt från Småland, varifrån tillströmningen fram till stora ofreden var kontinuerlig och relativt stor. Studenter kom också från t.ex. Linköpings, Strängnäs och Västerås stift.⁶ De kontakter som knutits vid Åbo akademi kan vara en delförklaring till varför vi finner flyktingar både överraskande långt söderut i Sverige och förvånansvärt långt in i landet.

Kontaktytorna mellan Sverige och Finland hade vuxit under hela 1600-talet. Man hade till och med från myndigheternas sida sett sig tvungen att försöka stävja den flyttning som förekom. År 1693 gavs en förordning som förbjöd flyttning från Finland och Åland för tjänstefolk, d.v.s. "drängar, pigor och annat löst folk" om man inte hade giltigt pass utfärdat av landshövdingen. Orsaken var att så många unga och arbetsföra hade trotsat tidigare passtvang och flyttat till framför allt Sverige, men också till Reval och Livland.⁷

3. Tarkiainen 1987, s. 75, 84.

4. Tarkiainen 1990, s. 19, 57-58.

5. Jern 1980, s. 93.

6. Strömberg 1996, s. 70-71.

7. Villstrand 1989, s. 26; Tarkiainen 1987, s. 82.

De täta kontakterna till trots förekom det tidvis bland svenskarna en avog inställning till finnarna. I Stockholm gav Ridderholmsförsamlingens präst Johannes Vultejus i en skrivelse från år 1687 sin syn på de finnar som deltog i de finska gudstjänsterna i hans kyrka. Han hävdade att finnarnas gudstjänster ofta drog ut på tiden så att den svenska församlingen fick vänta på sin tur ute på kyrkogården. När man äntligen fick komma in i kyrkan stank den av de föregående besökarna. Finnarna spred omkring sig en odör av tobak, tjära och sill och eftersom de ofta var fulla av ohyra kröp det i kyrkbänkarna efter dem. Enligt Vultejus smutsade de även ner kyrkan och lämnade efter sig spottloskor, tuggtobak och andra orenligheter. Vultejus menade dock att många av gudstjänstdeltagarna var resande och främlingar som inte brydde sig om den finska prästens förmaningar om ett gott uppträdande. En orsak till den negativa inställningen var att Ridderholmskyrkan allt mera hade kommit att bli kungafamiljens och högadelns begravningskyrka. I en sådan ansågs de fattiga finnarna inte höra hemma. Men liknande negativa inställningar förekom även i andra församlingar. När den finska prästen skulle jordfästa församlingens avlidna på Katarina kyrkogård fick han inte använda kyrkan för likpredikan utan måste ty sig till den intilliggande skolstugan.⁸ Denna oginhet mot de finska församlingsmedlemmarna berodde knappast på att de var finnar. Snarare avspeglar de här känslorna helt enkelt stockholmarnas nedlåtande attityd till dem som inte var infödda stadsbor, men också mot dem som ansågs utgöra fattigfolket i staden.

Det faktum att det existerade en homogen kulturkrets som inbegrep Västerbotten och Österbotten, östra Sverige och västra Finland gjorde att det inte uppstod speciellt stora anpassningsproblem då flyktingarna från de finska kustsocknarna och kuststäderna kom till Sverige. Annorlunda kan det ha varit för dem som kom från det finska inlandet till Stockholm eller de svenska östkustsocknarna. Mycket svårare måste anpassningen ha varit för dem som kom från Östersjöprovinserna och som inte var svenskfödda, vilket många trots allt var. Vi finner inte många konkreta bevis på att anpassningen var svår, men det är uppenbart att så måste ha varit fallet för många. I mars 1710 vände sig Catharina Andersdotter till kungen med en vädjan om hjälp. Hon hade flytt från Livland där hennes föräldrar blivit innebrända och hon själv lyckats undkomma i nattmörkret. I Sverige hade hon svårt att försörja sig, speciellt då hon inte kunde något annat språk än "livländska". När finnarna i allmänhet p.g.a. likheter i samhällssyn och traditioner hade möjligheter att assimilera sig i Sverige var situationen sannolikt en annan för flyktingarna från Östersjöprovinserna.⁹

8. Tarkiainen 1990, s. 77-78; Svanberg & Tydén 1992, s. 138-139.

9. Tarkiainen 1990, s. 19, Catharina Andersdotter till K.Maj:t 27.3.1710, Skrivelser till K. Maj:t 1133:11 ser. I 32, SRA.

De olika former av nätverk som har skildrats här d.v.s. handelskontakter, politiska kontakter och arbetskontakter hade en stor betydelse när kriget bröt ut och man började söka sig västerut i ett sökande efter tryggheten. De finskspråkiga flyktingarna tycks ha sökt sig samman och man höll t.ex. gudstjänst på finska. Några uppgifter om att de baltiska flyktingarna skulle ha gjort det samma har jag inte funnit.

2. Fiendebilden – krigspropaganda eller sanning?

Bilden av fienden i Europa tycks under flera sekel mycket långt ha varit den samma, trots att själva objektet byttes ut beroende på det geografiska läget eller den aktuella politiska situationen. För att den statliga propagandan skulle nå ut till befolkningen använde sig den svenska statsmakten av kyrkan. Prästens roll blev central när han i predikstolen läste upp de senaste böndagsplakaten. Under början av 1700-talet var ryssen en bekant fiende för invånarna i det svenska väldet. En skicklig statspropaganda hade under decennier, ja även längre än så, byggt upp bilden av rikets fiende. I de fall den statliga propagandan visade sig stämma överens med verkligheten förstärktes den i människors sinnen. Man hade en bestämd uppfattning om hur ryssarna uppförde sig och vad man kunde vänta sig om det gick så illa att man faktiskt blev angripen av fienden.

a. Propaganda: Gud vare med er

Under århundraden utgjorde krig, pest och svält de största faromomenten i Europa. Oftast gick de här fasorna hand i hand, det ena följde på det andra. Alla hörn av kontinenten drabbades av härar som härjande tågade fram och åter. De här tre farorna bildade hörnpelarna i den skräckbild som målades upp av myndigheterna. Det här var de straff Gud sände över de syndiga människorna.

Bilden av en yttre fiende var central för självförståelsen i samhället. I Europa hade redan tidigt den naturliga och allt överskuggande fienden varit de otrogna som bekämpades genom flera korståg. Även efter att det Heliga Landet slutgiltigt gått förlorat 1291, levde tanken på nya korståg mot framför allt turkarna kvar vid de europeiska hoven. Speciellt i den riddarlitteratur som skrevs och lästes på 1500- och 1600-talen fanns de medeltida korsriddaridealen kvar. I Danmark kunde adelsmän som straff för begångna brott ännu i slutet av 1500-talet sändas till Ungern för att där bekämpa turkarna. Under de resor som unga adelsmän, som ett led i sin utbildning, företog genom Europa besökte de Ungern och speciellt gränsen mot det Ottomanska riket i akt och mening att få en glimt av den fruktade fienden.¹⁰

10. Møller Jensen 2004, s. 6, 8.

Danskarna kunde på hemmaplan följa med kriget i Ungern och Österrike genom de flygblad, s.k. Türkenbüchlein som spreds i Europa. Flera av dem trycktes i Köpenhamn på 1590-talet. De pamfletter som utmålade turkarnas övergrepp på speciellt kvinnor och barn var skrivna på vers och kunde sjungas till populära melodier.¹¹

Jomfruer oc Møer oc deylige Quinde
Lod hand i Staden skammeligen
Saa skaar hand aff dennom Spenner oc Bryst
Der de vaare jammerlig slagen oc kryst

Frucsommelig Quinder som der mon være
Deris arme Liff lod hand opskaere
Oc tog deris Foster om Hender oc Been
Oc slet dem sønder til Vegge oc Steen

Också i Sverige nämndes det ottomanska riket ofta som en potentiell fiende. I bönedagsplakat och tacksägelseböner skildrades under senare hälften av 1600-talet hotet från de kristnas gemensamma arvfien, turken. Som en blodtörstig och grym flodvåg skulle turkarna svepa fram över Västeuropa och översvämma kristenheten.¹² Polariseringen öst-väst har mycket gamla anor. Redan då det antika Grekland stred mot perserna uppstod uppfattningen att väst stod för det bekanta, det som kunde gå under beteckningen "vi". Öst däremot representerade det barbariska, hedendom, slaveri och stagnation.¹³

Fienden beskrevs genom seklerna på samma stereotypa sätt, men turkarna hade fått stiga åt sidan till förmån för ryssarna som i detta nordvästliga hörn av Europa utgjorde det reella hotet. I samband med den ryska belägringen av Riga 1656 beskrevs fienden ensidigt – den var omänsklig, grym, tyrannisk och barbarisk.¹⁴ Misstron mellan det ryska väldet och övriga Europa var ömsesidig. Den ryska säkerhetspolitikens mest centrala doktrin var att Ryssland var omgivna av fiender. De såg med misstänksamhet på t.ex. de katolska polackerna, som ansågs vara avfallingar. Ännu lägre hade de protestantiska svenskarna sjunkit. De hörde till samma kategori som de otrogna turkarna och kunde ses som avfallingarnas avfallingar.¹⁵

Bilden av Ryssland var i Sverige långt den samma från 1500-talet fram till 1700-talet. För att förena folket, som tyngdes av krigets alla pålagor, hade myndigheterna skapat en bild av fienden som manade

11. Møller Jensen 2004, s. 8-9.

12. Forssberg 2005, s. 92; Villstrand 2005, s. 30.

13. Wunsch 2003, s. 275.

14. Forssberg 2005, s. 195-196.

15. Juselius-Rosse 2007, s. 86.

till kamp. För att väcka känslor av avsky och hat inför en verklig, eller inbillad, fiende spelar propagandan på tidigare fördomar och rädslor. Då myndigheter manar fram en bild av en yttre eller inre fiende ligger det alltid i bakgrunden egna intressen. Genom agitation och mobilisering styrs folk mot önskat håll. Fiendebilden kan också sägas spegla det samhälle den växer fram i.¹⁶

Den bild man i Sverige hade av ryssarna i början av 1700-talet hade under århundraden skickligt och medvetet byggts upp av statsmakten. Ett av de viktigaste inslagen i propaganda är att "demonisera" fienden med hjälp av stereotyper. Fienden representerar alltid något negativt. Han är hotfull och aggressiv och strävar efter att förstöra det egna folkets välmående och efter att förtrycka det. Fienden sprider omkring sig död och förintelse, medan det egna landet står för det goda; rättfärdighet, fred, lag och moral. Propaganda kan naturligtvis också vara sanningsenlig och "god", men framför allt användes den just för att skildra fienden i de grällaste färger. För staten var information en maktresurs, som den kunde använda efter eget förgottfinnande. Staten hade övertaget gentemot invånarna, som hade små eller inga möjligheter att kontrollera om informationen var sann.¹⁷

Under stormaktstiden hade grundbudskapet om fienden hela tiden varit det samma. Endast fokuseringen var en annan under 1600-talet än under det stora nordiska kriget. Först var det katolikerna, sedan det ottomanska riket, som knappast någonsin utgjort ett direkt hot mot Sverige, och slutligen Ryssland som utpekades som den stora fienden. Eftersom krig och fred var en gudomlig angelägenhet ansåg man att fienden konstant var ond och alltid ville Sverige ont. Den drevs inte av någon politisk agenda, utan av direkt illvilja. Eftersom fienden inte hade ett rationellt mål kunde man inte heller förhandla med den.¹⁸ För de statliga myndigheterna var det önskvärt att ha en reell yttre fiende. Man ansåg att en tydlig fiendebild stärkte det egna rikets sammanhållning, vilket står i bjärt kontrast med statsmaktens inställning till de egna svaga och dåligt underhållna befästningarna i östra Finland.

Idag flödar informationen över oss i en så strid ström att det ofta kan vara svårt att skilja agnarna från vetet. Informationen blir ogripbar och ohanterlig, den egentliga sanningen kan lätt bli fördold för oss, som ändå anses leva i en upplyst tid. När det stora nordiska kriget bröt ut var det endast ett fåtal som kunde läsa och skriva. Informationen var trögflytande och i främsta rummet avsedd för myndigheterna. Staten hade tillgång till de två viktigaste medierna – kyrkan och länsförvaltningen. Den enskilda människan fick sin information vid söndagens

16. Wunsch 2003, s. 264, 275.

17. Forssberg 2005, s. 31-32, 200; Wunsch 2003, s. 264.

18. Forssberg 2005, s. 287-288.

predikan, då prästen läste upp nya bestämmelser och förordningar, vid tinget eller vid rådstugornas sammankomster i städerna. Undersåtarna kunde genom flera kanaler kommunicera med överheten. Däremot var möjligheterna begränsade för befolkningen att kommunicera med varandra, speciellt om avståndet var långt. Berättelser, skvaller och rykten var allmångods för var och en. Under oroliga tider florerade rykten vilket förorsakade en ökad nervositet och ångslan i samhället. Ryktes-spridning som kunde förorsaka upprorsstämningar eller som kunde anses hota landets säkerhet kunde leda till dödsstraff. Men rykten är svåra att ta död på och liksom alltid löpte rykten snabbare än den officiella informationen, vilket ledde till att det var svårt att skilja rykten från egentliga fakta. Rykten understryker i allmänhet brutaliteten i begångna våldsdåd och framhäver därmed den moraliska skillnaden mellan det goda och det onda, i detta fall det svenska samhället och den ryska fienden.¹⁹

Propagandan kunde ha som syfte att stärka den egna stridsmoralen. Från mitten av 1500-talet har vi berättelser om hur ryssarna inte bara var mycket brutala mot civilbefolkningen utan hur de också behandlade sina krigsfångar omilt. Det hette att fångarna behandlades så obarmhärtigt att en ärlig karl hellre skulle vara död än behandlas så jämmerligt och bli så illa plågad. Det här utnyttjades i den svenska propagandan. Myndigheterna antog att om de egna soldaterna fick kännedom om vad som väntade dem som fångar skulle de slåss så mycket bättre.²⁰ Samtidigt gällde det för myndigheterna att balansera så att den information som spreds till allmänheten inte enbart förorsakade panik eller födde missmod hos åhörarna utan också gjorde dem villiga att bidra till krigsansträngningarna.²¹

Anna Maria Forssberg utgår från att krigspropaganda även bedrevs i fredstid. Det fanns en långsiktig propaganda som i första hand skulle förklara krigets existens. Avsändaren, i det här fallet staten, ville få befolkningen att omfatta vissa föreställningar om krigets natur och om deras egen roll i händelse av krig. Överheten hade ett behov av att legitimera sin hantering av de kriser som kriget gav upphov till. När det stora nordiska kriget bröt ut inleddes genast en mer kortsiktig kyrklig propaganda. Kungen tog omedelbart initiativet i sin hand och domkapitlen fick motta en ström av skrivelser med direktiv om vilka budskap som skulle förmedlas till befolkningen i det svenska väldet.²²

Kyrkolagen från år 1686 kodifierade gällande praxis som innebar en skyldighet för prästerna att läsa Kunglig Majestäts kungörelser i pre-

19. Einonen 2003, s. 281, 284; Forssberg 2005, s. 283.

20. GVR XXV, s. 473.

21. Forssberg 2005, s. 201; Nordin 2000, s. 163.

22. Forssberg 2005, s. 74-75; Linde 2000, s. 69.

dikstolen. Ingen fick lämna kyrkan innan gudstjänsten avslutades med att välsignelsen lästes. Eftersom kungörelserna lästes upp innan välsignelsen innebar det att alla var tvungna att sitta kvar och lyssna. Av stor propagandistisk betydelse var bön- och tacksägelsedagarna. Vid böndagarna skulle hela befolkningen tillsammans bekänna sina synder och vädja till Gud att han inte skulle bestraffa undersåtarna genom att över dem sända de gudomliga straffen – krig, pest och hungersnöd. K. Maj:t kunde också i böndagsplakat ge information av olika slag. Därigenom fungerade de som ett viktigt språkrör för myndigheterna.²³

När kriget blev en del av vardagen trycktes böneformuläret i kyrkohandboken om för att anpassas till det nya politiska läget. De fyra årliga böndagarna kompletterades med tacksägelsedagar som hölls i anledning av vunna segrar. Det här var en gammal tradition och sedan medeltiden hade dylika tacksägelsedagar för seger eller fred allmänt firats runtom i Europa. Allt efter som åren gick lades ytterligare faste-, bot- och böndagar till de redan existerande.²⁴

Forsberg frågar sig hur årtal av lyssnande i kyrkorna, detta pågick redan under 1600-talet, hade påverkat åhörarnas egen bild av fienden. Man kan anta att åhörarna inte förblev helt oberörda av de hot och den fiendebild, som ständigt målades upp. Ericsson tar också upp frågan om hur den propaganda som utövades från predikstolen påverkade åhörarna. Han förmodar att prästernas återkommande hänvändelser till det syndiga folket måste ha varit ångestsskapande.²⁵ Hur stor betydelse kungörelserna hade för att en fiendebild skulle växa fram hos åhörarna har inte undersökts för den här aktuella perioden. Det kan i alla fall konstateras att statsmakten under en lång tidsperiod investerade i den här formen av propaganda som m.a.o. måste ha fyllt sin uppgift.

Samtidigt som kyrkan hade ett viktigt propagandistiskt uppdrag upplevde prästerna att de världsliga kungörelserna gjorde intrång på andaktsövningarna under gudstjänsterna. De opponerade sig, utan framgång, mot den rådande situationen. Det gick inte att avvika från kyrkolagens bestämmelser om att kyrkoherden var skyldig att varje söndag förkunna överhetens påbud efter predikans slut.²⁶

Kungörelsernas primära funktion var att legitimera statsmaktens påbud och befallningar. Under krigstider var den direkta kanalen från, i det här fallet rådet, till befolkningen extra viktig. Prästerna spelade i det här fallet en central roll och deras insats var oumbärlig för myndigheterna. Vem annan kunde med säkerhet nå undersåtarna och för dem

23. Reuterswärd, s. 55, s. 122; Forsberg 2005, s. 58, 60, 284.

24. Linde 2000, s. 69; Forsberg 2005, s. 60.

25. Forsberg 2005, s. 200.

26. Linde 2000, s. 71.

poängtera att de av kärlek till kung och överhet även i fortsättningen måtte fullgöra sina skyldigheter till kronan? I ett rike där all makt koncentrerades till en person, i detta fall Karl XII, hade rådet tidvis svårigheter att upprätthålla sin auktoritet såväl mot byråkratin, som gentemot undersåtarna. Därför framhölls från predikstolen att de kungliga råden under kungens frånvaro åtnjöt odelat stöd av den allsmäktiga Guden.²⁷

Kungörelser av olika slag fungerade som en nyhetsförmedling där prästerna t.ex. läste upp hur det gick i kriget och enskilda slag. För att befolkningen skulle få en uppfattning om hur det gick i kriget var böndagsplakat och tacksägelsedagarnas relationer centrala. Någon helhetsbild gav de knappast, men den lilla världen som kanske bara bestod av den egna socknen växte i och med att man i samband med gudstjänsten fick höra om okända främmande orter. För att skapa en känsla av närvaro för de hemmavarande redovisades noga i fältslagsrapporterna för de deltagande regementena. I kyrkan fick kyrkobesökarna höra om den tyranniska och omänskliga ryssen, om kosacker, kalmucker och tatarer. Under det stora nordiska kriget hade många av åhörarna i kyrkorna runt om i det svenska väldet en egen handgriplig erfarenhet av fienden. Också många fjärran orter kom närmare under kyrkbesöken. Det började med Narva och efter det kunde man följa med hur Karl XII segrade vid flera slag ända tills det ödesdigra namnet Poltava spreds från mun till mun.²⁸

Framgång i kriget visade att Gud var på Sveriges sida, något som var speciellt viktigt då man beaktar att krig och elände ansågs vara ett Guds straff. Negativa nyheter, t.ex. i form av motgångar på slagfältet förteg myndigheterna vanligtvis eller alternativt överdrevs de ryska styrkornas storlek kraftigt. Man framhöll gärna att fiendens förluster trots allt hade varit betydligt större än de svenska.²⁹

I takt med att de militära motgångarna blev allt fler accentuerades vikten av en effektiv propaganda från myndigheternas sida. Kronan kunde förtiga eller fördröja viktig information, och det som inte gick att dölja kunde offentliggöras i för kronan förmånliga ordalag. Efter nederlaget vid Poltava talade man i 1710 års böndagsplakat generaliserande om ett "ansenligt nederlag".³⁰

Den ibland censurerade och inexakta informationen ledde till att rykten kom i svang. Något som myndigheterna trots motåtgärder inte lyckades förhindra. Speciellt viktigt framstod det för rådet att motverka alla rykten om konungens död. Det här framstår extra tydligt då rådet i

27. Reuterswärd 2001, s. 290; Linde 2000, s. 69-70.

28. Forssberg 2005, s. 200; Nordin 2000, s. 156.

29. Forssberg 2005, s. 199, 196; Nordin 2000, s. 148.

30. Reuterswärd 2001, s. 266.

anledning av slaget vid Poltava lät sända ut en skrivelse till domkapitlen. I skrivelsen ägnades nederlaget endast en förströdd uppmärksamhet, medan konungens räddning fick desto mera utrymme. Det var av central betydelse för rådet att motverka alla falska rykten om kungens död. När rådet senare nåddes av nyheten att Karl XII åter var på väg hem sändes brev genast ut till domkapitlen med den stora nyheten. Man hoppades att kungens återkomst skulle uppmuntra befolkningen till plikt och trohet mot överheten. Självfallet hölls tacksägelsegudstjänster i rikets alla kyrkor när kungen åter nådde svensk mark, d.v.s. Stralsund.³¹

Det finns andra exempel på hur myndigheterna styrde den information som delgavs befolkningen. När ryssarna 1710 angrep Finland nämndes detta bara i indirekta ordalag och tycks inte ha lett till samma panik som danskarnas landstigning i Skåne eller de ryska härjningarna på den svenska östkusten. År 1711 utfärdade rådet ett böndagsplakat om situationen i Östersjöprovinserna. Där nämns endast i svepande ordalag att området gått förlorat. Som en viktig orsak till varför man lidit ett nederlag angavs pesten, som gjort att man inte hade kunnat försvara sig framgångsrikt. Den som hade råd och möjlighet kunde läsa Posttidningar där också nederlag, däribland Poltava, beskrevs mera frispråkigt. Men man kunde inte förvänta sig att den oupplysta allmänheten kunde förstå de riktiga sammanhangen och därför var det bättre att den fick endast en begränsad mängd information.³²

b. Bilden av den ryska fienden: "Qwinnor i stycken de sleto"

Både i Sverige och ute i Europa såg man med rädsla och skepsis på det moskovitiska väldets expansion. Som fiende tycks ryssarna ha ansetts grymmare än mången annan. Strävan efter en förstärkt och utvidgad makt tycks ha fått fotfäste i Ryssland när Moskva underkuvade Novgorod år 1478. Redan då försökte Moskva under Ivan III nå Östersjön. Drömmen om en hamn vid Östersjön fick tsaren att planera ett angrepp på Livland. I början av 1490-talet grundlade Ivan III Ivangorod som på den östra sidan av gränsfloden mellan Estland och Ryssland utgjorde ett hot mot Narva. De många skärmytslingarna vid gränsen följdes av att ryssarna år 1501 gick in i Livland och besatte trakterna kring Dorpat, Viru- och Järvamaa samt Marienburg. Adeln som hade forskansat sig i sina borgar fann sig till sin fasa vara tysta vittnen till de ryska härjningarna bland allmogen. Framför allt tatarernas grymheter mot de kristna bönderna väckte adelns avsky.³³

Grymheter av olika slag hörde till krigets vardag. Man dräpte, rövade och brände, men i Västeuropa var det inte vanligt att man skändade

31. Linde 2000, s. 69-70.

32. Nordin 2000, s. 149-150.

33. Tarkiainen 1986, s. 16-20.

kyrkor. Men nu hade man drabbats av en fiende som bekände sig till en annan tro. Propagandan var snabb att utnyttja de ryska våldsdåden till sina egna syften. Det väckte i Europa stor uppmärksamhet när pamfletten "Eynne Schonnes Hysthorie van vunderlyken gescheffthen der heren tho lyfflanth myth den Rüssen unde Tartaren" utkom 1508. I den beskrevs hur de ryska trupperna rövade bort föremål ur kyrkor, förstört altaren och använt den heliga oljan till att smörja remmar och seltyg. Att kvinnor i krig blev våldtagna förekom även på annat håll, men inte att de korsfästes på hemdörren. Propaganda där man lyfte fram angreppen mot den egna "rätta" tron var användbar då det gällde att få folket att resa sig mot fienden. I det här sammanhanget gällde det att samla in pengar till förmån för de livländska krigsansträngningarna. Projektet avbröts dock i och med freden mellan Livland och Ryssland 1509. Förmodligen hade de blodiga skildringarna lämnat efter sig en uppfattning om att ryssarna var osedvanligt grymma och ogudaktiga.³⁴

Den bild man i det svenska väldet målade upp av ryssarna grundade sig framför allt på centraleuropeiska källor vilka hade omformats för de egna behoven. I t.ex. Polen jämfördes ryssarna med turkarna och Sigismund II ansåg att de moskovitiska tsarerna var fiender till alla friheter under himlen.³⁵

I svenska källor kan man från Gustav Vasas tid finna beskrivningar av hur de våldsbenägna ryssarna drog fram i Finland år 1556. Enligt ett brev till prästerskapet och gemene man i Hälsingland hade ryssarna i Finland slitit sönder spädbarn, bränt dem eller kastat dem i väggen samt dräpt kvinnor i barnsäng. Med andra ord hade ingen förskonats där ryssarna dragit fram.³⁶

Från Österbotten finns det vittnesmål från 1500-talet om hur till exempel kyrkor och präster brändes. Under Karl X Gustav:s ryska krig 1656-58 väcktes rädslan för ryssarna åter till liv. När ryska trupper anföll Finland i juni 1656 befann sig huvuddelen av de finska trupperna i Östersjöprovinserna. Till landets försvar lyckades man skrapa ihop en trupp bestående av bönder och borgare från Viborg, som vid Rautus kyrka lyckades slå en rysk styrka. I slutet av juni nåddes österbottningarna av budet om att ryssarna fallit in i Ingermanland och Savolax. Där hade de trängt in i städer och förstört omkringliggande byar. Nu såg situationen hotande ut för Österbotten, där det inte fanns någon armé. Hauptmännen i både Korsholms och Karleborgs grevskap rapporterade om den spända stämningen som rådde bland invånarna och

34. Tarkiainen 1986, s. 31-32. Under Karl X Gustavs krig förekom det att svenskar vandaliserade kyrkor och plundrade kloster, dräpte präster och jagade munkar på flykten. Något som mycket upprörde katolikerna. Englund 2000, s. 339-340.

35. Juselius-Rosse 2007, s. 86.

36. GVR XXVI, s. 116.

som på vissa ställen närmade sig panik. Vid månadsskiftet juni-juli uppstod ett rykte om att fienden trängt in i Pedersöre utmarker. De här ryktena fick snabbt luft under vingarna och snart hette det att ryssarna hade anfallit Kajana friherrskap och t.o.m. byar i utkanten av Kalajoki. Ryssarna hade, enligt hörsägen, bränt hus i Saarijärvi. Efterhand som ryktena växte i omfång spred sig panikstämningen, vilket ledde till att landshövding Johan Graan planerade att låta transportera kvinnor och egendom ut ur landskapet till tryggare orter. Vart visste man inte, men att möta ett folk av tyranner och barbarer var tydligen långt värre än en osäker tillvaro på främmande ort. De här planerna avspeglade sig genast i de rykten som florerade bland befolkningen. Nu hette det att ryska farkoster rörde sig på havet i akt och mening att spionera på vart kvinnor och barn samt lösöre fördes. Småningom kom det lugnande besked från de områden som sades ha drabbats av de ryska härjningarna. Det visade sig att största delen av ryktena bara hade varit löst prat och uppförstorade historier.³⁷

Trots reseförbud hade ett stort antal österbottningar flytt, bland annat sjuttio Kyroforsbor, till Sverige. Enligt Graan var situationen den samma från Lappfjärd upp till Jakobstad. Någon egentlig uppfattning om hur många som verkligen flydde till Sverige har vi inte. Det förefaller som om en hel del av dem som tog sig över hörde till den grupp av österbottningar som regelbundet sökte sig till Sverige i jakt på arbete.³⁸

Ovanstående visar att det ca femtio år före det stora nordiska kriget förekom en rädsla för de angripande ryssarna som följdes av en flykt från framför allt Österbotten till Sverige. De upplevelser man då hade haft hade säkert levt kvar i berättartraditionerna när fienden igen blev en reell fara. Berättartraditioner är i sammanhanget viktiga då fiendens negativa sidor underbyggs och lever vidare från generation till generation i berättelser och myter. Genom att ta upp för tiden aktuella teman får myten den största genomslagskraften. Genom upprepningar kan man påvisa det typiska för fiendens beteende. När den begår ett våldsdåd bekräftar detta endast de förväntningar man hela tiden haft på, i detta fall, ryssens beteende.³⁹ De ovannämnda skräckskildringarna är beskrivningar som vi kan finna från flera århundraden. Beskrivningarna av fienden, i det här fallet ryssarna, blev allt mer stereotypa fram till år 1809, då den konkreta erfarenheten av ryssarna som människor av kött och blod fördunklade sagans bild.⁴⁰

Den ryska expansionen och det tryck den utgjorde på Baltikum framstod som ett hot för Sverige allt från det Östersjöprovinserna kom

37. Luukko 1945, s. 499-501.

38. Sarajas 1982, s. 76-77; Luukko 1945, s. 501-502 .

39. Wunsch 2003, s. 270.

40. Herranen 1979, s. 34.

under svenskt herravälde. När det stora nordiska kriget bröt ut fanns det bland invånarna en grogrund för en allmän panik och en rädsla att råka i händerna på ryssarna. Att sprida skräck för fienden, ibland nog så välgrundad, i det egna lägret var en del av krigspropagandan, som utnyttjades av svenskarna. Det var inte enbart frågan om ren krigspropaganda utan även en del av den ideologiska propaganda de svenska myndigheterna förde. Som exempel på detta kan en av de hyllningsdikter som skrevs i anledning av Karl XII: s seger i Narva nämnas. I den beskrivs ryssarna som "grymma ulvar och björn, som drakar och örn".

För att citera en vers:

"Dhe drogo där drängerna huden utaf,
Och Qwinnor i Stycken de sletto,
At Waggan och blef de Nyföddes Graf.
Dhe skonte ey fast än dhe greto
Ey Qwinna ell' Barn
Ey Kyrkkia ell' Qwarn"

De grymheter som beskrivs i ovanstående vers har i allmänhet förknipats just med det stora nordiska kriget och stora ofreden. I den inhemska propagandan användes typiska schablonbilder. Typiskt för svensken var att han hade mannamod samt stödde religiös och samhällelig frihet. Om svenskarna sades att de var "ärlige män" som talar svenska. De stred dessutom med Gud på sin sida och efter segern vid Narva fanns det inget skäl att mer frukta ryssen.⁴¹

Enligt de regentförsäkringar som avlades av varje svensk tillträdande kung sedan Gustav II Adolf var kungens främsta uppgift att försvara den kristna tron. Den religiösa kulturen som gjorde världen begriplig genomsyrade vid den här tiden människornas liv. I stormaktstidens samhälle var religionen navet som allt cirklade kring. En enhetlig tro bevarade samhället från att störta ner i ett kaos.⁴² Det kan vara svårt att i vårt moderna, sekulariserade samhälle förstå hur viktig religionen var och hur central den egna tron var. Att ryssarna bekände sig till en annan tro gjorde dem än mer skräckinjagande.

Margus Laidre konstaterar att striderna på slagfälten i Östeuropa i allmänhet var brutalare än i Västeuropa för att man allmänt ansåg fienden "omänsklig" och att han dessutom inte stred på ett "ärligt" sätt. Vid slaget vid Narva visade svenskarna ingen hänsyn mot en

41. Tarkiainen 1986, s. 218-220; Forssberg 1998, s. 124, 143. Versen ingår i eposet Om Gudz nådige hielp För Wår Stoormächstige och Allernådigste Konung CARL den XII. I Sverige. Emoot dess trolöse Granne TZAR PETER i Moscou Erhåldne VICTORIA... och är skriven av borgaren från Uleåborg Jacob Holmsteen. Nordin 2000, s. 432.

42. Villstrand 2005, s. 28-29.

fiende som inte hörde till de rättrogna och slog ihjäl även de fiender som slängt sina vapen, vilket då stred mot allmän kutym. Den stora och till synes övernaturliga svenska segern vid Narva fick inte bara en militär betydelse utan utnyttjades också av propagandistiska skäl och jämfördes i Europa med turkarnas belägring av Wien 1683. Även där segrade slutligen de kristna rättrogna över de otrogna. Segern vid Narva utgjorde ett utmärkt tillfälle för att genom sägner stärka den egna identiteten och förstärka känslan av oövervinnelighet hos svenskar. ⁴³ Den känslan skulle senare leda den svenska armén i fördärvet.

Vårt medvetande om ofreden har präglats av de skräckhistorier som bl.a. professorn vid Åbo akademi Laurentius Tammelin berättar i två små uppsatser i 1717 och 1718 års almanackor. Berättelserna påverkade inte direkt flykten eftersom de publicerades först när läget började stabilisera sig i Finland. Däremot förstärkte och bekräftade de säkert flyktingarnas uppfattning om de ryska truppernas framfart. I sina framställningar som Tammelin skrev i ett försökt att försvara framför allt prästernas flykt beskriver han hur det ännu klingar i öronen av det "ropande och klagande, suckande och pustande, som på vägarna och i stugorna hördes, gamla och sjuka släpades på slädar ... små daggjande barn, wrålade wid sina mödrars bröst ... hafwande hustrur födde barn i skogarna, hos alla människjor war en jämmer, consternation, fruktan och bäfwan öfwer alt".

Han berättar vidare bland annat om hur ryssarna med rör drack sina fienders blod och om hur de skar tungan av folk. Tammelin beskriver i 1717 års almanacka hur pastorn i Järvisaari i Ingermanland år 1701 blev gripen av ryssarna och levande begravd så att endast huvudet stack upp ovan jorden. Munnen blev "upristad med en knif alt intill öronen, och tungan utskuren". Klockaren i samma socken blev korsfäst på kyrkdörren och därpå piskad. ⁴⁴

I ett aktstycke som skrevs som ett försvar av prästernas flykt berättas hur kalmucker på den "Rigiska sijdan" sprängt ådrorna på en präst, då han inte haft något av värde att ge dem, och därefter hade de druckit upp hans blod. Förmodligen bygger detta dock på Tammelins skrifter. Liknande historier finns upptecknade på olika håll i Sverige och Finland. ⁴⁵

Man kan anta att en stor del av de historier, som är i omlopp under krig och ofärd är överdrivna och otillförlitliga. Exempel på skräckfyllda vandringshistorier finns det från många andra krig. Under revolten i Ukraina på 1640-talet spred sig rykten om massakrer och övergrepp

43. Laidre 1996, s. 160, 177.

44. Hagelstam 1898, s. 438-439. Det var förmodligen frågan om kaplanen Theodorus Johannis som kom till Järvisaari 1687 och som antagligen mördades av ryssarna 1701. Väänänen 1987, s. 285.

45. Herranen 1979, s. 33; Simolin 1912, s. 255.

över hela landet. Det berättades att rebellerna sprättade upp människor och sydde in levande katter i deras magar, spädbarn rostades som smågrisar över öppen eld osv. Historierna verkade vid närmare eftertanke vara osannolika, men inför risken att råka ut för fienden hade ingen tid och möjlighet att stanna upp och tänka efter eller att ägna sig åt källkritik. Sant var i alla fall att de som inte lyckades fly blev angripna och tusentals mördades, kvinnor våldtogs, barn rövades bort för att ges till ukrainska familjer där de i bästa fall uppfostrades tillsammans med de egna barnen, men sannolikare oftast utnyttjades som arbetskraft.⁴⁶

Historierna om den onda fienden kunde vandra från land till land och oftast är det omöjligt att hitta ursprunget till en berättelse. Något bevisvärde har de här historierna egentligen inte. Under det stora nordiska kriget kunde historier om ryssarna bygga på någon enskild händelse i någon del av landet, vissa landsändar var ju betydligt mer utsatta än andra, och har sedan, allt medan historien vuxit i omfång och brutalitet, spritts över hela landet. Till de mest spridda historierna hör de om barn som spetsats på gårdsgårdsstörar och kvinnor som fått brösten bortskurna. Liknande historier är inte ovanliga under krigstider. Från Karl X Gustavs krig berättas hur alla som talade tyska och alla som inte var katoliker dödades då den storpolska staden Wielun intogs av upprorsmän. Kvinnor fick brösten eller öronen avskurna, protestantiska präster torterades och små barn slogs ihjäl. Berättelsen känns igen från det stora nordiska kriget.⁴⁷

Det typiska för de myter som skildrade fienden var att de beskrev övergrepp på det, som varje svensk önskade skydda och värna, kvinnor och barn samt det egna modersmålet, men framför allt den egna kristna tron. Både Tammelin och Gamlakarlebyprästen Jakob Falander berättade om hur ryssarna med någon trolldryck förvillade sina fångar så att de tydligen glömde både sitt modersmål och sin kristendoms-kunskap. Det är möjligt att de med sin berättelse egentligen avsåg en omvändelse till den ortodoxa tron som flertalet fångar, framför allt barnen tvingades till.⁴⁸

Skildringar av ryssar som skändade kvinnor och barn och angrep präster gjorde fienden än mer hatad och fruktad. De berättelser som vid den här tiden trycktes där ryssarnas brutalitet lyftes fram skiljde sig dock från flyktingarnas egna berättelser i samband med att de beskrev sin situation för t.ex. präster i svenska församlingar. Flyktingarna berättade nog om misshandel och med förkärlek tycks ryssarna ha använt sig av eld då de misshandlade och torterade sina offer. Folk blev slagna och sönderbråkade och kvinnor blev säkert våldtagna fast man inte

46. Englund 2000, s. 26-27.

47. Tarkiainen 1986, s. 305, 307; Englund 2000, s. 345-346.

48. Nordmann 1887, s. 16. Se Vilks 2006, s. 109-110.

talade öppet om det.⁴⁹ Att ryssarna skulle ha varit extra grymma mot barn framgår inte. Många barn rövades bort, men några barn som spetsats på störar kan flyktingarna inte berätta om.

Det främmande och okända har alltid betraktats med misstänksamhet. Ett tydligt främlingskap existerade mellan ryssarna och de västeuropeiska folken. Till stor del berodde det på att ryssarna hade levat rätt isolerade från Västeuropa och därför var okända och avvikande i andras ögon. Så som Johan Malm, senare adlad Ehrenmalm, säger i det verk han skrev under fångenskapen i Moskva 1710–12: "de hade andra seder, en annan tro, klädde sig och uppträdde annorlunda". I Västeuropa ansåg man de förhållandevis okända ryssarna vara barbariska. Det framkommer bland annat i beskrivningar från de två långa resor Peter I med följe gjorde i Västeuropa, den första resa en rysk tsar gjort på 600 år.⁵⁰

I Finland kan man finna en skillnad mellan de vandringshistorier som fick spridning i Svenskfinland och de cirkulerade i de finskspråkiga trakterna av landet. I de sistnämnda områdena belastades ryssarna inte lika ensidigt med olika grymheter. Lika ofta var det karelare eller "fiender" i en mera obestämd form som var inkräktarna. Ju närmare man kommer den finska östgränsen, desto mer nyanserad tycks synen på ryssarna ha varit. De som oftare kom i kontakt med ryssarna och då inte sällan under fredliga förhållanden, hade en annan syn på grannen i öst.⁵¹ Detta är inte heller överraskande, då man beaktar de långvariga handelsförbindelser som förekommit över gränsen.

Också bland prästerskapet fanns det män, som i viss mån närmat sig de grekisk-ortodoxa och som hade en viss förståelse för dem. Kari Tarkiainen nämner som exempel superintendenten över Ingermanland Nicolaus Bergius (1658–1706) samt biskopen i Viborg åren 1681–1696 Petrus Bång (1633–1696). Bergius hade i sin ungdom studerat i flera västeuropeiska länder och även kommit i nära kontakt med pietismen. När han tillträdde sin post i Narva 1701 inledde han omedelbart studier i både ryska, finska och estniska. Bergius intresse för ryskan berodde, förutom hans intresse för den ryska kulturen på, att han ansåg att den okunskap om Ryssland och de missuppfattningar som cirkulerade i väst berodde på just språkförbistring. Också Petrus Bång hade studerat i Tyskland och senare varit superintendent i Narva. Han hade visat ett

49. Cederberg J.A. 1889, s. 87. Våldtäktsfallen nämns endast i samband med att kvinnorna i Sverige fött oäkta barn vilket ledde till att övergreppet uppenbarades för omgivningen.

50. Tarkiainen 1986, s. 277, se Massie 1987. Lars Johan Malm föddes i Viborg 1688 som son till krigskommissarien Lars Malm och Helena Lilligren. Han blev student i Åbo 1703 och tillfångatagen vid Viborgs fall 1710. Redan 1713 återvände han från fångenskapen.

51. Herranen 1979, s. 34.

stort frisinne i sitt förhållande till den ortodoxa tron, vilket var något helt nytt i förhållandet till religionen hos grannen i öster.⁵²

Den folkliga skräck för ryssarna, som fått fäste i Finland, spred sig över Ålands hav till Sverige i samband med tsar Peters attacker mot den svenska kusten år 1719. Anfallet ledde till att stora delar av den svenska ostkusten ödelades, både norr och söder om Stockholm. Enligt Tarkiainen kan den rysskräck, som då spred sig i Sverige, jämföras med den panikartade fasa som fick sin spridning i Livland på 1500-talet under de ryska krigen där. De skräckhistorier som spreds under den här tiden hade också som funktion att öka den finska befolkningens lydnad och högaktning inför ockupanterna. Sett med ryska ögon hade de här vandringshistorierna en positiv verkan då de oftast berättade om flykt och underkastelse. Det är det kvästa folket, som kommer till tals i de här historierna. Att man skulle sätta sig till motvärn ansågs inte överhuvudtaget möjligt.⁵³

3. Motivet – panik eller andra orsaker

Ända sedan krigsutbrottet hade kronan genom kontinuerliga bön- och tacksägelsedagar samt vid uppläsningar av böndagsplakat i kyrkorna påverkat befolkningens uppfattning om den ryska fienden. Befolkningen hade genom propagandan och de rykten som surrade överallt bildat sig en förhandsuppfattning om vad det skulle innebära om och när ryssarna kom till den egna hemorten. Det här ledde till en osäkerhet hos befolkningen som stärktes av oroande rykten om att ryssarna närmade sig. Ett sådant rykte uppstod i Uleåborg redan på vårvintern 1700. Också i Viborg låg paniken på lur. En söndag sommaren 1703 nåddes menigheten i kyrkan av ett rykte om att ryssarna var i antågande. Nöteborg hade fallit några månader tidigare vilket ledde till att befolkningen nu greps av ångest.⁵⁴

När myndigheterna började packa ihop sina arkiv för en överflyttning till Sverige försökte de hemlighålla det. Avsikten med hemlighetsmakeriet var att undvika panik och en allmänt uppgiven stämning bland invånarna. Just detta måste ha gjort stadsborna misstänksamma. Oron ökade ytterligare då flyktingar från Ingermanland kunde berätta om ryska illdåd. Propagandan hade gjort sin verkan vilket ledde till att befolkningen drog sig undan de fientliga trupperna.

Myndigheterna inledde sina förberedelser till flykt på grund av Karl XII:s befallning. Man kan fråga sig om befallningen var den direkta orsaken till den stora flykten bland t.ex. allmogen. Befallningen påverkade säkert ämbetsmannens inställning, de var direkt underställda

52. Tarkiainen 1986, s. 237-248.

53. Tarkiainen 1986, s. 294.

54. Virkkunen 1953, s. 605; Ruuth 1974, s. 402.

konungen och deras plikt var att lyda honom. Om till exempel prästerskapet och de vanliga undersåtarna, borgare och bönder, utan uppmaning eventuellt i högre grad hade stannat kvar vet vi inte.

Hur nervös stämningen var visar händelsen vid vintertinget 1710 i Borgå och Mäntsälä härad där allmogen flydde i panik då ett rykte spred sig om att ryssarna närmade sig.⁵⁵ När de svenska trupperna retirerade förbi socknen visste man att fienden snart var där. Då var det inte många som stannade kvar för att invänta den. På många håll tycks ett allmänt kaos ha uppstått när ryssarna kom och många kastade vad de hade för handen och flydde i panik. Andra hade, uppenbarligen av ekonomiska orsaker, förberett sig i god tid för att i Sverige kunna fortsätta sin verksamhet.

Rykten som florerade om våldsgärningar var ett motiv till flykten, men flykten kunde också ha helt praktiska orsaker. För till exempel många familjer i Ingermanland och Kexholms län var det omöjligt att stanna kvar eftersom de hade lierat sig med svenskarna under de stormiga åren i början av 1600-talet, då Sverige till slut erövrade bl.a. Ingermanland. Det var frågan om t.ex. arrendatorer på olika kronogods, tjänstemän o.s.v. Men också de ryska familjer som under de oroliga åren i början av 1600-talet valt att övergå till den svenska sidan hade allt skäl att nu söka sig västerut. Den ingermanländska överklassen såg med rädsla fram emot att ryska adelsmän skulle ta över godsen. Den oro som uppstod inom det ledande svenskorienterade skiktet spred sig som ringar på vattnet. De som tjänat svenskarna kunde förmodligen räkna med repressalier då ryssarna återerövrade området.

Under 1710-talet framhölls det flera gånger och i olika källor att det var av kärlek till konungen och fosterlandet, som befolkningen i Finland hade flytt. Dåvarande landshövdingen i Västerbotten, Anders Erik Ramsay, tog upp den här aspekten och framhöll att befolkningen sökt skydd i Sverige och övergett all sin egendom just på grund av sin trohet till Karl XII. Också flyktingkommissionen betonade att det inte var av skräck för fienden man flydde, utan mer av undersåtlig vördnad inför konungen.⁵⁶ Det här hörde till det dåtida språkbruket, men passar även väl in i liturgin vid pågående krigshandlingar. Det är möjligt att plikt känslan inför konungens påbud genomsyrade även andra än ämbetsmännen men frågan är om inte den rädsla man kände inför fienden var större.

En viktig orsak till flykten i Baltikum kan den pestepidemi som grasserade 1710 ha varit. För dem som hade möjlighet därtill var det en naturlig reaktion att vilja fly orter som drabbats av pest. Det kan ha

55. Mäntylä 1994, s. 213.

56. B[ergman] 1892, s. 260; Deputerade till Kungl. Maj:t 10.5.1715, Deputerades arkiv, ÅK 449, SRA.

varit en mycket starkt bidragande motiv till flykten från Baltikum, bl.a. från Riga och Reval, som svårt drabbades av pesten. Eftersom pesten och den ryska erövringen gick hand i hand och tidsmässigt sammanföll är det svårt att säga vilkendera orsaken som varit den mer pådrivande. Det fanns i Sverige personer som kommit från Helsingfors under pesttiden, d.v.s. innan ryssarna hotade staden. Skall dessa anses vara egentliga flyktingar? De hade inte flytt undan ryssarna, men det förblir oklart varför de tagit sig över till Stockholm redan 1710. Det behöver ju inte heller ha varit pesten som låg bakom beslutet till flykten. Kanske det bara är frågan om folk som var på jakt efter arbete?

Ekonomiska svårigheter kan också ha varit pådrivande motiv då folk sökte sig västerut. När ryssarna angrep Pärnu förlorade bl.a. löjtnant Anders Hartmans familj hela sin egendom. Hartman tog sig tillsammans med ett regemente över till Malmö, medan hans hustru flydde till Helsingfors där hon levde med sitt barn i stor fattigdom. Eftersom hon inte kunde försörja sig i den lilla staden tog hon sig över till Stockholm senast 1712 då hon första gången tilldelades ett flyktingunderstöd.⁵⁷

I Finland blev det fysiskt omöjligt att stanna kvar i svårt härjade områden framför allt i de städer som brändes, t.ex. Borgå och Helsingfors. Man kan därför anta att det flydde fler från brända än från bevarade städer. Det här är ett antagande som det inte har gått att verifiera. Om man ändå antar att befolkningen i de brända städerna i högre grad lämnade sina hem än invånarna i de städer som kom lindrigare undan har förmodligen många valt att flytta ut till närliggande socknar och inte sökt sig ända till Sverige.

I norra Österbotten upplevde man under stora ofredens första år svåra nödår. Värst var det åren 1714–1718. Redan innan läget hade blivit verkligt svårt begav sig omkring 150 personer från sina hem i Pudasjärvi. De här flydde inte undan ryssarna utan undan en annan fiende, som kunde vara lika skrämmande – svälten.⁵⁸ Just hungern, som drabbade t.ex. befolkningen i östra Finland under 1700-talets första decennium var ett viktigt och pådrivande motiv då stora människoskador satte sig i rörelse. För att inte svälta ihjäl var man tvungen att söka sig till mera välbeställda trakter.⁵⁹

Den som valde att i panik fly ut i skogen när ryssarna närmade sig var ofta tvungen att fortsätta längre bort eftersom ryssarna bestraffade dem som på detta sätt flydde. Tsar Peter hade gett en befallning om att de som hade flytt skulle förlora sin egendom som ryssarna sålunda lade beslag på. Flyktingars hus brändes också ofta ner. Ännu så sent som sommaren 1717 lät greve Gustaf Douglas sända ut en proklama-

57. Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA.

58. Rytkönen 1978, s. 34, Halila 1984, s. 66.

59. Vilkuna 2005, s. 35; Lybecker till K. Maj:t 4.3.1710, landshövdingens skrivelser, SRA.

tion, som var avsedd att läsas upp i alla kyrkor, där han vädjade till befolkningen att inte söka sig till skogs då ryska trupper rörde sig i trakten. De var inte ute efter att åsamka någon skada eller röva bort folk. De som trots allt valde att fly och som ertappades skulle betraktas som överlöpare. De skulle straffas genom att förlora sin egendom.⁶⁰

På Åland och i Österbotten uppstod en massiv bondeflykt där räds- lan för fienden var intimt sammankopplad med de anfallande trupper- nas aggressivitet. Just bonden borde ju ha varit bunden till sin mark och snarast valt att för någon tid dra sig undan i ödemarken. Båda område- na var viktiga ur militärstrategisk synvinkel och förhärjades därför av ryssarna. Här har incitamentet till flykt m.a.o. varit en aggressiv fiende, som inte drog sig för att bränna och misshandla. Skräcken för fienden var ett pådrivande motiv, men samtidigt inverkade närheten till Sverige positivt. På Åland fanns sedan gammalt en nära kontakt med den svenska östkusten, det kan alltså ha varit tämligen lätt att fly till välkända trakter. Tillgången på farkoster av olika slag underlättade också i krigets inledningsfas flykten därifrån.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att motiven till flykten under det stora nordiska kriget var flera och varierade beroende på område. I de östra delarna av Finland sökte man sig västerut p.g.a. missväxt och åtföljande svält. I Baltikum, men också i Finland drevs man bort från sin hemort p.g.a. pesten. Det är dock sannolikt att många av dem som var försvagade av svält eller som rörde sig i de pestdrabba- de områdena aldrig nådde Sverige.

I Baltikum och framför allt i Ingermanland hade man orsak att söka sig västerut p.g.a. politiska skäl. Det var för ryska adelsmän komprometterande att de, under de oroliga åren på 1600-talet, hade vänt Ryss- land ryggen och gått över till den svenska sidan.

Det viktigaste motivet till den omfattande flykten från Finland låg i den rädsla man kände för ryssarna. Den var väl underbyggd av den statliga propagandan och eldades på av de rykten om ryska grymheter som svepte över landet. När befolkningen såg hur ämbetsverk och prästgårdar tömdes för att arkiv och egendomar för att skeppas över till Sverige greps gemene man av skräck och var en och en strävade efter att rädda sig undan fienden.

Karl XII:s befallning om att befolkningen skulle dra sig bakom den egna armén fick mera långtgående följder än vad kanske avsikten ursprungligen var. På de orter där ryssarna passerade utan större blodspillan sökte sig befolkningen tillbaka hem. Men där fienden svepte över huggande och förhärjande flydde man för livet. Därför ser man

60. FKHS 1898, protokoll s. 57-58; Raseborg häradsting 20.2.1722, s. 13, ES 1893, Mustasaari häradsting 8.10.1722, s. 832, 637, ES 2095, FRA; Koskimies 1960, s. 665.

att en stor del av flyktingarna var från Österbotten, området som drabbades så hårt.

Även om det fanns de som hade planerat att tillfälligt dra sig undan, när fienden dök upp på den egna hemorten, verkar det ändå som om många skulle ha svepts med i flyktingströmmen p.g.a. en plötslig panikkänsla snarare än efter en god planering. Uppenbart är att man på många håll gav sig iväg hals över huvud när larmet gick om att ryssarna var i antågande. Under krig och katastrofer är människan snarare benägen att tro de onda ryktena än att förlita sig på att allt går väl. Under stora ofreden var folket demoraliserat dels på grund av de åtgärder myndigheterna vidtog för att söka sig till tryggheten i väster, dels på grund av arméns reträtt. Skräck och fasa spred sig över de områden där de ryska trupperna rörde sig. Det är lätt att föreställa sig att man i panik fortsatte vägen framåt då fienden närmade sig.

VI FLYKTINGHJÄLPEN

I två längre uppsatser från år 1970 och 1971 har Karin Snellman behandlat flyktingkommissionernas verksamhet. Följande kapitel bygger rätt långt på hennes arbete. För att få en helhets bild av hur hjälpen byggdes upp är det skäl att här ingående också skildra flyktingkommissionerna. Snellman har bedömt flyktingfrågan ur de centrala svenska myndigheternas synvinkel. Hennes ambition var att se hur man organisatoriskt kunde bemästra de många flyktingarna och hur pass effektivt flyktingkommissionen arbetade. Däremot konstaterade Snellman att en dokumenterad utredning av problemet i hela dess vidd, där man också skulle behandla frågan ur de enskilda flyktingarnas och olika flyktinggrupper synvinkel skulle bli alltför omfattande. Inte heller var det för Snellman möjligt att göra en generell flyktinginventering. Den revolution som har ägt rum inom informationsteknologin sedan 1970-talet har varit enorm och av central betydelse för den här avhandlingen. Utan databasen skulle det inte vara möjligt att analysera flyktinghjälpen så detaljerat som jag kommer att göra i detta avsnitt.

1. Myndigheternas inställning

Ända sedan kriget bröt ut år 1700 måste situationen på många sätt ha varit besvärlig för rådsherrarna. Deras kung drog ut i ett krig som från början fördes långt från huvudstaden och på den vägen försvann han. Därefter styrde kungen riket per korrespondens. En korrespondens som varken var smidig eller snabb. Postgången mellan Karl XII och rådet tog månader, antingen kungen befann sig med armén på sina långa marscher genom Europa eller i Bender. Dröjsmål var oundvikliga och rådet tvingades antingen på egen hand fatta beslut, som kungen senare rev upp, eller tålmodigt vänta på besked från Karl XII. Rådet rapporterade med jämna mellanrum till kungen om situationen i riket. Säkert önskade rådet en snar fred och kanske det var en av orsakerna till att rapporterna var tendensiösa och dagsläget ofta skildrades i dystra toner. År 1710 kunde rådet berätta om pesten som härjande svepte över riket, om de outhärdligt stora utgifter som drabbade staten, om missväxten, om fiendens härjningar, om handelns upphörande som följde på allt detta och hur det här i sista hand ledde till ett allmänt försvagat tillstånd i riket. På senhösten beskrev man hur allmogen var så tyngd av allt elände att många hellre ville dö än leva vidare i sitt svåra elände.

De följande åren ljusnade situationen inte alls. Rådet hade svårt att täcka underskottet i statskassan, den militära situationen var katastrofal och folket var hårt pressat av olika slag av bördor. Rådsherrarna höjde därför ett varningens finger och påpekade att det fanns tendenser till olydnad bland allmogen. Det svåra ekonomiska läget ledde till att

också ståndsamhället var i gungning. Ämbetsmännen hade svårt att reda sig p.g.a. att deras löner inte kunde utbetalas regelbundet. Adeln bestod mest av fattiga änkor och små barn, eftersom männen antingen stupat, satt fångna i Ryssland eller på annat sätt var engagerade i kriget.¹ Mitt i allt det här eländet skulle tusentals flyktingar omhändertagas.

Det finns skäl att framhålla att det utdragna kriget blev kostsamt för högadeln och därmed också för rådsherrarna. Det fanns med andra ord tungt vägande orsaker för dem att betona de svårigheter kriget medförde. Rådsmedlemmarna var knappast heller opåverkade av den anda som rådde i samhället, d.v.s. uppfattningen att krigets bördor var orimligt tunga att bära år efter år.²

Redan innan Karl XII hade gett sin order om att befolkningen skulle dra sig bakom den egna armén hade frågan om flyktingar och framför allt de som valde att stanna kvar i Finland och Baltikum varit uppe till behandling i rådet. År 1705 framhöll rådet i en skrivelse till kungen att man inte kunde stämpla dem som stannat kvar i de ockuperade delarna av Baltikum som förrädare. De hade enligt rådet mot sin vilja blivit kvar och suckade och längtade efter sin befrielse. Man får av detta det intrycket att stadsbefolkningen hade blivit tagen på säng av den snabba ryska framryckningen, vilket säkert i viss mån stämde. Överrumplade tvingades de nu stanna kvar, trots att de enligt rådets mening borde ha försökt fly för att inte riskera att bli anklagade för förräderi.³ Den situation de nu oförskyllt befann sig i kunde uppenbarligen leda till att stadsborna skulle bli hårt behandlade av sin kung, ty rådets brev kan närmast betraktas som ett försvar av deras handlingsätt.

Trots att rådsherrarna, enligt ovannämnda brev, i ett tidigt skede var medvetna om att befolkningen kunde antas fly undan kriget var man inte alls förberedd på den flykttväg som skulle drabba centrala delar av det svenska väldet. Innan Viborg föll och innan hela Finland därmed var hotat ville rådet hindra de flyktingar som från söder och öster sökt sig till Finland att ta sig vidare västerut till Sverige. Man ville inte att ytterligare flyktingar skulle söka sig till framför allt Stockholm. Trots att situationen var katastrofal i Östersjöprovinserna och att de östligaste socknarna i Finland redan var förlorade reagerade rådet inte på något som helst sätt. Inga ansträngningar vidtogs för att underlätta befolkningens flykt. Tvärtom hade många kustbor fått se sina båtar och farkoster bli beslagtagna av armén.

Eftersom kriget slukade en stor del av statskassan och man inga andra statliga medel hade att tilldela flyktingarna gav man befallning

-
1. Ericsson 2002, s. 35-36. De facto fanns det inga allvarliga försök till uppror bland allmogen, trots att befolkningen fick bära tunga krigsbördor. Se bl.a. Linde 2000.
 2. Kujala 2001, s. 275.
 3. HH III, s. 183.

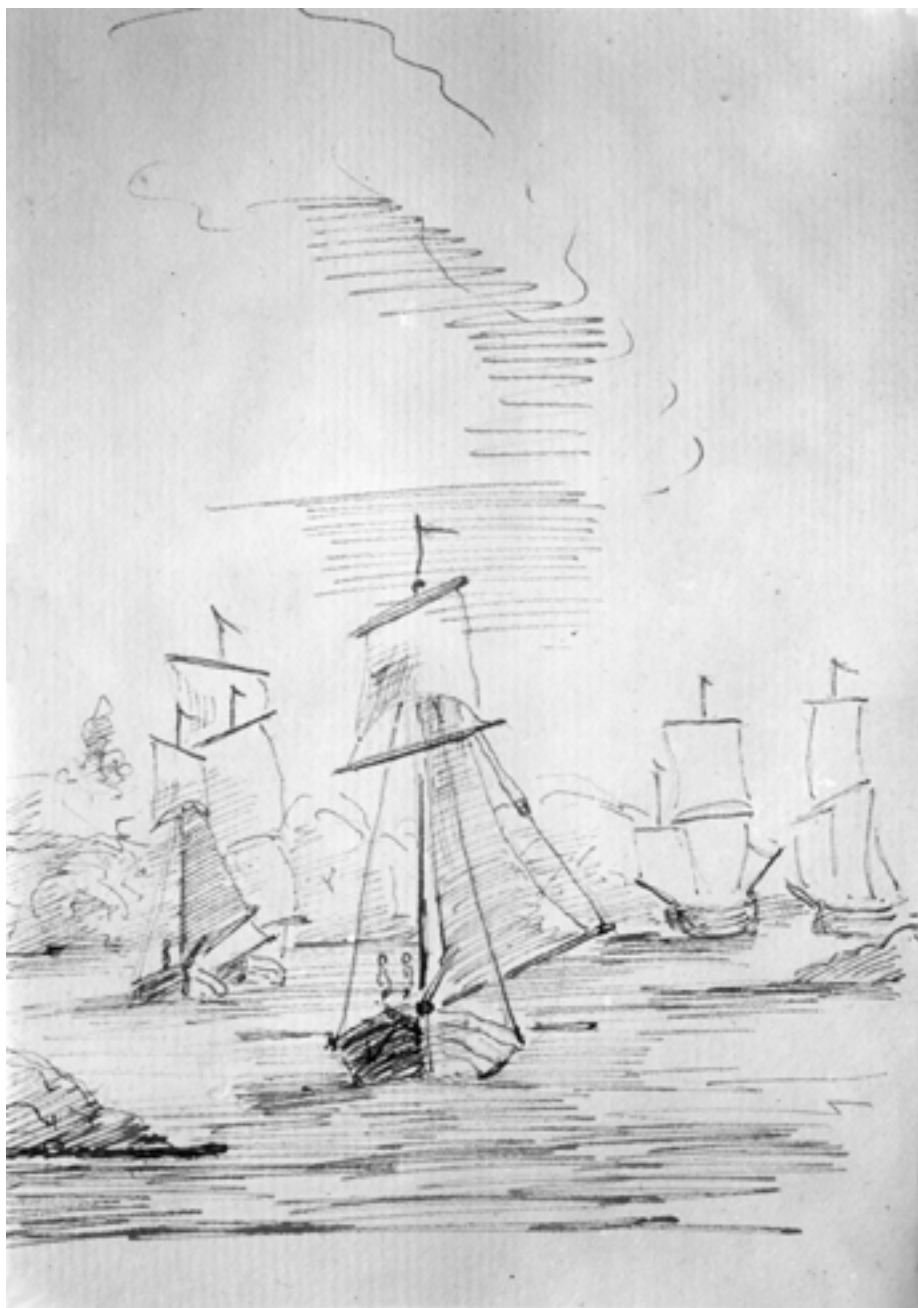
om kollektinsamlingar till de hjälpbehövandes förmån. Här var det visserligen frågan om frivilliga bidrag och var och en kunde ge vad den förmådde, men det sög i alla fall ytterligare resurser ur den befolkning, som redan i flera år fått bära krigets tunga börda. Men å andra sidan måste man konstatera att om man för flyktingarna reserverat medel ur statskassan hade befolkningen ändå i sista hand fått stå för att pengarna faktiskt fanns att tillgå.

I vissa kretsar ansåg man till och med att frivilliga bidrag gav bättre resultat än tvångsinsamlingar. Frivilliga gåvor kunde ses som ett uttryck för patriotism och en uppslutning bakom den kungliga politiken. Under krigsåren krävdes allas insats och förmögna undersåtar kunde utsättas för rätt hårda påtryckningar för att de skulle lämna extra bidrag. Den som ställde sig motsträvig till frivilliga bidrag placerades i en moraliskt underlägsen position. Karl XII framhöll själv att var och en skulle bidra till krigsbördorna efter sin egen förmåga.⁴

Att rådsmedlemmarna förhöll sig så passiva till flyktingarna och reagerade så trögt på Karl XII:s flyktorder kan bero på att de dels var överhopade med problem av olika slag, dels inte visste hur de skulle tackla det nya problemet. De praktiska frågorna berörde i allra högsta grad rådet medan kungen befann sig långt borta i Bender. Rådet måste också till en början ha haft svårt att överblicka antalet flyktingar som strömmade in österifrån.

Från Åland har vi ett exempel på att myndigheterna, senare när stora delar av det svenska riket var ockuperat och flykten redan var ett faktum, ändå gjorde något för att få över en del av den finska befolkningen till den svenska rikshalvan. Det var visserligen landshövdingen för Åbo och Björneborgs län, Johan Stiernstedt, som tog initiativet. Han föreslog för rådet i maj 1715, att man med några fartyg skulle hämta till Sverige den befolkning som av olika orsaker inte tidigare hade flytt. Det var framför allt fråga om gamla och sjuka, som hade svårt att reda sig själva. Stiernstedt skaffade fram fem farkoster för sin räddningsoperation. Den 19 maj kunde han rapportera att tre fartyg återkommit med 144 personer ombord. Det var en blandad skara av män och kvinnor, äldre och yngre. Flera av dem hade blivit misshandlade av fienden, de hade piskats eller bränts. Andra hade fått köldskador då de tvingats hålla sig gömda i skogarna. Usla och utfattiga var de och oförmögna att kunna försörja sig själva ens genom tiggande. En av dem som deltog i räddningsoperationen var Olof Eriksson som var hemma i Jomala, men som i maj 1715 var bosatt på Söder i Stockholm. Han hämtade på sin skuta 46 personer från Jomala samt från Saltvik och Sund sammanlagt 25 personer. De mest medfarna av de räddade fördes till ett sjukläger i Rörstrand, idag beläget inom Stockholms stads gränser. Området hade

4. Ericsson 2002, s. 267, 269.

Våren och försommaren 1715 genomfördes en räddningsaktion där ca. 200 ålänningar hämtades över till Sverige. Tuschteckning ur en anteckningsbok förd av okänd. Museiverket.

varit ett kronogods och skulle enligt ett kungligt beslut av år 1698 upplåtas för att man där skulle anlägga någon lämplig manufaktur. Efter krigsutbrottet lades planerna på is och Rörstrand kom i stället att användas som fångläger, där ryska, danska, sachsiska och polska fångar förvarades.⁵ Men uppenbarligen kunde delar av området också användas för de sjuka flyktingarna.

I Rörstrand underhölls sjuklingarna med hopsamlade kollektmedel tills de hade blivit friska eller tills man av annan orsak sände bort dem. Många var i så dåligt skick att man kan anta att en del av dem helt enkelt varit socknarnas fattighjon, som nu blivit räddade. Enligt Stiernstedt hade många som var i eländigt skick blivit kvar på Åland. Eftersom de inte kunde ta sig över till Sverige på egen hand hade flera personer anmält sitt intresse för att med olika fartyg hämta över dem till tryggheten. I början av juni år 1715 intogs på Rörstrand ytterligare tjugosex ålänningar och senare samma sommar hämtade länsmanen i Hammarland, Carl Sparf, över sex sjuklingar. Bland dem som intogs redan i juni fanns Markus Göstasson med hustrun Valborg Ersdotter hemma från Finström. De blev intagna i lägret den 1 juni och avvisades tillsammans med flera andra, som fältskären inte ansåg sig kunna hjälpa, den 22 samma månad. Carin Hindersdotter, en bondhustru från Saltvik, hade av ryssarna blivit illa bränd på ryggen. Hon ansågs kurerad den 22 augusti och avvisades då. Maria Carlsdotter från Finström var bara 9 år, men hade redan upplevt alltför mycket av krigets fasor. Hon hade hämtats över den 7 juli i Sparfs räddningsaktion. Det uppges att bägge hennes ben var "affrusne", synbarligen skulle hennes vistelse i lägret bli lång.⁶ Uppgiften om sjuklägret är intressant. Uppgifter om liknande läger förekommer redan tidigare, då man vintern 1710 ställde i ordning baracker för de fattiga, bl.a. flyktingar, i Stockholm. Det är även tänkbart att liknande läger fanns på andra håll längs kusten för att ombesörja vården av sjuka och eventuellt förhindra en spridning av smittosamma farsoter. Intressant är också att myndigheterna aktivt gick in för att hämta folk över från Finland till Sverige. Detta är något som inte finns verifierat på annat håll.

2. Organiserandet av flyktinghjälpen

a. Den första flyktingvågen 1700–1711

I århundraden hade fattigvården i hög grad vilat på lokalsamhället det vill säga församlingen eller den enskilda socknen. Därom stadgades i

5. Stiernstedt till Kungl. Majt. 19.5.1715, landshövdingens skrivelser, SRA; Ferlin 1858, s. 1363-1364; Johanson 1987, s. 36.

6. Stiernstedt till Kungl. Majt. 19.5.1715, 14.6.1715, landshövdingens skrivelser, SRA; Dreijer 1970, s. 87-90.

kyrkoordningen från 1571, följd av tiggardningen från 1642, kyrkolagen 1686 samt slutligen tiggardningen från 1698. Sockenstämman och kyrkan skulle se till att fattigvården fungerade i socknarna.⁷

Stockholm hade, precis som andra storstäder, även tidigare fått kämpa med ett stort antal fattiga och med tiggare som från andra orter sökt sig till huvudstaden. Sedan 1672 sorterade Stockholms fattigvård under politikollegium som var en avdelning av magistraten i huvudstaden. I ett memorial från år 1687 redogjorde kollegiet för de principer som skulle följas i arbetet med de fattiga som drev omkring på stadens gator utan husrum och möjlighet till en försörjning. I betänkandets fjärde punkt berördes frågan om sådana fattiga som kommit till huvudstaden från andra orter eller avlägsna provinser. De här personerna skulle snarast möjligt avvisas från staden. Man menade redan då att de flesta utsocknes tiggare sjövägen hade tagit sig till Stockholm från Finland och Baltikum. Kollegiets tjänstemän skulle spåra upp de här personerna och förse dem med respengar. Med en sträng åthutning om att inte på nytt företa sig en liknande resa skulle de skickas tillbaka till hemorten.⁸

I samband med nödåren 1697 hade det strömmat stora skaror av svältande till huvudstaden. Då de inte kunde avvisas föreslog magistraten att en kommission skulle tillsättas som kunde handha den hjälpverksamhet som man såg sig tvungen att utveckla. I maj 1697 tillsattes "Deputerade för fattigvården i Stockholm". Det visade sig snart vara svårt att få villiga personer att ställa upp som medlemmar i kommissionen och omsättningen var stor bland ledamöterna. Magistraten föreslog att de många tiggare och fattiga som översvämmade staden skulle inkvarteras på någon allmän plats. De platser som aktualiserades var Skeppsholmen och Rörstrand. Det senare blev, som ovan visats, aktuellt några år senare då man letade efter ett ställe att placera sjuka flyktingar på. Den akuta situationen vid sekelskiftet hade år 1704 förbättrats så pass mycket att de deputerade kunde upphöra med sin verksamhet.⁹

När kriget bröt ut 1700 började det i Stockholm dyka upp regelrätta flyktingar från Östersjöprovinserna. I sitt förhållande till dem hade myndigheterna något att falla tillbaka på. Nu gällde i alla fall andra regler. Folk kom först i spridda grupper, men så småningom blev strömmen av ruinerade människor på flykt undan krig och terror allt stridare. Eftersom de här fattiga människorna inte kunde uppmanas att återvända hem blev församlingarna tvungna att ta ett visst ansvar för

7. Johanson 1985, s. 85.

8. Snellman 1970, s. 95; Blom 1997, s. 237.

9. Johanson 1984, s. 313-314.

deras försörjning. Kyrkan hade, vid sidan av den organiserade fattigvården, sin egen fattighjälp. Under gudstjänsterna uppmanades församlingsborna att frikostigt bidra till olika insamlingar för de nödlidande i staden. För att flyktingarna skulle få ta del av kyrkans fattighjälp måste de, i egenskap av främlingar på orten, först få K. Maj:ts tillstånd att vid utdelningar jämföras med stadens egna utstötta och fattiga. Därefter blev den kyrkliga hjälpverksamheten räddningen för många utblottade flyktingar.¹⁰ Helt handfallna stod stadens myndigheter inte inför den nya situationen, även om de inte kunde ha varit förberedda på ett så stort antal flyktingar.

Det är svårt att spåra flyktingarna i Sverige och bilda sig en uppfattning om dem och deras situation under tiden innan flyktingkommissionen bildades. I oktober 1706 meddelade expeditionssekreteraren i inrikesärenden Johan Schmedeman inför rådet, att en stor mängd suppliker riktade till kungen inlämnats av flyktingar från Livland och Ingermanland. I sin fattigdom begärde de något till sitt uppehälle.¹¹ Med hjälp av de suppliker som bevaras i Riksarkivet i Stockholm kan man dra vissa slutsatser om flyktingarnas förhållanden under de här tidiga krigsåren. Endast ett fåtal av supplikerna är daterade, men man kan utgå från att de flesta skrevs före det flyktingkommissionen bildats. Vid den här tiden hade Sverige förlorat det mesta av landsbygden i Ingermanland, Estland och Livland. De stora städerna Reval och Riga skulle ännu motstå fienden i fyra år.

De allra flesta av de här första flyktingarna var hemma från de baltiska provinserna eller de östra delarna av Finland. Före flyktingkommissionen inledde sitt arbete var suppliker ett sätt för flyktingarna att få någon hjälp. I supplikerna berättar flyktingarna om sin eländiga tillvaro. Så beskriver Catharina Andersdotter, en fattig krigsmansänka från Nyenskans, med "innerliga hiertans suckningar och flödande bitt-
ra Thårar" sitt elände och sitt usla tillstånd. Allt hade hon förlorat och nu satt hon helt utblottad i Stockholm med sina små barn.¹²

Schmedeman granskade de suppliker som flyktingarna lämnade in till rådet. På basis av hans sammanställning och föredragning beslöt rådsherrarna vilka flyktingar som skulle få hjälp. Några suppliker är försedda med kommentarer då ärendet tydligen hänskjutits till följande instans. Så har Johan Gyllenkrok, som fram till 1709 var protokollsekreterare i justitierevisionen, skrivit på en supplik "denna fattiga hustru ligger mig så hårt an, varför jag sänder denna vidare till någon hjälp". På en annan supplik har han antecknat att ifrågavarande kvinna

10. Snellman 1970, s. 95.

11. Snellman 1970, s. 96.

12. Catharina Andersdotter till K. Maj:t odat., Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA.

är mycket enträgen och därför kan "iag intet blifwa af med henne, hon har och genom fienden misst sin Egendom hoos sine Creditorer" och bör sålunda få hjälp.¹³ Den som fick sin anhållan beviljad fick på kansliet kvittera ut sin andel av de medel som samlats in i rikets kyrkor. Några dokument, kvitton, verifikat eller förteckningar, har inte bevarats, antagligen förstördes materialet i den stora arkivbranden på Riddarholmen år 1802. Vi har bara därför de bevarade supplikerna att ty oss till.

I supplikerna anhåller flyktingarna inte bara ödmjukt om att få något understöd. De vädjar också om att staten skall betala långivare vad den är skyldig. När Catharina Christina Ollongren från Narva vände sig till sin konung ville hon ha ut något av sin sons, fänrik Wilhelm von Dittmars, innestående lön. Han hade åtta år tidigare stupat vid Narva och nu vistades modern, som redan var gammal och sjuklig som flykting i Stockholm.¹⁴ Kvinnor med eller utan barn dominerade stort i den här första gruppen av flyktingar, som anhöll om någon form av hjälp innan den egentliga flyktingkommissionen bildats.

Tabell 17. Hemort för dem som anhöll om flyktingunderstöd hos K.Maj:t. 1700–1711.

	Hemort	Antal hushåll %
Dorpat	15	14,7
Narva	20	19,6
Nyen	15	14,7
Reval	19	18,6
Riga	11	10,8
Estland	3	2,9
Ingermanland	7	6,9
Livland	8	7,8
Okänd	4	3,9
Totalt	102	100 %

Källa: *Skrivelser till konungen 1133:11 ser. I 30, SRA.*

13. Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA; Johan Gyllenkrook till K. Majt odaterat, *Skrivelser till konungen 1133:11 ser. I 30, SRA*; Snellman 1970, s. 96, 102, 105. Johan Schmedeman var borgmästarson från Viborg. Han studerade vid Åbo akademi, men gjorde sin karriär i Sverige. År 1710 blev han kansliråd och statssekreterare. Till sin död 1713 var han inför rådet föredragande i flyktingärenden. Johan Gyllenkrook var född i Åbo där han blev student 1667. År 1683 blev han riddarhussekreterare, 1701 protokollsekreterare vid justitierevisionen, 1709 revisionssekreterare. Följande år avled han. Gyllenkrook hade sex syskon. En bror var officer, de andra syskonens familjer kom alla som flyktingar till Sverige. *Elgenstierna 1925–1936 III, s. 300.*
14. Riksrådets protokoll 20.9.1711, SRA.

De första flyktingarna kom främst från städer i Baltikum och Ingermanland. De var uppenbarligen betydligt fler än de som kom från landsbygden. Det här är fallet i allmänhet för flyktingarna från provinserna.

En kommission som i mycket påminde om fattigvårdskommissionen skulle småningom komma att handha flyktingfrågorna. Den hjälpverksamhet som man organiserade hade mycket gemensamt med den hjälp som getts redan på 1600-talet och som kan sägas ha varit väl beprövad. Men ännu handlade man ad hoc och hade ingen klar struktur för hjälpen. När de summor man samlat in genom kollekt i Stockholms kyrkor inte mer förslog, beslöt man att i oktober 1706 påbjuda en riksomfattande kyrkokollekt till flyktingarnas förmån. En förordning om detta sändes genast ut till alla biskopar och superintendenten i det svenska riket. Senare utgick en översättning till de tyska provinserna i Pommern, Bremen-Verden och Wismar. Två söndagars kollekt skulle i varje församling anslås till flyktingarna. När insamlingarna var avslutade skulle biskoparna övervaka att de insamlade medlen sändes till Stockholm där de ställdes till rådets disposition. De som kunde bevisa sin fattigdom, antagligen genom attest av någon myndighetsperson från hemorten, skulle enligt rådets beslut få hjälp. Också senare skulle intyg över flyktingarnas fattigdom hjälpa dem till något i understöd. När änkeprostinnan från Pyttis sommaren 1714 anhöll om understöd hade hon fått ett intyg utskrivet av biskop Gezelius där han garanterade att hon inte kunde försörja sig på annat sätt. De som inte kunde få intyg utskrivna av någon person från hemlandet, som kände till deras förhållanden, kunde få attest av någon präst i Stockholm.¹⁵

Knappt två år senare, i juni 1708, följdes den första kollektbefallningen av en liknande förordning och i oktober 1709 hade antalet flyktingar ökat så att det var dags för ännu en kollektbefallning. Flyktingarna var så många att det krävdes tre söndagsinsamlingar för att täcka hjälpbehovet. Man hoppades att befolkningen skulle vara givmild och av kristligt medlidande för flyktingarnas nöd och av tacksamhet för att de inte själva hade drabbats av ockupationen, frikostigt bidra till kollekterna.¹⁶

Förlusten av bl.a. Viborg och det allt dystrare läget i Baltikum sommaren 1710 ledde till en ökad flyktingström. För att få mera medel till flyktingarnas understöd måste rådet förutom en ny kollektbefallning till biskoparna även vända sig till rikets alla guvernörer och landshövdingar för att genom s.k. stamboksinsamlingar få ihop mera pengar att dela ut bland de hjälpbehövande. En stambok var en officiell anteckningsbok, som användes vid insamling av frivilliga bidrag till allmän-

15. Snellman 1970, s. 96; Neovius 1890-1891, s. 715.

16. Leijonhufvud 1925, s. 214.

nyttiga ändamål. I den kunde allmänheten anteckna sina kontanta bidrag för att t.ex. bygga kyrkor eller till förmån för två grupper, som vid den här tiden var aktuella, nämligen de tillfångatagna karolinerna och flyktingarna.¹⁷ I det här fallet tycks stamboksinsamlingarna inte ha inbringat några större summor.

Det var uppenbart att antalet flyktingar ökade snabbare än kollektinsamlingarna. Vintern 1710 kunde man i Stockholm konstatera att antalet främmande tiggare hade ökat i staden. Många av de här personerna var säkert flyktingar från bl.a. Östersjöprovinserna. Överståthållaren diskuterade den uppkomna situationen med stadens borgmästare och råd och föreslog sedan för Kungl. Maj:t att de fattiga skulle flyttas till Skeppsholmen där man under nödåren 1696–97 hade härbärgerat utsocknes tiggare. Efter att förslaget hade godkänts iordningsställdes några baracker där de fattiga, av vilka många var sjuka och i dålig kondition, inhystes. Senare skulle de flesta av de här duka under i pesten. De som överlevde flyttades sommaren 1711 till Danvikens hospital.¹⁸

De första krigsåren hade rådet, men också Stockholms magistrat, på egen hand försökt bemästra situationen med de ökande flyktingskarorna. Tack vare medmänniskornas godhet och offervilja hade flyktingarnas nöd lindrats. Men någon fast organisation vilade hjälpen inte på. Det var mera frågan om ad hoc beslut som fattades då något måste göras för att en stor mänsklig katastrof skulle kunna undvikas.

b. Karl XII:s direktiv

När flyktingarna från Östersjöprovinserna och Finland kom till Sverige var de i många fall utblottade. Ett fåtal hade egendomar i den västra riksdelen eller släktingar som de kunde slå sig ner hos. Det stora flertalet var i alla fall tvungna att klara sig på egen hand.

Försörjningen av de första flyktinggrupperna hade rådet skött helt självständigt utan någon kontakt med Karl XII. Hösten 1710 var situationen för de östra delarna av det svenska väldet mycket dystert. Östersjöprovinserna var förlorade och centralorten Viborg hade fallit. Förmodligen finner man här orsaken till kungens initiativ i frågan om försvaret av Finland. Som jag tidigare har visat spelade också kapitulationsfördraget för Viborg en stor roll då det gällde att väcka Karl XII:s intresse för flyktingfrågan. I ett postskriptum till ett brev riktat till rådet från den 9 mars 1711 uppmanade Karl XII, som redan nämnts, civilbefolkningen till flykt, så att de inte med kvinnor och barn skulle föras bort i slaveri i Ryssland då det skulle vara svårt för dem att senare undkomma därifrån. I samma brev drog kungen upp riktlinjer för hur flyktingarna skulle bistås i Sverige. Det här postskriptumet blev hörn-

17. Snellman 1970, s. 98-99.

18. Johanson 1987, s. 34-38.

stenen för den svenska flyktingpolitiken under det stora nordiska kriget. Eftersom dokumentet har en central betydelse för hur rådet byggde upp hjälpen till flyktingarna är det skäl att här citera hela texten. Karl XII skrev:

P.S. Wij äre så mycket mindre sinnade at låta de Wijborgske Borgares anhörige gå til fienden som vår nådige willie är at J på tienligit sätt skole sökia at förmahna dem som ännu äre qwar i Wijborg och på andra ohrter i Finnland, som fienden haar inne, det de begifwa sig derifrån under vårt beskyd, på det de måge undgå den fahra at föras med hustru och barn längst bort i Ryssland utj slawerij, hwarutur de så mycket swårare hafwa at undslippa, och måste I wara betänckte på tienlige medell och uthwägar at skaffa dem som sig således inställa deras föda så länge de är stadde ifrån deras hemwist. Wij skulle hålla bäst wara at de fördelthes i Städerna och på landet effter hwars och eens handtering och at dem förüntes frijt huusrum samt tienlige frijheter som kunna lända dem till hielp och undsättning, hwilcka I såsom närwarande bättre läre kunna påfinna änn härifrån kan föreskrivas, lärandes ingen i Swerige undandraga sig effter råd och willia at bispringa dem uti sådant deras tillstånd; I måste på lijka sätt draga omsorg för dem som hafwa flychtat undan fienden utur Est- och Lijffland”.¹⁹

Civilbefolkningen fick inte lämnas kvar i de ockuperade delarna av riket. De skulle söka sig under svenskt beskydd och därigenom räddas. Kungen visar också här på en väg för rådet att försöka kunna kontrollera den ökande flyktingmängden. Alla flyktingar skulle behandlas likvärdigt oavsett varifrån de kom. Eftersom kungen hade svårt att överblicka situationen där han befann sig i Bender var det rådet som måste ta slutlig ställning till hur hjälpen skulle organiseras. Det bästa skulle förmodligen vara att fördela flyktingarna på olika orter. Alla i riket skulle uppmanas att efter sin egen förmåga bistå flyktingarna.

Brevet med de för den svenska flyktinghjälpen grundläggande direktiven nådde fram till Stockholm den 16 maj 1711. Trots de kungliga direktiven kom rådet endast långsamt i gång med en mera organiserad hjälpverksamhet. Greve Fabian Wrede föreslog för rådet att Stockholms borgare skulle inkvartera såväl hemlösa livländska officerare som flyktingfamiljer. Till borgerskapets i Stockholm skyldigheter hörde sedan länge att ansvara för inkvarteringen av livgardet, artilleriet och hovstaten. Det skulle med andra ord inte vara dem främmande att få ytterligare flyktingarna på sitt ansvar. Rådet enades om denna lösning, men förbisåg då helt att Karl XII föreslagit att flyktingarna skulle fördelas på olika orter.²⁰

19. HH VII, s. 71-72; von Bonsdorff 1904, s. 551.

20. Snellman 1970, s. 110.

En skrivelse där rådet meddelade att flyktingarna "måge hwar effter sitt stånd samt antahl af barn och huusfolck blifwa med tiänlige huusrum här i Staden försedde" sändes till stadens magistrat.²¹ Förslaget stötte genast på motstånd då borgarna kraftigt protesterade mot att deras inkvarteringsskyldighet, förutom de bördor militären redan utgjorde, även skulle utsträckas till civilbefolkningen. Man påpekade i en skrivelse till överståthållaren att alla flyktingar nog inte var i så stort behov av ekonomisk hjälp som de lät påskina. I den förteckning över flyktingar i staden magistraten fått att studera fanns sådana som själva ägde hus i Stockholm eller gods på landsbygden. Det är inte lätt att spåra flyktingar som innehade egendomar i Sverige. Ett exempel kan ändå ges. Det rör sig om Johannes Sarcovius som hade varit kyrkoherde i Finska församlingen i Stockholm innan han av rådet 1709 fick fullmakt på Vasa och Mustasaari pastorat. Två år senare tillträdde han sin församling, men eftersom pastoratet var av regal karaktär var det kungens sak att utfärda fullmakt. Karl XII utsåg 1712 en annan person till kyrkoherde och Sarcovius sökte sig tillbaka till Sverige. Där fick han 1714 ett gott pastorat i Alunda-Morkarla. I samband med att han ålades att prestera en dragon med häst och mundering framhöll han att han förlorat all sin egendom och därför hade varit tvungen att skuldsätta sig. De facto ägde han ännu 1711 fastigheter i Stockholm och dessutom hade han högst sannolikt lämnat Österbotten redan innan ryssarna erövrade området. Även om Sarcovius inte förekommer i flyktingförteckningarna är det uppenbart att han, under rådande omständigheter, ivrigt framhöll att även han var ett offer för kriget. Andra flyktingar hade kunnat rädda så mycket av sin egendom med sig att de var rikare och mer välmående än de som skulle härbärgera dem. Dessutom fanns det många flyktingar som hade släktingar i staden eller på andra orter i Sverige och de här anförvanterna var väl de som närmast borde visa sitt kristliga sinnelag och ta hand om sina släktingar som råkat i olycka. Magistraten framhöll att en behovsprövning borde göras, där det skulle framgå vilka "äre af den torffthet att dhe med skiähl och rät böra af En slijk Kongl. benådning blifwa delachtige".²²

Wredes förslag om att borgarna i Stockholm skulle ansvara för flyktingarnas inkvartering mötte alltså ett kraftigt motstånd. Både borgerskapet och överståthållaren var snarare villiga att understöda kungens förslag om att hänvisa stora delar av flyktingarna till andra orter. Man hade också pekat på svårigheterna med att skilja mellan de flyktingar som skulle få någon form av understöd och dem som skulle bli helt utan.

21. Snellman 1970, s. 110-111; Överståthållarens kanslis arkiv, Registratur 4.8.1711, SSA.

22. Snellman 1970, s. 112-113; Bergström 1991, s. 151; Strandberg II 1832, s. 27.

Rådet insåg nu att en grundlig undersökning av flyktingarnas villkor och hur de kunde försörjas måste genomföras innan man kunde bygga upp en hjälporganisation. Därför var det lika så gott att överföra ärendet på kammarkollegiet som fick till uppgift att undersöka hur flyktingarna kunde bli hjälpta enligt de riktlinjer som dragits upp av kungen.²³

I kammarkollegiet gick man noggrant till väga. Man gjorde upp en förteckning över de flyktingar som då fanns i staden. Av de 531 flyktinghushåll, som den 3 november 1711 antecknades, kunde man konstatera att 200 förmådde klara sig utan utomstående hjälp. De som var i behov av hjälp skulle åtnjuta fri inkvartering och fritt underhåll, medan de som hade någon egendom i Sverige skulle uteslutas från all hjälp. Det här var ett första viktigt principbeslut som fattades.

Flyktingförteckningen som man hade haft som underlag för diskussionen var något ofullständig varför två kamrerare fick i uppgift att ytterligare komplettera listorna. De kallade då flyktingarna till rådhuset och förhörde dem där i magistratens närvaro. Efter den genomgången kunde man stryka åtta familjer och 24 ensamstående från förteckningen över dem som skulle få understöd. Fyra familjer och 293 ensamstående var däremot i behov av hjälp. Vid genomgången av den nya förteckningen slog kammarkollegiet fast ytterligare en princip, nämligen att de som haft statlig tjänst inte skulle få något understöd. I stället skulle de få sin tidigare ordinarie lön samt fri inkvartering.

Kammarkollegiet fortsatte sin genomgång av flyktingförteckningarna ända in i januari 1712. Man fann också att en del av flyktingfamiljerna hade tjänstefolk, vilket i vissa fall ansågs vara en onödig lyx. Drängar och pigor skulle inte få något understöd överhuvudtaget utan i stället söka tjänst på annat håll.²⁴

Efter denna genomgång skulle kamrerarna utarbeta en slutlig förteckning över flyktingarna. Det ledde till att tre olika förteckningar presenterades för kammarkollegiet. Den första bestod av flyktingar, som nödvändigt måste få inkvartering och något slag av underhåll. I den andra förteckningen antecknades handelsmän och hantverkare som kunde ha förutsättningar att fortsätta sin verksamhet i Stockholm. Den tredje och sista förteckningen upptog de personer som kunde förtjäna sitt uppehälle genom arbete. Den här förteckningen sändes till rådet för att man skulle vidta åtgärder för att anställa dessa personer. Listan över näringsidkarna sändes till magistraten, som fick i uppgift att hjälpa dem till en ny start. Också förteckningen över dem som behövde understöd skulle diskuteras med magistra-

23. Snellman 1970, s. 114; Magistratens arkiv, Sekreterarens registratur 16.8.1711, SSA.

24. Snellman 1970, s. 117-119.

ten för att man skulle få besked om storleken på vars och ens inkvarteringsbidrag.²⁵

Medan det här arbetet pågick i Stockholm hade Karl XII fått motta ett flertal suppliker av undersåtar på flykt, som vördnadsfullt vände sig till sin kung med en bön om hjälp. Han skrev därför i november 1711 ett barskt brev från Bender där han påpekade att han redan på våren gett befallning om att rådet skulle dra försorg om dem som flytt undan fienden. Irriterat skrev Karl XII att rådet skulle "änteligen så lage, det alle desse flycktingar på alt giörligit sätt måge warda understödde både med penningar och annat, som kan lända dem till uppehälle".²⁶

I januari 1712 diskuterade kammarkollegiet finansieringsfrågan en första gång. Några statliga medel kunde inte anvisas för flyktinghjälpen. Kammarkollegiet hänvisade till att de "publique cassorne" var i ett "utblåttat tilstånd". Det fanns knappt medel till försvaret och andra nödvändiga utgifter. Stockholms borgmästare uppmanades lägga fram ett förslag till en lösning på finansieringsproblemet. Borgmästare Strömsholm föreslog att medlen skulle insamlas "genom en taxation, och att vart collegium taxerar sine betiente". Det ansåg däremot borgmästare Axel Aulaevill betänkligt, eftersom tvångsinsamlingar oftast gav mycket sämre resultat än frivilliga sådana. Bättre vore det att gå ut med uppmaningar om kollekter och stamboksinsamlingar. Frivilliga bidrag spelade viktig en roll då man värnade om sin egen frälsning. Det gällde att visa barmhärtighet och givmildhet mot de sämre lottade i samhället. Man stannade slutligen för Aulaevills förslag och kammarkollegiet beslöt att man genom kollekter och stamböcker fyra, fem à sex gånger om året skulle samla in de behövlige medlen. För att insamlingsresultaten skulle bli tillräckliga betonade man hur viktigt det var att prästerna var vältaliga i den här frågan och verkligen förmodde församlingsborna att bidra till flyktingarnas underhåll. Utan prästernas insats skulle insamlingsresultatet förmodligen bli ganska klent.²⁷

För att få en uppfattning om hur insamlingen till flyktingarnas hjälp kunde genomföras ordnades det en provkollekt i Stockholm den 2 mars 1712. En kungörelse om detta distribuerades till församlingarna. I den poängterades hur kungen, trots att han var så långt borta, ändå hade en faderlig omsorg om sina undersåtar. Han tänkte på dem som hellre övergett all sin egendom än att de skulle ha brutit sin trohetsed och gett sig under en främmande herre. Flyktingarna hade råkat i sin svåra benägenhet på grund av undersåtlig plikt och trohet gentemot

25. Snellman 1970, s. 119-120.

26. HH IX, s. 68.

27. Snellman 1970, s. 124-125; Blom 1997, s. 240.

kungen och den med "sielfwa Modersmiölken inplantade kiärleek för sitt Kungl. fädernesland". Insamlingen blev en besvikelse och gav endast 1 343 daler kmt, vilket var långt ifrån de 39 000 daler kmt som man hade beräknat att skulle behövas för flyktingarnas uppehälle.²⁸

I ett brev till Karl XII den 3 april 1712 kunde kammarkollegiet rapportera följande; en kostnadsberäkning hade gjorts upp där man konstaterade att de årliga kostnaderna för inkvartering och övriga understöd skulle uppgå till 39 000 daler kmt. Summan delades så att 21 000 daler kmt avsattes för underhåll och 18 000 daler kmt för inkvartering. Det här var en beräkning som gällde de rådande förhållandena. Och fortsättningsvis strömmade nya grupper flyktingar till Sverige.²⁹

Borgarnas motstånd till att ensamma belastas med inkvarteringen "af så många flychtade personer och deras till antalet mycket starcka familier" fick stöd hos kammarkollegiet. Kollegiet hade mycket grubblat över vilka utvägar det fanns då man ställdes inför problemet att försörja så många flyktingar. Hur skulle de kunna bli hjälpta med både husrum och underhåll utan att de offentliga kassorna länsades? Det verkade orimligt att borgerskapet i Stockholm ensamt skulle påläggas allt ansvar för flyktingarna, då de redan tidigare var pålagda inkvarteringar och andra besvär. Efter att ha övervägt allt detta stannade kollegiet för ett förslag där den enda utvägen för att hjälpa de nödställda var att förflytta en del av flyktingarna från Stockholm till andra orter. Ytterligare föreslog man att administrationen av flyktinghjälpen skulle hänskjutas till en kommission bestående av medlemmar från såväl adeln, prästerskapet som borgerskapet. För att utdelningen skulle bli rättvis måste en behovsprövning av flyktingarna ske i varje enskilt fall innan något understöd delades ut.³⁰

När kammarkollegiets flyktingbetänkande behandlades i rådet den 28 april 1712 utspann sig en diskussion om flyktingarnas vistelseort. Kammarkollegiet hade ju, precis som Karl XII, rekommenderat en utflyttning till andra orter. Förslaget fick understöd av Gabriel Falkenberg, som föreslog att flyktingarna skulle uppmanas "at resa til Norköping och andre orter i Rijket". Fabian Wrede motsatte sig dock detta och menade att flyktingarna hade svårt att flytta till någon annan ort. Han föreslog därför att de medel, som insamlades ute i landet skulle skickas till Stockholm och delas ut där. Dessutom skulle en bestämd penningssumma för flyktingarnas inkvartering genom landshövdingarnas försorg inkasseras i de olika länen. Wredes förslag blev rådets beslut.³¹

28. Snellman 1970, s. 125-126, ibid. 1971, s. 113.

29. Snellman 1970, s. 124.

30. Kammarkollegiet till Kungl. Maj:t. 3.4.1712, SRA.

31. Snellman 1970, s. 130.

Den 9 maj 1712, således ett år efter Karl XII:s order om att flyktingfrågan måste få en lösning, kunde rådet rapportera till kungen att flyktinghjälpen nu hade fått en fungerande organisation. För att handha flyktingfrågorna skulle i enlighet med kammarkollegiets förslag en särskild kommission bildas. För att få in medel till flyktingarnas hjälp skulle man sex gånger per år samla kollekt i kyrkorna och stamböcker skulle sändas ut över riket. En befallning om detta skulle avgå till rikets guvernörer, landshövdingar samt konsistorier. En utflyttning från Stockholm av flyktingarna ansågs omöjlig eftersom de var så utblottade. I stället kunde man minska på huvudstadens inkvarteringsbörd genom att alla städer skulle bidra med en summa till detta. När medlen för flyktingunderstöden var insamlade och insatta på det kungliga statskontoret skulle flyktingkommissionen dela ut understöd till flyktingarna emot kvitto, "efter hwars och ens Stånd, wilkor och torftigheet". Flyktingarnas situation skulle noga prövas och undersökas av kommissionen, så att inte någon som kunde försörja sig på annat sätt skulle få understöd, vilket kunde leda till att de som verkligen led nöd skulle bli utan.³²

I oktober samma år svarade Karl XII på rådets brev om flyktingarna. Nöjd skrev han "nu gille Wij fuller i nåder hwad i detta fallet af Eder är förordnat". En komplettering kom kungen ändå med. Rådet hade tydligen frångått kammarkollegiets princip om att lön skulle utbetalas till dem, som tidigare haft statlig tjänst. Därigenom skulle de inte tära på de ganska små summor man fick ihop genom insamlingarna. Karl XII tog nu upp kollegiets tanke. Han föreslog att "alla flychtade betiente ingen undantagandes" kvartalsvis skulle få en summa utbetald på samma sätt som övriga ämbets- och tjänstemän. Pengarna skulle först tas från de insamlade medlen och sedan, om dessa inte var tillräckliga, skulle man ta av räntorna. På det sättet skulle flyktingarna få lika mycket som de hemmavarande ämbetsmännen. På samma sätt skulle ämbetsmännens hustrur, änkor och barn få en viss del av sina mäns eller fäders årliga inkomst.³³ Karl XII tänkte tydligen i det här fallet mer på hur man skulle kunna hålla ämbetsmännens levnadsstandard på en någorlunda rimlig nivå, än på hur man skulle kunna få de insamlade medlen att räcka åt så många som möjligt. Lönerna skulle ju till största delen tas av de insamlade summorna och kunde stiga till en ganska avsevärd del av den totala summan.

Riktlinjerna för flyktingkommissionens arbete var i och med kungens positiva inställning godkänd. Några statliga medel kunde under inga omständigheter ställas till flyktingkommissionens förfogande. I

32. HH IX, s. 289-291.

33. HH IX, s. 188-189.

stället skulle befolkningen visa sin givmildhet och genom kollekt flera gånger per år understöda dem som tvingats fly från sina hem. Endast ämbets- och tjänstemän var i en något bättre situation. Eftersom de var direkt underställda kungen och även plikttroget åtlytt hans befallning om att dra sig undan till tryggare orter tog kungen nu ansvar för dem, och inte bara för dem, utan även för deras änkor och barn. Men även om männen faktiskt fick lön, eller åtminstone en del av den, finns det ändå inga bevis på att änkor skulle ha fått en del av mannens lön. De här änkor utgör visserligen en relativt stor grupp av dem som fick understöd av flyktingkommissionen, men om deras understöd faktiskt utbetalades i relation till mannens lön framgår inte.

Även om Karl XII inte kunde ställa medel till förfogande för dem han hade uppmanat till flykt, och som därmed i ett flertal fall blivit medellösa, tog han ansvar för dem genom att för rådet flera gånger påtala vikten av att flyktingarna måste kunna leva under någorlunda drägliga förhållanden. Däremot tycks rådet, tyngd av ansvaret för rikets väl och ve, endast motsträvt ha tagit itu med försörjningsproblemet av de tusentals flyktingar som strömmade in österifrån.

3. Flyktingkommissionerna

Ledamöterna som invaldes i den första flyktingkommissionen, tillsatt år 1712 skulle inte komma att sitta i kommissionen under hela kriget. Arbetet med flyktingunderstöden, svårigheterna med alltför många flyktingar och för små tillgångar och tröga leveranser, gjorde att medlemmarna inte länge orkade med sin uppgift. Sålunda satt den första kommissionen från juli 1712 till vårvintern 1714. Den andra kommissionen var verksam från den 26 april 1714 till den 4 oktober 1715. Rådet ville dock denna gång inte byta ut hela kommissionen, vilket gjorde att en del medlemmar fick lov att fortsätta sitt arbete till den 18 oktober 1720. Den tredje kommissionen valdes i december 1720 och satt ända till år 1722, då man kunde upplösa den som obehövlig. Den första kommissionen hade nio medlemmar, tre från vart stånd. År 1715 invaldes endast sju medlemmar och år 1720 sex. I viss mån strävade man efter att välja in personer som hade erfarenhet av eller kände till flyktingarna, även om man inte konsekvent utnyttjade alla möjligheter till det. Någon ersättning för sitt arbete fick kommissionens medlemmar inte.³⁴

a. Första kommissionen 1712–1714

Överståthållaren i Stockholm, Knut Posse, fick i uppdrag att ta kontakt med de tre främsta stånden för att få förslag på medlemmar till den

34. Snellman 1971, s. 84-85, 94-95, 101-102, 111.

första flyktingkommissionen. Adeln föreslog som sina tre medlemmar kanslissekreteraren Frans Joakim Ehrenstrahl, kommissarien i kammarrevisionen Carl Henrik Wattring och assessorn Christoffer Rosenfelt. Prästerskapet skulle representeras av kyrkoherden i Klara församling Daniel Nordlindh, kyrkoherden på Kungsholmen Johan Börck samt den tyska församlingens kyrkoherde Timotheus Lütke-mann. Borgarståndet föreslog rådmannen Johan Hadelin samt handelsmännen Baltsar Musselius och Benedikt von Schoten som sina medlemmar i flyktingkommissionen. Samtliga utom Hadelin tillträdde som medlemmar i kommissionen. Hadelin hade nämligen utan kunglig fullmakt verkat som rådmän sedan januari 1712, vilket irriterade Karl XII, som inte tyckte om att rådet utnämnde personer utan att han var tillfrågad. Hadelin fick därför återgå till sin tidigare befattning i kammarkollegiet. Som rådmän med kunglig fullmakt tillträdde nu Peter Aulaevill. Det var också han som intog säte och stämma i flyktingkommissionen.³⁵

I flyktingkommissionen var F.J. Ehrenstrahl den främste och fungerade i praktiken som kommissionens ordförande och talesman. Han hade tysk bakgrund, men var född i Stockholm. Han adlades 1698 i samband med att han adopterades av sin styvfar hovmålaren David Klöker Ehrenstrahl. Sedan 1694 hade F.J. Ehrenstrahl tjänstgjort inom kansliet och vid den här tiden var han sekreterare vid den tyska expeditionen samt rådets expeditionssekreterare för utrikesärenden. När Johan Schmedeman avled i maj 1713 efterträddes han som kansliråd av Ehrenstrahl. De två andra som representerade adeln var mindre namnkunniga. Wattring blev kommissarie i kammarrevisionen 1705 för att senare avancera till assessor. Om Rosenfelt vet man inte just mer än att också han var verksam som assessor.³⁶

Daniel Nordlindh, som representerade prästerskapet, var väl ansedd av kungafamiljen. Han hade på förslag av änkedrottning Hedvig Eleonora år 1700 blivit anställd som konungens hovpredikant. Änkedrottningen var djupt engagerad i flyktinghjälpen och hade bl.a. släppt finska och livländska flyktingar in på sina slott i Mälardalen.³⁷ Nordlindh blev också den holsteinske hertigen Karl Fredriks lärare i teologi och kyrkohistoria. Han var en utmärkt predikant och avancerade snabbt till överhovpredikant och utnämndes år 1708 till kyrkoherde på Riddarholmen. Några år senare blev han kyrkoherde i Klara församling. Timotheus Lütke-mann hade kommit till Sverige 1706. Han blev den tyska församlingens pastor primarius 1710.³⁸ Kyrkoherdarna i

35. Snellman 1971, s. 78.

36. Snellman 1971, s. 79; Elgenstierna 1925–1936 II s. 474, VI s. 478, VIII s. 698.

37. Tarkiainen 1993, s. 50.

38. Snellman 1971, s. 79-80.

Sverige kom i allmänhet i kontakt med många flyktingar och hjälpte dem med att skriva suppliker till kungen. De hade följaktligen en rätt god insyn i flyktingarnas vardag. Även om man kan konstatera att just de här kyrkoherdarna inte kom från de flyktingtätaste församlingarna.

Bland borgarna måste handelsmannen Baltsar Musselius nämnas först. Han gick med stor energi in för sitt uppdrag och upplät till och med sin egen privata bostad för kommissionens mera interna överläggningar. Kommissionen disponerade i övrigt två rum på Riddarhuset. Peter Aulaevill var son till den tidigare nämnda Axel, som i sin egen skap av borgmästare i staden i ett tidigt skede hade varit involverad i flyktingfrågan.³⁹

Vi vet mycket litet om kommissionens tjänstemän. Att kommissionen måste ha haft flera skrivare verkar klart, kanske också någon vaktmästare som upprätthöll ordningen vid utdelningarna och en sekreterare som förde protokoll. Åtminstone under en tid av verksamheten innehades det sistnämnda uppdraget av en flykting.⁴⁰

Någon vecka efter att den första flyktingkommissionen tillsatts den 9 juli 1712 fick kommissionen sin instruktion. I tio punkter anges de regler, som skulle gälla vid utdelningen av flyktingunderstöden.

1. Det blifver fuller Specificationer herrar Deputerade tillstälta uppå alla de Personer, som tid efter annan sig kunna hafwa angifwit vara flychtade ifrån de Lijf-, Est – och Ingermanländska samt finska orterna. Men så är angelägit at nu separation och skilldnad ibland dem göras, vilka såsom undersåtar och Inwånare i de Lijflänske Provincierne hafwa der hafft ägendomb i landtgodz och fastigheter i Städerna, men af underdånig trohet för Hans Kongl. Maj:t och dess rijke häldre lemnat alt sitt goda der uthe i sticket och tagit sin tillflyckt hit i Swerige, än at deri Landet wilja blifwa qwar och undergifwa sigh fienden. Sådane Personer böra efter Stånd och Wårde hafwa mehra förmohn, så till underhåld som huushyra.
2. Der näst komma de andre, som der i Provincierne hafft någon mindre ägendomb, at considereras efter deras condition och Wårde till at niuta en nödortftig hielp så till underhåld som huushyra.
3. Alla de, som uthaf Adelen eller andre, vilka sedan hitkomsten äro blefne avancerade och stå i Kongl. Maj:ts wärckelige dienst synes eij så absolute kunna blifwa delaktige af detta beneficio, med mindre de inte befinnas af sådan condition, at de haft anseenlig fast ägendomb i de Lijfländske Provincierne och med deras familier retirerat sig hit till Swerige då de för sin familie och barn böra blifwa soulagerade.

39. Snellman 1971, s. 80.

40. Nordmann 1887, s. 9.

4. De personer, som stå på Kongl. Maj:ts stat för Löhn, hafwa uti Kongl. Statscontoiret at uthsökia för sig assignationer på medel till deras Löhns åthniutande, men av huushyra böra de blifwa delactige, som äro fattige Betiente och intet här å orten hafwa någon egen hemwist, och synas de jämbwähl något af Collectmedlen till underhåld böra niuta.

5. Det torde och några finnas ibland flyktingarne, som ifrån den orten de kommit hafwa antingen idkat handell eller brukat andre näringsmedel och wid fiendens infall i landet salverat sin lösa ägendomb i annor ort och uti fastigheter intet eller ringa förlorat; fördenskull, som sådane Personer kunna genom sin handel och credit samt andre näringsmedell hafwa sin utkomst, ty blifwe de ifrån underhållets och hushyrans åtnjutande eximerade, på det medlen måge blifwa så mycket tillräckligare för dem, som måst all sin ägendomb i löst och fast och i så måtto blefne uthblåttade, att de intet hafwa at subsistera uthaf.

6. Uppå desse flyktingar, så af Mans- som qwinspersoner, vilka hafwa lärdt något hantwärk, eller elliest wahne att bruka någon annan Borgerlig näring, uprättas wisse Specificationer, vilka till Hr Kongl. Rådet och Öfwerståhållaren ingifwes, som lärare med Magistraten draga försorg om slika Personers befordran, till det hvad hwar och en kan wara skickeligh sig att nähra och underhålla.

7. Hvad ungt och friskt folk ibland flyktingarna finnes, som hos gott folk kunna tienä, för kläder och föda böra inte niuta underhåld och fritt qwarteer, andre till gravation och intrång, börandes på slika flyktingar författas en a part Lista och i så måtto skillias ifrån de andre.

8. Fattige, Bräcklige och vanföre flyktingar antecknas och så a part och angifwas hos wederbörande som hafwa Inspection öfwer fattighusen i Stockholm, vilka hava att tillsee på hwad sätt sådane kunna med nödige husrum och livsuppehälle blifwa hulpne.

9. När nu herrar Deputerade hava således uti flyktingarnes egen närwaru noga examinerat och antecknat hwar och en Person till sin rätta Character, namn och familia, kommer att göras skiäblig och proportionerad Innehåld på det, som war och en efter föregående puncters Innehåld, bör tilläggias uti underhåld och huushyra, hafvandes herrar Deputerade med Kongl. Estatscontoiret att correspondera och sig underrättat göra, vad Medel, som i hela Riket efter handen insamlat warder, och wid utdelningen af samma Medel, hwariegång författat en Lista på Personerne, som något undfå till underhåld och huushyra och låta dem samma Listor egenhändig underskrifwa och qwittera, så lagandes att ingen under orätt angif-

wande af namn och familia eller den, som icke bör af detta samman-skättet blifwa delachtig må sig tillägna, eller komma till något åtniutande der af.

10. Wid åhrets ända draga herrar Deputerade försorg, at uti Kongl. Cammarcollegio en kårt dock special Räckning till Debet och Credit blifwer ingifwen, uti vilken å den ena sidan upptagas de medell, som för flyktingarne insamlat blifwit, vilket verifieras med Kongl. Estatscontoirets derpå utfärdade anordning, och å andra sidan afföres vad ibland flyktingarne är uthdehlt till underhåld och hushyra, vart för sig med bilagda och underqvitterade Listor på alla dem, som hwariegång något undfått och bekommit hafwa. I det öfriga lämbnas herrar Deputerades goda och försicktiga förordnande, hvad tid efter annan wid yppande omständigheter kan förefalla, at i ackt tagas och regleras.⁴¹

Vi ser här hur man i flyktingkommissionens instruktion strävar efter att det rådande ståndssamhället med sin välutvecklade gruppmedvetenhet skulle hållas intakt. Stånden kunde jämföras med lemmarna på en kropp där alla delar hade sin bestämda uppgift. Om en samhällslem övertog uppgiften av annan kunde det leda till att hela systemet rubbades. Ingen fick sjunka neråt på den sociala rangskalan. Därför måste ståndspersoner av olika slag under den här svåra situationen i så hög grad stödjas och hjälpas. Senare skulle flyktingkommissionen komma att oro sig just för den här aspekten. Man var rädd för att ståndspersoner, som under flykten levde i armod, skulle bli till åtlöje bland andra flyktingar och bland dem som hade valt att stanna kvar i Finland.⁴²

Peter Ericsson konstaterar i sin avhandling *Stora nordiska kriget förklarar* att man p.g.a. de tunga bördor som befolkningen tvingades bära strävade efter att de mindre bemedlade om möjligt skulle skonas från allt för tunga bördor. Var och en skulle bidra till krigsansträngningarna efter sin förmåga. En utjämning skedde också inom den heterogena grupp som bestod av olika slag av ståndspersoner. T.ex. då man fördelade krigsbördorna handlade det till stor del om en allmän nivellering av samhället. När ämbetsmännens löner innehölls med hälften eller $\frac{3}{4}$ var det ståndspersonerna som berördes mest. De lägst avlönade kronobetjänternas löner skulle inte drabbas av nedskärningar och det lägre

41. Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA.

42. Nordin 2000, s. 184; Deputerade till Kungl. Maj:t., odaterat, föredraget 18.2.1715, Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA. När prästen i Arbrå socken noterade vilka flyktingar som bodde i hans socken påpekade han att majorsdottern Anna Greta Strausfeldt från Narva gick klädd i enkla kläder som tydligen inte motsvarade hennes status. Aminoff-Winberg 1995, s. 164.

prästerskapet kom lindrigare undan vid olika pålagor.⁴³ Det verkar ändå som om den nivellering av samhället, som kan spåras när det gäller att få folket att bidra till krigsansträngningarna genom nya pålagor, utskrivningar, durchmarscher m.m., inte kan skönjas när det gäller flyktingunderstöden. Att man betonade att de som förlorat lantegendomar eller fastigheter i städerna skulle få hjälp ligger långt från en ståndsutjämning. Det ligger nära till hands att anta att de som ägt fastigheter också hade lyckats rädda med sig t.ex. guld- och silverföremål, som antingen kunde pantsättas eller säljas och därigenom hade de ett bättre utgångsläge än de flyktingar som genom kriget hade blivit helt utblottade.

I instruktionen lyfts fram en aspekt, som man senare med säkerhet måste göra avsteg ifrån, nämligen betoningen på de livländska flyktingarna som ännu 1712 utgjorde den helt dominerande gruppen bland flyktingarna. Först följande år skulle Finland gå förlorat och flyktingarna från den östra riksdelen ökade dramatiskt. Instruktionen berörde också ämbetsmännen och deras situation. Här nämns inte den utväg som konungen föreslagit, att lönen först skulle tas från de insamlade medlen och sedan från räntorna. Tvärtom var det endast de fattigaste som skulle få något litet flyktingunderstöd.

Ursprungligen var det meningen att flyktingkommissionens uppgift skulle vara att fördela de medel som hade samlats in och som vid utdelningen fanns tillgängliga i Stockholm. Men nästan genast måste kommissionen också ta itu med problemen med de långsamma leveranserna av de insamlade medlen från stiftet till huvudstaden. Det visade sig att de årliga sex kollekterna förhalades ute i församlingarna och att insamlingarna i allmänhet ägde rum först i slutet av året. Ofta hade det första halvåret av följande år hunnit förlöpa innan den slutliga redovisningen kunde göras. Kommissionen föreslog att midsommar och jul skulle vara fasta redovisningstidpunkter. Man ville också i god tid få uppgifter om hur mycket medel som hade samlats in så att kommissionen bättre skulle kunna sköta sitt arbete. Under de kommande åren tvingades kommissionen upprepade gånger påtala svårigheterna med att få stiftet att genast leverera de insamlade medlen. Först efter flera års arbete fick kommissionen rätt att själv ingripa mot de felande myndigheterna. Innan dess kunde kommissionen hoppas på en förbättring endast genom upprepade klagomål hos rådet eller högste ombudsmannen.⁴⁴

43. Ericsson 2002, s. 267-268.

44. Snellman 1971, s. 88, 111. Enligt kansliordningen var högste ombudsmannen chef för revisionsexpeditionen. Till hans uppgifter hörde att vaka över att lagar och förordningar verkställdes.

Den första flyktingkommissionen, som hade inlett sin verksamhet sommaren 1712, fick under det följande året se hur antalet flyktingar dramatiskt ökade. Medlen motsvarade inte alls antalet nödlidande. Det blev allt svårare att följa instruktionen, vilket fick kommissionens medlemmar att fundera över huruvida det skulle vara möjligt för dem, som frivilligt deltog i arbetet till förmån för flyktingarna, att beviljas ansvarsfrihet. Svårigheterna med att i tid få de insamlade medlen levererade till kommissionen och det faktum att kommissionen inte själv kunde påverka situationen ledde förmodligen till att medlemmarna i början av december 1713 "af en eller annan orsak" anhöll om att få bli befriade från sitt uppdrag.⁴⁵ Den verkliga orsaken sägs inte ut, men ovanstående problem fanns säkert i bakgrunden.

b. Andra kommissionen 1714–1720

Trots att den första kommissionen anhållit om avsked vidtog rådet inga åtgärder för att tillsätta en ny kommission. När den första kvartalsutdelningen närmade sig, såg Ehrenstrahl sig föranlåten att påminna rådsherrarna om att kommissionen måste vara i funktionsdugligt skick för att alls kunna arbeta. Karl XII hade i en skrivelse av den 1 april 1714 beviljat den första kommissionen befrielse från sitt uppdrag. Samtidigt gav han en befallning om att nya medlemmar skulle utses. I mitten av april 1714 hade stånden äntligen förrättat sina slutgiltiga val.⁴⁶ Adeln föreslog som medlemmar i den nya kommissionen greve Carl Polus, assessor Lars Carpelan och sekreterare Lars Stierneld. Prästerskapet valde till sina representanter pastorn i tyska församlingen Georg Johann Conradi, prosten från Helsingfors Johan Serlachius och vice pastorn i Maria Magdalena församling Johan Cröel. Borgarståndet föreslog återval av handelsmannen Musselius samt som nya representanter rådmannen Bengt Schening och handelsmannen Johan Spalding.

Stånden kunde bara nominera personer som de ville se som medlemmar i kommissionen. Rådet förbehöll sig rätten att avgöra vem som verkligen utnämndes. Denna gång accepterades prästernas och borgarnas förslag, medan adelns förslag inte godtogs utan ändringar. I stället för Carpelan och Stierneld utsåg rådet assessorn Jöns Nordenhielm och sekreteraren Johan Grönhagen.

Det verkar som om stånden denna gång skulle ha strävat efter att nominera medlemmar som antingen personligen hade kontakt med flyktingarna eller som åtminstone hade kännedom om de förhållanden de levde i. Genom att rådet förbigick Carpelan och Stierneld gick man miste om värdefull sakkunskap, den förra hade flytt från Åbo och den senare från Dagö och de skulle säkert ha kunnat bidra med upplysning-

45. Snellman 1971, s. 83-85.

46. Nordmann 1887, s. 9.

Johan Serlachius (1658–1729) var prost och riksdagsman. Han tvingades först fly från Kexholm och sedan från Helsingfors. En kort period var han medlem i den andra flyktingkommissionen. I nedre vänstra hörnet finns en anteckning om att ryssarna vid Kexholms fall den 28 september 1710 lade beslag på porträttet. Enligt en anteckning i det högra hörnet återställdes det efter freden 1721. Okänd konstnär 1696. Nationalmuseum, Stockholm.

ar om flyktingarna och deras villkor. Även den andra kommissionen hade en nära kontakt till kungahuset. Greve Polus var nämligen kammarherre hos änkedrottningen. Johan Grönhagen var sekreterare i kontributionsverket och Jöns Nordenhielm var jurist och assessor i Svea hovrätt.⁴⁷

Om adeln gick miste om två sakkunniga fanns det ändå bland prästerskapet de som hade egen erfarenhet av flyktingtillvaron. Konsistoriet motiverade sitt val av Johan Serlachius med att påpeka att han "om flyktingarnas tillstånd ifrån Finland besta kunskap hava kan". Johan Serlachius var född i Pernå år 1658. Han hade studerat en tid vid Uppsala universitet och efter en kortare tid som huskaplan hos riksrådet Rålamb återvände han till Finland. Hans karriär förde honom småningom till Kexholm och Pyhäjärvi där han blev kyrkoherde och prost. Kexholms fall innebar en stor ekonomisk förlust för Serlachius. Han förlorade naturligtvis det mesta av sin lösegendom, bl.a. sitt bibliotek, men även ett hus i Kexholm. Senare gick även ett stenhus i Viborg förlorat. Serlachius hörde till de många som en tid satt i rysk fångenskap. Efter några veckor släpptes han fri och begav sig till Helsingfors där han blev kyrkoherde i april 1711. Ryssarnas erövring av staden tvingade Serlachius ånyo på flykt år 1713. Han uppehöll sig sedan i Stockholm där han bl.a. var biskop Gezelius behjälplig i frågor rörande Viborgs stift. I Stockholm lyfte Serlachius flyktingunderstöd för sin hustru och sig samt deras åtta barn under åren 1714–15. År 1715 blev han utnämnd till kyrkoherde i Östra Husby i Östergötland, där ryssarnas härjningar år 1719 åter skulle drabba honom. Enligt uppgift väntade Serlachius länge på att få återvända till Kexholm, som tydligen var en rikare församling än den i Helsingfors.⁴⁸ Johan Serlachius äldre bror Petrus var under ofreden kyrkoherde i Pernå. Han hörde till de präster som hade valt att stanna kvar på sin post och företog under stora ofreden ett flertal inspektionsresor i Nyland. Under krigsåren ledde han konsistoriet i Borgå. Petrus Serlachius var gift med Brita Katarina Bosin. Fru Brita Katarina var syster till lagmannen i norra Finland Erik Bosin. Bosin flydde tillsammans med sin hustru, de avled båda i Västerbotten våren 1715. Uppenbarligen hade även sju av deras nio barn flytt. Den ena av de två som inte återfinns i Sverige var sonen Paul som tillfångatogs vid Viborgs fall 1710 varefter han fördes till Tobolsk. Den yngre brodern Fredrik blev tillfångatagen ett år tidigare vid det ödesdigra slaget vid Perevolotjna och förd till Solikamsk, där ryssar slog ihjäl honom 1714. Johan Serlachius hade med andra ord på nära håll en bitter erfarenhet av vad kriget i värsta fall innebar för befolkningen.⁴⁹

47. Snellman 1971, s. 86.

48. Snellman 1971, s. 86; Lempiäinen 1970, s. 99.

49. Aminoff-Winberg 1995; Bergholm 1901, s. 1187-1188; von Koskull 1952a), s. 116.

Johan Cröel hade varit regementspastor vid Nylands kavalleriregemente och tagits tillfånga vid Poltava. Eftersom han talade en utmärkt tyska blev han av de tyska officerarna vid den ryska armén förd till Riga. Där blev han rätt snart frigiven och tog sig till Stockholm år 1711, efter Rigas fall året innan. Efter några år som vice pastor i Maria Magdalena församlingen blev Cröel 1715 änkedrottningens hovpredikant och därefter kyrkoherde på Riddarholmen. Georg Johann Conradi var född i Riga. Han hade en tid varit fältpredikant i Bremen innan han 1710 kom till Sverige efter att ha valts till andre pastor i den tyska församlingen.⁵⁰

Borgarna framhöll att det skulle vara en fördel om någon från den första kommissionen kunde återväljas så att erfarenheterna från dess arbete kunde föras vidare. Därför såg man med stor tillfredsställelse på att Musselius var villig att ställa upp för en period till. Bengt Schening var rådman sedan 1710 och hade tidigare tjänstgjort som notarie vid Svea hovrätt. Johan Spalding var en framgångsrik kramhandlare. Han deltog bl.a. i riksdagarna 1719 och 1723.⁵¹

Kommissionen uppmanades att påbörja sitt arbete omedelbart och att fortsättningsvis följa den instruktion som den första kommissionen hade fått. Samtidigt försäkrade man att kommissionens medlemmar, såväl de förra som de nuvarande, kunde förlita sig på att de efter slutfört värv skulle beviljas ansvarsfrihet för sin verksamhet.⁵²

Från Riddarhuset hade man meddelat att kommissionen under pågående riksdag, då adeln behövde alla utrymmen i sitt hus, inte kunde använda sina tidigare rum. Man sammanträdde i stället på rådhuset. Efter riksdagen fick kommissionen återvända till Riddarhuset. Men det stora slitaget som uppstod vid utdelningarna och de bråk som då förekom fick adeln att dra öronen åt sig och man beslöt att vråka kommissionen från rummen. För att kunna hyra rum på annat håll fattades ett beslut om att man för hyran kunde använda av de hopsamlade flyktingmedlen.⁵³

I en omfattande rapport till Karl XII våren 1715 berättade kommissionen om sitt besvärliga och tidskrävande arbete. Kommissionen försäkrade att man hade gjort åtskillnad mellan dem som förlorat egendom i form av lantgoods eller fastigheter i städerna och de övriga. Hur det här arbetet i praktiken gått till vet vi inte. Det finns inga bevarade förteckningar över vilka förluster flyktingarna de facto hade lidit. Man får anta att flyktingarna endast lämnat muntliga uppgifter till flyktingkommissionen.

50. Snellman 1971, s. 86-87.

51. Snellman 1971, s. 85-87.

52. Snellman 1971, s. 85-86.

53. Snellman 1971, s. 86-87, 103-104.

För att kunna göra en så rättvis fördelning som möjligt hade man varit tvungen att för varje hushåll räkna ut vissa "portioner". En portion, eller andel, innebar år 1715 en summa på 3 daler kmt. Vid julutdelningen 1714 hade en portion varit bara 2 daler kmt. Vid uppgörande av varje flyktings portion såg man till flyktingarnas stånd, förluster, ålder, sjuklighet och familjens storlek. Men hur man än försökte göra sitt bästa minskade oavbrutet summan som var och en fick. Speciellt efter erövringen av Österbotten hade situationen ytterligare förvärrats. Det fanns nu så många flyktingar i Sverige att de "förnämas" understöd minskade, vilket ledde till missnöje och att många besvärade sig över kommissionens beslut. Kommissionen hade ändå inte kunnat göra annat än att följa sitt bästa "Wett och Samwete".⁵⁴

Utdelningarna prövade kommissionens tålmod då folk i stora hopar strömmade till Riddarhuset. När dörrarna öppnats hade de alla "tillstormat på een gång". Speciellt svårt blev det då kommissionen vägrade att ge någon understöd. Kommissionen bemöttes då av "hårda och oanständiga ord". För att undvika det här hade man tvingats ge något också åt dem som egentligen borde ha blivit utan.⁵⁵

Den andra kommissionen verkade under en period då antalet flyktingar hela tiden ökade. Arbetet i flyktingkommissionen blev med tiden så betungande att kommissionsmedlemmarna hade svårt att hinna med sina ordinarie arbeten. Efter att Musselius hade avlidit våren 1715, Serlachius fått sin nya församling och Conradi varit frånvarande från mötena p.g.a. det myckna arbetet i församlingen ansåg kommissionen att den inte längre kunde fungera och lämnade in sin avskedsansökan den 4 oktober 1715.⁵⁶

Rådet ville uppenbarligen ogärna låta hela kommissionen avgå på samma gång. När assessor Nordenhielm i en skild anhållan bad om att bli befriad från sitt uppdrag beviljades han avsked, men det faktum att hela kommissionen ville avgå diskuterades inte i rådet. I Nordenhielms ställe utsåg adeln Johan Cronstedt. Han var kammarherre hos prinsessan Ulrika Eleonora och ofta anlita för olika kommissionsuppdrag. Först följande år utsågs en ny representant för borgerskapet efter Musselius. Valet föll på handelsman Petersen, men det är ifrågasatt om han alls deltog i arbetet. Några spår har han nämligen inte lämnat efter sig i kommissionen. I rådet har hans val inte heller bekräftats och han har inte undertecknat några skrivelser. Allt tyder på att kommissionen fick fortsätta sitt arbete med en decimerad skara.⁵⁷

54. Deputerade till K. Maj:t 10.5.1715, Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA.

55. Deputerade till K. Maj:t 10.5.1715, Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA.

56. Snellman 1971, s. 94.

57. Snellman 1971, s. 95-96.

Kommissionsmedlemmarna tyngdes av sitt ansvar för flyktingarnas underhåll. De fick ofta utstå stark kritik och möttes kanske mera sällan av tacksamhet. Trots detta och det faktum att kommissionen i sin helhet hade begärt avsked, men inte beviljats det, fortsatte kommissionen sitt arbete. Flyktingkommissionen hade inte bara att kämpa med för knappa medel och för många flyktingar. Leveranserna var otillbörligt långsamma och kollekt- och stamboksmedel kunde därmed fördröjas med år. Under andra delen av sin period fick kommissionen se hur de insamlade flyktingmedlen minskade katastrofalt. Det svåra ekonomiska läget i riket tvingade fram extraordinära åtgärder. År 1716 präglades ett s.k. mynttecken för att finansiera det fortsatta kriget. En otillåten växling ute i församlingarna av goda mynt till mynttecken förorsakade ofta konflikter. I flera år brottades kommissionen med detta problem. Ett annat problem, som dök upp, var flyktingkommissionens brist på löne-medel för de skrivare som var anställda av kommissionen. Under åren 1717 och 1718 kunde man inte alls färdigställa rullor över dem som fått understöd. Även om understöd fortfarande betalades ut finns det överhuvudtaget inget material bevarat från flyktingkommissionens verksamhet från oktober 1717 till november 1719. Trots att kommissionen inte har lämnat efter sig rullor efter år 1716 framgår det ur andra källor att utbetalningarna fortsatte. En källa är självfallet den bokföring som visar att kollektinsamlingarna fortsatte liksom även utdelningarna. Det här behandlas i ett senare avsnitt. En annan källa är den förteckning som bevarats över flyktingar i Örebro och Almby år 1721. Här nämns tre hushåll som hade fått understöd under slutet av 1710-talet. Att de hade fått sina understöd av flyktingkommissionen verkar rimligt då de hör till dem som fick hjälp av kommissionen även tidigare.⁵⁸

Karl XII:s syster Ulrika Eleonora engagerade sig för kommissionens tjänstemän och gav order om att löner skulle utbetalas, ändå tycks inga åtgärder ha vidtagits. Härmed avtynade kommissionens verksamhet alltmer och initiativet i flyktingfrågan övergick till riksdagen där bl.a. prästeståndet gjorde en insats.⁵⁹ I och med det här fick den andra kommissionen äntligen avgå.

c. Tredje kommissionen 1720–1722

I december 1720 valdes den tredje och sista flyktingkommissionen. Denna gång representerades varje stånd av endast två personer. Man kan ana sig till att det hade blivit allt svårare att övertala personer, att sitta i den här mycket arbetsdryga kommissionen, där arbetet för det mesta var slitsamt och otacksamt. Inom adeln föll valet på kanslirådet Erik Wrangel och kammarherren Carl von Schönfeldt. Prästerskapet

58. Snellman 1971, s. 91; Leijonhufvud 1923, s. 117-21.

59. Snellman 1971, s. 97-99; Cederschiöld 1825, s. 403.

föreslog kyrkoherdarna Andreas Mennander och Petrus Holmer. Borgerskapet nominerade rådmannen Olof Siljeström och handelsmannen Daniel Wiese.

Man kan säga att Mennander i kommissionen efterträdde Serlachus. Han var nämligen, liksom denne, själv flykting. Han hade flytt från Estland 1710. År 1713 blev han kyrkoherde i Letala bara för att följande år tvingas fly till Sverige tillsammans med sin hustru och tre barn. Under två år lyfte han flyktingunderstöd innan han blev pastor i den finska församlingen i Stockholm 1716. Han var omtyckt i församlingen och stannade kvar där tills han år 1724 återvände till Österbotten. Lika populär var förmodligen inte Petrus Holmer. Han var kyrkoherde i den fransk-lutherska församlingen, en tjänst han skötte rätt dåligt. Bland annat förde han inte bok över sina församlingsmedlemmar och dessutom lånade han ibland ur kyrkkassan för sina egna behov.⁶⁰

Olof Siljeström tycks till en början ensam ha representerat borgarståndet. Han hade blivit rådmän 1710 efter att tidigare bl.a. ha tjänstgjort som notarie vid stadens domstolar. Det verkar som om Daniel Wiese inte alls skulle ha deltagit i kommissionsarbetet. När han i mars 1721 anhöll om befrielse från uppdraget hänvisade han till sin svaga hälsa och sina besvärliga husreparationer. Han efterträddes av handelsmannen Christian Stecher.⁶¹

Ännu i januari 1721 hade kommissionen inte hållit något gemensamt möte. Orsaken till det här var att magistraten inte kunnat skaffa dem några lämpliga utrymmen där de kunde arbeta.⁶² Situationen för den tredje kommissionen måste ha varit besvärlig. Medlen tröt medan flyktingarna knappast alls minskat i antal. I slutet av 1710-talet hade många levat i exil redan över tio år och majoriteten hade varit borta från sina hemorter 6-7 år. Säkert tvivlade många på att det någonsin skulle bli möjligt för dem att återvända hem. Man kan även förmoda att svenskarna frågade sig om det verkligen var deras sak att fortsättningsvis försörja flyktingarna. Tänk om de aldrig återvände, skulle man då bli tvungen att bidra till deras försörjning för alltid?

Stora flyktinghopar drog uppmärksamheten till sig där de drog omkring och försökte tigga till sig litet hjälp. Trots att de ibland kunde få någon barmhärtighetsgåva när de knackade på invånarnas dörrar störde de folks samvete med "sin qwidan" att de ingenting fått av de sex årliga kollekterna. Det verkar som om flyktingkommissionen under de här åren hade mycket svårt att alls dela ut några understöd. I en skrivelse sägs det att de som redan tidigare varit uppförda på listorna över understödstagare under de två senaste åren, p.g.a. brist på medel,

60. Snellman 1971, s. 102.

61. Snellman 1971, s. 103.

62. Nordmann 1887, s. 13.

hade blivit lämnade utan hjälp.⁶³ Tyvärr är detta ett uttalande, som inte går att verifiera då flyktingkommissionen inte har lämnat efter sig material från de här sista åren.

Den tredje flyktingkommissionen fortsatte sitt arbete även efter freden hösten 1721. De flesta flyktingar behövde efter freden hjälp för att kunna ta sig hem och stora skaror av de baltiska flyktingar som inte kunde återvända hem behövde hjälp för att finna en dräglig tillvaro i Sverige.

Kommissionen klagade fortsättningsvis hos K. Maj:t över att en del stift trots alla påminnelser inte hade levererat de insamlade medlen. Det blev kostsamt att skicka hem så många flyktingar och kommissionen behövde alla medel den kunde få ihop.

Stiften och flyktingkommissionen fick i april 1722 meddelanden om att insamlingarna till flyktingarnas förmån nu hade upphört. Några månader senare meddelade statskontoret att det inte fanns pengar för att hjälpa hem flyktingarna. Statskontoret frågade rådet om inte flyktingmedlen kunde användas för detta ändamål. Rådet tyckte det var ett gott förslag och lät flyktingkommissionen veta att de flyktingmedel som ännu var oanvända genast skulle sändas över till statskontoret. Det här var något som i högsta grad väckte flyktingkommissionens gillande. Mer än gärna överförde den sina medel till statskontoret och hänsköt samtidigt allt ansvar för flyktingarna och deras hemresor till statskontoret. Samtidigt passade man på att begära avsked från det tunga och otacksamma arbetet. När kommissionen den 10 juli 1722 beviljades avsked lät K. Maj:t meddela att kommissionen hade gjort ett gott arbete.⁶⁴

De flyktingar som inte längre hade ett hem att återvända till var ju strängt taget fortfarande flyktingar, men det fanns inte mera någon legitim orsak för att behandla den här befolkningsgruppen på ett annat sätt än den övriga befolkningen. Statskontoret fick i uppdrag att avveckla verksamheten och att driva in resterande medel för att en sista gång bistå de flyktingar som inte ännu fått understöd. De flesta finnar hade återvänt, medan de som flytt från Östersjöprovinserna nu på allvar måste integreras och försöka vinna en utkomst i Sverige. Rådet menade att flyktingarna efter fredsslutet hade förlorat sin status som en grupp som skulle stödas och hjälpas. Trots att man inte mera skulle tala om dem som flyktingar hindrade det inte att man i olika dokument långt senare omnämnde vissa finnar, som hade blivit kvar i Sverige, som flyktingar. För att flyktingarna från Baltikum skulle kunna integreras och på egen hand försörja sig föreslog rådet att en del skulle placeras på ödehemman. Detta var en sak som hänsköts till landshövdingarna.⁶⁵

63. Nordmann 1887, s. 13.

64. Snellman 1971, s. 109-110; Nordmann 1887, s. 15.

65. Snellman 1971, s. 108-109.

4. Flyktingkommissionens arbete i praktiken

Flyktingkommissionen hade som ovan visats fått en detaljerad instruktion som den skulle följa vid utdelningarna. Det skulle emellertid visa sig svårt att följa den i praktiken. Utdelningarna av flyktingunderstöden skulle ske en gång i kvartalet, men under det första halvåret slog man ihop två kvartal. Den första utdelningen ägde förmodligen rum i december 1712. Säkert föranledde fördelningen av flyktingmedlen många och långa överläggningar inom kommissionen. Det visade sig snart praktiskt svårt att ha fyra utdelningar per år. Därför blev halvårsutdelningar från och med midsommaren 1714 bestående, så att en utdelning skedde vid midsommar och en vid jul. Färre utdelningar medförde också att flyktingarna kunde få en litet större summa per gång.⁶⁶

Rent praktiskt skulle utdelningarna av understöden gå till så att alla flyktingar som hoppades på något understöd skulle samlas i Stockholm. Det här hade föregåtts av ett upprop i kyrkorna i alla församlingar. Förmodligen hade man i kyrkorna redogjort för Karl XII:s befallning om att en flyktinghjälp måste organiseras. Det verkar troligt då sockenadjunkten i Närpes, Henrik Moliis, hänvisade till Karl XII:s skrivelser från den 9 mars och 13 oktober 1711, då han anhöll om att få flyktinghjälp.⁶⁷

De deputerade skulle i flyktingarnas närvaro anteckna dem som fick understöd, deras namn och yrke samt oftast även familjens storlek. Ibland, men ur vår synvinkel allt för sällan, antecknades även hemorten. Kommissionen nämner vid olika tillfällen hur flyktingarna i stora skaror samlades vid Riddarhuset där utdelningarna skedde. Hur utdelningarna i praktiken gick till vet vi inte. Det verkar dock som om man först samlade flyktingarna till en genomgång av vars och ens situation. Kommissionen berättar själv hur den för var och en skulle räkna ut olika "portioner". Det här får en att fundera över om både kartläggningen av flyktingarnas situation och utdelningen av medlen faktiskt kunde ske på en och samma dag. När flyktingarna fick sina understöd skulle de underteckna ett kvitto. Det visar sig att kvittona gällande t.ex. rullan för 1716 års utdelning sträcker sig över en lång period. Det första kvittot är undertecknat den 11 juni 1716, vilket står i viss samklang med att utdelningen skulle ske vid midsommartid. De övriga 1 193 kvittenserna är daterade under de kommande månaderna så att det sista kvittot skrevs först den 30 januari 1717. Det är alltså fullt möjligt att flyktingarna först kom till Riddarhuset för att beskriva sin situation och

66. Snellman 1971, s. 88.

67. Henrik Moliis till landshövdingen odat., Domkapitlet i Härnösands stift, ink. skrivelser, E III:5, pag 143, HLA.

att de sedan på något sätt, men hur vet vi inte, fick veta om de fått något understöd eller inte och på nytt anlände till Riddarhuset för att kvittera ut sina medel. Alla behövde inte komma dit en gång till eftersom kommissionens tjänstemän i Stockholm levererade understödet hem till de förnämsta och äldsta flyktingarna.⁶⁸

De kommissionsmedlemmar som själva var flyktingar kände till en del av sina olycksbröder, men naturligtvis inte på långt när alla. Till sin hjälp hade flyktingkommissionen adjungerat några flyktingar som förutsattes känna till de andra flyktingarnas ekonomiska situation. Det visade sig dock att antalet flyktingar som anhöll om understöd var så stort att de adjungerande medlemmarna omöjligt kunde känna alla. Därför såg man sig tvungen att av flyktingarna begära intyg över deras förmögenhetsvillkor undertecknat av trovärdiga personer.⁶⁹ I de fall församlingens präst hade flytt och befann sig på samma ort i Sverige som flera av församlingsmedlemmarna, var det han som skrev de begärda utlåtandena, men också andra myndigheter kunde göra det. Åtminstone år 1715 utfärdade Nylands och Tavastehus läns länsstyrelse intyg för ett trettiotal personer. Av dessa fick fjorton understöd det året. Detta visar att ett intyg inte automatiskt ledde till att man verkligen fick någon hjälp.⁷⁰ Troligt är att detta skedde även andra år och i övriga länsstyrelser.

Förutom den ovannämnda instruktionen tog kommissionen vid sina utdelningar även hänsyn till "förminskningen först, sedan karaktären, familjen därefter och sist ålderdomen med dess svag- och bräckligheter". Hustrur fick hälften av mannens och varje barn en fjärdedel av faderns lott. Det här var åtminstone principen, men i praktiken följde man den inte alltid. Arbetsföra personer kunde inte lämnas helt utan understöd, eftersom de ofta hade mycket svårt att finna arbete. Då utdelningarna ägde rum, dök de här personerna upp på Riddarhuset och krävde hjälp. Kommissionen vågade inte avslå deras begäran av rädsla för att det bland stadens invånare skulle spridas ett rykte om att understöden endast var avsedda för de förmögna. Också sjuka och krymplingar måste få något understöd, eftersom det inte fanns rum för dem alla på fattighusen. I flera socknar fanns det överhuvudtaget inget fattighus och flyktingarna måste förmodligen därför placeras ut hos olika familjer.⁷¹

Sinnena upprördes även hos flyktingarna av att somliga fick osedvanligt höga understöd, medan andra blev tilldelade endast en liten summa eller i värsta fall helt blev utan ett understöd. Redan år 1711

68. Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA.

69. Nordmann 1887, s. 126; Snellman 1971, s. 82, 88.

70. Länsräkenskaper, Kopiebook över Nylands och Tavastehus länsstyrelses utgående

71. Nordmann 1887, s. 126, 128.

påpekade Stockholms magistrat att en och annan av de flyktingar som fanns upptecknade på listan över dem som skulle få understöd ägde hus i staden eller gods ute på landsbygden. Många hade också välmående anförvanter i Sverige och kunde alltså få hjälp av dem. I januari 1714 klagade ett antal medlemmar av Helsingfors magistrat, med Gabriel Forssteen i spetsen, hos kungen över de orättvisa utdelningarna. Man ansåg att de förmögna, som också annars kunde försörja sig, fick en för stor andel medan de fattiga, som inte hade något att leva av, antingen blev helt utan hjälp eller endast fick en liten slant. För att råda bot på denna orättvisa föreslog undertecknarna av skrivelsen, att en man ur varje stånd och från varje ort i Finland skulle närvara vid utdelningarna. Då skulle kommissionen få en bättre uppfattning om de hjälpsökandes situation.⁷² Flyktingkommissionen hade ju redan några adjungerande medlemmar, men tydligen ansågs deras verksamhet inte tillfredsställande. Det är knappast troligt att borgarna från Helsingfors fick igenom sin vilja då en församling bestående av representanter för varje stånd och varje ort i Finland skulle ha blivit ohanterligt stor.

Under år 1713 förändrades situationen i Finland dramatiskt, vilket fick omedelbara följder för flyktingkommissionen då antalet flyktingar ökade kraftigt. De insamlade medlens knapphet gjorde inte bara utdelningarna orättvisa de omöjliggjorde även att de understöd som utbetalades räckte till för både uppehälle och hyra. I sin rapport till Karl XII år 1713 konstaterade flyktingkommissionen att pengar för inkvarteringen inte ännu inkommit från länen i riket. Det ledde till att rådet gav order om att landshövdingarna skulle se till att inkvarteringsmedlen "prompt" blev insatta på banken.⁷³

Eftersom det ekonomiska läget var så ansträngt ville kommissionen att alla medel som samlades in också i praktiken skulle betalas in centralt. Man kritiserade därför Strängnäs konsistorium för slöseri med medlen då man lät notarien, som skötte den praktiska hanteringen av insamlingen, få ett öre per varje insamlad daler. Biskopen i Strängnäs motiverade beslutet med att notarien inte lyfte någon lön på domkyrkans stat samt att han hade mycket besvär med flyktingmedlen, bl.a. då han två gånger om året var tvungen att resa till Stockholm med de insamlade medlen.⁷⁴

Ett av kommissionens största problem var att kollektinsamlingarna skedde på sådana söndagar, då det var tunnsått med kyrkbesökare och att stamböckerna inte alltid bars runt de stipulerade sex gångerna per år. Från t.ex. Göteborg kom det en nedslående rapport om hur de sex

72. Magistraten till överståthållaren 16.8.1711, Magistratens arkiv, Sekreterarens registratur, SSA; Nordmann 1908, s. 4.

73. Nordmann 1887, s. 128; Snellman 1971, s. 82.

74. Leijonhufvud 1925, s. 219.

årliga kollekterna förhalades i församlingarna och slutligen insamlades först efter årsskiftet. I Värmdö församling i Stockholms skärgård uppbars kollekter till förmån för flyktingarna sju gånger år 1714. Snart minskade antalet till i genomsnitt tre gånger per år vilket var fallet ännu 1721. När transporterna från landsorten till Stockholm gick långsamt kunde flera månader förflyta innan den slutliga redovisningen kunde göras. I juli 1715 vädjade rådet om att stiftet inte skulle glömma bort att uppbära kollekt för flyktingarna och att de här insamlingarna skulle ske sådana söndagar då det fanns mycket folk i kyrkan. År 1715 var visserligen ett toppår beträffande antalet flyktingar. Man kan förmoda att majoriteten av dem som hade för avsikt att fly, då hade nått Sverige och att den återflyttning som småningom började förmärkas inte hade kommit igång.⁷⁵

År 1715 höjdes på flera håll röster för en lokal utdelning av flyktingunderstöden. Från landshövdingen och superintendenten i Kalmar ställdes vintern 1715 krav på en lokal utdelning av de flyktingmedel som hade samlats in där. Också från Strängnäs stift kom en liknande anhållan. Biskopen i Strängnäs motiverade sin anhållan med att en resa till Stockholm ofta blev betungande för flyktingarna. Bidragen till de enskilda flyktingarna eller deras ombud betalades nämligen alltid ut i Stockholm, oavsett var de bodde. Det hände att resan företogs förgäves då det inte fanns tillräckligt med pengar för alla. Begäran om lokala utdelningar i Kalmar och Strängnäs avslogs eftersom man ansåg att dylika utdelningar skulle ha rubbat jämlikheten mellan flyktingarna i olika delar av landet.⁷⁶ I Kalmar län och Strängnäs stift fanns det betydligt färre flyktingar än i Stockholm. Vid en lokal utdelning skulle de förra antagligen ha kommit i åtnjutande av avsevärt större understöd och därmed rubbat den jämvikt man försökte uppnå.

Slarvet och förhållningarna av insamlingarna i församlingarna ledde till en kännbart försämrad situation för flyktingarna. Många av dem såg sig tvungna att börja tigga för att få något litet att leva på. Invånarna på de orter där så skedde blev naturligtvis mer negativt inställda till flyktingarna då de ideligen blev utsatta för "öfwerlopp" både på gatorna och i husen. Också medlemmarna i kommissionen blev enligt egen utsago trakasserade av flyktingar som på gatorna bestormade dem med böner om hjälp. De mest desperata tycks till och med ha hotat med självmord om inte någon hjälp gavs. Man rapporterade också om bråk som uppstod när utdelningarna skedde. Arvid Horn hävdade att de rum man tidvis disponerade på Riddarhuset tog skada av den oordning som rådde vid utdelningarna.⁷⁷

75. Snellman 1971, s. 88, 92; Backman 1991, s. 180.

76. Snellman 1971, s. 89-90; Leijonhufvud 1925, s. 219. Se närmare om Härnösands stift i ett senare kapitel.

77. Snellman 1971, s. 103; Uppsala domkapitels arkiv protokoll A I:21, 7.9.1715, ULA; Nordmann 1887, s. 129; HH XV, s. 193.

Vid riksdagen 1719 diskuterade prästeståndet flyktingproblematiken flera gånger. Flyktingkommissionens verksamhet hade stagnerat sedan man inte mera hade råd att avlöna skrivare och efter att man hade fått svårigheter med att hitta ett utrymme där man kunde verka. Initiativet i flyktingfrågan gled nu över till riksdagen och i februari efterlyste prästeståndet information om hur flyktingmedlen använts och föreslog att de medel som ännu samlades in kunde delas ut lokalt i stiftet. Helt separat fann man för gott att tilldela en kaplan Wendalius 126 daler 21 öre kmt. För att inte råka ut för en överväldigande ström av andra som vädjande om hjälp bad man Wendalius hålla tyst om denna extra ynnest. Det var troligen frågan om Jakob Wendalius, kaplan i Ingå. Han var sjuklig och befann sig åtminstone en del av tiden i Sverige i Aspö socken tillsammans med sin hustru. Åren 1714 och 1715 hade han vartdera året lyft 52 daler i understöd. Även år 1720 hjälpte prästeståndet Wendalius, som då uppgavs befinna sig i ett eländigt tillstånd, genom att stöda honom med sex daler. Wendalius överlevde tiden i Sverige och kunde efter freden återvända till Finland och sin nya församling Pojo, som han fått fullmakt på som kyrkoherde 1720. Han var inte den enda prästen som fick någon slant för att något lindra nöden. Till exempel kyrkoherde Johan Arvelius från Estland fick 12 daler kmt till kläder och underhåll.⁷⁸

När prästeståndet vid riksdagen 1719 formulerade sina allmänna besvär lyfte man fram flyktingarnas situation. Prästerna undrade om man fortfarande skulle uppbära kollekt för dem och om svaret var jakande, kunde man inte i så fall få dela ut pengarna direkt på den egna orten? Prästerna föreslog att endast orter som var helt utan flyktingar skulle sända sina medel till kommissionen i Stockholm. På besväret svarade K. Maj:t något kryptiskt att flyktingarna bäst kunde hjälpas så att de som behövde mest, skulle få mera, och de som behövde mindre skulle få en mindre del av kollektmedlen. Svaret är långt en upprepning av den instruktion enligt vilken flyktingkommissionen arbetade. Alla stift skulle meddela flyktingkommissionen hur mycket man hade samlat in i församlingarna. Ett nytt förslag som dök upp i diskussionerna var att alla flyktingar skulle få understöd, om det bara var möjligt, i det stift där de vistades.⁷⁹ Eftersom kommissionen inte har lämnat efter sig dokument från de här åren vet vi tyvärr inte vilken reaktionen på förslaget blev. Men sannolikt är att kommissionen även nu motsatte sig detta.

Det är tydligt att många flyktingar vid riksdagen 1719 vände sig till prästeståndet med begäran om hjälp. Man hade under pågående riks-

78. Thanner 1980, s. 39, 141, 288; Leijonhufvud 1925, s. 221; Reviderade räkenskaper för kommittéer (-1724), Deputerades arkiv, SRA; Prästerståndets riksdagsakter 1720, R 851, SRA; Rimpiläinen 1978, s. 201.

79. Thanner 1980, s. 141; Stiernman 1733, s. 1314.

dag samlat ihop en summa pengar för att hjälpa flyktingarna, men var nu tveksam om när fördelningen av medlen bäst skulle ske. Beslutet blev att man hellre skulle skjuta upp fördelningen eftersom man ändå skulle få besvär med flyktingarna och kanske med en senare utdelning bättre kunde bli av med de mest påhängsna individerna. Man kan här ana en viss irritation bland prästerna över flyktingarna som tydligen ganska hårt ansatte deras samveten. Flyktingarnas förtvivlan är förståelig då det år 1719, enligt Karin Snellmans uppgifter, fanns endast 5 007 daler kmt i flyktingkommissionens kassa. Det var en katastrofalt låg summa jämfört med tidigare år. Så här låga hade de utdelade summorna aldrig tidigare varit. Under de bästa åren delade man ut över 50 000 daler kmt och året innan hade man ännu delat ut närmare 22 000 daler kmt. (Se närmare tabell 18).

Den 17 april 1719 kunde prästeståndet dela ut 917 mynttecken som delades mellan 380 hushåll bestående av 753 personer. Av den här summan fick pedellen, d.v.s. vaktmästaren, 40 mynttecken samt kyrkvaktaren och klockargossen 10 mynttecken var. För att underlätta utdelningen hade man beslutat att någon finsktalande person, skulle vara närvarande. Därför deltog kyrkoherden i Uleåborg, Zacharias Lithovius, liksom notarien vid Åbo konsistorium i utdelningen. Flera av dem som nu fick understöd hade tidigare blivit hjälpta också av flyktingkommissionen.⁸⁰

Prästeståndet hade varit föregångare i fråga om att hjälpa flyktingarna. Ärkebiskopen hade vid sekreta utskottets möte föreslagit att också de andra stånden inom sig skulle göra en insamling till förmån för flyktingarna. Lantmarskalken hade då svarat att de tre andra stånden inte ännu fått motta någon begäran om hjälp, men att de förmodligen inte skulle dra sig undan om sådana hjälpansökningar började strömma in.⁸¹ Sannolikt är dock att det var just till prästeståndet de olyckliga flyktingarna vände sig, förmodligen p.g.a. att kyrkan traditionellt hade varit den institution som långt handhade fattigvården och för att de antog att de i prästeståndet skulle möta större medlidande och givmildhet.

Som ovan antytts delade prästeståndet ut hjälp även följande år, 1720, men den gången enbart åt flyktingar ur det egna ståndet. En summa på 307 daler kmt fördelades på 54 hushåll, bestående av 140 personer. Bland dem som fick mest, det vill säga 12 daler, återfinns Johan Salmenius. Han hade slagit sig ner i Norrköping tillsammans med hustru och tre barn. Åren 1714–16 fick familjen omkring 70-80

80. Thanner 1980, s. 67-68; Prästeståndets riksdagsakter 17.4.1719, R 852, SRA.

81. Thanner 1980, s. 65.

daler i understöd. År 1720 lyfte Salmenius åtminstone en del av sin rektorslön, nämligen 150 daler smt.⁸²

Bland dem som fick den lägsta summan, tre daler, återfinns ett flertal prästänkor. Bland annat Carolus Törns änka, Catharina Ekerot, hörde till den här gruppen. Törn hade varit kyrkoherde på Kumlinge och begett sig på flykt år 1714. Samma år avled han och därmed blev hans hustru och två barn ensamma. De hade år 1714 lyft ett understöd på 34 daler, år 1715 85 daler och 1716 22 daler. År 1720 bestod hushållet av fem personer.⁸³ Kanske hade någon släkting anslutit sig till familjen eller kanske man hade tagit hand om någon nödlidande från den egna församlingen.

Då man i början av mars 1719 i en kunglig resolution drog upp riktlinjerna för kommande utdelningar hade man i viss mån beaktat prästeståndets förslag om lokala utdelningar som man nu ställde sig mer positiv till. I varje stift skulle en skillnad göras mellan dem som på något sätt kunde försörja sig, t.ex. genom handel, och de präster eller ståndspersoner, som inte hade någon möjlighet till det. Varje stift skulle meddela flyktingkommissionen om insamlingsresultaten samt vilka som hade tilldelats ett understöd. Stiftens skulle också dra försorg om att "Hwar och en Flychtinge så mycket mögeligit är, blifwer Assignerad på Collect- Medlen uti det Stift, der han är wistande".⁸⁴ Det vill säga understöden skulle delas ut lokalt.

I juli 1720 fann man att de lokala utdelningarna medförde orättvisor, precis som man tidigare hade befarat att skulle bli fallet. På landsbygden kunde flyktingarna, som hade möjlighet att genom arbete försörja sig, få understöd, medan de arbetslösa i städerna blev utan. Sekreta utskottet föreslog därför en återgång till centrala utdelningar.

Arbetsfördelningen mellan stiftens och flyktingkommissionen tycktes ha varit oklar eftersom Uppsala domkapitel hösten 1720 diskuterade vad man skulle göra med alla de flyktingar, som sökte hjälp ur de flyktingkollektorer som konsistorium inte hade dispositionsrätt till. Samtidigt som man beslöt att skriva till kommissionen om saken beslöt man tilldela två hjälpbehövande "hwar sin plåt eller två" ur de numera indragna fångkollekterna som hade samlats till förmån för de karoliner som satt fångna i Ryssland.⁸⁵

Sekreta utskottet som på några punkter försökte reorganisera medelinsamlingen föreslog att det på landsbygden i stället för kontanter

82. Prästeståndets riksdagsakter 1720, R 851, SRA; Reviderade räkenskaper för kommittéer (-1724), Deputerades arkiv, ÅK 449, SRA; Extract över flychtige betiente, Deputerades arkiv, ÅK 451, SRA.

83. Strandberg 1834, s. 22; Reviderade räkenskaper för kommittéer (-1724), Deputerades arkiv, SRA; Deputerades arkiv, ÅK 449, SRA; Prästeståndets riksdagsakter 1720, R 851, SRA.

84. Stiernman 1733, s. 1314.

85. Uppsala domkapitels protokoll A I:24, 9.11.1720, ULA.

skulle insamlas spannmål som flyktingbidrag. Det här var något helt nytt, och man hoppades tydligen att det skulle leda till ökade bidrag till de nödlidande. Förslaget väckte också genklang i församlingarna. I bland annat Linköpings stift fick man ihop så mycket säd, att prästerna inte kunde förvara allt. I Strängnäs stift var insamlingsresultatet mycket varierande. I en av Nyköpings församlingar lovade man en halv fjärding för varje hel och halv gård. I Södertälje, Järna, Turinge och Tvetas socknar lät allmogen förstå att den lidit så mycket av skjutsar, durchmarscher och flyktingar att det inte fanns utsäde för deras eget bruk, än mindre för att ge bort. Prosten i kontraktet intygade att befolkningen i de nämnda socknarna verkligen var så utarmad att den inte kunde bidra med någonting.⁸⁶

I domkapitlens protokoll kan man följa reaktionerna på det nya initiativet. Pastorn i Sundbo församling i Uppsala stift, Olof Galle, hade uppmanat sina församlingsbor att delta i insamlingen av säd. "Ungefär 3 spann⁸⁷" hade man fått ihop och i januari 1721 undrade Galle om säden skulle avlevereras, och om kollektinsamlingarna fortfarande skulle äga rum. Några månader senare lät K. Maj:t meddela att prästerna i stiftet skulle sälja den insamlade säden. De pengar som försäljningen inbringade skulle sättas in på banken för flyktingkommissionens räkning. Konsistoriet i Uppsala tänkte visserligen låta meddela sina församlingar om försäljningen, men man oroade sig för att allmogen skulle vara ovillig till detta, då deras "sammanskott ej får uti orterna utdelas". Man mistänkte också att de förmögnare ståndspersonerna skulle dra sig undan sitt ansvar.⁸⁸ Man kan här se en önskan bland dem som givmilt delat med sig av sin säd, att deras bidrag skulle delas ut bland flyktingarna på den egna orten. Att bara betala in pengar till den stora massan flyktingar i t.ex. Stockholm kändes inte alls lika motiverande.

I maj 1721 inkom prosten i Våla till Uppsala domkapitel med en skrivelse där han påtalade svårigheterna med spannmålsinsamlingarna. Både insamlandet av säden och själva försäljningen medförde problem för prästerna. Konsistoriet konstaterade att man även på andra orter klagat över svårigheterna med spannmålshanteringen. Bland annat hade transporten av sädestunnor ställt till med besvär på andra håll i landet då allmogen vägrade delta i transportererna. Från flera stift hördes klagomål över spannmålsinsamlingarna. Flyktingkommissionen föreslog för de knorrande stiftet att man för att lösa transportproblemet skulle föra spannmålstunnorna till närmaste sockenkyrka. Kommissionen hoppades att allmogen, som redan tyngdes av allehan-

86. Leijonhufvud 1925, s. 220.

87. Spann är slang för 1 krona eller pengar.

88. Uppsala domkapitels protokoll A I:24, 18.1.1721, 29.3.1721, ULA.

da bördor, ändå inte skulle vägra att frakta spannmålstunnorna en så pass kort väg. Vid sockenkyrkan skulle prästen sälja spannmålen efter högsta markegång och därefter skulle pengarna sändas till Stockholm.⁸⁹

I Uppsala domkapitel beslöt man att hemställa hos flyktingkommissionen om att insamlandet av säd helt skulle upphöra i stiftet och att man skulle återgå till de vanliga kollekterna. Man motiverade sin anhängan med att insamlingarna och speciellt försäljningen av säden, hade ställt till med mycket bekymmer för prästerna, som beordrats att handha den konkreta hanteringen. Om spannmål även i fortsättningen skulle samlas in hoppades man att "werdslige betiente" skulle sköta handeln. Trots dessa klagomål tycktes flyktingkommissionen anse spannmålshandeln lyckad och ville inte frångå insamlandet av säd. I juli 1721 upplästes ett brev i Uppsala konsistorium där det konstaterades att både för innevarande år som för nästa år skulle både spannmål och pengar samlas in över hela riket. Dessutom skulle prästerskapet även i fortsättningen handha ärendet. Endast Linköpings stift, där insamlingarna överträffat förväntningarna, kunde befrias från kollekter så länge spannmålsleveranserna översteg de tidigare kontanta bidragen.⁹⁰

In i det sista försökte man hjälpa så många som möjligt. Ett kungligt förslag vårvintern 1721, om att underofficerare och lägre tjänstemän skulle få understöd, möttes av protester i flyktingkommissionen. Bakgrunden till förslaget var att det inte fanns statliga medel för att utbeta löner till de här två grupperna. Kommissionen hävdade med pondus att om ovanstående personer verkligen hade varit flyktingar skulle de redan tidigare ha anmält sig till kommissionen. Nu hade man en instruktion att följa och kunde inte göra avsteg från den.⁹¹

Flyktingkommissionen kämpade under hela sin verksamhetsperiod ständigt med svårigheten att få pengarna att räcka till åt alla de tusentals hjälpsökande flyktingarna. En ytterligare börda uppstod då det stod klart att församlingarna förhalade uppberandet av kollekt till flyktingarnas förmån. Speciellt problematiskt var det att det dröjde så länge innan församlingarna överförde sina medel till stiftsstadens därifrån de slutligen efter flera månader fördes till flyktingkommissionen i Stockholm. Den ekonomiska situationen i Sverige ökade också kommissionens bekymmer då nödmynnten försämrade insamlingsresultaten.

Med tanke på alla de här svårigheterna lyckades flyktingkommissionen trots allt sköta sina åligganden. Det finns inget som tyder på att verksamheten skulle ha upphört helt och hållet trots att man inte hade avlönade skrivare fr.o.m. år 1717. Däremot blev verksamheten allt mer

89. Snellman 1971, s. 104-105; Uppsala domkapitels protokoll A I:24, 7.6.1721, ULA.

90. Uppsala domkapitels protokoll A I:24, 12.7.1721, ULA.

91. Flyktingkommissionen till K. Maj:t 17.4.1721, Deputerades arkiv, ÄK 451, SRA.

passiv och initiativet i flyktingfrågan gled över till riksdagen där framför allt prästerna engagerade sig till flyktingarnas förmån. Som en röd tråd vid utdelningarna löpte tanken att de som behövde mera, i det här fallet ståndspersoner, skulle få mera och därmed följer att de som behövde mindre skulle få mindre.

När kollektmedlen sinade gick man in för att i första hand samla in säd, som sedan skulle säljas varpå pengarna fördes till Stockholm. Nyheten mottogs till en början positivt, men entusiasmen svalnade när praktiska svårigheter dök upp. Transporterna av sädestunnorna från församlingarna till stiftstaden blev besvärliga. Endast i Linköpings stift överträffade insamlingen av säd de medel man insamlade genom kollekt.

5. Insamlingsresultat

I detta avsnitt avser jag att presentera flyktingkommissionens insamlingsresultat och problematiken med den sviktande svenska ekonomin. De pengar som samlades in i församlingarna betalades under årens lopp in till K. Maj:ts Ständers Bank i flera olika myntslag. I växelbankens huvudböcker återfinns ett speciellt konto med rubriken "Kongl. Cancellie Collegium ang. Flychtade Personer". Som sig bör löper räkenskaperna kalenderårsvis. För en sentida forskare ställer de många myntsorterna som vid den här tiden florerade till med problem. Också på utgiftssidan bokförs summorna i olika valörer. För att summorna skall bli överskådliga har en omräkning till ett enhetligt myntslag varit nödvändig. Karin Snellman som studerat flyktingkommissionens räkenskaper har valt att omvandla summorna till daler silvermynt.⁹²

Det kan synas klokt att förenhetliga de många myntsorter, som vid den här tiden var gångbara i Sverige, till en enda enhet. Att i det här sammanhanget välja daler silvermynt kan te sig något sökt. Alla utdelningar, även de i Stockholm, skedde nämligen i daler kopparmynt. De uppgifter om insamlade medel som finns tillhanda från andra delar av landet är antingen i daler kopparmynt eller i mynttecken. Snellman har studerat räkenskaperna ur flyktingkommissionens synvinkel, medan jag framför allt intresserar mig för flyktingarnas situation. Jag har därför funnit det naturligt att i de ekonomiska kalkylerna hålla mig till daler kopparmynt, som enligt mitt förmenande bättre står i kongruens med den då rådande situationen.

Snellman konstaterar att de siffror hon använt sig av endast kan ses som approximativa då hon vid sammanställningen endast tagit hänsyn till hela tal.⁹³ För det här arbetet har en detaljerad studie av räkenska-

92. Snellman har använt sig av följande värdeskala: 1 dukat = 4 daler smt, 1 riksdaler = 2 daler smt, 1 daler karolin = 1 ¼ daler smt, 1 daler kopparmynt = 1/3 daler smt, Snellman 1970, s. 102.

93. Snellman 1970, s. 102.

perna inte varit nödvändig. Tyngdpunkten ligger inte här på den ekonomiska sidan av flyktingkommissionens arbete, även om den naturligtvis inte kan förbigås, utan vida mer vid hur kommissionen fördelade de medel som stod till buds. Snellman har gjort en sammanställning för åren 1707–1723 över de medel som flyktingkommissionen i Stockholm samlade in och sedan delade ut. Uppgifterna har hon tagit ur växelbankens huvudböcker.⁹⁴ Det komplicerade myntväsendet med upp till sex olika sorters gångbara myntenheter vartill ytterligare skall läggas nödmynten som togs i bruk 1716 gör att de beräkningar jag gjort gällande insamlade och utdelade medel i viss mån är otillfredsställande. I främsta hand har jag använt mig av de uppgifter flyktingkommissionen har uppgett bl.a. i sin digra rapport till Karl XII år 1715. Då dessa siffror inte stämmer överens med de sammanställningar Snellman gjort ur växelbankens huvudböcker för åren 1707–1724 beror det i huvudsak på att en omräkning av de olika myntsorterna till ett enda myntslag, för Snellmans del silvermynt och för flyktingkommissionens del daler koppermynt, lätt medför kast i beräkningarna.

Av flyktingkommissionens efterlämnade rullor kan man utläsa att hela den utbetalda summan inte gått direkt till de utbetalningar som skedde i Ridarhuset. Så tilldelades åren 1715 och 1716 studerande från Finland som grupp en summa pengar. Den är visserligen inte större än några hundra daler kmt, men om flyktingkommissionens medel i många fall på det här sättet förbigick de egentliga utdelningarna kan det vara en förklaring till differensen mellan Snellmans siffror och de summor som framgår i flyktingrullorna.

Nödmynten eller mynttecknen, som var den officiella benämningen då man ville undvika ytterligare oro i landet, präglades år 1716 och utgör som ovan antytts ett problem. Under de långa krigsåren blev statens finansieringsproblem allt större. När Karl XII hade återvänt till Sverige i december 1715 fann han en ekonomisk rådgivare i holsteinarer baron Georg Heinrich von Görtz. Denne fick ett stort inflytande över kungen och försågs, trots att han varken var svensk undersåte eller egentligen hade något ämbetet, med fullmakter och befogenheter som saknar motstycke i svensk historia.⁹⁵

Under von Görtz tid utvecklades landets ekonomi allt mer till en genomförd planhushållning. Utrikeshandeln och exportnäringarna blev statskontrollerade samtidigt som prisregleringar och ransoneringar infördes. Under den här tiden började kronan i maj 1716 ge ut

94. Snellman 1971, s. 113.

95. Georg Heinrich von Görtz var född i Franken 1668. År 1698 blev han kammarherre hos Karl XII:s svåger Fredrik IV av Holstein-Gottorp. 1709 hade han blivit furstendömetets ledande politiker. Efter Karl XII:s död fick von Görtz bära hundhuvud för den dåliga ekonomin och halshöggs den 19 februari 1719. Utterström 1967, s. 296, 299.

mynttecken. Det är ändå ifrågasatt om det var von Görtz som var far till idén med mynttecknen. En annan som har utpekats är Christopher Polhem. Under den tid mynttecknen var i omlopp utgjorde de den övervägande delen av landets myntcirkulation. På nödmynten avbildades inte kungen utan olika romerska gudar bl.a. Saturnus, Mercurius och Mars. De kallades därför Görtzens gudar. Mynten var också försedda med olika deviser som varierade under årens lopp. År 1716 präglades ett mynt med devisen "Publica Fide", följande år kom "Wett och Wapen" och 1718 bar myntet devisen "Flink och Färdig".⁹⁶

De mynt som dittills varit i omlopp kan betecknas som s.k. substansmynt vars metallvärde stod nära dess nominella värde. Nödmynten var små kopparmynt med ett nominellt värde av 1 daler smt. Det verkar dock klart att mynttecknen inte i längden kunde hålla sitt värde. I samma takt som utgivningen av mynttecknen ökade minskade folkets förtroende för myntet. Under det första året mynttecknen var i omlopp sjönk deras värde med mer än 1/3 och fortsatte att sjunka ytterligare under följande år. År 1719 började regeringen avveckla mynttecknen och till att börja med nedsattes myntens värde till hälften av det nominella.⁹⁷

Nödmyntet Wett och Wapen från 1717 med det nominella värdet av 1 daler silvermynt. Myntet är uppförstorat, i naturlig storlek är myntet är drygt 20 mm Ø. Myntet tillhör författaren. Bild: Set Erdman.

Petrus Nordmann ger i sin uppsats "Ett bidrag till Stora ofredens historia" en del uppgifter om nödmynten. Som bilaga har han publicerat en förteckning över flyktingar i Bollnäs prosteri i Hälsingland år 1719. Av förteckningen framgår även hur mycket som uppburits i kollekt för flyktingarna. Mynttecknen har i det sammanhanget fått ett värde av 1

96. Utterström 1967, s. 298.

97. Heckscher 1958, s. 37; Carlsson, Rosén 1962, s. 705; Carlsson, Rosén 1961, s. 117.

daler kmt. I själva uppsatsen säger Nordmann att man på flera orter samlade in flyktingmedel i 6 öres mynttecken.⁹⁸

Också i den räkning som i Härnösands stift hade gjorts upp för åren 1718–1719 nämns mynttecken som då hade sjunkit till ett värde av 6 öre. År 1721 klagade flyktingkommissionen över att största delen av de medel som hade insamlats under de senaste åren hade varit 6 öres mynttecken. Hur illa sedda mynttecknen till slut var, inser man då flyktingarna i Härnösands stift vid utdelningen år 1721 vägrade ta emot annat än kuranta penningar. Vid utdelningen blev det därför kvar 364,21 kmt i mynttecken.⁹⁹

Det är alltså uppenbart att mynttecknen, under de få år de var i bruk, sjönk från ett värde på 1 daler smt till bara 2 öre smt eller 6 öre kmt. Att i nedanstående statistik använda sig av ett värde på 1 daler smt för mynttecknen, vilket var det ursprungliga värdet, skulle helt föra oss på villospår. Dels eftersom mynttecknens realvärde är så osäkert, dels för att mynttecknen i högre grad möter oss endast i Härnösands stift, och då endast för fyra år. Därför är det motiverat att kalkylera med ett värde av 6 öre kmt. Ytterligare ett argument för detta är att flera av originalkällorna tydligen räknat med detta värde.

Flyktingkommissionen kunde av olika orsaker inte alltid följa sin instruktion. Det hände att församlingarna skickade de insamlade medlen direkt till flyktingkommissionen, i stället för som sig bör till växelbanken i Stockholm. Det hände också att kommissionen gav understöd åt flyktingar utanför de regelrätta utdelningarna och därmed har den hjälpbehövande inte införts i kommissionens förteckningar. De här fallen är ändå så få att de inte kan sägas påverka vår syn på de medel kommissionen hade att tillgå.¹⁰⁰

Jag avser att här endast granska kommissionens insamlingsresultat och hur mycket av pengarna som delades ut. I ett senare avsnitt återkommer jag vilken betydelse understöden hade för flyktingarna. Snellman konstaterade att en minutiös genomgång av växelbankens och räntekammarens räkenskaper skulle bli oerhört tidskrävande och svår att genomföra.¹⁰¹ Även om det kan finnas små felaktigheter i tabell 18 framgår fluktuationerna i insamlingsresultaten tydligt. Vi kan i tabell 18 se hur understödet till flyktingarna hade ett uppsving 1713–1716 för att sedan minska igen.

98. Nordmann 1887, s. 14. Då mynttecknens värde nedsattes med hälften från 1 daler smt, vilket var det samma som 32 öre, till 16 öre smt kunde man växla in sina mynttecken till detta värde. I stället fick man då mynttecknet tillbaka, nu till ett värde av 2 öre smt. De resterande 14 örena fick man i form av obligationer. Eftersom kopparmyntet vid den här tiden var 1/3 av silvermyntet var mynttecknet nu värt 6 öre kmt.

99. Nordmann 1887, s. 14, 19; Domkap. arkiv E III:5 pag 295, 336-349, HLA; Deputerade till Kungl. Maj:t 2.5.1721, Deputerades arkiv, ÅK 451, SRA.

100. Kongl. Rännte Cammaren 20.4.1721, Deputerades arkiv, ÅK 451, SRA; Snellman 1971, s. 112.

101. Snellman 1971, s. 113.

Från en rätt blygsam start fick insamlingarna ett uppsving redan 1708. År 1711 samlade man in mer än dubbelt så mycket som det första året. Däremot hade utdelningarna just det året sjunkit till en mera blygsam nivå. Det här berodde på att rådet väntade på att flyktinghjälpen skulle få en stabilare organisation. Tydligen ansåg man det befogat att under den här tiden bara dela ut hjälp till de mest nödlidande.

Tabell 18. Flyktingkommissionens insamlade och utdelade medel i daler kmt åren 1707–1724.

År	Insamlade medel daler kmt	Utdelade medel daler kmt	I balans till följande år
1707	13 422	11 700	1 722
1708	20 394	20 346	1 770
1709	25 659	24 000	3 429
1710	23 187	24 219	2 397
1711	34 815	14 436	22 776
1712	10 353	31 116	2 013
1713	50 106	51 027	1 092
1714	49 743	50 178	657
1715	62 895	54 954	8 598
1716	48 165	54 495	2 268
1717	21 726	16 878	7 116
1718	17 358	21 966	2 508
1719	2 499	3 876	1 131
1720	-	-	-
1721	24 930	7 092	17 838
1722	645	18 084	399
1723	1 572	1 857	114
1724	-	-	-
Totalt	407 469	406 224	

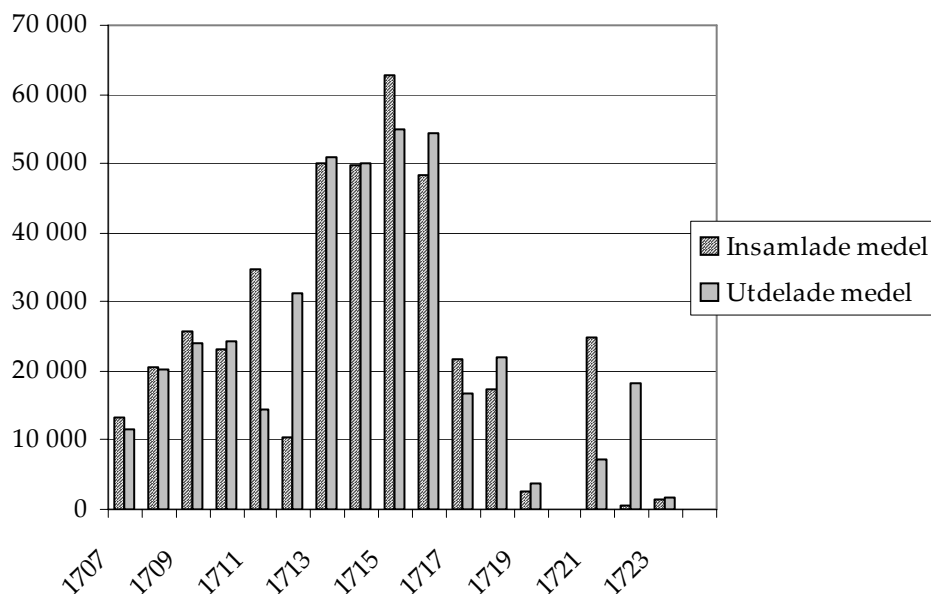
Källa: Snellman 1970, s. 103; Snellman 1971, s. 113.

Den omstrukturering som skedde visavi flyktinghjälpen, med permanenta flyktingkommissioner och sex årligen återkommande kollekt, innebar en kraftig uppgång beträffande insamlingarna. År 1713–1716 var goda år, år 1715 till och med mycket gott då man ser till insamlingsresultatet som uppgick till över 60 000 d kmt. År 1716 var redan ett betydligt sämre år, även om utdelningarna tack vare överskottet från året innan endast minskade marginellt. Kommissionens verksamhet blev allt mer lidande av det försämrade ekonomiska läget i riket och den penningvårdesförsämring som gjorde sig märkbar under senare

hälften av 1710-talet. Den prisstegring som kan spåras berodde snarare på de dåliga skörderesultaten än på penningvärdet.¹⁰²

Flera medlemmar i flyktingkommissionen hade vid årsskiftet 1715–1716 avgått medan de vakanta platserna inte hade fyllts. År 1717 tycktes katastrofen komma. Detta år blev ett ödesår för flyktingkommissionen och man fick ihop endast 21 726 d kmt. Från och med nu hade man inte mera råd att avlöna skrivare och efter det finns det som jag tidigare påpekat inte mer rullor över flyktingarna. Nödmynten hade införts år 1716, men sin kulmen nådde de först under de följande åren.

Figur 8. Stapeldiagram över insamlade och utdelade medel i daler kopparmynt 1707–1724.

Källa: Snellman 1970, s. 103; Snellman 1971, s. 113.

År 1718 minskade de insamlade medlen till 17 358 d kmt. Följande år diskuterades flyktinghjälpen i riksdagen och man övergick till att samla in säd som sedan såldes. De insamlade medlen var katastrofalt låga, endast 2 499 d kmt. Att summan var så låg berodde på att en stor del av flyktingarna fick sina understöd på lokal nivå.

Ansvaret för flyktinghjälpen gled allt mer över till riksdagen. Hjälpens decentralisering år 1719 ledde till att inbetalningarna till banken helt upphörde, trots att leveransplikten kvarstod för de få stift där inga

102. Heckscher 1936, s. 644, 652.

flyktingar överhuvudtaget uppehöll sig. I december 1720 tillsattes den sista flyktingkommissionen. Samma år beslöt man att återgå till de centrala utdelningarna. Åtgärden ledde till en positiv utveckling. En kraftansträngning gjordes det sista krigsåret och den insamlade summan, 24 930 d kmt, var det bästa resultatet sedan 1716. Flyktingkommissionen säger i två brev till Karl XII våren 1721 att flyktingarna ingenting fått under de senaste två och ett halvt åren, främst på grund av att mynttecknen sjunkit så katastrofalt i värde. Större delen av det man samlat in under senare tid har bestått av 6 öres mynttecken. I tabell 18 ser man att flyktingarna år 1719 fick dela på endast 3 876 d kmt och år 1721 på drygt 7 000 d kmt trots att de insamlade summorna var tre gånger så stor. I ett brev från april 1721 sägs att antalet flyktingar, som antecknats i rullorna och som därmed fått någon hjälp varit flera än 4 000, men att summan som årligen fördelats bland dem inte översteg 8 000 – 10 000 daler.¹⁰³

När freden slöts 1721 upphörde kollektinsamlingarna, men fortfarande flöt inestående summor in från stiftet. Den relativt stora summa som delades ut 1722 gavs sannolikt i första hand åt de hemvändande flyktingarna.

Figur 8 visar hur utdelningarna åren 1712–1716 fungerade förhållandevis väl. Därefter drabbades flyktingkommissionen av egna ekonomiska svårigheter vilket avspeglade sig i kommissionens arbete. I ett slag halverades både de insamlade och de utdelade medlen. De flyktingar som bodde ute på landsbygden kom i åtnjutande av de spannmålsinsamlingar som gjordes i socknarna. Däremot är det möjligt att de här insamlingarna snarare försämrade situationen för flyktingarna i Stockholm. Hanteringen av insamlingarna komplicerades av att man först skulle samla in spannmål, sedan transportera det till sockenkyrkan för att sälja det där och slutligen skulle pengarna skickas till Stockholm. De nya momenten förlängde processen och flyktingkommissionen fick vänta på medel som kunde delas ut till hjälpbehövande. Den plötsliga topp som ses i utdelningarna år 1721 berodde förmodligen på en vilja att hjälpa flyktingarna hem för att därefter bli av med flyktingproblemet.

Då man jämför de verkliga insamlingsresultaten med den beräkning som gjordes år 1712 om att det behövdes 39 000 daler kmt¹⁰⁴ årligen för flyktingarnas uppehälle är det uppenbart att man aldrig nådde den målsättningen. Visserligen samlade man några år in större summor än så, men samtidigt hade antalet flyktingar mångdubblats. År 1712 var det ca 300 flyktingar som ansågs behöva hjälp vilket innebär att hushållens behov i medeltal beräknades uppgå till 130 d kmt för hyra och underhåll. En så stor summa skulle bara ett fåtal bli delaktiga av när flyktingkommissionen väl hade inlett sin verksamhet.

103. Deputerade till Kungl. Maj:t 17.4.1721, 2.5.1721, Deputerades arkiv, ÄK 451, SRA.
104. Snellman 1970, s. 126.

Tabell 19. Antal flyktinghushåll som fick understöd i Sverige samt stöden i medeltal 1712–1716.

År	Antal hushåll	Summa i medeltal daler kmt
1712	384	81,03
1713	802	63,62
1714	1 279	39,23
1715	1 315	41,79
1716	1 196	40,27

Källa: Flyktingrullor 1712-16, Deputerades arkiv, SRA.

Fler flyktingar och minskade kollekter påverkade både dem som fick understöd genom att de tilldelades mindre summor och dem som blev utan hjälp då deras antal ökade. Kampen om brödfödan blev allt hårdare. Genom att jämföra de insamlade och de utdelade medlen med antalet flyktingar kan vi i tabell 19 se hur det ökande antalet hjälpbehövande ledde till att var och en i medeltal fick mindre summor. Här har jag använt mig av flyktingkommissionens rullor där det dels framgår hur många som fick understöd, dels vilka summor som delades ut.

Även om understöd naturligtvis inte fördelades jämt mellan flyktingarna ger tabell 19 en bild av hur det ökade antalet flyktingar försvårade situationen samtidigt som de insamlade medlen minskade. Att de insamlade medlen inte kunde hålla jämna steg med antalet hjälpbehövande, är speciellt tydligt år 1714 då den stora skaran finska flyktingar sällat sig till de hjälpbehövande. Från och med det året fick flyktingarna i medeltal ca 40 daler kmt efter att tidigare ha fått över 60 daler kmt.

I Härnösands stift förrättades lokala utdelningar efter år 1714. Det innebär att de summor som insamlades där inte ingick i den centrala flyktingkommissionens räkenskaper. Man skulle kunna anta att bortfallet skulle påverka flyktingkommissionens insamlingsresultat i negativ bemärkelse, men så tycks inte ha varit fallet.

Vid sidan om de officiella kollekterna var det många som privat hjälpte flyktingarna. Åtminstone i Strängnäs stift där många finska prästfamiljer slagit sig ner bidrog stiftets präster till deras underhåll, även om de p.g.a. sin egen fattigdom inte kunde ge stora bidrag. I maj 1715 hade en del pengar och förnödenheter samlats ihop åt de nödställda. För att medlen skulle kunna fördelas bland de hjälpbehövande ombads de finska prästerna att till konsistoriet inlämna en redogörelse över sina familjers storlek. Senare fick biskopen i Strängnäs ett tackbrev undertecknat av ett flertal präster med bl.a. kyrkoherdarna i Pemar, Gabriel Juslenius, och Pyhämaa, Gregorius Gottleben, i spetsen. I bre-

vet säger de att det har varit en hugsvalelse att komma till Strängnäs, där de kunnat bo i säkerhet för alla fiendliga angrepp. I Strängnäs hade de kunnat få ro och deras stackars barn hade kommit i åtnjutande av en god undervisning. Nu ville de tacka biskopen som hjälpt dem, men eftersom de genom sin usla belägenhet inte personligen kunde uppvakta honom framförde de sin djupt kända tacksamhet skriftligen samtidigt som de hoppades att biskopen och stiftets prästerskap aldrig skulle behöva uppleva allt det elände som de hade gått igenom.¹⁰⁵

Under de kommande åren fortsatte insamlingarna av pengar och matvaror till förmån för de finska prästerna i Strängnäs. Biskopen uppmanade sina präster att inte förtrötts i sitt välgörenhetsarbete. Flyktingarna fick också hjälp direkt ur domkyrkans egna medel. År 1715 fick en änka med två barn 2 daler och 3 öre. Fem år senare fördelades en gång omkring 7 daler mellan flyktingarna och en annan gång fick 23 flyktingar dela på 11 daler. Ännu efter fredsslutet delades det ut understöd till flyktingarna. År 1722 delades en gång drygt 8 daler ut och följande år 23 daler. Ekonomiskt svårt tycks speciellt kyrkoherde Gottleben ha haft det. Under den tid flyktingkommissionen var verksam lyfte han understöd för sig och sin familj bestående av hustru och fem barn. År 1720 vände han sig, tillsammans med många andra, under sittande riksdag till prästeståndet med en bön om hjälp. Då sägs det att hans hushåll bestod av nio personer och att han själv var blind och eländig. Just p.g.a. sin blindhet kunde han inte finna någon utväg för sin familjs försörjning. Det var även anledningen till att han av konsistoriet i Strängnäs tilldelades ett enskilt understöd på 50 daler.¹⁰⁶

Förmodligen fick flyktingarna även på andra håll privata understöd av t.ex. de svenska prästerna. År 1715 kunde Nyköpings västra kontrakt redogöra för en summa på 106 daler 20 öre kmt som samlats in till finnarnas förmån. Kyrkoherden i Nyköpings västra församling gav det största enskilda bidraget, drygt 24 daler. Kyrkoherden i Botkyrka och Salems församlingar gav 2 karoliner¹⁰⁷, trots att han redan understödde en präst från Åland, som uppehöll sig i församlingen. Kyrkoherden i Tyresö bidrog med 1 karolin även om han ofta fick besök av flyktiga prästmän från Stockholm. Också livsmedel hörde till det man samlade in, förutom säd och gryn donerade man även torkat kött och ärter åt flyktingarna. Från Österhaninge meddelades det att orten var så fattig att man där inte ens kunde få tag på fisk. Bidraget inskränkte sig därför till 6 daler, då man inga persedlar hade att avstå ifrån. Det lilla livsmedel man hade skulle levereras till magasinen i Stockholm och resten hade de inkvarterade trupperna gjort slut på.¹⁰⁸

105. Leijonhufvud 1923, s. 110-111.

106. Leijonhufvud 1923, s. 112.

107. 1 karolin var 1716 = 4 11/16 daler kmt.

108. Leijonhufvud 1925, s. 221.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att när insamlingarna till flyktingarnas förmån inleddes kom man rätt trögt igång. Å andra sidan var behovet inte lika trängande under åren 1707–1711, som efter att Finland hade ockuperats. Insamlingsresultaten visade i alla fall på en uppåtgående trend. Som en följd av detta kunde man varje år dela ut större summor. Trendbrottet kom 1711–1712. Orsaken var Karl XII:s befallning om att rådet måste se över flyktinghjälpen och ge den en stabil organisation. Under hösten 1711 började rådet planera den kommande flyktingkommissionens arbete och utbetalningarna upphörde därmed praktiskt taget helt och hållet. Uppenbarligen genomdrevs inte uppberandet av flyktingkollekterna lika energiskt som tidigare. I församlingarna väntade man på att rådet skulle fatta sitt slutliga beslut om hur flyktinghjälpen skulle organiseras. I maj 1712 var man färdig med omstruktureringen.

Med kraft gick den nyvalda flyktingkommissionen in för sitt arbete, vilket genast avspeglade sig i resultatet. Man dubblerade antalet kollekt och drev på stiftet för att de omedelbart skulle sända de insamlade pengarna vidare till Stockholm. Från och med år 1713 skedde en dramatisk förändring i utdelningarna. Samma år började också antalet flyktingar kraftigt öka.

Den privata hjälpen är svår att spåra och var sannolikt mera anspråkslös än den officiella flyktinghjälpen. Men för den enskilda personen kunde den vara av central betydelse och bidrog till att familjer inte sjönk ner i en total misär. Det verkar som om framför allt prästerna skulle ha hjälpt sina kolleger från Finland, men det är rimligt att anta att också andra ståndspersoner bidrog till flyktingarnas uppehälle.

6. De "böra efter stånd och värde hafva mera förmån"

Det har inte funnits något egentligt forskningsläge kring frågan om hur väl flyktingkommissionen kunde följa den instruktion den var satt att följa. Som känt är principer ofta något helt annat än då det gäller att handla i praktiken. Min avsikt är att i det här kapitlet lyfta fram den här problematiken. Med åren ökade flyktingarnas antal samtidigt som flyktingmedlen minskade. Allt fler fick dela på allt mindre summor. I flyktingkommissionens förteckningar noterades de summor som de enskilda personerna lyfte. Det är med andra ord möjligt att studera de enskilda grupperna och närmare analysera utdelningarna.

De flyktingar som i kommissionens instruktion ställdes främst var de som hade tvingats lämna efter sig mer betydande egendom i form av lantgods och fastigheter i städer. De var berättigade till de högsta understöden eftersom de hade visat en sådan trohet och kärlek till konungen, och hellre lämnat "alt sitt goda der uthe i sticket" än blivit kvar under fiendens herravälde. Eller som flyktingkommissionen skriver "mera af undersåtlig wördnad för Kunglig Majestät än af skräck för fienden öfvergifwit all sin

considerabla ägendom". Men också de adelsmän som haft mindre egendomar skulle få hjälp för sina anhöriga även om de hade fått nya anställningar. Här var det uttryckligen frågan om att adeln skulle kunna hålla sin normala levnadsstandard. De här tre grupperna hade visserligen förlorat mest i fast egendom, men man får inte heller glömma att de tillhörde det högsta ståndet vars standard inte fick sjunka för lågt. I ett starkt inrutat ståndssamhälle var det naturligtvis viktigt att adeln, även under kristider, kunde leva ståndsmässigt. Därför måste ståndspersoner hjälpas i långt högre grad än till exempel bönder.

Trots det stöd adeln fick måste situationen ändå ha varit mycket svår för många av dem. Man kan anta att adelns tillgångar ofta var bundna till mark och annan fast egendom. Att de hörde till de förmögna behövde inte automatiskt innebära att de hade kontanta medel att försörja sig med under flykten. Silver och smycken kunde säljas, men det var inte alltid man hade haft möjlighet att ta med sig större mängder dyrbarheter. Flyktingkommissionen påpekade för rådet att adeln måste få högre understöd än andra för att inte bli till åtlöje bland dem som hade stannat kvar i Finland och Östersjöprovinserna. Det fanns en risk för att det skulle gå så om det spred sig bland allmänheten att de högre stånden led nöd.¹⁰⁹

Till dem som skulle få endast ett litet understöd och som i princip skulle få ut sina löner genom statskontoret hörde tjänstemännen. De fattigaste och de som hade svårt att finna något husrum kunde få inkvarteringsbidrag och i mycket behjärtansvärda fall också ett understöd av kommissionen. Flera grupper var i princip helt utestängda från flyktinghjälp. Till dessa hörde handelsmän, hantverkare och andra som ägnade sig åt någon borgerlig näring. Man räknade helt krasst med att den här gruppen hade kunnat rädda med sig största delen av sina affärstillgångar. Ungt och friskt folk, som kunde ta anställning, samt fattiga och vanföra räknades även till dem som inget skulle få. Att hålla de här grupperna utanför utdelningarna var i längden ohållbart. Därtill var nöden allt för stor. Därför beslöt man år 1713, att sedan det högsta ståndet fått sitt, skulle de resterande medlen delas ut åt övriga hjälpbehövande.¹¹⁰

Helt enligt flyktinginstruktionens 6 § hade hantverkare blivit hänvisade till magistraten för att där placeras inom sitt yrke. Därigenom skulle antalet flyktingar som skulle få hjälp minska och de högsta stånden kunde tilldelas större portioner och njuta en något högre summa. Men hantverkarna hade till stor del kommit tillbaka till kommissionen med beskedet att det inte funnits någon utväg för magistraten att hjälpa dem till ett arbete. Eftersom de bevisligen gjort förluster i hemlandet, måste även de

109. Deputerade till Kungl. Majt., odaterat, föredraget 18.2.1715, Deputerades arkiv, ÅK 449, SRA.

110. Deputerade till Kungl. Majt., odaterat, föredraget 18.2.1715, Deputerades arkiv, ÅK 449, SRA.

få understöd. Dessutom hänvisade de till det faktum att de "uti sitt Wälstånd med gådt hierta" givit kollektmedel till flyktingar i sina hemstäder innan de själva drevs på flykt. Nu var det deras tur att bli hjälpta. När det dessutom på utbetalningsdagarna infann sig folk både av denna kategori och av ungt och friskt folk som krävde sin andel, var det svårt för flyktingkommissionen att vägra dem något. Också de uslaste som befann sig längst nere på den sociala rangskalan försatte flyktingkommissionen i en brydsam situation. De sjuka och fattiga rymdes inte in på de redan överfulla fattighusen. Även de måste därför få en skärv av flyktingmedlen.¹¹¹

Tabell 20. Flyktinghushåll som fick understöd enligt flyktingrullan 1716 enligt stånd och yrke.

Kategori	Antal	%
Adel	232	19,4
- varav officerare	196	
- ämbetsmän	26	
- övriga	10	
Prästerskap och skolstat	235	19,6
- varav kyrkoherdar	75	
- kaplaner	61	
- skolstaten	38	
- övriga präster	61	
Ofrälse ämbets- och tjänstemän	182	15,2
Borgerskap	203	17,0
- varav rådmän	51	
- köpmän	29	
- hantverkare	39	
- övriga borgare	84	
Ofrälse militärer	281	23,5
- varav officerare	180	
- underbefäl	57	
- tjänstemän	24	
- manskap	20	
Övriga ståndspersoner	42	3,5
Okända	7	0,6
Allmoge	14	1,2
Totalt	1196	100 %

Källa: Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA.

111. Deputerade till Kungl. Maj:t. 10.5.1715, Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA.

För att närmare åskådliggöra vilka grupper som verkligen fick understöd har jag analyserat de hushåll, som finns antecknade i rullan för år 1716. Eftersom flyktingkommissionen inte hade råd att avlöna en skrivare är det här den sista förteckningen som gjordes upp över de flyktingar som fick understöd av kommissionen. Det är frågan om sammanlagt 34 foliouppslag där man upptecknat understödstagarna under rubriken "Designation och Förteckning, hwar effter så dhe Förnämare som dhe Gemenare Flyktingarne ifrån dhe af fienden Ruinerade Provincier af Collect Medlen deras Tilldelning åtniutit, pro Anno 1716". Förutom namn framgår eventuella uppgifter om familjen, numret på kvittot som flyktingen undertecknat samt den erhållna summan i daler kopparmynt.

Av de 1 196 hushåll som nämns har 39 hushåll uppenbarligen inte fått någonting. Orsaken till att flyktinghushållet nog finns upptaget i rullan, men att storleken på understödet inte nämns förblir oklar. Det kan vara så att kommissionen tilldelat berörda personer ett understöd, men att de aldrig kom för att lyfta det, kanske p.g.a. sjukdom eller dödsfall. Kanske ifrågasvarande person bodde utanför Stockholm och tyckte att resan till staden blev för dyr. Kanske omkostnaderna översteg det understöd man hade blivit tilldelad. Ett annat alternativ är naturligtvis att skrivaren gjort ett fel, men det verkar mindre sannolikt då det också förekommer att folk blivit strukna ur listan, förmodligen just p.g.a. felskrivningar. Det verkar inte heller som om det faktum att någon fått en tjänst skulle ha påverkat understödet för innevarande år. En anställning behöver alltså inte vara orsaken till att vederbörande inte lyft något understöd.

Bland officerarna återfinns många förmögna adelsfamiljer som, enligt flyktingkommissionens instruktion, var berättigade till understöd. De utgör den största enskilda gruppen med 196 hushåll. Flera av dem hade i och med flykten förlorat mycket och måste hjälpas i sin svåra situation. Samtidigt är det 300 år senare oerhört vanskligt att bedöma vad var och en förlorat i t.ex. fast egendom. Vi kan inte med säkerhet veta om instruktionen i praktiken följdes eller om den p.g.a. det stora antalet flyktingar slutligen blev bara tomma paragrafer. Tillsammans med frälse ämbetsmän och övriga medlemmar av adelsståndet utgjorde de här officerarna en grupp på 19,4 %.

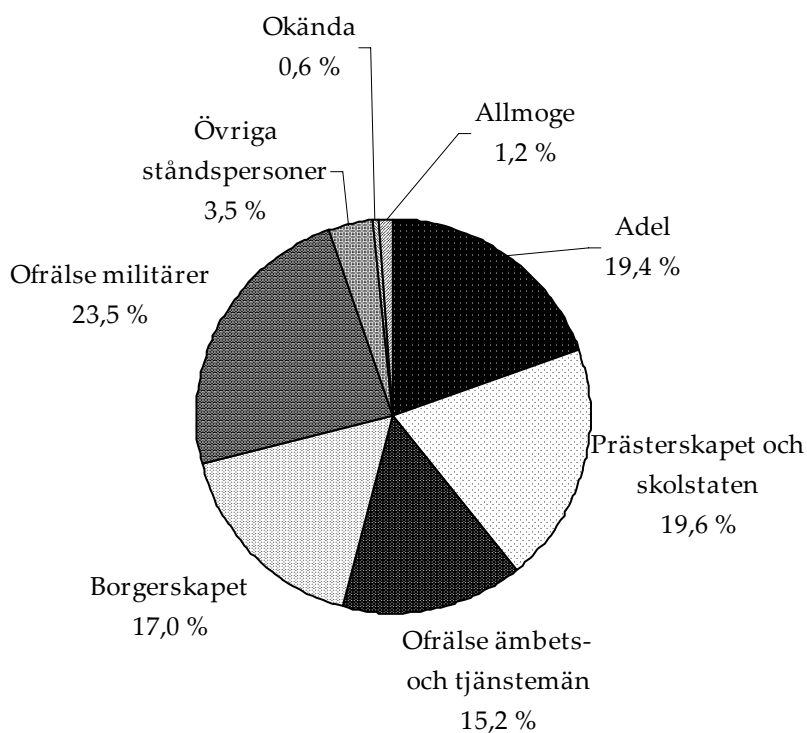
Aven prästerna och skollärarna samt professorerna var många, 19,6 % av alla hushåll. Prästerskapet hade kanske inte alltid så mycket av livets goda att förlora, men de hade svårt att klara sin försörjning om de inte fick någon annan tjänst. Man kan svårligen tänka sig att prästerna skulle ha tvingats tigga för att överleva. Vi har tidigare sett hur prästerna ofta fick hjälp av sina svenska yrkesbröder.

Att de ofrälse ämbets- och tjänstemännen är så många beror dels på att här, liksom bland militärerna, återfinns en mycket stor andel hushåll vars huvudansvariga var en kvinna. De ämbets- och tjänstemän, som utövade

sitt ämbete då de flydde, men som nu lyfte understöd var uppenbarligen sådana personer där löneutbetalningarna av en eller annan orsak fallerat.

Borgare, d.v.s. köpmän och hantverkare, skulle som ovan konstaterats vara utestängda från flyktinghjälpen. De skulle av städernas magistrat placeras i sina forna yrken. Man tänkte sig att det för köpmännen och hantverkarna skulle vara rätt lätt att återuppta sina näringar i Sverige. I många fall lyckades de säkert finna något slag av inkomst även om också de hade det svårt och för deras änkor och barn var det otvivelaktigt svårt att finna en försörjning. Att den gruppen utgjorde 17 % av hushållen betyder att flyktingkommissionen tvingades göra avsteg från instruktionen och hjälpa även dem.

Figur 9. Flyktinghushåll som fick understöd 1716.

Källa: Deputerades arkiv, ÅK 449, SRA.

Allmogen, i det här fallet bönder och andra som enbart bar patronymikon men vars yrke inte framgått, var få till antalet, endast 2,6 %. Det är sannolikt att en del av dem som nu räknats in bland allmogen rättligen hör hemma bland borgarna. Kriteriet för att hänföras till gruppen allmoge har varit att personen i fråga endast burit patronymikon och att något yrke som skulle tyda på en annan gruppstillhörighet inte har

framkommit. Små skillnader mellan grupperna har dock ingen större betydelse för slutresultatet. Allmogen måste ha varit i trängande behov av hjälp, men enligt instruktionen skulle de fattiga överföras till fattighusen. En stor del av dem som hörde till den här kategorin tvangs antagligen gripa till tiggartavlan för att på något sätt klara sin försörjning.

Av de 1 196 flyktinghushållen som år 1716 fick understöd hade minoriteten, eller 398 hushåll en man som var huvudansvarig för hushållet, medan det i 790 fall var en kvinna, som lyfte understödet. Att slutsumman inte stämmer överens med antalet hushåll beror på att åtta hushåll bestod av enbart barn, som säkert togs om hand av vuxna, men som lyft understöd i eget namn.

Ur flyktingkommissionens rulla går det även att dra slutsatser om hur stora understöd flyktingarna fick.

Tabell 21. Flyktingunderstöd fördelat på hushållen 1716 i daler kmt.

Kategori	Totalsumma	Medeltal
Adel	12 554	54.11
- varav officerare	10 264	52.36
- ämbetsmän	1 708	65.69
- övriga	582	58.20
Prästerskap och skolstat	5 641	24.00
- varav kyrkoherdar	2 057	27.42
- kaplaner	1 216	19.93
- skolstaten	1 066	28.05
- övriga präster	1 302	21.34
Ofrälse ämbets- och tjänstemän	3 506	19.37
Borgerskap	3 042	14.98
- varav rådmän	1 016	19.92
- köpmän	562	19.37
- hantverkare	406	10.41
- övriga borgare	1 058	12.59
Ofrälse militärer	4 964	17.66
- varav officerare	3 768	20.93
- underbefäl	566	9.92
- tjänstemän	462	19.25
- manskap	168	8.40
Ofrälse ståndspersoner	710	16.51
Okänd	76	10.85
Allmoge	122	8.71

Källa: Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA.

Summorna i tabell 21 ser ut att följa den ståndsinde- lning som rådde vid den här tiden. Adeln var det främsta ståndet och hade som grupp gjort de största förlusterna. Bland ämbetsmännen fanns det av naturliga skäl ett stort antal adelsmän, som liksom sina ståndsbröder bland officerarna och andra adelsmän förmodligen gjort stora förluster vid den ryska ockupationen. Prästerskapet behövde hjälp för sina stora familjer om de inte fick nya tjänster i Sverige. Rangordningen syns tydligt också här då kyrkoherdarna fick betydligt större understöd än kaplanerna. Att skolstaten fick högre understöd än kyrkoherdarna beror på att här återfinns professorerna vid Åbo akademi.

Militärerna, framför allt de ofrälse officerarna och underofficerarna, faller på sätt och vis på sidan om flyktingkommissionens instruktion. I den tar man inte alls i beaktande att många som flydde kunde höra just till den här kategorin. Meningen var säkert att de som bara kunde placeras någonstans skulle stickas in i andra regementen. Så har också skett i många fall. En del av de här männen var ändå märkta av kriget, eller så gamla att det var omöjligt att skicka ut dem i fälttåg på nytt. Att den här gruppen måste stödas berodde framför allt på de många hus- trurna och änkorna. De meniga soldaterna hörde ju strängt taget till allmogen och har följaktligen fått väldigt små bidrag. Skillnaden är stor mellan manskapets medeltal på drygt 8 daler kmt och officersfamiljer- na som fick närmare 21 daler.

Tabell 22. Variationbredden av understödssummorna i daler kmt vid utdel- ningen av flyktingunderstöd 1716.

Kategori	Lägsta summa	Medel- tal	Högsta summa
Adeln	6	54,11	384
Prästerskapet och skolstaten	6	24,00	98
Ofrälse tjänstemän	6	19,37	108
Ofrälse militärer	4	17,66	102
Borgare	4	14,98	50
Allmoge	4	8,7	116

Källa: Deputerades arkiv, ÅK 449, SRA.

Inom grupperna kunde storleken på bidragen variera kraftigt. Efter- som medeltal inte ger hela sanningen skall vi titta närmare på sex av de ovannämnda kategorierna. Utanför denna studie lämnas gruppen "okänd". Gruppen var både liten och svårplacerad. Eftersom deras understöd i medeltal var högre än allmogens och det militära manska-

pets var av allt att döma en del av dem ståndspersoner, men då det råder en viss osäkerhet på den här punkten har jag valt att lämna dem därhän. Likaså lämnar jag utanför analysen gruppen ofrälse ståndspersoner. Deras medeltal var högt, men gruppens sammansättning är något osäker. Här döljer sig förmodligen personer som hörde till t.ex. borgerskapet, men som jag inte har kunnat identifiera på ett adekvat sätt.

Det visar sig att de lägsta summorna i alla kategorier var under 10 daler kmt. De allra lägsta summorna på 4 daler kmt betalades ut åt militärer, borgare och allmoge. Som jämförelse kan nämnas att år 1710 fick ett fattighjon ett understöd på mellan 3 och 4 daler per månad.¹¹² Det var med andra ord endast små smulor de här personerna fick i understöd. Den som inom det högsta ståndet fick bara sex daler kmt var en kvartermästaränka. Ett understöd på 10 daler kmt var lyfte två löjtnantsdöttrar, en kaptensdotter och en löjtnantsfru. Alla dessa fem understödstagare var ensamstående och fick således inget tillägg för eventuella barn eller andra anhöriga. Inom frälset lyfte landshövdingens änka Elsa Creutz det högsta understödet – 384 daler kmt. Hon var änka efter landshövdingen i Åbo och Björneborgs län Harald Oxe, som hade avlidit redan 1689. Änkan efter en överste Tunderfelt, Lucia Sofia Tunderfelt lyfte det näst högsta stödet på 216 daler kmt. Tunderfelt hade stupat vid slaget vid Helsingborg i februari 1710. Förutom fyra fullvuxna döttrar hade överstinnan också ett litet barn med sig. Det lilla barnet kan ha varit den yngsta sonen, som föddes postumt sommaren 1710. Hushållet bestod av sex personer vilket förmodligen var en avgörande faktor då understödet fastställdes. Eventuellt kan det faktum att hon bodde i Stockholm, i de inre kvarteren av det som vi idag kallar Gamla stan och måhända hade en hög hyra, också ha påverkat hennes understöd.

Ett nästan lika högt understöd som Tunderfelt lyfte Margareta Elisabet Maydell från Reval för sitt hushåll, som bestod av hennes åtta egna barn samt en svägerska med sina två barn. De fick dela på ett understöd på 212 daler kmt. Margareta Elisabet var gift med generalmajor Bernt Otto Stackelberg som hade blivit tillfångatagen vid Poltava.

De fyra inom prästeståndet som lyfte endast sex daler kmt hörde alla, förutom en läraränka, till det lägre prästerskapet. Catharina Arenius var gift med sockenadjunkten i Malax, Olaus Ihlkeen. Det verkar som om han hade stannat kvar i Finland medan hon sökte sig till tryggare trakter i Sverige. Vid utdelningen 1716 uppgav hon att mannen hade blivit tillfångatagen. Olavi Rimpiläinen nämner inte detta och det är ju möjligt att fru Catharina misstagit sig eller att mannen satt tillfångatagen så kort tid att sentida forskare inte känt till det. Känt är i varje fall att Ihlkeen under kriget vistades i sin församling.¹¹³

112. Lagerqvist, Nathorst-Böös 2002, s. 76.

113. Vilkuna 2005, s. 282.

Det högsta understödet bland prästerskapet och skolstaten, 98 daler kmt, fick professor Christian Eberhard Morian från Reval. Han hade en stor familj bestående av hustru och fem barn. Vad som dock för en sentida betraktare förefaller inkonsekvent är att vid samma utdelning fick professorerna Laurentius Tammelin och Herman Ross med fruar och sex respektive sju barn bara 50 daler kmt. Utan att veta någonting om hur flyktingkommissionen resonerat i de här fallen får man utgå ifrån att Morian hade förlorat mera i fast egendom. Svaret ges också i de svenska ättartavlorna. Morian hade år 1704 köpt ett gods i Wierland. Han hade inte i egentlig mening flytt till Sverige utan kom till Stockholm 1710 p.g.a. en rättegång. Då Baltikum vid samma tid drabbats av pest och ryssarna höll de sista svenska fästena där i ett strupgrepp valde Morian att stanna i Sverige till efter fredsslutet. När han återkom till Estland 1723 fann han sitt gods skövat och sitt bibliotek i Reval förskingrat. Eftersom det dels nämns ett gods och dels ett bibliotek i Reval kan man förmoda att Morian faktiskt ägt också ett hus i staden och följaktligen förlorat mycket p.g.a. kriget. Det var alltså helt berättigat att, enligt dåtida synsätt, ge honom ett stort understöd.¹¹⁴

Bland de ofrälse ämbetsmännen lyfte assessor Anders Munster för sin hustru och sina åtta barn ett understöd på 108 daler kmt. Förmodligen hade inte bara antalet barn spelat en roll då han fick en så hög summa. Hans kollega Gustaf Mauritz Welling med hustru och sju barn fick nämligen bara 60 daler i understöd. Hur flyktingkommissionen har resonerat kommer att förbli höljt i dunkel. Att kronofogden Gerhard Wessman med en familj bestående av hustru, ett barn och hans gamla svärmor fick ett så pass högt understöd som 54 daler är förvånande. Kanske hade det en betydelse att hans svärmor var kaptensänka.

Bland borgarna var det köpmansfrun Maria Lifman som med tre barn lyfte det högsta understödet på 50 daler kmt. Ett något lägre understöd på 48 daler fick borgmästaren Johan Rydström från Umeå med ett hushåll bestående av hustru, sju barn och svärmor.

Då rullan för år 1716 är den sista vi har att tillgå gällande flyktingkommissionens utdelningar kan det vara intressant att jämföra den med den första rullan, den från år 1712. Har det under de här fyra åren skett en förändring i fördelningsprinciperna? År 1712 hade Finland inte ännu ockuperats, vilket betyder att det främst var flyktingar från provinserna som lyfte understöd och att antalet flyktingar inte på långt när var så stort som efter Finlands fall.

114. Elgenstierna 1925–1936 V, s. 290.

Tabell 23. Flyktinghushåll som fick understöd enligt flyktingrullan 1712 i jämförelse med år 1716.

Kategori	Antal 1712	%	Antal 1716	%
Adel	72	18,7	232	19,4
- varav officerare	61		196	
- ämbetsmän	6		26	
- övriga	5		10	
Prästerskap och skolstat	34	8,9	235	19,6
- varav kyrkoherdar	16		82	
- kaplaner	-		62	
- skolstaten	8		39	
- övriga	10		52	
Ofrälse tjänstemän	39	10,2	182	15,2
Borgerskap	41	10,7	203	17,0
- varav rådmän	7		51	
- köpmän	5		29	
- hantverkare	24		39	
- övriga borgare	5		84	
Ofrälse militärer	181	47,1	281	23,5
- varav officerare	57		180	
- underbefäl	69		57	
- tjänstemän	11		24	
- manskap	44		20	
Ofrälse ståndspersoner	4	1,0	42	3,5
Okända	7	1,8	7	0,6
Allmoge	6	1,6	14	1,2
Totalt	384	100	1196	100

Källa: Flyktingrulla 1712, 1716, Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA.

Det som genast slår en är, hur de som fick understöd år 1712 utgjorde endast omkring en tredjedel av antalet 1716. Även om man hade en lägre summa att fördela måste förhållandena för flyktingkommissionen har varit betydligt bättre under de första verksamhetsåren. Knappt 400 hushåll går att överblicka på ett helt annat sätt än närmare 1 200 hushåll. Då utvecklingen var den här, förvånas man inte över att flyktingkommissionen fick allt större bekymmer i sitt arbete. Om man får förmoda att förteckningen för år 1712 framför allt upptar flyktingar från provinserna samt de östligaste delarna av Finland med bl.a. Viborg kan man, med tanke på gruppens sammansättning konstatera att tjänstemän och präster förmodligen inte flydde i lika hög grad från

provinserna, som från Finland. Detta under förutsättning att rullorna avspeglar den sociala sammansättningen av totalpopulationen flyktingar, vilket med stor sannolikhet torde vara fallet då det rör sig om ståndspersoner. De som fanns ute i socknarna och som aldrig kom i åtnjutande av understöd förefaller att framför allt ha hört till allmogen. Däremot ser antalet militärer ut att ha varit högt år 1712. Det här hör uppenbarligen ihop med de befästa städernas fall år 1710. Från Riga, Reval, Dorpat och i viss mån från Viborg strömmade officerarnas och soldaternas hustrur och barn västerut. Av de 61 hushåll som räknades till de adliga officerarna var det endast 11 hushåll där män bar huvudansvaret för hushållet. Ännu markantare var könsskillnaden bland de ofrälse officerarna, 57 kvinnor och tre män. Till underbefälet räknades 69 hushåll, bara fyra av de hushållen hade en man som ansvarade för matlaget och i gruppen meniga var alla som lyfte understöd kvinnor. Jämfört med år 1716 var grupperna underbefäl och meniga överrepresenterade i den första utdelningen med närapå hälften av alla hushåll. Man kan förmoda att de egentligen inte hade förlorat så mycket egendom i och med flykten och att de således inte borde ha fått något understöd. Å andra sidan kan flyktingkommissionen ha känt sympati för dessa stackars änkor och fruar vars män stupat eller som hade tagits till fånga av ryssarna.

Det lilla antalet borgare år 1712 visar att flykten från provinsstäderna inte kan ha varit lika omfattande som från de finska städerna. Å andra sidan måste man hålla i minnet att pesten hade drabbat de baltiska städerna hårt och att dödssiffrorna där sköt i höjden.

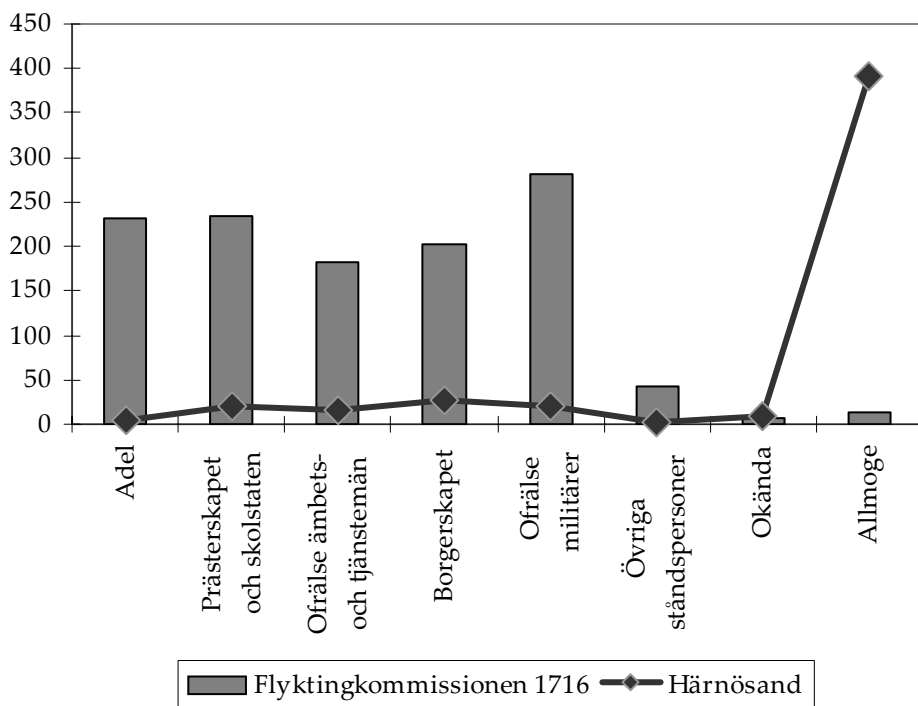
Flyktingkommissionen påpekade ett antal gånger att den stora flyktingströmmen efter Finlands fall ledde till att var och en fick mindre summor i understöd. Man hade t.o.m. varit tvungen att avvisa ett stort antal flyktingar för att ståndspersonerna skulle få någon hjälp alls.¹¹⁵ När man studerar vilka grupper som fick understöd de två undersökningsåren finner man en viss förskjutning. År 1712 fick följande grupper i nämnd ordning hjälp; ofrälse militärer, som utgjorde närapå hälften av alla, frälse officerare, ämbetsmän av olika slag, olika kategorier som hörde till borgerskapet samt slutligen prästerskapet där kaplanerna helt saknades. Den ordningen har något rubbats då man studerar förhållanden 1716. Då var ofrälse militärer fortfarande den största enskilda gruppen, men nu utgjorde gruppen endast knappt en fjärdedel av totalantalet. En markant förändring är att den näst största gruppen år 1716 var prästerskapet, som dominerades av tre ganska jämnstora grupper d.v.s. kyrkoherdar, kaplaner och övriga präster såsom t.ex. adjunkter. Följande grupp var adeln där officerarna helt dominerade

115. Deputerades arkiv 1712, ÄK 449, SRA.

gruppen. Borgarna och de ofrälse tjänstemännen utgjorde rätt jämnstora grupper på drygt 15 %. Under bägge jämförelseåren var de tre minsta grupperna d.v.s. övriga ståndspersoner, okända och allmogen försumbart små.

Då flyktingkommissionen i Stockholm delade ut understöd till framför allt ståndspersoner var situationen helt annorlunda i Härnösands stift. I figur 10 som visar situationen i stiftet 1718 och situationen i Stockholm 1716 kan man tydligt se den här skillnaden.

Figur 10. En jämförelse mellan flyktingar som år 1716 fick understöd av flyktingkommissionen och de som år 1718 fick understöd i Härnösands stift.

Källa: Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA; Domkapitlets arkiv, E III:5, HLA.

Av figur 10 framgår att allmogen var i majoritet i Härnösands stift medan flyktingkommissionen i första hand stödde ståndspersoner och deras vederlikar. I Härnösand dominerade bönderna med närmare 80 % av understödstagarna, medan de i Stockholm år 1716 utgjorde endast drygt 1 % av alla understödstagare. I Härnösands stift fick ståndspersonerna dela på återstående 20 %. Den största gruppen bland ståndspersoner och deras vederlikar var borgarna som med 27 hushåll utgjorde 5,5 %. I flyktingkommissionens rullor var borgarna 17 %. Den

största gruppen bland flyktingkommissionens understödstagare var militärer av olika slag, då de utgjorde något över 30 %, medan de i Härnösands stift var under 5 %.

Granskar man endast figur 10 kan det synas som om Härnösands stift inte alls skulle ha följt flyktingkommissionens instruktion. Det är ändå sannolikt att instruktionen låg till grund för besluten, men att resultatet trots det blev ett annat på grund av att flyktingpopulationen i detta nordliga stift hade en så helt annan struktur.

Totalt delade flyktingkommissionen ut 5 090 understöd under åren 1712–1716. Men då man räknar bort dem som återkommer flera gånger eftersom de fått understöd flera år i rad, återstår 1 907 hushåll, varav 1 294 hade en kvinna som huvudansvarig och 613 en man. I Härnösands stift delade man ut understöd åt 996 flyktinghushåll. Där ser könsfördelningen helt annorlunda ut, 465 hushåll hade som huvudansvarig en kvinna men majoriteten hushåll d.v.s. 531 hade en man. Till det här området hade det i högre grad flytt hela familjer. Ju längre flyktvägen var desto större var risken att familjen splittrades.

Att så många borgare och andra fattiga, var i behov av flyktinghjälp ledde naturligtvis till att adeln och andra ståndspersoner fick mindre. Många protesterade skarpt mot detta. Det gjorde bland annat friherrinnan Sofia Margareta von Ungern-Sternberg. Hennes sak behandlades ingående av flyktingkommissionen. Hon hade flytt från Livland och hennes man, kapten Henrik Johan Freijtag von Loringhoven, hade avlidit omkring år 1710. Enligt egen utsago hade hon fått så litet i understöd att hon inte kunde leva på det. När hon betalat hyran återstod så litet per person i hennes hushåll att det inte blev mera än $\frac{1}{2}$ öre. Själv hade hon varit "opasslig", detta faktum samt de stigande kostnaderna för barnen hade ökat hennes skuldbörda, och nu hade hon inte mera kvar något som hon kunde sälja. Om situationen inte blev bättre såg hon sig tvungen att anhålla om att få lämna landet. Endast en fast underhållssumma kunde rädda henne och hennes familj. Man kan förstå att friherrinnan upprördes över att hennes understöd hade blivit mindre. Redan år 1712 befann hon sig i Stockholm med två barn och fyra "Domestiquer". Då fick hon ett understöd på 300 daler kmt. År 1713 fick Sofia Margareta för hela året 600 daler kmt, men följande år sjönk understödet till 420 daler. Detta var dock en svindlande summa som de flesta flyktingar inte ens vågade drömma om.

Sofia Margareta von Ungern-Sternberg var ingalunda den enda som fick se sitt understöd minska. Hon skulle mot slutet av 1710-talet komma att gifta sig med kapten Wolff Henrik Anrep. Han var född i Livland och blev tillfångatagen vid Narva år 1704, men lyckades rymma.

Också Anrep hade kommit till Stockholm senast år 1712 med hustru och två barn samt två domestiker. Under år 1712 fick han 300 daler kmt i understöd och följande år 600 daler. För år 1714 står det antecknat i rullan att han blivit "emplojerad". Enligt Lewenhaupt hade han redan 1713 blivit major vid Stockholms borgerskap. Anreps understöd år 1714 uppgick till 300 daler kmt. År 1715 sjönk understödet till 210 daler. Följande år avled hans första hustru och då lyfte kapten Anrep ett understöd på 84 daler kmt och dessutom en lika stor summa som hjälp till hustruns begravning. År 1717 blev han major vid enrollerade allmogen på Gotland.

Flyktingkommissionen påpekade i fallet Ungern-Sternberg, att om man skulle fatta beslut om fasta underhållssummor för de förnäma skulle de övriga bli helt utan och det kunde enbart leda till ytterligare problem med tiggare i staden. Dessutom framförde man till sitt försvar att friherrinnan Ungern-Sternberg "såsom en capitains Fru med barn för sina stora förluster inalles fått 60 portioner", vilket år 1715 motsvarade 180 daler kmt. Eftersom de summor som Sofia Margareta fick i understöd hela tiden minskade måste kommissionen under årens gång ha sett sig tvungna att se över sitt system med "portioner". Förmodligen har en kaptensänka med två barn år för år fått färre "portioner". Dessutom drabbades flyktingarna av den ökande prisstegringen där de insamlade medlen inte höll sitt värde. Flyktingkommissionens medlemmar uttryckte även sin besvikelse över att de så sällan fick något tack för sitt besvärliga arbete "utan tvärt emot blifwit bemödt med allehanda oblijda och obilliga beskyllningar".¹¹⁶

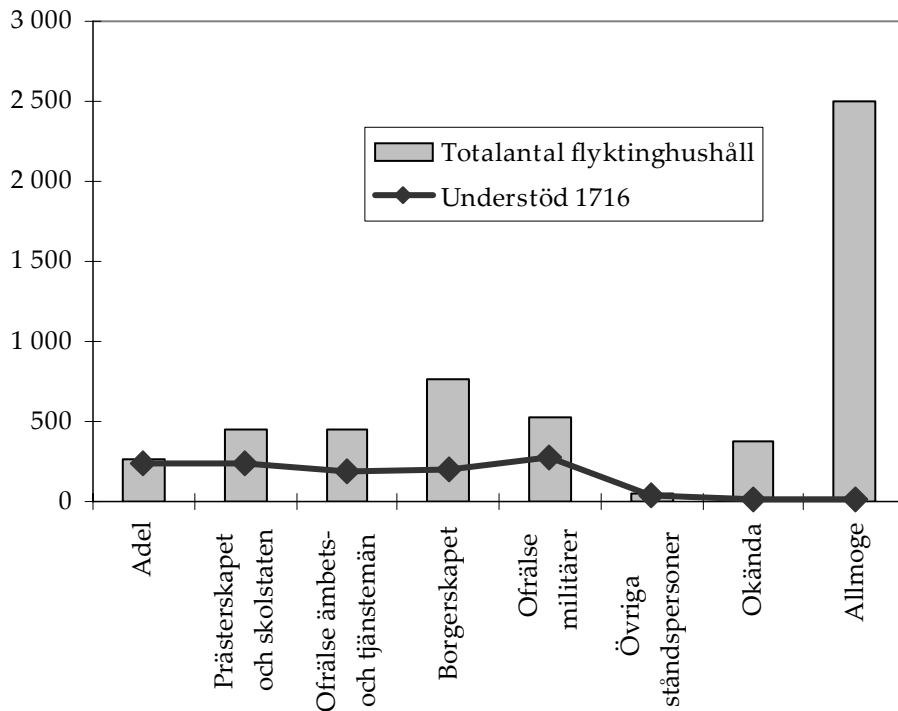
Också om avsikten var att tjänstemännen inte skulle få något understöd kunde man inte alltid hålla fast vid den principen. En av dem som man gjorde undantag för var häradshövdingen i Raseborg Jonas Berger. Han flydde sommaren 1714 över Kimito till Stockholm. Eftersom han finns antecknad i Norrmalms församling år 1717 måste han ha slagit sig ner någonstans i de kvarteren. I 1714 års flyktingrulla står det antecknat att han är gammal och har åtta barn att försörja. Jonas Berger var född i Västergötland år 1660, men hade flyttat till Finland redan 1678. Så väldigt gammal var han alltså inte 1714, men de senaste hårda åren hade antagligen tårt på honom, såsom på många andra. Han blev adlad år 1719 under namnet Lostierna. Eftersom det nämns bara åtta barn var det äldsta, sonen Erik född 1693, kanske bosatt på annan ort. Han hade skrivits in vid Åbo akademi 1711 och fortsatte förmodligen sina studier i Uppsala. År 1717 blev han kammarskrivare i krigskollegium och kunde antagligen därefter klara sig själv. Det var till stor del tack vare de många barnen som Berger fick ett understöd på 100 daler kmt år 1714 och även följande år. Enligt de uppgifter som finns för år 1716 fick Berger då bara 40 daler kmt.¹¹⁷

116. Anrep lämnade armén 1723 och valde att återvända till sina hemtrakter. Han bodde 1740 i Reval. Deputerade till Kungl. Maj:t 27.9.1715, Deputerades arkiv, ÅK 449, SRA; Elgenstierna 1925–1936, VII, s. 570; Lewenhaupt 1920, s. 15.

117. Holmberg 1959, s. 34; Aminoff-Winberg 1995, s. 44; Elgenstierna 1925–1936 V, s. 79.

Borgare som förväntades kunna försörja sig själva skulle inte heller få något understöd. Ibland måste man i alla fall göra avsteg från den regeln. Men det understöd t.ex. Helsingforsborgaren Johan Biörckberg fick var inte stort. Ett bidrag på 6-19 daler kopparmynt per år kan inte ha räckt långt. Då hade köpmansänkan Hebbla Sneck det något bättre. Antagligen hade hon flytt från Finland år 1713, eftersom det är det första året hon finns med i flyktingrullorna. Då fick hon för det fjärde kvartalet 9 daler kmt. Men åren 1714 och 1715 fick hon 35 daler och år 1716 14 daler kmt. Ensam fick hon alltså ett högre understöd än familjen Biörckberg. Orsaken var sannolikt att hon var gammal och att hon både därför och på grund av sitt kön kanske inte kunde förväntas finna något annat sätt att försörja sig på.

Figur 11. En jämförelse mellan totalantalet kända flyktinghushåll i Sverige samt dem som fick understöd av flyktingkommissionen 1716.

Källa: Aminoff-Winberg, databas; Deputerades arkiv, ÄK 499, SRA.

Figur 11 visar mycket tydligt att det framför allt var det främsta ståndet som fick understöd. Så gott som alla som kan hänföras till den här

gruppen fick understöd år 1716. Av dem som hörde till prästerskapet och skolstaten eller gruppen ofrälse militärer fick omkring hälften understöd. Något färre av de ofrälse ämbets- och tjänstemännen fick, helt i kongruens med flyktingkommissionens instruktion, ett understöd. I gruppen borgerskap var det under 30 % som fick hjälp av kommissionen. Figur 11 visar också hur dominerande gruppen allmoge var i hela den stora flyktinggruppen. Men av dem var det bara en försvinnande liten del som fick hjälp av flyktingkommissionen. Det är uppenbart att kommissionen gjorde vad den skulle, d.v.s. stödde ståndspersoner så långt det gick. Men man måste hålla i minnet att många av bönderna och deras gelikar vistades i Härnösands stift där de fick en lokal hjälp.

Det verkar som om en oproportionerligt stor andel av dem, som fick understöd av flyktingkommissionen var bosatt i Stockholm. Visserligen hade stora skaror samlats där, men uppenbarligen har många av de flyktingar, som bodde på landsorten, haft svårt att få sin beskärda del av understöden. Margareta Wulff från Riga påtalar det här problemet. Hon hade fått understöd under den tid hon bodde i Stockholm, men sedan hon år 1714 flyttat till Jönköping hade hon inte fått någon hjälp. Också Anna Lund, änka efter borgmästaren i Uleåborg, sade sig inte ha fått någon hjälp i Kristinehamn där hon var bosatt. Tydligen hade hon hört sig för om vem som skulle få ta del av de insamlade kollektmedlen eftersom hon vet berätta att man sagt henne att kollekten, som samlats in i lokala kyrkor, skulle skickas till Stockholm och delas ut där.¹¹⁸ Det ligger nära till hands att förmoda att de som i Stockholm direkt kunde påverka kommissionsmedlemmarna till sin egen förmån också gjort det. Medlemmarna påtalade flera gånger att folk besvärade dem och tiggde om hjälp.

Eftersom kollektmedlen var så knappa och munnarna som skulle mättas var så många var det inte direkt ovanligt att flyktingar, speciellt ur de högre stånden, vädjade hos stiftens konsistorium om hjälp. Hösten 1715 vände sig lektorn vid Viborgs gymnasium Erik Brummerus tillsammans med några andra flyktingar, till domkapitlet i Strängnäs med en anhållan om hjälp. Brummerus hade sedan år 1713 tillsammans med hustru och fyra barn lyft understöd från flyktingkommissionen. Trots att han år 1713 för det fjärde kvartalet fått 54 daler, år 1714 144 daler och 1715 54 daler vid midsommar och till jul skulle få ytterligare 36 daler, var det tydligen för knappt tilltaget eftersom han hoppades på att få något av det prästerna i stiftet samlat in till de flyktingpräster som bodde i Örebro. Under

118. Anna Lund till K. Maj:t odaterat, Skrivelser till konungen 1133:11, ser. I 30; Margareta Wulf till K. Maj:t 23.4.1717, Skrivelser till konungen 1133:11, ser. I 32, SRA.

årens lopp skulle domkapitlet se sig tvunget att flera gånger diskutera hjälp till enskilda flyktingar.¹¹⁹

Det finns andra exempel, både i Strängnäs och i Härnösands stift, på flyktingar som fått understöd utöver de sedvanliga utdelningarna. I Tuna befann sig kyrkoherdeänkan Anna Brothzenia från Sysmä. Hon anhöll om hjälp av Härnösands stifts domkapitel i mars 1721 för sig och sina tolv små barn och barnbarn. I samma socken bodde Brita Mathesia, en kyrkoherdeänka från Kalajoki. Hon bad också om någon hjälp eftersom hon, förutom att hon tydligen försörjde en "krympling", fått lida svårt under flykten. Dels hade hon tvingats bevittna hur hennes man blivit pinad till döds av ryssarna, dels hade hon själv blivit illa misshandlad av dem och lämnad "half död på Landswägen". På grund av misshandeln hade hon förlorat sin syn. Domkapitlet fann bägge supplikerna vara behjärtansvärda och uppmanade kyrkoherden i Tuna församling att tilldela de båda änkorna någon slant.¹²⁰

I vilken mån kunde man då leva på flyktingunderstöden? Eftersom det finns så få uppgifter om levnadskostnaderna i början av 1700-talet och de dessutom varierade både från år till år och från ort till ort vet vi föga om hur stor betydelse understöden hade för flyktingarna. Säkert är att kriget ledde till höjda kostnader på alla områden. Flyktingarna skulle få understöd både för uppehälle och för hushyra. Vi har sett hur hyrorna steg i Borgå då ett flertal flyktingar från Nyen slog sig ner där. Det är rimligt att anta att utvecklingen var den samma i t.ex. Stockholm. På 1710-talet fick en person i Stockholm betala 3-6 daler i veckan för ett rum. Det finns uppgifter om att tre dagliga mål skulle ha kostat 3 daler. På ett härbärke kunde logi för en natt samt mat och dryck kosta något över 6 daler kmt.¹²¹

Smör och fläsk följde i allmänhet en jämnare prisutveckling än spannmål, vars pris kraftigare varierade beroende på skördarna. Ändå steg priset på smör i Uppland så att det mer än fördubblades från 1713 till 1719. I markegångstaxorna för Stockholm var priset på råg 1719 nästan fördubblat jämfört med det föregående maximiåret 1709. Priserna var långt högre under de år mynttecknen var i omlopp än tidigare. Det innebär att förutom rågen, priserna på både fläsk och korn också hade fördubblats under perioden 1713-1719. Eli Heckscher konstaterar att det är omöjligt att avgöra om de här priserna verkligen motsvarade den rådande situationen eller om de berodde på dålig markegångssättning. Johan Frosterus skrev i sina minnen att en tunna mjöl kostade 100

119. Strängnäs domkapitels protokoll 1711-1721, A I:19, ULA; Reviderade räkenskaper för kommittéer (-1724), Deputerades arkiv, SRA; Aminoff-Winberg 1995.

120. Domkap. arkiv A Ia:5, HLA; Leijonhufvud 1923, s. 112.

121. Mäntylä 1994, s. 193; Annerstedt 1909, s. 453; Lagerqvist, Nathorst- Böös, s. 76. Uppgiften gäller för år 1705.

daler, jämfört med det verkar det som om flyktingkommissionens understöd många gånger bara var en droppe i havet. I Härnösands stift kunde man för en daler kmt köpa sig ca 14 liter spannmål och 700 gram matvaror. År 1710 kostade en tunna råg 35 daler kmt. Fem år senare kostade en tunna korngryn 45 daler kmt och år 1719 fick man betala drygt 27 daler kmt för en tunna korn.¹²² Jämför man detta med att en tunna mjöl skulle ha kostat 100 daler i Stockholm måste man ställa sig skeptisk till riktigheten i Frosterus uppgifter. Visserligen är en tunna mjöl drygare än obehandlad råg eller obehandlat korn, men förmodligen var hans minnesbild inte helt korrekt.

Då vi vet att de lägsta summorna som betalades ut av flyktingkommissionen rörde sig mellan 4 och 10 daler kmt kan det vara intressant att se vad man fick för den summan. För en summa på 5 daler kmt fick man år 1710 ett lispund smör. För samma summa kunde man år 1719 inhandla ett lispund havregryn eller en kanna bättre brännvin. Om man ville ha fisk ökade kostnaderna betydligt. En tunna strömming kostade år 1710 24 daler kmt. På fem år steg priset på strömming kraftigt, vilket innebar att man år 1715 fick betala 64 daler kmt för sin strömmingstunna. Lax, som var dyrare än strömming hörde knappast till det som dukades fram på flyktingarnas bord, men för jämförelsens skull kan nämnas att år 1710 fick man betala 42 daler kmt för en tunna lax. Den sista uppgiften gällande fiskpriserna har vi från år 1719 då en tunna sill kostade 72 daler kmt. Inte heller räckte pengarna långt då det gällde dryckesvaror. År 1705 kostade ett stop öl 6 öre kmt. Med tanke på att det sades att många flyktingar genast drack upp vad de hade fått kan det just ha räckt till en kanna brännvin eller till öl för en tid framöver. Den som hade små barn kanske hellre köpte mjölk, vilket man år 1719 fick betala 24 öre kmt för per kanna.¹²³ Som helhet kan man säga att prisstegringen under den tid mynttecknen var i omlopp (1716–1719) rörde sig kring 50 %. Då framför allt de nordligaste delarna av riket drabbades av missväxt kunde priset på spannmål fluktuera betydligt från ort till ort.

Frågan inställer sig om kommissionens intention att upprätthålla ståndspersonernas ställning uppfylldes. För att få svar på frågan kan en jämförelse göras mellan de olika ämbetsmännens löner och vad de andra flyktingarna fick i understöd. Här måste jag igen komma med en reservation. Trots att tjänstemännen haft ett fast lönesystem och särskilda personalstater hade gjorts upp sedan 1620-talet där antalet tjänster nämndes, var systemet inte vattentätt. Staterna ger inte en rätt bild av

122. Hamnström 1972, s. 152; Heckscher 1935, s. 654; Lagerqvist, Nathorst-Böös 2002, s. 30, 76.

En tunna spannmål innebar i Sverige ett mått som varierade mellan 142 och 165 liter.

123. Lagerqvist, Nathorst-Böös 2002, s. 30, 76-77. 1 lispund = 8,5 kg. 1 tunna fisk = 125,6 liter. 1 stop = 1,3 liter.

vilken lön den enskilde tjänstemannen de facto fick.¹²⁴ Bland de finska ämbetsmännen var naturligtvis landshövdingarna de som stod högst i rang och därmed hörde till de mest välbetalda. Ett helt enhetligt lönesystem existerade inte vid den här tiden. Tjänstemännens löner varierade såväl mellan olika städer och mellan de olika länen. De löner som här anges gäller för Österbottens län 1716 och Åbo och Björneborgs län år 1720. Landshövdingarna fick i lön 1 500 daler smt eller 4 500 daler kmt per år. Andra som kom upp i ungefär samma kategori var bl.a. vicepresidenten vid Åbo hovrätt (presidentämbetet var vakant) Leijonmark som fick 3 600 daler kmt. Landshövdingen som stod högst i rang av ämbetsmännen hade omkring 50 gånger högre lön än länsmanen som var den som stod lägst i rang. Så lyfte t.ex. länsmanen från Korpo, Lars Bergström, år 1717 30 smt i lön. Kronofogden, som stod över länsmanen i rang, hade tio gånger högre lön än denne, vilket man också ser bland flyktingarna i Sverige.

Ingen flykting fick i understöd så stora summor som landshövdingen fick i lön, vilket är helt naturligt. Flyktingarna kom inte heller nära den lön som hovrättsråden och lagmännen var berättigade till, nämligen 2 400 daler kmt. Samuel Brinck som var landsbokhållare i Österbottens län hade rätt till en lön på 950 daler smt. På grund av de inbesparingar som gjordes under krigsåren kunde han inte lyfta den summan. Med hustru och fyra barn uppehöll han sig i Stockholm. Hans svåra sjukdom kan ha bidragit till att han hörde till de tjänstemän, som fick rätt att lyfta understöd.¹²⁵

Till dem som fick allra mest i understöd hörde överstelöjtnanten, friherre Jürgen Reinhold von Ungern-Sternberg. Han var ursprungligen hemma i S:t Martens socken i Estland och hade 1679 blivit major vid ett regemente i Skåne. Innan han p.g.a. sjukdom fick avsked år 1700 hade han varit kommandant på Bohus i drygt 11 år. År 1713 fick han 1 080 daler kmt och år 1714 840 daler kmt i understöd. Det motsvarar närmast den lön häradshövdingarna kunde förvänta sig, nämligen 900 daler kmt. Helt relevant är jämförelsen inte eftersom ingen annan flykting fick så höga understöd som von Ungern-Sternberg. Förmodligen har han efter freden återvänt till Reval, där begrovs nämligen hans hustru år 1727.¹²⁶

När man studerar flyktingkommissionens rullor finner man att variationerna är väldigt stora. Som exempel kan nämnas några understöd från år 1714. Landshövding Creutz' änka Hedvig Eleonora Stenbock fick det året 460 daler kmt. Helsingforsprosten Johan Serlachius, som

124. Lövgren 1984, s. 79.

125. Walta 2005, s. 56; Extract över flychtige betiente, Deputerades arkiv, ÄK 451, SRA; Clerk till K. Maj:t 12.5.1716, landshövdingens skrivelser, SRA.

126. Elgenstierna 1925–1936 VII, s. 576.

under en tid var medlem av flyktingkommissionen, fick med hustru och åtta barn 196 daler. Aktuarien Elias Stadius som också hade en lika stor familj att försörja fick 85 daler och jägarmästaren Nils Malm från Nyland fick 56 daler. Det här var summor som hade någon motsvarighet i tjänstemännens löner. En skolkollega kunde nämligen få mellan 52 och 78 daler kmt och en pedagog 20 daler. En länsman fick kanske 30 daler och inom tullväsendet fick tullnärerna mellan 120 och 200 daler och en besökare 72 daler kmt.

De rullor som flyktingkommissionen lämnat efter sig möjliggör analyser av flyktingarnas situation och möjligheter att få någon hjälp, något som inte tidigare gjorts. Här framgår hur många gånger en flykting fått understöd och hur mycket de fick. För att åstadkomma ett rättvist system beslöt flyktingkommissionen att tilldela de hjälpbehövande ett visst antal "portioner", d.v.s. andelar som påverkades av flyktingarnas ståndstillhörighet, förluster, ålder, sjuklighet och familjens storlek. En portion innebar år 1715 en summa på 3 daler kmt. Vid julutdelningen 1714 hade en portion sjunkit till 2 daler kmt. Uppgifterna om systemet med andelar är knapphändiga. Det framgår inte hur många andelar de olika grupperna skulle få. Däremot framgår det att ståndstillhörighet och familjestorlek påverkade understödets storlek.

Kommissionen tvingades balansera mellan adelns krav på understöd i en sådan storleksordning att dess ställning inte avsevärt försämrades och behovet av att understöda de allra fattigaste så att antalet tiggare inte skulle öka i huvudstaden. Undantag från instruktionen måste självfallet göras, men i huvudsak tycks flyktingkommissionen ha följt de fastslagna principerna. Den ståndsmedvetna adeln höll med säkerhet på sina rättigheter. Knappast var Sofia Margareta von Ungern-Sternberg den enda som inför kommissionen klagade på minskande understöd.

Variationerna i understödets storlek var stora. Inom samma grupp kunde en del få flera hundra daler kmt, medan andra fick nöja sig med endast några daler. I ljuset av de prisuppgifter jag har haft att tillgå kan de understöd man delade ut i praktiken inte ha räckt långt. Alla flyktingar måste sannolikt ha försökt utöka sin inkomst genom någon form av arbete eller genom självhushållning. Frågan om andra försörjningsmöjligheter kommer jag att ta upp i ett senare kapitel.

En stor del av dem som fick understöd av flyktingkommissionen var bosatta i Stockholm. De kunde hålla sig framme och påminde med inblotta närvaro kommissionen om den fattigdom många levde i. Det här ledde till att kommissionen inte i lika hög grad hjälpte dem som bodde på andra orter, vilket flyktingarna också påtalade.

7. Specialförhållandena i Härnösands stift

De socknar som låg norr om Stockholm längs den svenska ostkusten drabbades synnerligen hårt av flyktingarna. År 1714 räknade man med dels 8 000 flyktingar i Västerbotten, dels 4 000 man av de trupper som hade retirerat från Finland. Av de sistnämnda var ca 1 000 man sjuka och i stort behov av ordentlig inkvartering. Alla dessa personer skulle på något sätt försörjas. Överkrigskommissarien Johan Henrik Frisius, hemma från Viborg, hade hand om underhållet av armén. Frisius föreslog för landshövdingen i Västerbotten, Anders Erik Ramsay, att för att underlätta försörjningen av de många hjälpbehövande skulle en del förflyttas ut ur länet. Landshövdingen höll med honom och sade sig också offentligt ha framfört tanken på att flyktingarna skulle föras söderut. Men med våld kunde detta inte ske, speciellt som det var av kärlek till konungen och fosterlandet som invånarna övergett sin egendom i hopp om beskydd och säkerhet. Ramsay hade själv ett förflutet i Finland och kände eventuellt därför också ett större ansvar för flyktingarna. Hans dotter, ryttmästaränkan Anna Helena Ramsay, fick i november 1714 20 kmt i understöd i Västerbotten. Även landshövdingens två brorsdöttrar hörde till dem som fick hjälp.¹²⁷ Frågan inställer sig naturligtvis, kunde inte landshövdingen ta hand om sina egna?

Åbo konsistorium med biskop Gezelius i spetsen kände omsorg för de flyktingar som vistades i Härnösands stift och fäste i en skrivelse till K. Maj:t i december 1714 uppmärksamheten på dem. Eftersom det fanns en stor koncentration av flyktingar i det här nordliga stiftet, hoppades man att en lokal fördelning av stiftets flyktingmedel skulle bli möjlig. Ett argument för detta var den dispensen de finska stiftet hade fått innan Finland slutgiltigt ockuperades. Vid en lokal fördelning skulle flyktinghjälpen vara lättare att administrera och man kunde försäkra sig om att de som verkligen behövde understöd fick någon hjälp. Många flyktingar skulle då kunna avhållas från att ta sig till Stockholm och ytterligare öka problemen där.

Flyktingkommissionen understödde förslaget och framhöll för rådet, att antalet flyktingar i huvudstaden var så stort att man helst skulle fördela dem på andra orter. I varje fall skulle man försöka hindra andra flyktingar från att ta sig till huvudstaden. Här gick åsikterna i kors. Landshövdingen i Västerbotten ville skicka flyktingarna söderut, medan myndigheterna i Stockholm ville hindra flera flyktingar från att komma dit. Domkapitlet uppmanades att tillhålla flyktingarna att stanna i stiftet och ombads att sammanställa en förteckning över dem som hade fått understöd.¹²⁸ Orsaken till att Härnösands stift fick anordna

127. B[ergman] 1892, s. 259-260; Hamnström 1972, s. 152; Aminoff-Winberg 1995, s. 208-209.

128. Snellman 1971, s. 89.

lokala utdelningar, medan andra stift som anhöll om samma sak fick se sin anhållan förkastad, berodde självfallet på det stora antalet flyktingar i socknarna längs kusten. Antalet flyktingar kunde här inte alls jämföras med dem i Kalmar stift eller i Strängnäs stift.

Det är uppenbart att de flyktingmedel, som år 1714 insamlats i stiftet också delades ut där följande år. Det visar den räkning på den sexfaldiga kollekten för flyktingarna, som konsistorienotarien sänt till flyktingkommissionen i september 1715. I den räkningen sägs det även att utdelningen i stiftet skett på kunglig befallning.¹²⁹

Det tycks inte ha varit självklart att tillståndet till en lokal utdelning sträckte sig över flera år. Det brev som landshövdingen i Västernorrland, Hugo Hamilton, skrev år 1717 tyder på detta. Han frågar i sitt brev till kungen om det inte vore tänkbart att de flyktingmedel, som samlades in i länet också skulle delas ut där. Han själv och prästerskapet skulle se till att flyktingarna skulle få sina medel "efter hwars och ens wilkor och torftighet". Hamilton utgick från att de flyktingar, som fanns i Stockholm ändå skulle få hjälp från de län där det antingen inte fanns några flyktingar alls eller där de var väldigt få.¹³⁰ Under hösten 1717 utspann sig en brevväxling mellan domkapitlet i Härnösands stift och landshövdingen. Hamilton ville av borgmästare och råd veta hur mycket flyktingmedel det fanns att tillgå. Domkapitlet kunde rapportera att 676 daler kmt influtit och att de kunde delas ut så snart landshövdingen fastställde när så skulle ske. I december fick domkapitlet igen en skrivelse av landshövdingen där han lät meddela att han fått kungligt beslut på att få dela ut de insamlade medlen lokalt. Helst skulle utdelningen ske redan före jul och då borde också städernas magistrat vara närvarande. Domkapitlet gav därför prästerna i uppdrag att göra förteckningar där det framgick hur många flyktingar det fanns i socknarna och vilket tillstånd dessa befann sig i.¹³¹

På grund av den brand som år 1721 drabbade stiftsstadens Härnösand finns det luckor i materialet rörande flyktingarna. Från åren före år 1716 är Härnösands domkapitels protokoll förstörda. Dessutom saknas protokollen från slutet av augusti 1719 till mitten av maj 1720. Avsaknaden av protokoll från det år då stiftet fick tillstånd att genomföra de lokala utdelningarna gör att det inte är känt om man här följde flyktingkommissionens principer för vilka som skulle komma i åtnjutande av understöd. Det enda man har att ty sig till är ett protokoll från den 23 augusti 1718, där det nämns att flyktingmedlen skulle delas efter "stånd och tilstånd".¹³² Det här tyder på att man i stort sett följde flyktingkommissionens direktiv.

129. Skrivelse från Härnösands stift 2.9.1715, Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA.

130. Hamilton till Kungl. Majt. 1.8.1717, landshövdingens skrivelser, SRA.

131. Cederberg J.A. 1889, s. 76-77, 79-80; Domkap. arkiv E III:5, pag 178, HLA.

132. Cederberg J.A. 1889, s. 90.

Panoramabild över Härnösand. Kopparstick utfört av Willem Swidde efter original av Dahlbergh.

Åtminstone åren 1716–19 uppbars en sexfaldig kollekt, med undantag för Västerbotten, inom Härnösands stift det vill säga i Ångermanland, Medelpad, Jämtland och Härjedalen. De flesta flyktingar hade slagit sig ner i kustsocknarna som från Finland var lätta att nå.¹³³

Försörjningen av flyktingarna tyngde landshövdingarna och i april 1717 klagade den dåvarande landshövdingen i Västerbotten, Magnus Cronberg, över det faktum att Västerbotten hade drabbats så hårt av flyktingskarorna. Det gick inte att hjälpa flyktingarna då inga "flyktingmedel stå at anordnas utom Kongl. Flyktings Commissionens wetskap". Cronberg förmodade att innan flyktingarna hunnit få någon hjälp hade de försmäktat av hunger. Det visar ett brev från Cronberg till högste ombudsmannen i Stockholm år 1717. Av brevet framgår det att förre landshövdingen Ramsay låtit utbetala flyktingmedel under år 1714 till omkring femtio matlag. Detta hade uppenbarligen skett innan Härnösands stift fick tillstånd att dela ut lokala understöd. Det framgår

133. Hamnström 1972, s. 151-152.

Ur verket Suecia Antiqua et Hodierna av Erik Dahlbergh, Stockholm. Museiverket

inte entydigt att flyktingarna skulle ha varit bosatta i Västerbotten, men det är sannolikt. Flera av de här flyktingarna, som så gott som alla kan sägas ha varit ståndspersoner, har något annat år fått understöd av flyktingkommissionen i Stockholm. Cronberg berättar hur ansvaret för flyktingmedlen i Härnösands stift hade överförts från kronobetjänterna till prästerskapet. Cronberg måste ha fått order från Stockholm att kronobetjänterna igen skulle ta över eftersom han lovade att se till att de skulle driva in medlen från prästerna. Ytterligare lovade han se till att flyktingmedlen genast skulle bli överförda till flyktingkommissionen i Stockholm.¹³⁴ Det är klart att ett försörjningssystem, som förväntades fungera över hela landet, vid den här tiden måste ha blivit både tungrott och svårt att bemästra.

Cronberg måste ha fått ett svar på sin rapport, som gav honom möjligheten att själv disponera medlen i länet. Han lämnade nämligen i slutet av året in en anhållan till Härnösands domkapitel om att få

134. Högste ombudsmannens arkiv, Ink. skriv. 11.4.1717, E IV:1, SRA.

dispositionsrätt till alla de flyktingmedel som under år 1717 insamlats i Västerbotten. Dessutom ville han ha ett tillskott av medlen från Ångermanland, eftersom de medel som samlats in under år 1716 i Skellefteå, redan vintern innan hade delats ut åt några utfattiga flyktingar. Domkapitlet tog tacksamt emot erbjudandet om att Cronberg skulle sköta utdelningarna i sitt eget län. Men en efterfrågan hos Hamilton om flyktingmedlen i Ångermanland gav dock som svar att dessa inte kunde överföras till Västerbotten. Till det var flyktingarna i Ångermanland allt för många och summorna för små.¹³⁵

Några uppgifter om hur ofta utdelningarna skedde i Härnösands stift finns inte. I ovannämnda brev från landshövding Hamilton till domkapitlet föreslog han att man skulle dela ut flyktingmedlen kvartalsvis eller så snart tillräckligt med pengar var insamlade. De förteckningar som finns bevarade ger vid handen att man inte följt den centrala flyktingkommissionens principer om en utdelning vid midsommar och en vid jul. De första utdelningarna i stiftet gjordes mellan den 20 maj och den 1 september 1715. Sammanlagt 94 flyktinghushåll fick då understöd. Den rest på något över 164 daler kopparmynt som uppstod, sparade man för att ha åt de nödlidande flyktingar som dittills inte fått någon hjälp. Vid de första utdelningarna i stiftet varierade beloppen mellan en och tre daler kmt, vilket var betydligt mindre summor än vad flyktingkommissionen i Stockholm i allmänhet delade ut. Åren 1717–18 verkade utdelningarna först ha skett fortlöpande, medan man sedan i anslutning till en rapport om insamlade och utdelade medel uppger att utdelningar skett den 13, 14 och 15 februari 1718. Tydligt var det en större skara flyktingar, som då fick sina understöd. Men hösten, vintern och våren 1718–19 gavs understöden igen fortlöpande. Det här tyder på att besluten i stiftet fattades ad hoc och att någon riktig överblick över läget förmodligen saknades.

Osäkerheten är stor beträffande insamlingarna i Härnösands stift. För utdelningarna år 1716 saknas uppgifter helt och hållet. Från och med år 1718 är en del av de insamlade medlen i mynttecken, vilket gör att slutsumman är svår att beräkna. Dessutom förekom det att medel som insamlats i ett visst pastorat eller en socken även delades ut där, så att säga förbi domkapitlets insyn.

De insamlade medlen, och i ännu högre grad de utdelade, visar ett mycket ojämnt resultat. Det tycks ha varit så att de summor man samlade in i stiftet ett år, delades ut nästa. Det tyder även det mycket svaga insamlingsresultatet år 1718 och den ännu sämre utdelningen följande år på. Tydligt hade spannmålsinsamlingarna

135. Cederberg J.A. 1889, s. 82-83; Domkap. arkiv, E III:5, pag 177, HLA.

de sista åren här haft en god effekt på resultatet och verkat uppryckande på resultatet.

Tabell 24. *Insamlade och utdelade medel för flyktinghushållen i Härnösands stift 1715–1721.*

År	Insamlade medel daler kmt	Utdelade medel daler kmt
1715	867	702
1716	785	...
1717	431	1247
1718	52	110
1719	437	13
1720	906	228
1721	478	1316
Totalt	3956	3616

Källa: Domkapitlets arkiv, E III:5, HLA; Deputerades arkiv, ÅK 449, SRA.

Uppgifterna i tabell 24 är tagna ur de flyktinglistor som finns bevarade över utdelade flyktingmedel i Härnösands arkiv. Om man jämför de insamlade medlen år 1717 med de uppgifter domkapitlet samma år i augusti gav landshövdingen Hamilton finner man en diskrepans på omkring 245 daler kmt. Denna skillnad kan naturligtvis tolkas på flera sätt. Antingen har domkapitlet i något skede gett felaktiga uppgifter, medvetet eller omedvetet. Med det förra avser jag att domkapitlet inte i den egentliga flyktinglistan tagit upp de medel som vid olika enskilda domkapitelsmöten utdelats åt diverse flyktingar. Den andra förklaringen till skillnaden i det ekonomiska resultatet är att jag helt enkelt inte haft tillgång till alla flyktinglistor för år 1717. Om så är fallet inverkar det inte bara på resonemanget om insamlingar och medelfördelning, utan även direkt på antalet flyktingar. Skulle de insamlade medlen i slutet av sommaren 1717 i stället för 431 d kmt ha uppgått till 676 daler kmt, och eventuellt ännu mer vid slutet av året, betyder det ett bortfall i tabellen på en tredje del. Det här leder till antagandet att också flyktingantalet för nämnda år måste ökas i motsvarande mån.

Den grupp av flyktingar som fanns i Härnösands stift skilde sig som helhet väsentligt från den som fick understöd av flyktingkommissionen i Stockholm. De flesta flyktingar i detta nordliga stift hade kommit från Österbotten och bland dem fanns endast ett fåtal ståndspersoner. Jag har valt att analysera år 1718 eftersom källmaterialet för det året är rätt gott.

Tabell 25. Finska flyktinghushåll i Härnösands stift som lyfte understöd 1718 enligt stånd och yrke.

Kategori	Antal	%
Adel	4	0,8
- varav officerare	3	
- övriga	1	
Prästerskap och skolstat	20	4,1
- varav kyrkoherdar	2	
- kaplaner	9	
- skolstaten	3	
- övriga präster	6	
Ofrälse ämbets- och tjänstemän	16	3,3
Borgerskap	27	5,5
- varav rådmän	2	
- köpmän	3	
- hantverkare	9	
- övriga borgare	13	
Ofrälse militärer	20	4,1
- varav officerare	13	
- underbefäl	3	
- tjänstemän	-	
- manskap	4	
Övriga ståndspersoner	2	0,4
Okänd	10	2,0
Allmoge	392	79,8
Totalt	491	100 %

Källa: Aminoff-Winberg, databas.

År 1718 fick 491 hushåll understöd i stiftet. Närmare 80 % av de flyktingar som lyfte understöd i Härnösands stift var bönder och andra personer med bara patronymikon. Det var Västerbotten som fick ta emot de stora skarorna av österbottnisk allmoge och det avspeglar sig i utdelningsprinciperna. Det här var en grupp som dels var rätt stationär, dels kunde ha svårt att försörja sig, om inte den nya vistelseorten erbjöd tillfällen till små förtjänster. I jämförelse med allmogen var de andra grupperna mycket små med bara några tiotal individer.

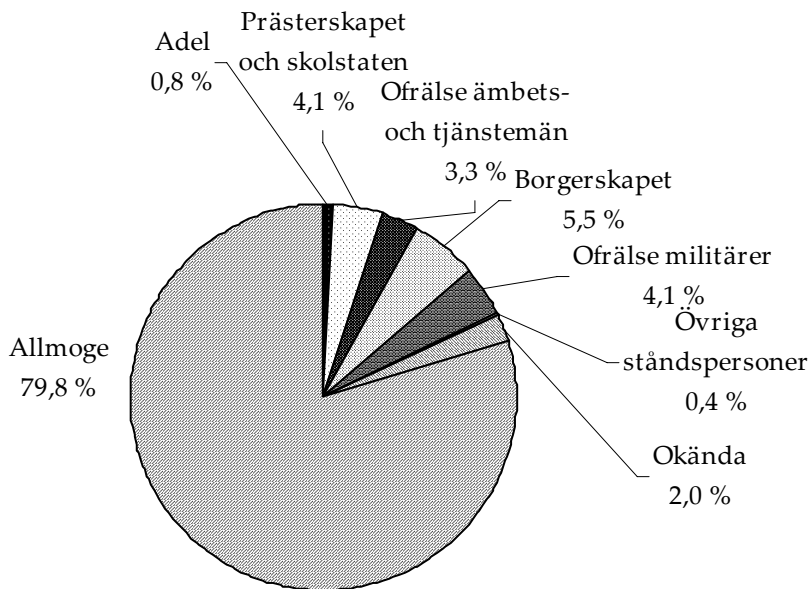
Förmodligen fanns det rätt få ståndspersoner bland flyktingarna i Härnösands stift, det verkar som om man ändå skulle ha följt flyktingkommissionens instruktion vid utdelningarna i Härnösands stift. Borgarna som utgjorde den näst största gruppen uppgick till 5,5 %. I denna

population saknas köpmännen så gott som helt. Det beror på att många av handelsmännen kunde fortsätta med sin handel, vilket de fått tillstånd till av landshövdingen i Västernorrland, Hugo Hamilton.¹³⁶

Ofrälse militärer samt prästerskap och skolstat utgjorde endast 4 %. Avsaknaden av präster i den grupp som fick understöd berodde inte på att det inte skulle ha funnits flyktingpräster i området. Det verkar som om många av dem skulle ha kunnat försörja sig genom olika ströjobb.

I Härnösands stift utgjorde de adliga en extremt liten grupp. Av dem som fick understöd 1718 hörde endast tre hushåll till de adliga officerrarna. Totalt utgjorde gruppen "adel" inte ens en procent av dem som fick understöd. Endast gruppen "ofrälse ståndspersoner" var mindre och utgjorde under en halv procent av alla som fick understöd det året. Att gruppen "ofrälse tjänstemän" var så få, något över 3 %, och att det inte fanns frälse ämbetsmän här, kan tolkas som att de flesta tjänstemän sökte sig söderut till trakten av Stockholm där flera ämbetsverk från Finland fortsatte sin verksamhet. Ett alternativ är att de tjänstemän som stannade i Västerbotten med omnejd hade funnit på andra utvägar för att kunna försörja sig. Det är sannolikt att de ståndspersoner som fanns bland de österbottniska flyktingarna snarare hade sökt sig söderut, medan bönderna stannade så nära det gamla hemmet de kunde.

Figur 12. Finska flyktingar i Härnösands stift 1718 enligt stånd och yrke.

Källa: Aminoff-Winberg, databas

136. Hamilton till Kungl. Maj:t 1.8.1717, landshövdingens skrivelser, SRA.

I förteckningen från år 1718 kan man se att de som i understöd fått fyra daler kmt eller mer så gott som alla är ståndspersoner. Endast två allmogehushåll återfinns bland dessa. De två är en sjuk man med hustru och två barn samt en piga som var "utestängd ifrån folks omgäinge för sin swära krankhet".¹³⁷

De högre stånden tycks ha fått större understöd beroende på antal barn och de förluster kriget förorsakat dem. Också om en del av flyktingarna fick över fyra daler kmt fick den stora majoriteten mellan en och två daler. Inte bara barnantalet påverkade summans storlek utan också familjeöverhuvudets hälsotillstånd. Små föräldralösa barn tycks ha prioriterats vid utdelningarna. De lägsta understöden på endast 16, 18 eller 24 öre har givits åt ensamstående personer, ofta kvinnor. Det är möjligt att också andra kriterier har gällt vid utdelningen av flyktingunderstöden än de som här framförts, men uppgifter om dem har vid det här laget gått förlorade. Under årens lopp mjukades tydligen bestämmelserna något upp. Vid utdelningarna åren 1720–21 har de flesta fått mellan två och fyra daler kmt. De lägsta summorna utgör en daler. Också hushåll från de lägre skikten kunde nu få relativt höga understöd, det vill säga sex daler eller mer. Tämligen konsekvent tycks antalet barn ha påverkat summornas storlek de sista krigsåren.

I församlingarna i Härnösands stift höjdes även röster för att flyktingmedlen skulle utdelas lokalt i församlingarna. Man ville således gå ner på en ännu lägre lokal nivå. Systemet med en helt centralstyrd flyktinghjälp var tungrott. Därför fick först de två finska stiftet och sedan Härnösands stift med sina många flyktingar tillstånd till utdelningar stiftsvis. På lokal nivå uppfattades även det här som besvärligt och man ville hellre ge en direkt hjälp till de flyktingar som fanns i den egna socknen. En lokal fördelning kunde motiveras med att prästerna i församlingen bäst kände till flyktingarnas villkor. Frågan behandlades första gången i domkapitlet i februari 1717. Man höll då fast vid att församlingarna skulle inkomma med redovisningar både över flyktingarna och över de medel som insamlats. Samtidigt behandlades frågan om vad man skulle göra med de medel som hade tilldelats flyktingar år 1715, men som inte blivit uttagna. Nu visste man inte om flyktingarna levde eller var döda.¹³⁸ Att det fanns medel som blivit tilldelad någon flykting, men inte avhämtats tyder på att man här inte personligen eller via ombud måste vara närvarande vid utdelningarna. Med tanke på de svåra förhållanden som flyktingarna levde under förefaller det troligt att medlen inte uttagits på grund av att understödstagaren låg sjuk eller kanske hade avlidit.

137. Domkap. arkiv, E III:5, HLA; Räkning från Härnösand, Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA.

138. Cederberg J.A. 1889, s. 72.

I mars 1718 aktualiserades åter en gång frågan om lokala utdelningar i församlingarna. Den här gången var det prästerskapet i Jämtland, som ville ha en lokal utdelning. I det här skedet beslöt domkapitlet att några enstaka församlingar skulle få tillstånd att fördela medlen lokalt. En förutsättning för detta var att prästerna i det berörda Ragunda pastorat skulle korrespondera sinsemellan och uppge hur många flyktingar som uppehöll sig i pastoratet, varefter medlen skulle delas i proportion till detta. De övriga prosterierna skulle sända sina medel till domkapitlet eftersom det i Härnösand med omnejd fanns fler flyktingar än i Jämtland.¹³⁹

Lokala utdelningar kontra centrala utdelningar tycks ha varit föremål för diskussion under hela den tid Härnösands stift hade lov att fritt disponera över flyktingmedlen i området. Vid utdelningen i februari 1718 hade man tydligen till en del delat ut flyktingmedel lokalt. Det framgår av en förteckning från samma år. Enligt denna hade man uppburit kollektmedel i trettioåtta pastorat. I sju socknar hade dessa medel delats ut direkt till flyktingarna. År 1720 hade man samlat in flyktingmedel i trettiosju olika pastorat belägna i Västerbotten, Ångermanland, Medelpad och Jämtland. I nitton av dessa pastorat skedde utdelningarna lokalt. I Hägdånger hade man råkat i verklig olycka genom att ryssarna vid sina räder mot den svenska ostkusten hade rövat bort de flyktingmedel man lyckats skrapa ihop.¹⁴⁰

Avsikten med den lokala fördelningen i Härnösands stift var uppenbarligen ett försök att hejda tillströmningen av ytterligare flyktingar till Stockholm. Säkert var det också meningen att en och samma flykting endast skulle få understöd antingen i Härnösands stift eller av flyktingkommissionen i Stockholm. Hur det kom sig att Närpes kyrkoherde Gabriel Thauvoniuss fått understöd två gånger av flyktingkommissionen år 1715, 63 respektive 42 daler, och sedan under samma år av domkapitlet i Härnösand 60 daler är oklart. Det kan bero på att det var just det året omorganiseringen skedde då Härnösands stift fick tillstånd till lokala utdelningar. Troligen hörde Thauvoniuss till de flyktingar, som på grund av sitt stora armod fick understöd från Härnösand då medlen i Stockholm inte ville räcka till för alla flyktingar.

Landshövdingen i Västerbotten, Magnus Cronberg, säger i ett brev till Härnösands konsistorium i november 1717 att flyktingkommissionen hänvisat några flyktingar till detta nordliga stift för att de skulle få någon hjälp. Tydligen var pengarna i Stockholm slut och därför hänvisade flyktingkommissionen dem till Härnösands stift. Konsistoriet beslöt att hjälpa dem om det inte hos de västerbottniska prostarna fortfa-

139. Cederberg J.A. 1889, s. 85.

140. Domkap. arkiv, E III:5, HLA.

rande fanns några penningar att dela ut.¹⁴¹ Eventuellt var det inte första gången man från flyktingkommissionens sida hänvisade flyktingar till andra områden för att få understöd.

Också kyrkoherden i Hauho, Mathias Martinius, fick understöd av domkapitlet i Härnösand. Enligt Matthias Akianders Herdaminne flydde Martinius år 1713 till Sverige över Västerbotten. Det verkar troligt att han med sin familj ännu år 1715 uppehöll sig där, men att han under de följande år hade flyttat till annan ort eftersom understödet på 50 daler då utbetalades av den centrala flyktingkommissionen.¹⁴²

Erik Riip, kollega från Vasa, fick år 1715 sammanlagt 24 daler i understöd i Härnösands stift. Samma år avled Riip varefter hans hustru samt de två barnen tycks ha flyttat söderut eftersom de vid årets två utdelningar fick 30 respektive 20 daler kmt av flyktingkommissionen i Stockholm. Kapellanen från Närpes, Isac Brenner, fick åren 1715–16 ett understöd av flyktingkommissionen på 30 respektive 12 daler kmt. Dessutom fick han ett understöd i Härnösands stift år 1715 på 10 daler kmt.¹⁴³ En viss förvirring tycks alltså ha rått just år 1715 om vem som skulle utbetala understöd åt vem. Men det kan också vara så att man särskilt försökte hjälpa prästerna, som ofta med stora familjer levde under mycket små omständigheter. De här nämnda exemplen handlar ju alla om präster eller lärare.

Flyktingförteckningarna i Härnösands stift ger på ett helt annat sätt än flyktingkommissionens rullor en god inblick i flyktingarnas upplevelser strax innan och under flykten. Orsaken till att vi inte finner liknande uppgifter i flyktingkommissionens rullor är att dessa inte alls beskriver flyktingarnas situation. Undantag utgör kommentarer om eventuella anställningar eller dödsfall.

Förteckningarna i Härnösands stift har skrivits av prästerna ute i församlingarna och de har bemödat sig om att beskriva varje flyktings situation. Förteckningarna kompletteras av de suppliker som flyktingarna skrev till domkapitlet och där de själva kom till tals. Som exempel på de svårigheter flyktingarna berättade om kan nämnas häradskrivaren Hitshsigs änka Carin Nilsson från Jakobstad. I en supplik till domkapitlet i Härnösand anhöll hon om understöd eftersom hon till fienden mist all sin egendom och med "tårar måst på see, det öfrige som lemnat undan deras rof och sköflande jempte huus och gårdh upgåå uti Eeldh". Henrik Bång berättar i en supplik hur det ryska infallet i Österbotten hans "egendoom så spolierat, att iag med största lijfsfara öfwer kiärr och Moras gienom willa skogar med hustru och

141. Reviderade räkenskaper för kommittéer (-1724), Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA; Cederberg J.A. 1889, s. 80-81.

142. Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA; Akiander 1868, s. 151.

143. Reviderade räkenskaper för kommittéer (-1724), Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA.

barnen måste dess mordiska händer undfly” vilket skedde i september 1714. Gabriel Corte från Brahestad vände sig också till domkapitlet med en ödmjuk anhållan om att bli tilldelad något litet av flyktingmedlen. Tillsammans med hustru och sju barn försökte han klara sitt uppehälle under den ”högtmiserable” flykten. En del av sin egendom hade han lyckats överföra till Torneå, där allt gick förlorat när fienden anlände. Både Corte och prosten Forbus blev så överrumplade av de ryska trupperna att de först i sista stund lyckades undkomma. Att Corte vände sig till domkapitlet berodde på att år 1716 var ett dåligt skördeår. I Härnösand oroade sig magistraten för att invånarna skulle duka under av svält om inte spannmål kunde transporteras till staden. I december 1717 var situationen så svår att det rentav rådde nöd i staden. När Corte i november skrev från Umeå klagade han över att staden var dyr att bo i. Matpriserna hade pressats upp p.g.a. den dåliga skörden som var en följd av de många regnen.¹⁴⁴

Med kännedom om att just Österbotten drabbades extra hårt av ryssarna stämmer säkert en hel del av flyktingarnas blodiga skildringar. Supplikerna skrevs för att frambringa ett så stort understöd som möjligt och därför får man anta att flyktingarna gärna spädde på sina berättelser och strävade efter att framstå i en så eländig dager som möjligt. Flyktingarna i Härnösands stift beskriver upplevelser som markant skiljer sig från flyktingarnas berättelser från andra håll. De är mycket samstämmiga och lyfter fram hur ryssarna slagit och misshandlat och hur de väldigt ofta tagit sig för att med eld tortera sina offer. Med största sannolikhet har en stor del av de misshandlade flyktingarna från Österbotten blivit mycket hårt åtgångna. Det här gäller naturligtvis inte enbart österbottningar, utan alla dem som till fots tog sig genom Österbotten. De som hade möjlighet att segla över behövde inte utsättas för direkt konfrontation med fienden. Det skäl att hålla i minnet att vandringshistorier säkert cirkulerade bland flyktingarna, vilket kan vara en delorsak till de samstämmiga vittnesbörderna.

Vi har sett hur Härnösands stift, i likhet med de två finska stiftet, fick lov att betala ut flyktinghjälpen lokalt. Orsaken var det stora antalet flyktingar framför allt från Österbotten om strömmade till stiftet. Det låg därmed både i flyktingkommissionens och i stiftets eget intresse att de insamlade medlen fördelades lokalt. Trots att där fanns så många flyktingar har deras situation inte varit föremål för närmare studier. Det står klart att en stor del av flyktingarna i Härnösands stift kunde hänföras till gruppen allmoge. Den kraftiga bondeflykten från

144. Carin Nilsson sept. 1717, Henrik Bång odat., Gabriel Corte 6.11.1716, till biskopen i Härnösands stift, Domkap. arkiv, E III:5, pag 138, 141, 142, HLA; Bucht 1935, s. 198, 203.

Österbotten, där skiktet av ståndspersoner var mycket tunt, avspeglade sig i den sociala fördelningen i stiftet på andra sidan Bottniska viken.

Undersökningen har visat att långtifrån alla av de 8 000 flyktingar som vistades här har fått någon hjälp. Ett mönster framträder som visar att det var allmogen som framför allt behövde och som också fick hjälp. En förklarande faktor är förmodligen att ståndspersoner i allmänhet sökte sig till Stockholm eller de små städerna i Mälardalen.

Utdelningarna verkar ha varit mindre välorganiserade än i Stockholm, eller kanske mindre byråkratiska. Några fasta terminer höll man sig inte till. I stället tycks man ha fördelat medlen åt flyktingarna så snart man hade samlat ihop en tillräckligt stor summa.

Också i Härnösands stift diskuterades frågan om lokala utdelningar framom mer centralstyrda. Det fanns en strävan hos lokalbefolkningen att fördela kollektpengarna i den egna socknen där man visste vilka personer som var i störst behov av hjälp. Om man skulle ha gått in för att dela kollektmedlen på sockennivå skulle det ha lett till större orättvisor. Flyktingarna var inte jämnt fördelade på socknarna och således skulle de som inte hade någon större konkurrens ha kunnat få större understöd än flyktingarna i de socknar där det bodde flera flyktingfamiljer.

8. Omstruktureringsförslag

Frågan om flyktinghjälpn engagerade även andra än kommission-medlemmarna. Flera personer kom under årens lopp med förslag på omstruktureringar av hjälpen. Flyktingkommissionen kämpade under hela sin tillvaro med för litet medel i förhållande till de många flyktingarna. Svårigheterna ledde till att man på olika sätt försökte vidareutveckla och förbättra verksamheten. Som det skall visa sig engagerade sig också utomstående i flyktinghjälpn och kom med förslag på hur den skulle kunna utvecklas.

På alla orter där det fanns flyktingar tycks antalet tiggare ha ökat då många inte hade någon annan möjlighet till försörjning. Flyktingkommissionen försökte år 1715 råda bot på situationen. Det enda sättet att bli av med de många tiggande flyktingarna i Stockholm var att tvinga dem ut ur huvudstaden och sedan fördela dem på andra orter. Både borgare, hantverkare, bönder och andra som kunde tänkas försörja sig själva skulle "kringdelas" på landsorten, där det dels rådde brist på arbetsföra personer, dels var lättare för flyktingarna att på olika sätt försörja sig. I socknarna kunde det dessutom finnas förmögna personer, som var villiga att anställa flyktingar. Därefter kunde man i Stockholm på ett bättre sätt följa kommissionens instruktion. Sommaren 1715 godkände rådet flyktingkommissionens förslag och överståthållaren gavs i uppdrag att vara kommissionen behjälplig i detta arbete.

Denne ställde sig genast positiv till förslaget och lovade skicka iväg flyktingarna bara han fick veta vilka det rörde sig om.¹⁴⁵

Det finns inga som helst uppgifter om att flyktingkommissionen skulle ha verkställt en omfördelning av flyktingarna. Tvärtom aktualiserades frågan igen då en privatperson, nämligen Karl XII:s fältpräst Jöran Nordberg, engagerade sig för flyktingarna. Nordberg tog upp frågan om det stora antalet flyktingar och de allt svagare insamlingsresultaten i en skrivelse till kungen vintern 1716. Flyktingkommissionen hade år 1715 uteslutit 500-600 personer från flyktingunderstöden för att ståndspersoner skulle få tillräckligt stora anslag. Bland de uteslutna fanns främst fattiga officerare, civilbetjänte och änkor av olika slag; prästänkor, borgaränkor och andra. Den här uppgiften avspeglar sig inte alls i flyktingrullorna. År 1715 var ett toppår när det gäller antalet understödstagare och om man då skulle ha tvingats lämna hundratals personer utan hjälp förstår man att situationen var i det närmaste katastrofal. Att frånta dem som stod högst på den sociala rangskalan deras understöd var otänkbart. Det rådande ståndssamhället utgjorde ramarna för instruktionen och att rubba dessa var omöjligt, det skulle innebära att man ifrågasatte själva grundvalarna för samhällets struktur. Att flera hundra hade uteslutits måste betyda att det här var finska flyktingar som hade kommit över 1713-1714 och som inte tidigare hade fått något understöd. Nu ställdes de helt utanför systemet med flyktinghjälp.

Antalet tiggare ökade och Nordberg hade hört att tiggarna dessutom var "övermåttan liderlige", samt både tjuvaktiga och arbetskygga. Ett rykte som kanske inte alltid hade så mycket verklighetsbakgrund, utan mer byggde på stockholmarnas irritation över de växande flyktingskarorna. Nordberg hade ett eget förslag på hur man skulle lösa problemen. Han föreslog att biskoparna skulle se till att de präster som hade flytt placerades på lämpliga tjänster. Allmogen och andra av enklare härkomst skulle fördelas bland landets socknar så att varje socken tog emot två eller tre familjer. Till en början skulle sockeninvånarna hjälpa dem, men målet var att flyktingarna skulle integreras i lokalsamhället och få sin utkomst från de ödehemman de hade fått att odla. Borgare och andra i samma kategori, som enligt instruktionen inte var berättigade till understöd, skulle fördelas mellan de förmögnare familjerna i Stockholm. Familjerna skulle ta emot flyktingarna som inackorderingar, alternativt skulle de få månatliga understöd. Som ersättning för sina uppoffringar skulle "hyresvärden", mot en liten ersättning, få utnyttja flyktingarna i vissa arbetsuppgifter. Om denna omstrukturering genomfördes skulle, enligt Nordberg, pengarna räcka till för ståndspersonerna samt för dem som var så gamla och orkeslösa att de inte förmådde arbeta.

145. Deputerade till Kungl. Maj:t 10.5.1715, Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA; Snellman 1971, s. 119.

Nordbergs förslag ledde till att ett utkast för en kunglig förordning om flyktingfrågan utarbetades. Ett av utkasterna i de deputerades arkiv består av följande sex punkter:

- 1) Landshövdingarna skulle göra upp förteckningar på flyktingarna i länen. Ur dem skulle framgå var och hos vem flyktingarna bodde, deras ålder, kön, stånd, arbete och allmänna förhållande.
- 2) Vars och ens beskaffenhet skulle kontrolleras och prövas. De som kunde försörja sig genom handel eller gårdsbruk skulle få hjälp till det. Från de län där det fanns många flyktingar skulle en del överföras till mindre drabbade områden.
- 3) Äldringar, fattiga, barn och omyndiga skulle placeras på fattigstugor, hospital eller barnhus.
- 4) Tiggeri skulle förbjudas eftersom alla flyktingar nu var försörjda.
- 5) Flyktingarna skulle uppmanas att leva i herrans tukt och förmaning.
- 6) De förnäma samt de som "ingen råd, förmåga eller lägenhet ha" skulle få understöd.¹⁴⁶

Förbättringsförslaget var i princip lika enkelt, som det var svårt att i praktiken genomföra. Att flytta på flyktingarna så, att de blev jämnt utspridda över landet, skulle förutom en stor organisation även kräva en hel del diplomati. Det fanns risk att större sammanhängande flyktinggrupper som nu hade stöd av varandra skulle splittras. Säkert skulle en flyttning ha väckt misstro och många skulle ha motsatt sig en sådan förändring, trots att det kanske skulle ha medfört en bättre tillvaro. Det var framför allt kustsocknarna som var överbelupna med flyktingar och att som t.ex. österbottning eller åbolänning tvingas flytta längre in i landet och samtidigt längre bort från hemtrakterna kan inte ha varit lockande. I kustsocknarna kunde många försörja sig med fiske. Den möjligheten skulle gå förlorad längre in i land. Samtidigt skulle Nordbergs förslag ha inneburit en integriering som tog sikte på att flyktingarna skulle stanna i Sverige. Psykologiskt betydde det att hoppet om att återse hemmet var förbi.

Förslaget förutsatte också att det fanns ett tillräckligt antal arbetsplatser, samt att flyktingarna skulle få något slag av startkapital. Det här gällde åtminstone de bönder som skulle placeras på ödehemman. De måste få möjlighet att skaffa utsäde och i många fall kanske nödvändig utrustning för att kunna bruka jorden. Också

146. Nordberg till Kungl. Maj:t 30.1.1716, Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA.

köpmännen måste få någon liten starthjälp och framför allt skulle det ha förutsatt att de ostörda av avundsjuka och missunnsamma svenskar fick idka sin hantering. Förslaget skulle även ha inneburit att det bereddes plats på fattigstugor och hospital för de eländigaste flyktingarna. Eftersom det i själva flyktinginstruktionen fanns en passus om att de gamla skulle tas omhand på det här sättet förefaller det uppenbart att man på den här punkten misslyckats, kanske just p.g.a. att det inte fanns tillräckligt utrymme för de orkeslösa.

Om alla förslag i Nordbergs utkast hade genomförts skulle ett flertal flyktingar ha fått det bättre. Antagligen stupade Nordbergs förslag på den stora administration genomförandet skulle ha inneburit samt på de många praktiska hindren. Det var tydligt att de största problemen fanns i Stockholm. En delorsak till att problemen uppmärksammades var att myndigheterna fanns i huvudstaden, både rådet och flyktingkommissionen, det vill säga de beslutfattande och de verkställande i flyktingfrågorna. De blev uppmärksammade på problemen, rentav handgripligen. Flyktingarna var säkert ovilliga till en utflyttning till andra orter, trots att Stockholm bevisligen var en dyr stad att leva i. Vi har tidigare sett att flyktingarna, ofta från samma ort, gärna slog sig ner i små kolonier. Det gav en samhörighetskänsla och en trygghet i det dagliga livet. Förslaget om att de förmögnare familjerna i Stockholm skulle ansvara för var sin flyktingfamilj väckte sannolikt ingen entusiasm bland stockholmarna. Visserligen var det frågan om hedervärda finska och baltiska borgare, men säkert var stadsborna ointresserad av att ta så mycket mer ansvar för dem än de summor de gav vid kollektivinsamlingarna. Man kan anta att de förmögnaste redan hörde till dem som betalade mest till flyktingarna i form av kollekt och att de kanske direkt hjälpte sina eventuella fränder bland flyktingarna.

Också andra än Nordberg kom med egna initiativ i flyktingfrågan. Helt naturligt engagerade sig flyktingarna själva i hur man bäst kunde hjälpa de egna. Bland dem som vände sig till kungen i den här frågan hörde bl.a. borgmästaren från Borgå Jakob Wikman och tre präster – Georg Helsingius från S:t Michel, Nils Mathesius från Pyhäjoki samt Olaus Dufva från Elimäki. De påpekade att flyktingarna fått löfte om fritt husrum, förmåner efter vars ens stånd och att de skulle förses med nödigt underhåll. Ändå hade de som stannat i Västerbotten ingenting fått. Dessutom hade de bemötts med hårda ord av dem som inte förstod att skatta sig lyckliga, att de under hela kriget fick bo i lugn och ro på sina hemorter. För att flyktingarna skulle få det litet bättre föreslogs att:

- 1) Förmåna flyktingar skulle få fritt husrum.
- 2) Tull och acciser skulle efterges.

- 3) Tjänstefolk, som tack vare deras husbönders omsorg blivit räddade från fienden skulle kunna ta tjänst på annat håll, för att efter tiden i exil återgå till sina gamla arbetsgivare.
- 4) Om hushållet under flykten behövde en dräng eller piga skulle dessa nöja sig med kost och kläder.
- 5) I Medelpad kunde var rök avvara några lispund hö för flyktingarnas hästar. Det skulle inte betyda mycket för bönderna, men vara till stor hjälp för flyktingarna.¹⁴⁷

Ovanstående förslag pekar på problem som framför allt gällde borgarna, men även prästerna. Accis- och tullavgifterna var en fråga som ofta togs upp av borgare i exil. De utlovade fria husrummen var en fråga som också diskuterades i Stockholm där flyktingarna endast fick en summa för sitt uppehälle. Däremot hade tjänstefolkets ställning inte berörts i andra sammanhang. De fattiga flyktinghushållen hade förmodligen svårt att behålla sitt tjänstefolk, då de inte kunde avvara något till deras lön. Att hästarna alls nämns tyder på att supplikanterna här var ute i mera välsituerade flyktingars ärenden.

Inte heller det här förslaget tycks ha vunnit gehör. Det finns ingenting som tyder på att man skulle ha funderat på att följa de ovanstående förslagen.

147. Georg Helsingius m.fl. till K. Maj:t odaterat, Skrivelser till konungen 1133:11 ser I 30, SRA.

VII FLYKTINGLIV

1. Flyktingar i kyrkböckerna

Man frågar sig naturligtvis hur många av totalantalet flyktingar, som fick något understöd av flyktingkommissionen. Det är sällan man påträffar samma personer i flyktingkommissionens rullor och i förteckningar från orter på landsbygden eller mindre städer. Om vi väljer att bara begränsa oss till de uppgifter vi får ta del av i de förteckningar som berör flyktingar som fått understöd förblir vår kunskap snedvriden och snäv. Det är uppenbart att just dessa förteckningar i hög grad upptar i första hand ståndspersoner av olika slag. I den förteckning som finns från år 1721 över flyktingar i Örebro och Almby socknar framgår det att av de 23 namngivna flyktingarna hade endast tre fått någon flyktinghjälp. En del av dem som blev utan kunde uppenbarligen försörja sig själva. Men de allra flesta levde tydligen i stor nöd.¹

När vi studerar längder över födda, vigda och döda från de församlingar där flyktingar kan förväntas ha slagit sig ner visar det sig att det ute i socknarna fanns hundratals allmogefamiljer som aldrig kom i åtnjutande av något som helst understöd. En djupare studie av kyrkböcker från den aktuella tiden skulle säkert ge oss en mer heltäckande bild av situationen. Det arbetet skulle dock kräva en arbetsinsats utöver det vanliga. Jag har därför valt att endast titta närmare på några utvalda socknar. Ett kriterium för urvalet har varit att där funnits en så stor grupp med flyktingar att jämförande studier blivit meningsfulla.

En av socknarna jag valt att analysera är Värmdö, en socken bestående av flera öar i Stockholms skärgård. Värmdö utgör ett typiskt exempel på en socken där skärgårdsbor från Finland kunde tänkas ha slagit sig ner och där de kunde livnära sig på fiske och olika former av jakt. Det ligger visserligen längre söderut än t.ex. Grisslehamn och Vaddö där man vet att ålänningar i stora skaror slog sig ner, men det var inte svårt att segla till Värmdö och närheten till Stockholm kan ha utgjort en lockelse för flyktingarna. Man räknade säkert med att utkomstmöjligheterna var bättre där, i närheten av storstaden. Den som hade en egen skuta kunde utnyttja den t.ex. till seglation på Stockholm. Värmdö hör till de socknar som överhuvudtaget aldrig nämns i flyktingkommissionens rullor där visserligen vistelseorten mera sällan framgår. Bara kyrkböckerna kan ge oss en uppfattning om hur många och vilka som bodde i Värmdö socken.

Uppgifter i kyrkböckerna låter oss få veta att det i Värmdö från och med år 1714 fanns en koloni på åtminstone 293 vuxna flyktingar förde-

1. Leijonhufvud 1923, s. 117-121.

lade på 224 hushåll. Till detta kommer tolv barn som var stora nog att ha fötts innan kriget i Finland bröt ut. Under kriget föddes ytterligare 48 barn inom flyktingkolonin, medan 29 spädbarn och äldre barn som fötts under exilen avled. Uppgiften att endast tolv barn skulle ha följt med flyktingarna som kom till Värmdö pekar genast på ett allvarligt fel med materialet. Här finns endast de barn som nämnts i kyrkböckerna, d.v.s. de som dött under flykten. Barnen syns endast i begravnings- och doplängder. Som jag tidigare konstaterat utgör antalet barn hela tiden ett osäkerhetsmoment, ett faktum som vi inte kan frånsä.

Av de närmare 300 vuxna flyktingarna som vi känner till måste en övervägande majoritet anses höra till allmogen (251 personer). De flesta var förmodligen bönder och fiskare trots att dessa yrkesgrupper inte nämns. Däremot sägs det ibland explicit då någon var dräng eller piga. Utöver dem fanns det ett mellanskikt bestående av båtsmän, nyrekryterade soldater och tre skräddare. Sju personer kan räknas till gruppen "övriga" där bara släktnamn framgår, men inte yrket och fem hörde till prästerskapet. I Värmdö bodde nämligen både kyrkoherden från Föglö Johan Ståhlbom, kaplanen från Hitis Jacob Sirelius och kyrkoherden från Karis Johannes Alftanus. Den sistnämnde är möjligen den präst, som enligt en uppgift från juli 1718 döpte barn på Möja. Det är möjligt att flyktingprästerna förde egna doplängder och att det egentligen är bara ett fåtal av de nyfödda flyktingbarnen som återfanns i de svenska doplängderna. Det skulle kunna förklara det faktum att av de 18 flyktingpar som fick barn under perioden augusti 1714 till december 1715 var det bara ett par som fick ytterligare ett barn senare under exilen och ett par som fick två barn till innan freden kom 1721.

Livet som flykting var inte lätt. Bara att ta sig över från Finland var ett riskfyllt företag och slet svårt på framför allt barn och äldre. Under perioden mellan den 16 augusti 1714, då de första flyktingarna dyker upp i kyrkböckerna, och 31 december samma år avled 24 flyktingar. Att döden skördade speciellt många liv bland barnen framgår av att 10 av de 24 döda flyktingarna var barn i ettårsåldern eller yngre. Efter det första svåra halvåret minskade dödligheten bland flyktingarna. År 1715 räknar man med 21 avlidna flyktingar och 1716 13 döda. Då var dödligheten t.o.m. lägre bland flyktingarna än under normala år bland Värmdöborna.

När flyktingarna först kom till socknen skrevs det in i kyrkboken att nämnda flykting "gästade" den och den familjen. Det upphörde man med då kriget drog ut på tiden och gästningen uppenbarligen blev mera permanent. Alla kan inte ha rymts i fiskar- och bondstugor, en del fick lov att tränga ihop sig i socknens fattigstuga. Att det inte bara var gamla och orkeslösa som placerades på fattigstugan visar det faktum att det bland flyktingarna fanns ett par som födde sitt barn i fattigstugan.

Flykten ställde på flera sätt till med svårigheter och förvirring bland de drabbade. Det kunde vara frågan om okunskap som då flyktingarna inte var medvetna om att det var förbjudet att hugga ner ekar i Värmdö. I häradsrättens protokoll kan man stöta på problem av detta slag. Jag har inte haft för avsikt att desto närmare studera protokollet, men vill ändå nämna några exempel och peka på vad man kan hämta ur de här källorna. När flyktingarna gjorde sig beredda att lämna sina hem skedde det, som vi flera gånger sett, i stor brådska. Man packade snabbt ihop det mest värdefulla och stuvade ner det i egen eller grannens båt. Den som kunde, försökte rädda boskap och skörd. Att få allt över till Sverige var inte alltid lätt. En flykting hade lastat sitt hö på grannens båt, men i stormen under överresan blåste höet bort. En ko som man lyckats hämta över till Stockholm såldes där, då den rättmätiga ägaren inte i tid hann fram och tog vara på sitt djur. Pengar försvann i den stora mängden flyktingods o.s.v.

Av de ovannämnda prästerna fick alla tre understöd av flyktingkommissionen. Mycket tyder på att de andra flyktingarna inte fick något understöd överhuvudtaget. Men åter ställer materialet oss inför svårigheter. Det går inte att identifiera dem som bara har ett patronymikon. Utan närmare uppgifter om yrke och hemort kan man inte skilja den ena Erik Eriksson från den andra. Att bara tre hushåll av flera hundra fick understöd tyder på att det ute i landsortssocknarna fanns stora mängder flyktingar, som aldrig fick någon hjälp.

Vi har redan sett att de första flyktingarna tycks ha dykt upp i Värmdö sommaren 1714. Det passar bra ihop med antagandet att flyktingarna framför allt kom från den åboländska skärgården och från Åland. Åter en gång ställs vi inför det faktum att majoriteten av flyktingarna saknar uppgifter om hemorten, i det här fallet 100 hushåll (44,6 %). De som går att placeras kom framför allt från Åland, 72 hushåll. De största grupperna av de åländska flyktingarna var hemma från Föglö (25 hushåll), Sund (15), Lemland (15) och Finström (8). Rätt många kom från den åboländska skärgården där Kimito med Hitis hade de flesta flyktinghushållen (14) medan det från Korpo (3) och Nagu (2) kom betydligt färre. Några hushåll kom från Nyland, närmare bestämt från Esbo, Karis och Ekenäs och några från Österbotten, från Kristinestad och Vasa. Den längsta vägen hade flyktingarna från Reval och Nyenskantz haft och den kvinna som uppgetts ha haft Michelborg som hemort. Man får förmoda att här rått en språkförbistring och att man avsett S:t Michel. Om så var fallet är hon ett undantag. De allra flesta i Värmdö tycks ha varit helt svenskspråkiga.

Också bland flyktingarna i Värmdö fanns det personer som av olika orsaker valde att stanna kvar i Sverige efter freden. I förteckningen över avlidna finner vi bl.a. några gamla kvinnor som avled 1723 och 1725.

Kanske de hade blivit kvar för att de ansåg sig för gamla och orkeslösa för att än en gång bryta upp och börja om på nytt.²

I Stockholm, där en stor flyktingskara slog sig ner, infördes många i bl.a. Katarina församlings böcker. Den här gruppen kan analyseras närmare. Leo Nyholm har sammanställt en förteckning över dem som erlagt gravpenning för personer som med största sannolikhet kan antas vara flyktingar under åren 1710–21. En liknande analys av flyktingar i andra församlingar har inte låtit sig göras på grund av kyrkböckernas bristfälliga uppgifter. Tidsperioden som Nyholm valt, gör att även sådana som förmodligen inte alls var flyktingar har medtagits. Man kan med goda skäl förmoda att då skutskepparen från Gamlakarleby, Gabriel Forsell, i augusti 1710 betalade begravningspeng för båtsmannen Daniel Eriksson, var det inte alls frågan om en flykting utan ett vanligt, men nog så beklagligt dödsfall, under en resa till Stockholm.³ Liknande fall har därför utelämnats från min undersökning.

Betydligt besvärligare ställer sig frågan om hur man skall kunna identifiera de olika personerna. Vid en jämförelse mellan Nyholms förteckning och de uppgifter vi har från andra håll om flyktingar ställs man inför problemet med att samma namn förekommer på olika håll. Är det frågan om ståndspersoner kan man ganska snabbt fastställa om det faktiskt är samma person. Mycket svårare är det då det gäller allmogen, speciellt om inga uppgifter ges om yrke, hemort eller familj. De många frågetecknen kring bönder och deras gelikar har gjort att jag sett mig tvungen att lämna dem åt sidan vid denna jämförelse.

Totalt rör det sig om 635 flyktinghushåll som nämns då begravningspeng erlagts för någon avliden. I de flesta fall har det varit en nära anhörig som betalat avgiften, men uppenbarligen har även grannar och andra bekanta trätt till hjälp vid dödsfallen. Några år skiljer sig från de andra genom ett större antal döda än vanligt. År 1715 begrovs 122 personer, 1716 endast 85 och 1717 144 personer. Dödsorsaken framgår inte, varför vi inte kan veta om det var frågan om t.ex. en epidemi som gjorde att de svagare dukade under. Barnen utgjorde en stor andel av de avlidna. I det här materialet nämns hemorten glädjande ofta. Av de 635 hushållen har 125, d.v.s. 19,7 %, inte någon namngiven hemort, men för det stora flertalet nämns alltså hemorten. Den största enskilda gruppen utgör de som kom från Åbo, 118 hushåll. Stora grupper bildade också Uleåborgsborna, 62 hushåll, och Gamlakarlebyborna, 58 hushåll. Det som faller en i ögonen då man studerar flyktingarnas hushåll är att så få var hemma i de områden som senare skulle gå helt och hållet förlorade. Fem hushåll kom från Nyen, tre från vardera Reval och Riga, ett par från Narva och ett var från Dorpat och Danzig. Däremot var

2. Backman 1991, s. 180-184; Värmdö socken, födda, vigda och döda.

3. Nyholm 1979, s. 238.

hushållen från Viborg betydligt fler, 20 stycken. Något överraskande återfinns också en person, änkan hustru Elisabet Klemetsdotter, som vid sin lilla dotters begravning 1717 uppger sig vara hemma i S:t Petersburg.

Av de 635 hushållen återfinns 29, eller 4,6 %, i flyktingkommissionens rullor över dem som fått understöd. I hushållen finns då inräknat såväl de avlidna, som de som erlagt begravningspeng för någon avlidna och som kan antas ha varit en flykting. Eftersom andelen som förekommer i båda förteckningarna är så låg kan man dra en försiktig slutsats att flyktingar, som fick understöd, i allmänhet inte var bosatta i Katarina församling. Församlingen låg på Södermalm och från en annan källa vet vi att just i det här området bodde det ett stort antal flyktingar. Det verkar dock som om det i hög grad varit fråga om småfolk och de skulle enligt flyktingkommitténs instruktion i allmänhet inte få understöd.

De som förekommer i båda förteckningarna är t.ex. änkor, präster, tjänstemän, men även hantverkare. Bokbindaren Kristian Trapp från Reval kunde tydligen inte försörja sig själv och fick understöd under flera år. Flera andra borgare och rådmän hörde också till dem som fick understöd. Trots att borgare och hantverkare hörde till den kategori som inte skulle få understöd. Det verkar som om flyktingkommissionens regler i huvudsak också följdes. Att ståndssamhället skulle upprätthållas intill döden tycks ha varit centralt. När Margareta Christina Klingebail avled i oktober 1716 erlade hennes svärson auditören Henrik Karsten 2 daler i begravningspeng för sin svärmor. Summan var större än för mången fattig piga, men å andra sidan betydligt lägre än för flera borgarhustrur. Margareta var änka efter majoren Wolmar von Nandelstadh, som avlidit p.g.a. de blesyrer han fått vid slaget vid Gemauerthoff 1706. Svärsonen Henrik Karsten lyfte själv understöd under två år för sig och sin familj. År 1716 fick han även ett understöd på hela 36 daler kmt för sin avlidna svärmors begravning.

En socken som geografiskt låg mycket lämpligt till för flyktingarna var Kalix. Socken var det första större samhälle som flyktingarna kom till då de passerat Torneälv. I det här speciella fallet är det kyrkböckerna i Nederkalix församling som vi skall koncentrera oss på. Närheten till Österbotten märks tydligen då man studerar flyktingarnas hemorter. Materialet är bättre än det i Värmdö, eftersom hemorten anges i 56 av 59 fall. De största grupperna kom från Torneå (13 hushåll), Nykarleby (11) och Uleåborg (8). På ett undantag när var alla de andra också hemma från Österbotten. Undantaget utgjordes av en gammal kvinna hemma från Pernå som avled 1715. Allt tyder på att hon till fots tagit sig till Kalix och där ganska snart dukat under, kanske i sviterna av de vedermödor hon fått utstå på vägen till tryggheten.

Flykten från de österbottniska städerna avspeglar sig i den sociala sammansättningen i Kalix som väsentligt skiljer sig från den i skärgårdskommunen Värmdö. Här hörde något under hälften av hushållen hörde till gruppen allmoge. Ståndspersoner, i detta fall flera borgare, en sockenskrivare och deras vederlikar utgjorde knappt 32 % av alla flyktinghushåll i Nederkalix. Här bodde handelsmän från Torneå och Uleåborg, som förmodligen idkade förbjuden handel på sina gamla hemstäder. Här fick Esajas Grop, borgmästare från Uleåborg och hans hustru en son i januari 1721. Liksom i Värmdö fanns också här flera finska präster. Av de fyra prästerna intog Ilmola kyrkoherde Bartholdus Vhael en central position. Han hade flytt 1714 och blev senare tillfångatagen. År 1715 dyker han upp i Nederkalix som fadder. Han tycks också ha fungerat där som t.f. kyrkoherde fram till augusti 1715. Carl Henric Strandberg uppger i sina Herdaminnen att Vhael år 1717 blev uppsnapad i Hietaniemi kapell i Över Torneå och återförd till hemorten. Åren 1717–21 var han kyrkoherde i Korsholm och utsågs av de ryska myndigheterna till förman för prästerna i Österbotten och blev således en ledande gestalt inom det kyrkliga livet där.⁴

Av flyktingarna hade ingen i Nederkalix fått understöd av flyktingkommissionen i Stockholm. Det är också naturligt då Härnösands stift så tidigt fick tillstånd att organisera egna utdelningar av hjälp till de nödlidande flyktingarna. Men inte heller i de förteckningar som finns bevarade från de norra delarna av landet finns det någon som var bosatt i Nederkalix.⁵ Det behöver inte betyda att flyktingarna där blev helt utan understöd. Orsaken kan också vara den att vi inte har tillgång till alla uppgifter om flyktinghjälpen.

Längre söderut längs den svenska östkusten ligger Sundsvall, en stad som man tycker skulle ha legat väl till för båtburna flyktingar från t.ex. Kristinestad och Vasa. Där bildades mycket riktigt en flyktingkoloni bestående av 60-70 personer. Många var sjuka eller vanföra efter de vedermödor de fått utstå under den långa färden till Sverige. En sades vara gammal och sjuk, en var blind, flera hade blivit "illa handterade" av fienden, en hade en hustru som blivit piskad av fienden, en gammal kvinna var förlamad, en hade ett handikappat barn.

Flyktingarna i Sundsvall nämns dels i den förteckning, som gjordes upp över flyktingar i Härnösands stift 1718, dels i kyrkböckerna och avspeglar situationen 1716–1718. Vi har närmare uppgifter om 58 av flyktinghushållen där. Överraskande nog var den övervägande majoriteten inte, som man kunnat förmoda, hemma från Österbotten. Av de 58 hushållen kom visserligen 20 familjer från Österbotten, men från

4. Rimpiläinen 1978, s. 155, 188; Strandberg 1834, s. 56; Lindeqvist 1919, s. 611-612.

5. Nederkalix kyrkböcker, födda, vigda och döda.

trakterna kring Viborg kom 19 familjer. Den största enskilda gruppen utgjorde Borgåborna med 8 hushåll. Medan hemorten förblir okänd för 11 hushåll. Flera av Borgåborna var borgarfamiljer. Här bodde guldsmeden Hans Dammerts änka tillsammans med en gesäll. Borgaren Langhar Marqvard var också bosatt i Sundsvall, trots att han då uppgifterna samlades in hade rest till Stockholm i något ärende. När det gäller Borgåborna kan man ana sig till en samordnad flykt där man under överfarten till Sverige hållit ihop. Kanske det samma gäller för åtminstone en del av dem som kom från socknarna i de östligaste delarna av riket. Häradshövding Lorentz Freese från Kexholm fann tillsammans med hustru och små omyndiga barn en tillflykt i Sundsvall. Till de eländigare hörde förmodligen Bertil Christoffersson som tillsammans med hustru och en 16-årig dotter varit på flykt i 16 år. Först hade de vistats på billigare orter i Finland, men till slut tvingats söka sig över till Sverige. Bertil hade tidigare fungerat som skeppstimmerman i Narva, nu verkade det som om han inte mera kunnat bidra till familjens försörjning. Förmodligen levde de på vad dottern kunde förtjäna med sitt spinnande.⁶

En hur stor andel av flyktingarna fick egentligen understöd? Ett helt säkert svar kan vi inte få på den frågan, men Nordingrå socken i Ångermanland kan tas som ett exempel. I socknen fanns under hela perioden åtminstone 115 flyktinghushåll, men understöd gavs år 1718 bara åt 24 hushåll. När man tittar närmare på gruppen i Nordingrå framgår det att av de 24 som fick understöd återfinns bara en bland dem som nämns i kyrkböckerna, det var då frågan om ett dödsfall. År 1721 gjordes det upp en detaljerad förteckning över flyktingarna i socknen. Det året fick 32 hushåll understöd, men bara fyra av dem var de samma som år 1718. Varför just dessa fyra fick understöd båda gångerna, medan de andra från 1718 års utdelning blev utan är inte helt entydigt. Några självklara likheter finns det inte mellan kyrkoherdeänkan med två barn, bonden med sin familj på fyra personer, änkan med de sju barnen eller den ensamstående pigan, d.v.s. de fyra hushåll som fick understöd både år 1718 och 1721. Att så få hushåll fick understöd två gånger kan bero på att man flyttade mellan socknarna. Men det är svårt att tänka sig att majoriteten av dem som bodde i Nordingrå 1721 inte skulle ha funnits där redan tre år tidigare. Majoriteten, eller 72 %, av de flyktingar som bodde i Nordingrå 1721 hörde till gruppen allmog, tretton av hushållen var borgare eller hantverkare och nio kan hänföras till gruppen prästerskap och klockare. Dessutom fanns det i socknen fyra tjänstemän, främst tullnärer från Uleåborg och Brahestad samt två hushåll som hörde till gruppen manskap. De övriga har varit omöjliga att placera.

6. Ahnlund, 1921, s. 185-186; Sundsvall, födda, vigda och döda.

I Nordingrå fick vid två olika tillfällen sammanlagt 52 hushåll flyktingunderstöd. De övriga 63 hushållen var sådana som nämndes i kyrkböckerna. Om vi då antar att det i socknen fanns minst 115 flyktinghushåll skulle detta tyda på att drygt 45 % av alla fick understöd. Med tanke på att det i Västerbotten uppges ha funnits ca 8 000 flyktingar är det inte förvånansvärt om under hälften fick något understöd.

Genomgången av kyrkböckerna visar att den stora massan flyktingar som aldrig nåddes av flyktinghjälpen i hög grad hörde till bondebefolkningen. Att flyktingkommissionen framför allt hjälpte ståndspersoner har redan framgått i tidigare kapitel. Men att det verkligen fanns en stor bondeflykt framgår med all önskvärd tydlighet av kyrkboksmaterialet.

2. "Vij ha måst långt och länge flychta"

Det rådde i Sverige en rätt utbredd uppfattning om att finnarna hade sig själva att skylla då de drabbades så hårt av kriget. Gud var en vedergällningens Gud. Med naturen till sin hjälp sände han krig, pest och hungersnöd över det syndiga folket. Eftersom straffet var kollektivt drabbades även oskyldiga. Det var p.g.a. sitt syndiga leverne folket nu råkade ut för alla de slag av olyckor. Enligt det sättet att resonera måste finnarna som drabbats så hårt, ha varit särskilt syndiga annars skulle de väl knappast ha utsatts för en ockupation.

Den misstro som mötte flyktingarna ledde till att de tvingades motivera och försvara sitt handlande. Flyktingarna hade följt kungens påbud om att man skulle lämna landet öde och även om man i Sverige inte uppfattade dem som rymlingar,⁷ ett begrepp som Kustaa H.J. Vilkuna använder om flyktingarna, är det uppenbart att de ofta upplevde sin situation vara trängd.

Därför trädde flera finska präster fram till försvar för sin egen och andras flykt. Man ville förklara och försvara sitt handlings sätt. Genom de här klagoskrifterna gällde det att få de ofta flyktingtrötta svenskarna mildare stämnda. Människorna levde i en religiös kultur och uppfattningen om Guds straffande hand var allmänt rådande i samhället. Man tänkte sig att syndare kunde dra Guds straff över kollektivet. Straff i form av pest och missväxt, krig och elände sågs som en varning till människorna. För att undvika ännu förfärligare påföljder måste man vända sig bort från synden. Det här var en syn som genomsyrade samhället. Problematiken hade aktualiserats vid Östersjöprovinsernas införlivande i det svenska väldet. Man ansåg att människors handlande i Baltikum kunde få följdverkningar inom det svenska kärnlandet. Därför var det viktigt att det svenska samhället var kongruent i religi-

7. Vilkuna 2005, s. 272.

öst hänseende. Då Sverige på 1670-talet drabbades av olyckor och uteblivna krigsframgångar sågs det som en Guds hämnd för att myndigheterna hade försummat att uppfostra befolkningen i Baltikum till goda kristna.⁸ Då Gud på det här sättet såg till varje enskild individs görande och låtande i det vidsträckta svenska väldet fick individen samtidigt ett stort ansvar för sina medmänniskors väl och ve. Synen på den straffande Guden och att kriget därmed var en följd av folks syndiga leverne ledde också till att orsakssammanhanget och eventuella lösningar hänfördes till en moralisk sfär istället för en politisk där den rätteligen hörde hemma.⁹

Men Gud kunde också vara en förlåtande Gud om människan visade ånger. Frosseri, dryckenskap, högfärd och övermod kunde dra hungersnöd och andra olyckor över riket, men om befolkningen visade bot och bättring kunde den gode Guden se till den ångerfulla och visa mildhet.¹⁰

Redan det första krigsåret lästes i kyrkorna en "Bön wid påstående Krigstider". Något förändrad levde den kvar ännu år 1710. I bönen betonades att orsaken till kriget var folkets otacksamhet över den föregående freden. Nu hemsöktes befolkningen av välförtjänta straff i form av missväxt, den därpå följande hungern och krig.

Daniel Juslenius, professor i hebreiska och grekiska vid Åbo akademi, opponerade sig mot tanken på att de olyckor som drabbat Baltikum och Finland skulle ha varit självförvållade. Han framhöll att finnarna hade visat en aldrig sviktande lojalitet mot kronan och beskrev deras tapperhet i de många krigen. De olyckor som nu så hårt prövade folket var helt oberoende av finnarnas leverne och inte förorsakade av att Guds vrede drabbat landet. Den pågående ockupationen var därför ett oförtjänt och orättvist straff. Nu tvingades finnarna huka sig under en grym tyrann och de ur helvetet lössläppta kosackerna plågade och pinade det finska folket på alla upptänkliga sätt. De finska männen tvingades i krigstjänst mot sitt eget fosterland eller fördes i fångenskap till Ryssland. Också kvinnor och barn släpades iväg som fångar och kvinnorna födde barn åt de trolösa ryska soldaterna. Den som vågade resa sig upp mot ockupanterna torterades på ett sätt som saknade motstycke i historien.¹¹

Det finns bevarat en hel del klagoskrifter som skildringar tiden i exil eller åren under den ryska ockupationen. Tydligt uppmuntrade myndigheterna också olika personer att skriva klagodikter där krigets fasor

8. Eng 2001, s. 284.

9. Ericsson 2002, s. 263; Forssberg 2005, s. 78.

10. Villstrand 2005, s. 54.

11. Tarkiainen 1986, s. 295-300; Tarkiainen 1990, s. 259; Tarkiainen 1993, s. 46; Ericsson 2002, s. 91-92.

skildrades i mörka färger. Syftet var att befolkningen säkert skulle förstå vilka lidanden finnarna hela tiden utsattes för under den ryska ockupationen. Kyrkoherden i Jääskis, Ernst Gestrinius, hör till dem som mera spontant skrev ner sina känslor bl.a. i dikten "Nödlidande flyktingars klagan över sitt långsamma kors och elände" från år 1718.

Vij ha måst långt och länge flychta
Från huus och hem
Från godz och land
Som för oss äro nu tillychta
Med vår ankomna fiendz hand
Sen han alt annat fåt til rof
Hvad vij nu skall ha behof

Gestrinius hade flytt från sitt hem i Jääskis norr om Viborg en första gång 1706 bara för att åter vända hem när det blivit lugnare i trakten. År 1710 begav han sig slutgiltigt på flykt och återvände först 1724 till sin församling, som nu hörde till Ryssland. Han trivdes emellertid inte med de nya förhållandena och återvände till Sverige där han småningom blev kyrkoherde i Tuna och Storby församlingar.¹²

Vid sidan av Daniel Juslenius skildrade Bartholdus Vhael, kyrkoherde från Ilmola, de lidanden som det finska folket fick utstå. Juslenius var under sin tid i Sverige flitigt sysselsatt med att författa fosterländska skrifter. Den skräckbild han målar upp kan ha varit ett led i strävan efter att förklara och försvara Juslenius egen och hans gelikars flykt. Han hade själv flytt i slutet av augusti 1713, men tydligt plågats av samvetskval. Om biskop Gezelius' flykt skriver Juslenius att en prästman inte borde överge sin församling på grund av världsliga händelser och för att han kände fruktan. Han försvarar ändå biskopen och de andra prästernas flykt med att det skedde under allmänna opinionens tryck, som krävde att de ledande männen i samhället satte sig i säkerhet. I Stockholm tvingades Juslenius sälja de värdeföremål han hade lyckats rädda med sig. När pengarna de inbringat var slut fick han gå runt hos olika handelsmän och tigga om lån. Något som visade sig vara mycket svårt för en fattig flykting att få. I början av år 1714 blev lektoratet i värtalighet och poesi vakant vid gymnasiet i Västerås. Juslenius gick helhjärtat in för att få den åtrådade platsen, men fördes till en början inte alls upp på förslag. Han vände sig då till Karl XII:s gunstling, greve Gustaf Cronhjelm med en skrivelse där han undrade om det är rätt att

12. Tarkiainen 1990, s. 257; Rimpiläinen 1978, s. 105.

olyckan på det här sättet bestraffades. Det ledde till resultat och Juslenius blev utnämnd.¹³

Sina upplevelser och åsikter framförde Juslenius 1715 i ett föredrag på 26 foliosidor "*De miseriis Fennorum*" vid sitt inträde i gymnasiet i Västerås. I sitt arbete berättar Juslenius hur de flesta finnar begav sig iväg från hemstaden i ett så sent skede att de inte hade tid att samla ihop sina ägodelar. Den som ägde en farkost, valde sjövägen, den som hade en häst sporrade den, den som ägde oxar, spände dem framför vagnen, medan den som endast ägde ett par snabba ben, litade på dem vid sin flykt. Juslenius kunde själv ta den lättare sjövägen och seglade norrut tills han nådde Pedersöre. Där tog han i land och fortsatte landvägen norrut tillsammans med sin hustru, två små söner och ett bara tre dagar gammalt litet barn, som avled den 1 december 1713 när familjen väl kommit till Torneå.

Hans värtaliga budskap om det finska folkets lidanden nådde trots allt aldrig en bredare publik. Närvarande vid tillfället då Juslenius presenterade sina tankar var endast biskopen, domkapitlet och en grupp gymnasister.¹⁴

Ett annat dokument är en försvarsskrift från år 1716 där flera värtaliga argument framfördes varför prästerna inte kunde stanna kvar efter det att ryssarna ockuperat Finland. Allmänt tycks man ha haft den uppfattningen att "thenna grymma gästen wisar ett i synnerhet tyranniskt hierta utan gifwen orsak emot Christi och hans ords tienare". Båda de här nämnda dokumenten har tillkommit i avsikt att göra svenskarna mera positivt inställda till flyktingarna. Det framgår också genast i de första inledande meningarna där man tar upp prästernas flykt och påpekar att många farit ut i smädelser mot dem då de tyckt att prästerna inte borde ha lämnat sina församlingar. Författaren förmodar att en opartisk människa, som stillar sina sinnen och upphör med alla otidiga och omogna domar också skulle förstå varför prästerna inte kunde stanna kvar under det ryska väldet.¹⁵

Också andra än präster trädde fram till flyktingarnas försvar. Vice-president för hovrätten var Sven Leijonmarck, född i Uskela prästgård 1649. Han hade studerat både i Åbo och Uppsala och gjorde sedan en karriär som ämbetsman inom centralbyråkratin. År 1701 blev han vice-president i Åbo hovrätt och tvingades liksom de andra ämbetsmännen

13. Tarkiainen 1990, s. 257-259.

14. Tarkiainen 1990, s. 259, 261-262. Daniel Juslenius återvände till Finland sommaren 1722 och återupptog sin avbrutna verksamhet vid Åbo akademi. I egenskap av biskop för Borgå stift deltog han i riksdagen 1742, då ryssarna igen ockuperade Finland och Juslenius fann att han för andra gången var flykting i Sverige. Efter freden i Åbo ville han inte mera återvända till Finland och han avled som biskop i Skara 1752.

15. Simolin 1912, s. 254, 259.

fly 1713. Leijonmark hörde till dem som ägde en gård i Sverige och där, på Finsta utanför Norrtälje, slog han sig ner och var därmed inte beroende av flyktingunderstöd. Troligen är det han som ligger bakom den pamflett "*Alla fyra ständernas i Finland tal*" som tillkom under riksdagen 1713–14. En annan som utpekats som möjlig författare är Johannes Gezelius d.y. I skriften skildras Finlands hårda öde och författaren vädjar om att svenskar trupper måtte ingripa och komma till snar hjälp. Skribenten pekar på den risk som den västra riksdelen utsatte sig för om ryssarna skulle få ett starkt fotfäste i Finland. Som exempel på hur hjälpen kunde organiseras föreslog författaren att Roslagsarmén som bestod av 3 000 man och 100 officerare genast skulle sändas till Finlands undsättning. För att förmå den finska allmogen att ta till vapen mot ryssarna skulle de lockas med tre års skattefrihet och för att förstärka försvaret på Hangö udd borde ett batteri med grova kanoner byggas. Pamfletten är ett ovanligt kraftigt ställningstagande där skribenten vädjar till svenskarna och pekar på den svåra situationen i Finland.¹⁶

3. Flyktingarnas vardag

Hur flyktingarnas vardag egentligen tedde sig ger källorna inga entydiga svar på. Genom att sammanföra uppgifter från olika håll kan vi ändå skapa oss en tämligen tydlig bild av förhållandena för flyktingarna.

Som vi har sett slog en stor del av flyktingarna sig ner i Stockholm. Staden hade under de senaste decennierna vuxit och brett ut sig. År 1700 uppgick befolkningen till omkring 60 000 personer. Kari Tarkiainen förmodar att av dem var ca 3 000, eller 5 %, finnar som hade flyttat till staden redan före stora nordiska kriget. Själva stadsholmen hade bebyggt med förnäma adelspalats och borgarhus av sten. Arbetsfolk av olika slag, t.ex. fiskare, sjömän, timmermän och murare slog sig ner på det oländiga Södermalm. Många av dem som räknades till den finska befolkningen hade av hävd hört till Katarina församling. Under början av 1690-talet utgjorde finnarerna 8–10 % av dem som tog ut lysning i församlingen. Även i Maria församling, som också fanns på Södermalm, bodde det en hel del finnar. Det var i de här församlingarna många av flyktingarna bosatte sig. Den finska församlingen i Stockholm dominerades under 1600-talet av personer från Egentliga Finland och inlandet, d.v.s.

16. Tarkiainen 1990, s. 126-129. Leijonmarck återvände inte till Finland efter fredslutet. Han ansåg att de brott som begåtts under den ryska ockupationen inte kunde dömas enligt svensk lag och därmed ville han inte fortsätta sin verksamhet vid Åbo hovrätt. I stället förblev han till sin död bosatt på Finsta.

finskspråkiga personer, medan de svensktalande österbottningarna och nylänningarna i hög grad sökte sig till Katarina församling.¹⁷

Flyktingarna levde i fattiga och små omständigheter och ofta trångt. Förutom på Söder bodde många av flyktingarna i Stockholm på Ladugårdslandet. Flyktingkommissionen beskrev för Karl XII hur flyktingarna i stadens utkanter "inpackade sig i små hus" och bodde så trångt att man befarade att någon smittosam sjukdom kunde "här i Staden insmyga". Säkerligen var bostadssituationen i det närmaste likadan på andra orter.

Våren 1714 lämnade åtta borgare från Helsingfors in en anhållan till rådet i vilken man anhöll om att få flytta till landsorten där levnadskostnaderna var lägre. En undersökning gjordes om flyktingarnas ekonomiska villkor och man fann då att det var omöjligt för dem att klara sig i huvudstaden. Borgare beviljades därefter pass som gav dem rätt att bege sig till andra orter.¹⁸ I hur hög grad detta utnyttjades vet vi inte. Men det förekom att flyktingarna flyttade mellan olika orter i sin jakt på en försörjning.

Eftersom flyktingkommissionens rullor aldrig uppger var flyktingarna bodde under sin vistelse i Sverige måste man ty sig till andra källor. En sådan alternativ källa är 1719 års länshuvudbok för Stockholm som bevaras i riksens ständers kontors arkiv.¹⁹ Länshuvudboken har inte tidigare använts i syfte att synliggöra var i huvudstaden flyktingarna bodde. Men genom att sammanföra uppgifterna i länshuvudboken med Tillaeus karta från år 1733 träder en bild fram där man ser vilka flyktingar som bodde i Stockholm och var i staden de slog sig ner. Den aktuella länshuvudboken är från de sista åren av den undersökta perioden, men jag utgår från att de flyktingar som nämns här också bodde i Stockholm under tidigare år. Trots att det förekom en flyttningsrörelse mellan olika orter under exilen tycks trenden snarare ha varit att man sökte sig bort från Stockholm än att man ville flytta till den dyra huvudstaden där hyrorna var höga, om man alls fick tag på en bostad. Liksom i övriga delar av riket var flyttning mellan olika orter strängt reglerat även om till exempel flyktingkommissionen understödde en frivillig utflyttning från Stockholm.

I 1719 års länshuvudbok finns Stockholms stadsdelar och kvarter upptagna. Man kan alltså i princip pricka in i vilket kvarter flyktingarna bodde och därmed få en riktigare bild av vilka stadsdelar som var speciellt flyktingtäta. Tyvärr är förteckningen ändå inte komplett. Ofta nämns bara att något hus bebos av flyktingar utan att antal eller namn uppges. Vår bild av bosättningen år 1719 kan därför inte bli komplett.

17. Tarkiainen 1990, s. 87, 93, 95, 97.

18. Suolahti 1950, s. 414-415.

19. Riksens ständers kontors arkiv, länshuvudbok 1719, SRA.

Med tanke på att 12 000 flyktingar uppges ha bott i Stockholm år 1715 är de 184 hushåll som upptas i länshuvudboken 1719 bara en droppe i havet. Den ger oss ändå värdefulla uppgifter om var flyktingarnas spridning i Stockholm även om vi inte vet vem som bodde var.

Karta 7. De inre stadskvarteren i Stockholm (idag benämnda Gamla Stan).

Tillaeus karta över Stockholm 1733, SRA. Observera att kartan inte är ritad i nord-sydlig riktning.

I de inre kvarteren, alltså i kvarteren runt Storkyrkan och Stortorget, bodde åtminstone fyra flyktingfamiljer. Två flyktinghushåll fanns i de östra kvarteren, d.v.s i det område där Strandgatan i dag drar fram. Det var inte frågan om någon större trängsel i de här kvarteren. Något annorlunda såg det ut i de västra kvarteren (7 hushåll). Här bodde alla de slag av människor, allt från två pigor, som delade hushåll, till en hustru från Åland med ett litet barn till officersänkor eller till rådmän och högre ämbetsmän. Framför allt i de södra

kvartieren fanns det många flyktinghushåll (49 st.). I södra kvarteret bodde amman Anna Eriksdotter granne med majorskan Barckhausen, som redan hade fyllt 80 år. Den senare hade tydligen räddat sig över till Stockholm tillsammans med enbart sin sondotter, som nu var 14 år. I deras grannskap bodde en liten barnpiga från Åbo. Eftersom det sägs att hon just är barnpiga, får man anta att hon var anställd hos någon. Också länskamreren Samuel Brink från Vasa bodde med sin hustru och sin 14-åriga son i samma trakter.

Blasieholmen var inte känd för att bebos av enklare folk, tvärtom, här hade t.ex. generalmajor Tungell haft ett större hus. Han hade avlidit redan 1698, men nu beboddes hans hus av mestadels flyktingar och fattigt folk. I närheten hade uppenbarligen ett annat hus stått tomt. Det hade ursprungligen tillhört Hans Clerk som förutom kungligt råd också hade varit president i Göta hovrätt då han avled 1711. År 1719 bodde bara flyktingar i huset. Man kan alltså förmoda att tomma hus kunde tas i användning för flyktingfamiljerna.

På Ladugårdslandet bodde flyktingarna tätt. Här hade landshövding Lorentz Creutz änka Hedvig Eleonora Stenbock sitt hushåll, som hon delade med bokhållaren Carl Wettersten. Till hushållet hörde ytterligare en dräng, tre pigor och en tvätterska. Det är uppenbart att ståndspersoner flytt tillsammans med sitt tjänstefolk och det måste väl anses helt rimligt. Varför skulle de ha prisgett tjänstefolket till fienden? Säkert behövde de sitt tjänstefolk för att få hushållet att fungera. Grevinnan Stenbock hörde till en av de främsta ätterna i Sverige. När hon år 1684 gifte sig med den nästan tjugo år äldre friherre Lorentz Creutz var både kungen och drottningen närvarande vid vigseln. Hon hörde själv till en syskonskara på 14 barn, men år 1719 hade de flesta av hennes syskon redan avlidit. Flera av hennes syskonsöner satt i rysk fångenskap. Hennes fyra styvbarn hade alla avlidit och av hennes tio egna barn levde år 1719 endast tre. Det var kanske inte så överraskande att hon lyfte ett understöd under flera år. För även om länshuvudboken inte uppger att andra än tjänstefolket och bokhållaren delade hennes hushåll sade hon själv inför flyktingkommissionen vid utdelningen 1716 att i hennes hushåll ingick tre döttrar och ett dotterbarn. Det här var också enligt andra källor fallet år 1716, men tre år senare var situationen förändrad. Under de mellanliggande åren hade hennes äldsta dotter avlidit och den yngsta gift sig. Den mellersta dottern bodde sannolikt kvar eftersom hennes blivande man satt i fångenskap i Ryssland och skulle komma hem först 1722.²⁰

20. Elgenstierna 1925–1936 II, s. 63, VIII, s. 787. Hedvig Eleonora Stenbock var moster till Gustav Otto Douglas som under den ryska ockupationen blev generalguvernör i Finland. Gustav Otto och brodern Wilhelm hade tillfångatagits vid slaget vid Poltava. Under tiden i Ryssland skuldsatte de sig hos lokala köpmän. Deras mor änkan grevinnan Beata Douglas vägrade att betala sönernas skulder, varför de förlorat all kredit hos de lokala köpmännen. Se Klingenberg 2006, s. 64.

Ett kvarter närmare stranden bodde inspektör Wetter från Helsingfors. Han var inhyt hos Brita Bonde, som var änka efter bokhållaren Wetter. Det ligger nära till hands att anta att bokhållaren och inspektorn var befryndade, kanske rentav bröder. Om man alltså inte kan se spår av att Hedvig Eleonora Stenbock fick hjälp av sina svenska släktingar får vi anta att här hade inspektorn fått flytta in hos en släkting. I S:t Marie församling, närmare bestämt i kvarteret Tofflan hade också assessor Lars Carpelan från Åbo tillsammans med hustru och två barn fått en tillflykt hos en släkting. De hade flyttat in hos Carpelans måg Nils Schönberg.

Karta 8. Ladugårdslandet (idag Östermalm) där kända flyktinghushåll markerats.

Tillaeus karta över Stockholm 1733, SRA. Observera att kartan inte är ritad i nord-sydlig riktning. Grafik: Set Erdman.

Flyktingar kunde också göra sig nyttiga. Inte långt från Wetter och Stenbock bodde en flyktingänka, i kvarteret Rudan, som uppgavs vakta huset. Tydligen var ägaren av någon anledning bortrest. En annan flykting fick bruka en borgares trädgård och kunde på det sättet kanske göra sig någon liten förtjänst.

Även om ganska många flyktingar bodde på Ladugårdslandet var det ändå inte alls lika många som de som trängdes på Söder. Samtidigt är flyktingarna här betydligt mer anonyma. I länshuvudboken upptogs inte de fattigaste flyktingarna med namn. Nere i Tegelviken fanns åtminstone sex flyktinghushåll som förblir anonyma. I närheten av de här flyktingarna bodde ytterligare 15 familjer, som ger oss litet mera upplysningar. Här bodde t.ex. Erik Grön med sin hustru. Han hade tjänstgjort som slottsknekt på Åbo slott. Under åren i Stockholm hade han avancerat i karriären och var sedan 1717 postmästare vid Åbo Hovrätt, en tjänst som innebar att han år 1720 kunde lyfta en lön på 78 daler smt. Han bör alltså ha rätt sig bra i Stockholm. Hans grannar, som framför allt var arbetskarlar, sjömän och hantverkare hade det säkert sämre ställt.²¹

Vi kan skapa oss en viss bild av hur flyktingarnas liv gestaltade sig under flykten. Men de källor som står till buds är ändå bristfälliga. De flesta som möter oss i källmaterialet hade det fattigt och eländigt och ångrade måhända det drastiska steg de tagit. Källorna låter oss bara ibland få en glimt av vad flyktingarna själva tänkte om sin situation. Av dessa källor är supplikerna till konungen de viktigaste. Borgmästare och rådmän från Åbo vände sig i en böneskrift 1720 till K. Maj:t i hopp om att få hjälp i sin svåra belägenhet. De framhöll att de sedan flykten hade levt i största fattigdom och att de medel de beviljats i understöd gått till hushyror. Nu var situationen så svår att de för att klara sig måste pantsätta den lilla egendom de hade, t.o.m. kläderna. Om de inte nu fick någon hjälp skulle de vara tvungna att ta till tiggerstaven för att klara sig.²²

En mycket levande beskrivning av livet under flykten får vi genom Johan Frosterus', sedermera kyrkoherde i Sotkamo, beskrivning av sina föräldrars sex flyktingår i Stockholm. Fadern var kaplanen Abraham Frosterus från Uleåborg. År 1715 flydde familjen med två små söner. En tredje son stannade hos sin morfar i Kajana och blev 1716 fördd som fånge till Åbo. I Stockholm bodde familjen i ett hus vid Nygränd, nära Skeppsbron. Där föddes ytterligare två barn åren 1716 och 1718. Faderns inkomster var blygsamma då han endast försörjde sig genom att utföra prästtjänster för de Uleåborgsbor som bodde i Stockholm en syssla som inte var inkomstbringande. I Katarina församlings räkenskaper finns en anteckning om att Abraham Frosterus erlagt 2 daler kmt för begravningen av en fattig flykting. Det ligger nära hands att misstänka att han faktiskt själv stod för utgiften.

Som tidigare konstaterats var Stockholm en dyr stad att leva i. Enligt Johan Frosterus kostade en tunna mjöl 100 daler och en kanna dricka 3 daler. Johan klagade över att familjen endast fick 30 daler kmt i flyk-

21. Riksens ständers kontors arkiv, länshuvudbok 1719, SRA; Deputerades arkiv, ÄK, 451, SRA; Leinberg 1905, s. 13.

22. von Bonsdorff 1904, s. 583

tingunderstöd. Det var ju verkligen inte mycket att leva på, men enligt flyktingrullorna hade familjen det ännu värre. I dessa anges både för 1715 och 1716 att familjen Frosterus endast skulle ha fått 22 daler kmt i understöd. Det verkar troligt att sonen Johan glömt den exakta siffran då han långt senare skrev sina memoarer, men vi vet att flyktingunderstöd fortsättningsvis betalades ut även om kommissionen inte mera förde förteckningar över de utdelade summorna efter 1716.

Då fadern insjuknade fick familjen det allt svårare. Men räddande änglar fanns i närheten. En dag uppenbarade sig en piga med ett dynvar fyllt av mjöl och 12 daler plåtar. Gåvan var ämnad åt familjen Frosterus, men givaren förblev anonym. Trots olika former av hjälp skuldsatte sig familjen svårt. Det egentliga värdet på skulden var 8 000 daler kmt. Men eftersom en stor del av lånen var givna i mynttecken och dessa kraftigt sjunkit i värde återstod endast halva summan att återbetala då familjen återvände till Finland år 1720.²³

För familjen Frosterus var det tursamt att ha skulden i mynttecken, men för skomakare Simon Andersson, hemma i Uleåborg, var värdesänkningen en katastrof. De 27 mynttecken som Simon förtjänat var nu värdelösa. I hans fall konstaterades det att han "stor skada der iginnom lijdit". Lika illa gick det för smeden Simon Jacobsson och skomakaränskan Anna Persdotter från Jakobstad.²⁴

Det var oundvikligt att det gick rykten om flyktingarna. Det sades att deras moral inte var den bästa. Också Karl XII:s fältpräst Jöran Nordberg hade hört rykten om flyktingarnas osedliga leverne. Det påstods att somliga flyktingar mer eller mindre genast gjorde av med "hwad de få tillhopa" och detta förtärde de i fylleri och under stort oväsande. Andra som gick på tiggarrått genom gator och gränder "stjåla hwad de öfwerkomma".²⁵ Det var självfallet långt ifrån alla som levde på det här sättet. Men förutom att många fick gripa till tiggarrått med allt vad det innebar av skuldkänslor och sorg, ryktades det att en del kvinnor "angifwas för ett osickeligit Lefwerne". Det är inte underligt om det bland de många flyktingarna fanns kvinnor som föll för frestelsen att förtjäna sig någon slant genom prostitution. Ibland kunde det vara enda sättet att överleva. Bakom angivelserna kan också ha funnits fall av samboende med en annan man än den äkta hälften, då man inte visste om han levde eller var död.

Myndigheterna hade tidigt blivit medvetna om att det under kriget skulle uppstå situationer då äkta makar skildes åt och därefter i flera år inte hörde av varandra. Många kunde leva i årtal utan någon som

23. Gummerus 1913, s. 200-207; Nyholm 1979, s. 239.

24. Domkap. arkiv E III:15, HLA.

25. Deputerade till Kungl. Majt. 10.5.1715, Deputerades arkiv, ÅK 449, SRA; Nordberg till K. Majt 30.1.1716, Deputerades arkiv, ÅK 449, SRA.

helst vetskap om den andras öde. Äktenskapsbrott, trolovningar som ingåtts i god tro och till och med tvegiften kunde inte undvikas. Det här var problem, som var lika aktuella bland flyktingarna, som bland dem som stannade kvar i Finland, där man ytterligare fick reda ut situationer med kvinnor som av olika anledningar övergått till den ortodoxa tron och gift sig med ryssar. Det var domkapitlet som i första hand fick behandla de här frågorna, men ibland måste de världsliga domstolarna ta del av ärendena. Man kunde anta att problematiken skulle accentueras efter fredsslutet då både flyktingar och fångar återvände hem. Myndigheterna uppmärksammade problemet tidigt och godkände 1709 och 1717 förordningar som stadgade att make, som levde i ovetenskap om den äkta hälftens öde, vid sedlighetsbrott skulle jämställas med ogift person. Efter freden gick man in för att så smidigt och smärtfritt som möjligt lösa de här frågorna. Då det var fråga om tvegifte, eller äktenskapsbrott av annat slag, lät man parterna så långt det var möjligt få uttala sina egna önskemål. Om den bedragna parten förlät den skyldiga fick äktenskapet bestå och det kunde också hända att den skyldiga inte alls straffades. Om tvegifte ingåtts i god tro fick det första äktenskapet bestå, men om makarna var av annan åsikt upplöstes det.²⁶

Ett exempel på en som begått ett äktenskapsbrott i krigstid är Maria Magdalena von Qvanten. Hon var ursprungligen hemma i Sahalaks socken och född där 1680. Sedan hade hon gift sig med kornetten Johan Procopaeus, som i december 1715 blev tillfångatagen vid Torneå. År 1717 dyker Maria Magdalena upp i Härnösands domkapitels protokoll. Kyrkoherden i Revsund anmälde då att Maria Magdalena fått ett barn tillsammans med sin dräng. Samtidigt kunde överste Yxkull bekräfta att den äkta mannen, Johan Procopaeus, ännu levde. Idag vet vi att han då levde i fångenskap, men det är ju inte sagt att Maria Magdalena fått vetskap om detta. I mars 1722 återvände Johan hem och fick avsked från armén samma år. Kyrkoherden i Revsund vände sig till domkapitlet för att få vägledning i hur Maria Magdalena skulle behandlas. Skulle hon få komma in i Guds hus, eller skulle hon stå i vapenhuset under gudstjänsten eller eventuellt helt utestängas från kyrkan tills hon blivit dömd? Domkapitlet beslöt att hon skulle få "trösta sig af Guds ord" i vapenhuset tills dess dom föll. Ett liknande fall har vi i Magnus Nyman, skräddare från Viborg. Han önskade ingå ett nytt äktenskap, men kunde inte bevisa att hans hustru, som hade blivit kvar i Viborg, verkligen var död. Men han var i "sit samwete säker nog". Det räckte dock inte till för Uppsala domkapitel som behandlade frågan. De kunde inte fatta något beslut utan hänsköt ärendet till Åbo domkapitel.²⁷

26. von Koskull 1952a), s. 258-259.

27. Ramsay 1909, s. 323; Lewenhaupt 1920, s. 522; Cederberg J.A. 1889, s. 78; Uppsala domkapitels protokoll 18.1.1721, ULA.

I krigstider är de svagaste, det vill säga kvinnor och barn alltid speciellt utsatta. Förmodligen var Lisa Michelsdotters öde inte helt ovanligt. Hon var hemma i Malax och hade lyckats ta sig till Nordingrå i Västerbotten. Innan flykten hade hon drabbats av de mörka fasor som följer i krigets spår. Först hade hon blivit våldtagen av en rysk kapten och sedan tvingad att låta omvända sig till den ortodoxa tron, bara för att därefter bli bortgift med en rysk pipare. Prästerna i Nordingrå uppmanades av domkapitlet att på allt sätt försöka trösta Lisa medan man väntade på kungens beslut om hur man skulle begå i den här saken. På samma sätt hade Valborg Persdotter från Storkyro och Margareta Tomasdotter från Uleå socken råkat ut för ryska soldater. De hade båda, på var sitt håll, släpats iväg och fått lov att följa trupperna och sedan såväl piskats som våldtagits innan de slutligen lyckades undkomma. Nu hade Valborg fött tvillingsöner, vilka så gott som genast efter dopet avlidit, och Margareta hade fått en dotter. Bägge anhöll om att få bli återupptagna i kyrkan. Domkapitlet vände sig till Åbo hovrätt med frågan hur man skulle begå i de här fallen. Domkapitlet ansåg att de fall där kvinnor hade blivit "skämda" av fienden skulle hänskjutas till den världsliga domstolen, som bäst var skickad rannsaka och döma dem. Det bästa skulle vara om hovrätten kunde göra upp ett reglemente för dylika fall. För att få mera klarhet i de ovanstående fallen vände man sig också till Jonas Mollin, en av de häradshövdingar som hade flytt från Österbotten. Han kunde finska och fick fungera som tolk för de bägge finskspråkiga kvinnorna. Drygt ett halvt år senare mottog domkapitlet hovrättens resolution där man konstaterade att Valborg skulle gå fri från straff trots att man inte kunde få hennes berättelse verifierad av vittnen i Storkyro. Hon kunde därmed intas i kyrkan och vid det tillfället skulle förbön hållas för henne och den bön läsas som användes för kvinnor som fött barn före trolovningen. Efter predikan skulle prästen också för församlingen läsa Åbo hovrätts resolution. Några månader senare fick även Margareta sitt utslag från hovrätten och blev friad från alla åtal.²⁸

Hovrätten kunde här besluta enligt en paragraf som sade att kvinnor som våldtagits av ryssarna eller som hade blivit tvångsdöpta av dem skulle kyrktas. I mera tvivelaktiga fall följde man ett speciellt formulär.²⁹

Som jag tidigare konstaterat hade flyktingarna på de olika orterna i Sverige kontakt med och stöd av varandra. Ett exempel på den kontakten är att flera flyktingar kunde befullmäktiga en och samma person att på deras vägnar lyfta flyktingunderstöd i Stockholm. Så hade advokaten Anders Lanaeus vid flera tillfällen under åtminstone år 1715 och början av år 1716 blivit befullmäktigad att lyfta andra flyktingars un-

28. Cederberg J.A. 1889, s. 63-65, 73, 76; Lempiäinen 1970, s. 134.

29. Cederberg J.A. 1889, s. 76.

derstöd. Han var under någon tid stadsnotarie i Arboga och avancerade sedan till borgmästare i Nora. Efter freden blev han häradshövding i Raseborgs härad. Bland andra var det viborgaren Nils Abrahamsson, nu bosatt i Strängnäs, som hade gett fullmakt åt Lanaeus. Hur de här två personerna kände varandra vet vi inte. Det finns inga uppgifter om att Lanaeus skulle ha varit bosatt i Finland före kriget, men det verkar sannolikt att så varit fallet. Däremot är kontakten helt klar i fråga om Brita Tammelin och Henrik Astenius. Anders Lanaeus var svåger till dem båda. Den förra hade slagit sig ner i Stockholm, men kunde på grund av sjukdom inte närvara vid flyktingkommissionens utdelning. Astenius bodde med sin familj i Östra Ryd. Enligt socknens kyrkböcker var han från Ingå där han fungerade som präst. Säkert tyckte han att det var bekvämare om svågern lyfte hans understöd. Också styvfadern Jakob Wendalius, kaplan från Ingå, fick hjälp av Lanaeus. Han var sjuklig och hade svårt att själv ta sig till utdelningen.³⁰

Det finns flera exempel i flyktingkommissionens rullor över personer som blivit befullmäktigade att lyfta understöd för andra flyktingar. Jag har dock, på grund av det trots allt bristfälliga materialet, inte kunnat finna något enhetligt mönster för de här kontakterna. Det kan vara frågan om flyktingar som bodde på samma ort, eller som var hemma från samma ort. Ofta rörde det sig säkert om flyktingar som på något sätt var befryndade med varandra.

Inom flyktingkolonierna gjorde man vad man kunde för att bistå varandra på olika sätt. Bland annat var det flera som stod fadder för andra flyktingars barn. Från Arboga har vi goda exempel på detta. År 1720 lät handelsmannen från Åbo, Petter Burgman, döpa sin son Petter. Faddrar var då rådman Gabriel Forsteen från Viborg, handelsman Carl Wittfoot och en madam Pipping, båda från Åbo. När Åbolektorn Andreas Degerman år 1716 lät döpa sonen Johannes stod fruarna Pipping och Wittfoot faddrar. Också handelsman Gustaf Caspersson valde fyra faddrar från hemstaden Åbo då dottern Catharina döptes år 1715.³¹

För skolgossar och studenter fanns det en möjlighet att fortsätta studierna i Sverige. Matrikeln för t.ex. Hudiksvalls skola upptar 29 gossar från Finland som var inskrivna åren 1715–1723. Säkert fanns det finska elever även i andra skolor runtom i Sverige. Vid Uppsala universitet fanns det 28 finska ynglingar inskrivna våren 1714. Majoriteten av dem, 23 personer, kom från Österbotten.³² Genom biskop Gezelius

30. Reviderade räkenskaper för kommittéer (-1724), Deputerades arkiv, SRA; von Koskull 1952a), s. 46; Elgenstierna 1925–1936 V, s. 79. Stierncrantz till K. Maj:t 31.8.1724, landshövdingens skrivelser, FR 19, SRA. Enligt uppgift blev Astenius kaplan i Ingå först 1724, men hade tydligen redan innan det fungerat som präst i socknen.

31. Finska flyktingar antecknade i Arboga stads församlings kyrkobok, SSA.

32. Cederberg A.R. 1937, s. 21-22; Tengström 1833, s. 199-200.

försorg utgick ett brev från rådet till åtminstone Uppsala konsistorium där man vädjade om att de studenter som hade flytt skulle understödjas med stipendier. Förslaget godkändes på ett konsistoriemöte den 7 april 1714. Det var inte bara deras "slåta wilkor" och att de hade tvingats lämna bakom sig hus och hem, utan även det faktum att de som främlingar utan hopp om understöd från hemorten tvingades hanka sig fram som talade till deras förmån. Därför skulle de hjälpas med första bästa lediga stipendium.³³

Jag har i det här avsnittet strävat efter att komma flyktingarna inpå livet. De uppgifter vi har om flyktingarnas vardagsliv tyder på att man strävade efter att hålla kontakt och söka sig till dem som man antingen var släkt med eller som kom från samma ort. Under flykten var existerande nätverk i hög grad viktiga precis som de var det i stormaktssamhället under fredstid. Man ställde upp för varandra t.ex. i egenskap av faddrar eller för att ombesörja att den som fått understöd, men som inte själv kunde hämta det, ändå fick sina pengar.

Inkvarteringen av flyktingarna var problematisk för myndigheterna, men det verkar sannolikt att de hjälpbehövande fick slå sig ner i obebodda hus i städerna. Den största gruppen flyktingar fanns i Stockholm och källorna låter oss veta i vilka stadsdelar de bodde. Även om det är bara ett fåtal som det har gått att följa via länshuvudboken är det rimligt att anta att den synliggör också ett vidare mönster. Enligt den här källan bodde många flyktingar på det fattiga Söder, en uppfattning som stärks av Leo Nyholms sammanställning av Katarina församlings noteringar.

De många flyktingarna gav bland ortsborna upphov till illvilliga rykten. Trots att det förekom utomäktenskapliga barn är det inte sannolikt att sådana var vanligare bland flyktingarna än bland den övriga befolkningen. De tvegiften som förekom måste helt och hållet tillskrivas den kaotiska situationen där äkta makar i tvingades leva i flera år utan upplysningar om den andras öden.

4. Försörjningsmöjligheter

Källmaterialet ger oss en möjlighet att närmare studera hur några av flyktinggrupperna försörjde sig genom olika slag av arbeten. Tre av de kategorier som jag studerar skulle enligt flyktingkommissionens instruktion stå utanför flyktinghjälpen, nämligen tjänstemännen, borgarna och allmogen. Däremot hörde prästerna till dem som fick understöd.

a. Ämbets- och tjänstemän

Tjänstemännen hade ett fast lönesystem, som hade utarbetats under 1600-talet. Särskilda personalstater hade från och med 1620-talet gjorts

33. Uppsala domkapitels protokoll 7.4.1714, A I:20, ULA.

upp och ur dem framgick antalet tjänster som skulle finnas inom de olika myndigheterna, vilken tjänstegrad de hade och vilken lön som skulle utbetalas. I praktiken ger dessa stater inte en verklig bild av vilken lön den enskilde tjänstemannen verkligen fick.³⁴ Då de andra flyktingarna, med vissa restriktioner, skulle få flyktinghjälp var det meningen att de som stod upptagna på kronans personalstater skulle få ut åtminstone en del av sin lön. Kungen visade omsorg för dem som hade det sämst ställt. Till den här gruppen kunde man räkna de flesta flyktingar. Därför gav Karl XII i oktober 1712 order om att de som hade flytt skulle föras upp på staten till samma belopp som de som tjänstgjorde i Sverige.³⁵

Under hela kriget skulle frågan om de hemmavarande ämbetsmännens löner vara föremål för olika slag av revideringar. Redan vid krigsutbrottet år 1700 bestämde Karl XII att 50 % av civilstatens löner skulle innehållas med undantag av de lägsta lönerna på under 200 daler smt. Kriget, som man efter slaget vid Narva kunde tro skulle bli kort, bara fortsatte och på samma sätt fortsatte utbetalningarna av de nedbantade lönerna. Trots att många ämbetsmän och betjänte fick någon form av lön utbetald, levde de under exilen i mycket små omständigheter.³⁶

Redan år 1711 hade den ekonomiska situationen varit kritisk för ämbetsmännen för att därefter bara försämrats. År 1713 försökte man minska kronans utgifter utan att det allt för hårt skulle drabba de fattigaste. De som förtjänade under 100 daler smt skulle få hela sin lön utbetald, de som hade lön som låg mellan 100 daler smt och 500 daler smt skulle få halva lönen, medan de förmögna med en lön på över 500 daler smt bara skulle få ¼ av lönen. Inbesparingarna var otillräckliga och 1715 meddelade K. Maj:t att det inte fanns medel till löner, varken för flyktingar eller för andra tjänstemän. I fortsättningen betalades lönerna i myntsedlar och mynt av koppar och oftast kom utbetalningarna kraftigt försenade.³⁷

Förmodligen under år 1714 vände sig länskamer Nils Sture och landssekreterare Johan Arckenholtz från Nylands och Tavastehus län samt fem andra tjänstemän till kungen och klagade över de långsamma löneutbetalningarna. De anhöll om att lönen för år 1713 skulle utbetalas annars skulle de snart "Crepera och försmäcta".³⁸ De var inte de enda som klagade över de svåra tiderna.

För åren 1715–1719 anslogs enbart klumpsummor för de flyktingar som hade rätt att lyfta lön. För varje år konstaterades det att vederbö-

34. Lövgren 1984, s. 78-79.

35. Ericsson 2002, s. 210.

36. Lövgren 1995, s. 93.

37. Ericsson 2002, s. 210; Lövgren 1995, s. 93.

38. Nils Sture, Johan Arckenholtz m.fl. till K. Maj:t odaterat, Skrivelser till konungen 1133:11 ser I 30.

rande fick rätta sig efter förra årets stat. För år 1719 finns det ännu ett tillägg om att ämbetsmännen fick rätta sig efter tidigare års stat "och deras wederlikar här i Sverige". Explicit sades också att Åbo hovrätts "betiente niuta lika med Giötha håfrätt".³⁹

Myndigheterna i Sverige arbetade på olika plan för att hjälpa de nödlidande flyktingarna. I augusti 1717 vädjade landshövding Hugo Hamilton till Karl XII om att denne vid besättandet av tjänster skulle ihågkomma dem bland flyktingarna som tidigare innehaft något ämbe- te. Hamilton själv hade hjälpt flera till lägre tjänster, såsom t.ex. härads- fogdar, häradsskrivare och länsmän.⁴⁰

Då personalstaten för år 1720 gjordes upp och lönerna antecknades meddelades det, att de som hade avancerat sedan de kommit till Sverige, skulle bibehålla sin tidigare lön. Att denna princip verkligen följdes är Samuel Barck och Simon Lilliegren exempel på. Barck om- nämns år 1720 som landskamrer för Nylands och Tavastehus län, men fick samma lön som då han var häradsskrivare, d.v.s. 150 daler smt. Lilliegren omnämns som lagman i Norrfinne lagsaga, men fick endast lyfta "dess förra archivarij löhn" på hela 350 daler smt.

Förutom beslutet om att man endast skulle få sin tidigare lön fast- ställdes det att de som verkligen var tjänstgörande skulle få hela den lön utbetald som hade reserverats för det året. För Barcks del omnämns det också att hela lönen hade utbetalats, medan de som ingen anställ- ning fått skulle få endast halva lönen. Man slog med andra ord fast denna princip, men före det diskuterades flera olika alternativ. Ett förslag var att 1 % skulle avdras från de högre svenska ämbetsmannalö- nerna och ges åt dem som hade flytt. Förslaget väckte dock ett så starkt motstånd att det förföll. I stället upprättades en flyktingstat, vars avlö- ningar statskontoret ombesörjde. I praktiken kunde varken full eller ens halv lön betalas ut åt alla. Efter fredsslutet beslöts det att de sysslö- lösa skulle få tillgodoräkna sig endast halv lön för den tid de vistats i Sverige.⁴¹

Från Bender skrev konungen redan vintern 1712 om tjänstemännens situation. De som hade flytt undan fienden skulle så snart som möjligt omplaceras på andra tjänster. Som konkret exempel nämnde Karl XII de livländska hovrättsassessorerna som befann sig i Stockholm. De skulle fördelas på hovrätterna i Jönköping och Åbo. Rådsmedlemmar- na fick själva besluta om fördelningen bara de såg till att assessorerna "altid niuta deras rang til godo". Att man verkligen gick in för det här visar sig 1718 då Sven Dimberg, som var assessor i hovrätten i Riga,

39. Extract över flychtige betiente, Deputerades arkiv, ÄK 451, SRA.

40. Hamilton till Kungl. Majt. 1.8.1717, landshövdingens skrivelser, SRA.

41. Extract över flychtige betiente, Deputerades arkiv, ÄK 451, SRA; von Koskull 1952a), s. 43-44.

blev lagman i Dalsbo län i Västergötland. Samma år placerades också assessorer från Åbo hovrätt i olika svenska hovrätter. Då blev Anders Björkgren lagman i Jämtland, Carl Lagerflycht lagman i Umeå län och Wilhelm Qwensel lagman i Medelpad. I augusti 1720 frångick rådet sin tidigare ståndpunkt om att finska domare inte skulle omplaceras i Sverige. Kanske hade flyktingarna utövat påtryckningar, kanske hade man resignerat inför den långa ockupationen. Ett brev utgick till alla landshövdingar, hovrätter, universitetskanslerer och domkapitel om att de om bara tillfälle erbjöds skulle uppföra flyktingarna på tjänsteförslag eller om det var möjligt anställa dem direkt. Påbudet kom dock så sent att det inte tycks ha fått någon egentlig betydelse för flyktingarna.⁴²

De hovrättsassessorer som inte fick någon anställning hade i teorin ändå en någorlunda tryggad situation eftersom de under exilen skulle få samma lön som kollegerna i Sverige, men underdomarna hade det sämre ställt. De fick vänta tills de svenska underdomarna hade fått sina löner utbetalda. Eftersom de finska underdomarna fick sina löneutanordningar ställda på olika svenska länsrätter och ofta gällande skatterester betydde det att det i praktiken var mycket osäkert om något alls skulle utbetalas. Ett par av de finska häradshövdingarna var så utblottade att de stick i stäv med flyktinginstruktionen måste få flyktinghjälp.⁴³

Lars Brommenstedt hörde till dem som hade det svårt. Fram till år 1714 hade han verkat som lagman i den karelska lagsagan. Själv säger han att han under åren 1709–1715, inte alls hade lyft någon lön. Det lilla som han hade kunnat rädda med sig till Sverige hade tjuvar och andra elaka människor berövat honom. Han tycks ändå våren 1710 ha fått ett kvartals lön utanordnad för betalning i Viborgs länsrätter samt en liten summa fem år senare.⁴⁴

De äldre och mer erfarna underdomarna kunde ofta vara verksamma som advokater. För att verka som saksförare krävdes ett särskilt tillstånd, som åtminstone häradshövding Anders Portaeus från Åland ansökte om. De finska lagmännen användes också för olika tillfälliga uppdrag. T.ex. vicehäradshövdingen i Borgå-Hollola Erik Tigerstedt var medlem av en kommissiorätt och Portaeus fungerade åren 1717–1719 som vice häradshövding under Svea hovrätt. Jonas Berger från Raseborgs härad var en tid sysselsatt med att granska ett förslag till utsokningsbalk, som var uppgjord av landshövdingen i Nylands och Tavastehus län Johan Creutz. Åbo hovrätts ledamöter och tjänstemän tycks i hög grad ha använts för olika extraordinarie uppdrag.⁴⁵

42. HH IX, s. 190; Juva 1947, s. 25-26; Lagus 1834, s. 276, 271, 266, 269; von Koskull 1952a), s. 46.

43. von Koskull 1952a), s. 42-43.

44. Lars Brommenstedt till K. Maj:t 1715, Skrivelser till konungen 1133:11 ser I 32, SRA.

45. von Koskull 1952a), s. 45.

Trots trägna försök misslyckades de finska domarna ofta med att få fast tjänst i Sverige. Även om Finland var ockuperat och tjänstemännen inte kunde vara verksamma där var en karriär i den östra riksdelen möjlig och tre av häradshövdingarna befordrades till assessorer i Åbo hovrätt. Orsaken till att avancemangsmöjligheterna i Sverige var små berodde på att myndigheterna ville undvika problem med en oerfaren domarkår i Finland när fred i en oviss framtid skulle ingås och ockupationen vara över. Man hyste en förhoppning om att de som varit verksamma i Finland också skulle återvända till hemorten och återuppta sitt arbete. Också flera som innehade någon post i den finska landsstaten omplacerades under flykten. Men med andra ord fick en del gå sysslolösa i väntan på att kunna återvända hem, vilket betungade statskassan, då de arbetslösa domarna ändå skulle uppbära en del av sin lön.⁴⁶

Att den långa exilen medförde stora problem också för tjänstemännen är uppenbart. Så kunde t.ex. Åbo hovrätts ledamöter i november 1715 inte skaffa sorgdräkter då änkedrottningen avlidit. Till det var de allt för fattiga. När Johan Thuronius blivit utnämnd till assessor meddelade han att han inte kunde tillträda sin nya tjänst eftersom det skulle bli för dyrt för honom att flytta till Stockholm. När hovrättsaktuarien Elias Stadius år 1717 föreslogs till den lediga vicefiskaltjänsten tackade han nej med motiveringen att han, på grund av fattigdom, inte kunde ta emot ett så arbetsdrygt uppdrag, som inte skulle ge honom tillfällen till extraförtjänster vid sidan av ämbetsåliggandena.⁴⁷

Flera finska städers magistrat samlades och behandlade aktuella ärenden under exilen. Magistraten var fortfarande städernas lagliga myndigheter och hade alltså ett visst ansvar för sitt borgerskap. Även för dem utgjorde lönefrågorna ett problem. Stadsborna kunde av naturliga skäl inte betala lön åt tjänstemännen, då de själva i många fall hade det knappt. Rådmannen och notarien från Jakobstad Carl Borgerus påpekade år 1718 i en skrivelse till landshövdingen att stadens fyra tjänstemän, som borde ha fått 153 daler 10 öre smt i gemensam årlig lön, endast hade erhållit 65 daler 15 öre smt.⁴⁸

Vissa år tycks ingen lön ha utbetalts åt rådmännen. Lönerna varierade beroende på stadens storlek. I löneförteckningen för Nyen från år 1691 sägs det att rådmännen skulle få 250 daler per år. För Uleåborgs magistrat uppges att dessa liksom stadens övriga tjänstemän fått lön några år, dock inte åren 1714–1715 och 1719–1720. Rådmännen från Raumo klagade över att de inte hade fått lön under åren 1713–1714 och 1719–1720. År 1715 fick de sin lön endast i kreditivsedlar och åren 1716–1718 i mynttecken. En inkomstmöjlighet som magistratens med-

46. von Koskull 1952a), s. 45-46.

47. von Koskull 1952a), s. 44.

48. Söderhjelm 1907 s. 502; von Koskull 1952a), s. 24.

lemmar hade under normala omständigheter var källarfriheten. För rådmännen från Raumo innebar detta en inkomst på 74 daler 16 öre smt. För åren 1713–1714 beräknades källarfriheten för Helsingfors magistrat ha uppgått till 223 daler per år. Åbo magistratsmedlemmar klagade år 1720 i en böneskrift till kung Fredrik över att de hade varit tvungna att pantsätta den ringa egendom de hade eller till och med gripa till tiggarsstaven då den beviljade källarfriheten inte inbringade just någonting. För Åbos del var den beräknad till 650 daler smt, men år 1719 hade den sjunkit så att borgmästaren endast fick något över 100 daler av summan.⁴⁹

Åbos politieborgmästare Baltzar Schultz hörde till dem som egentligen skulle få lyfta lön, men som på grund av omständigheterna tvingades ty sig till flyktingkommissionens understöd. År 1713 fick han tillsammans med hustru och två barn för det fjärde kvartalet 24 daler kmt. Vid de följande två utdelningarna lyfte han 65 daler kmt och år 1715 26 daler kmt. År 1720 hade han dock fått en lön på 300 daler kmt och även följande år fanns han med bland de tjänstemän från Åbo som fått en lön på 300 daler kmt. Jämfört med vad politieborgmästaren i Nyen skulle få i lön i slutet av 1600-talet, 600 daler, var det just hälften, vilket skulle tyda på att beslutet om att endast halva lönen utbetalades följdes.⁵⁰

Endast i ett fåtal fall har tjänstemännen lyft flyktingunderstöd. Däremot förekommer det att deras änkor och barn fått flyktinghjälp. Av dem som trots allt fick understöd var de flesta rådmän. I januari 1714 vände sig några rådmän från Helsingfors i en skrivelse till K. Maj:t där de anhöll om att stadens magistrat förutom den lön som fastslagits i avlöningsstaten från år 1696 också skulle få den resterande summan eftersom de annars skulle "ofehlbart crepera". De hänvisade till att de "ej heller någon fyrick af flychtingz medlen här till dagz åthnutit".⁵¹

De tjänstemän, som hade rötter i Sverige, kunde utnyttja sina släktförbindelser under exilen och på det sättet få hjälp. Det har i alla fall inte varit lätt att spåra sådana fall, varken bland ämbetsmännen eller bland andra kategorier. Ett fall, som kan nämnas, är häradsfogden från Åland, Wilhelm Pihl. Han flydde tillsammans med sin hustru, förmodligen sommaren 1714, västerut. Det är troligt att Pihl var född i Sverige och att familjen kom från Sala i Västmanland. Där bosatte han sig på ett skattehemman, som han måhända ägde. Det är uppenbart att Pihl kunnat försörja sig själv på hemmanet och därför förekommer han i flyktingmaterialet endast i egenskap av en tjänsteman, som hade rätt att lyfta lön.⁵²

49. Suolahti 1950, s. 414; Virkkunen 1953, s. 650; Lähteenoja 1932, s. 338; von Bonsdorff 1889, s. 581; von Bonsdorff 1891, s. 406.

50. von Bonsdorff 1891, s. 406.

51. Nordmann 1908, s. 3.

52. Godenhielm 1977, s. 54.

Bland tulltjänstemännen fanns det också sådana som fick nya tjänster. Johan Sporrenberg, tullnär och postmästare från Raumo, fick en anställning i Östhammar och tullskrivaren Johan Sutreen avancerade till länsman i Alvsunds län.⁵³

Även den transportkommission som tillsattes hösten 1721 ger oss vissa uppgifter om hur tjänstemännen hade placerat sig i den nya miljön. Av de sex häradsfogdar som flytt från Nyland hade två avlidit under flykten. Mikael Löfberg hade blivit häradsfogde i Gävleborgs län, Erik Starckou krigskommissarie i Stockholms fältstat och Anders Gillberg häradsfogde i Uppland. Den sjätte fogden saknas det uppgifter om. Också några mantalsskrivare lyckades få nya tjänster i Sverige. Erik Miltopaeus från Raseborgs östra härad fick ett liknande arbete i Stockholms län. Mantalsskrivaren Jürgen Stockman från Sääksmäki blev kronofogde i Stockholms län. Också Johan Forsman som var häradskrivare i Halikko härad fick anställning.⁵⁴

b. Prästerskapet och skolstat

Genom de suppliker som finns bevarade framstår prästernas elände som mycket stort, men knappast var deras situation sämre än för andra flyktingar. Svårigheterna att finna nya utkomstkällor drabbade alla kategorier av flyktingar. Prästerskapet hade en stor fördel framom andra flyktingar eftersom de var skrivkunniga och kunde formulera sig i text och på ett annat sätt än många andra kunde driva sin sak.

För att underlätta flyktingarnas situation hade konsistorierna i Sverige gett tillstånd för prästerna från de ockuperade områdena att förrätta gudstjänst för sina egna landsmän. Det här förekom runt om i landet och många präster gjorde vad de kunde för de församlingsbor som befann sig på samma ort. Som jag tidigare konstaterat hölls i Strängnäs särskilda gudstjänster för flyktingarna. Detta skedde även i t.ex. Waxholm, Norrköping och Arboga. Både ståndspersoner och andra flyktingar utnyttjade möjligheten att använda sig av en bekant själasörjare då någon kyrklig förrättning skulle ske. I Ångermanland samlade kyrkoherden från Siikajoki, Johannes Forbus, kring sig åtminstone åtta familjer från den egna hemorten och därutöver personer som hade flytt från Uleåborg och Brahestad. Varje söndag höll han en predikan, förmodligen på finska och förrättade utan ersättning även andra tjänster för flyktingarna. Biskop Gezelius varnade sina präster för att missbruka den rätt de hade att sköta förrättningar bland flyktingarna. Den rätten innebar att såväl dop som vigslar och begrävning-

53. Cederberg A.R. 1924, s. 7, Kommissionen angående trupptransport till Finland, ÄK 251, SRA.

54. Kommissionen angående trupptransport till Finland, ÄK 251, SRA; Aminoff-Winberg 1995, s. 88.

ar måste bokföras på något sätt. Och just här förelåg en risk med den verksamhet prästerna bedrev i Sverige. De förrättningar som finska präster utförde i Sverige blev kanske aldrig ordentligt införda i kyrkböckerna och här har vi en orsak till att senare generationers släktforskare inte hittar sina anfäder.⁵⁵

Att predika för de egna församlingsmedlemmarna innebar inte att försörjningen för prästerna var tryggad. De präster som hade flytt från Finland försökte på alla sätt få nya församlingstjänster i Sverige. Till sin hjälp hade de biskop Johannes Gezelius och domkapitlet som gjorde vad de kunde för att förmedla tjänster åt sina präster. Upprepade gånger skrev domkapitlet petitioner till K.Maj:t och rådet där man beskrev vilka svårigheter prästerna hade mött i Sverige och hur svårt de hade att kunna försörja sig och sina ofta barnrika familjer. Rådet hade gett ett löfte om att i mån av möjlighet bistå de präster som flytt. Flyktingarna hänvisade flitigt till detta löfte, vilket ledde till irritation bland de svenska prästerna. För att dämpa det svenska missnöjet såg sig domkapitlet tvunget att ibland hindra finska präster från att få en viss tjänst. Men huvudsakligen gjorde medlemmarna i Åbo domkapitel vad de kunde för att rekommendera de finska prästerna till olika poster i Sverige.⁵⁶

För att något underlätta situationen för dem som hade det sämst ställt, skrev Gezelius år 1716 bland annat till Uppsala domkapitel, samma anhållan gick även till andra domkapitel och andra som kunde beröras av frågan, och bad om att domkapitlet skulle hjälpa "de mest nödstälte flychtige Capellaner och the ringare schole betiente" med arbete vid små adjunkturer eller med nådårspredikantförordnanden. Kanske var det denna påstöt som ledde till att just år 1716 är ett toppår då det gällde att få flyktingprästerna placerade i församlingar eller på andra tjänster. Från att endast någon enstaka präst blivit placerad under åren 1711–1713 ökade antalet 1714 till fyra personer och följande år till nio. Det här är en naturlig följd av att antalet flyktingar åren 1713 och 1714 kraftigt ökade. År 1716 fick 13 präster en ny tjänst och efter det sjönk antalet för att åren 1719 och 1720 vara nere i tre per år.⁵⁷

I maj 1716 vände sig kaplanen från Jakobstad, Elias Teliin, till domkapitlet i Härnösand med en bön om hjälp. Hittills hade han fått klara försörjningen av sin stora familj på egen hand. Nu önskade han inget högre än att få ett stadigt och anständigt arbete där han kunde förtjäna något till sitt uppehälle. Någon lösning på sitt problem såg Teliin inte. Förgäves hade han nämligen erbjudit prostens i Ragunda sina tjänster. Teliin säger sig i alla fall inte ha varit "fåfång" utan hade predikat varje

55. Hiltunen 1996, s. 369; Domkapitlets arkiv E III:5 fol 35-36, HLA.

56. Forsman 1899, s. 24-25; Cederberg J.A. 1886, s. 181, 186.

57. Uppsala domkapitels arkiv, protokoll A I:22, 1716, ULA; Halme 1968, s. 137.

helgdag turvis i den nya hemsocken Lidens moderkyrka eller i Holm kapell.⁵⁸

Som ett exempel på den välvilja man på många håll kände för dem som flytt, kan nämnas valet av präst i Sidensjö år 1717. Pastoratet söktes av fyra personer. Av de fyra ansåg domkapitlet i Härnösand att Ericus Lönnberg och Ericus Brunnius, komminister i Piteå respektive Torneå, var "särskildt meriterade, emedan de flytt undan fienden".⁵⁹ Man försökte verkligen på olika sätt hjälpa dem som flytt, men balansgången var inte alltid lätt mellan de svenska prästernas behov och flyktingprästernas svåra situation.

Flyktingprästerna kunde fungera på många olika nivåer. De var nådarspräster, undervisade skolbarn, predikade på bruken, på hospital, i fångelser eller sökte sig till armén där de blev präster inom flottan eller vid olika regementen. Både kyrkoherdar och kaplaner kunde livnära sig som lärare eller som huspräster i högadliga hem. Speciellt svårt var det för kaplaner och skollärare att hitta någon ny befattning. Liksom kyrkoherdarna lyfte de ingen regelbunden lön. De som inte fick något understöd fick hanka sig fram på andra sätt och uppenbart är att många hade det svårt.⁶⁰

Som exempel på de svårigheter som kunde möta en präst under krigsåren kan nämnas Christian Björkrot, kaplan från Kumlinge. Eftersom han hade hustru och sex barn var det svårt att placera honom som adjunkt eller nådarspräst. Ingen kyrkoherde, eller prästänka, var villig att ta emot en så stor familj och erbjuda den husrum, mat och värme. Om de få lediga tjänsterna var kampen hård, speciellt i Strängnäs stift där det fanns många flyktingpräster. Någon ordinarie prästtjänst fanns det inte som Björkrot kunde få. I stället fick han i slutet av år 1715 ur konsistoriets kassa 18 daler kmt och ett löfte om hjälp av det som stiftets präster samlat in åt de nödlidande flyktingprästerna. Det var inte första gången han fick ett understöd. Av flyktingkommissionen hade Björkrot år 1714 lyft 26 daler, 1715 65 daler och 1716 lyfte han igen 26 daler. Samma år blev han mottagen på Säby i Aspö socken, där Anna Catharina Wrangel anställt honom som huspredikant. Nöjd med sin lott var Björkrot inte. Han klagade hos Kungl. Maj:t över att konsistoriet inte anvisat honom någon tjänst. Helst ville han bli kapellpredikant i Lövsta eller efterträda sin kyrkoherde på Kumlinge. Konsistoriet, som hörde Björkrot personligen, hade diskuterat hans möjligheter att få en adjunktstjänst, men tyckte att han hade det bättre på Säby där han kunde vara tillsammans med sin familj. Konsistoriet ogillade att Björk-

58. Elias Teliin till Härnösands domkapitel 23.5.1716, domkapitlets arkiv, E III:5, pag 145, HLA.

59. Cederberg J.A. 1889, s. 80.

60. Halme 1968, s. 136.

rot klagat hos kungen och fann också skäl att förebrå honom för att han i Stockholm, efter det att han fått en svart klädesrock av biskop Gezelius, gått i bondkläder till kyrkoherden i Storkyrkan för att tigga till sig ytterligare en rock. Den som är fattig och ständigt oroar sig för sin familjs välfärd prutar kanske ibland på moralen och lever inte alltid tadelritt. Björkrot hörde till dem som hade spelat på andras samvete och vädjat till dem på grund av sin fattigdom trots att han bevisligen fått ärva både silver och sängkläder under exilen.⁶¹

Det förekom att personer som varit mindre lämpade som präster och som därför fått avsked i Finland nu blandade sig med flyktingarna och på det sättet försökte nå fördelar. Åbo konsistorium skickade ut ett brev där man varnade för en f.d. präst, som redan för flera år sedan blivit avsatt från sin tjänst. Under kriget vistades han i Medelpad. Prostarna i området varnades för den här personen, som kunde tänkas få rätt att förrätta gudstjänster under förevändning att han var flykting.⁶²

I ett besvär från år 1719 års riksdag begärde prästerna att, på samma sätt som tjänstemännen, få en bestämd lön. Denna begäran avslogs uppenbarligen. År 1720 konstaterades det vid ett domkapitelmöte i Uppsala att de präster, professorer och skollärare som inte hade fått någon tjänst vid nästa års stat "til ingen aflöning kunna upföras", varför dessa personer på alla sätt borde bli ihågkomna och hjälpta. För att hjälpa flyktingarna skulle landets biskopar uppföra flyktingar på förslag till de prästtjänster, som tillsattes av Kungl. Maj:t, d.v.s. regala pastorat. Man gick nu in för att hjälpa de präster som inte fått något understöd alls. Deras nöd var "större än man kan berätta och dystrare än någon kan beskriva".⁶³

Det finns exempel på att många präster trots allt fann en utkomst under flyktingtiden. Det finns ingen orsak att nämna alla här, men några exempel kan vara på sin plats. En del av prästerna flyttade under exilen från en tjänst till en annan. Det första steget på en ny karriär kunde vara ett förordnande som nödårspredikant. Därefter fanns möjligheten att ta ett kliv uppåt och bli vald till kaplan eller kyrkoherde i församlingen. Apologisten Johan Wrang från Åbo levde i Strängnäs med sin hustru och tre barn. Förutom de understöd han lyfte åren 1714–1716 fick han lön åtminstone åren 1717 och 1720. Därutöver ägnade han sig åt bokbinderi och tjänade någon slant på det.⁶⁴

Adjunkten Gabriel Gronovius hade flytt från Åbo 1714, men tycks mycket långsamt ha tagit sig över till Sverige. I februari 1715 befann

61. Leijonhufvud 1923, s. 116-117; Aminoff-Winberg 1995.

62. Cederberg J.A., s. 68-69.

63. Forsman 1899, s. 24; Uppsala domkapitels arkiv, protokoll A I:24, 14.9.1720, ULA; Leijonhufvud 1923, s. 117.

64. Halme 1968, s. 136; Leijonhufvud 1923, s. 112.

han sig i den åländska arkipelagen, där han tillsammans med ett okänt antal andra flyktingar, träffade på den kände partigångaren Stefan Löfving. Ute på isen gav han Löfving, som var på väg till Finland, nattvard. I Sverige lyfte Gronovius understöd redan 1714, vilket rimmar illa med att han vintern 1715 befann sig på de åländska öarna. Hade han kanske redan räddat sig över till Sverige och nu återvänt till Åland för att hjälpa de ålänningar som ännu var kvar? Också de följande två åren fick han understöd, men tycks sedan en tid ha varit anställd vid en församling på Ladugårdslandet i Stockholm. År 1717 befann han sig i Strängnäs där han tjänstgjorde vid domkyrkan som finsk präst. I september 1721 lämnade han Strängnäs och tillträdde då kyrkoherdeämbetet i Nagu.⁶⁵

Kaplanen i Nykarleby Per Alanus vände sig i maj 1716 till domkapitlet i Härnösand med en begära om hjälp för sig och sin familj. Han blev beviljad 15 daler kmt, men fick samtidigt uppdraget att vara behjälplig vid gudstjänsterna i Anundsjö, en uppgift han fick behålla åtminstone till årets slut. Då prästen i Ornäs avlidit fick kaplanen från Elimäki Olaus Dufva tillträda som nådårspräst. Andreas Degerman, som varit lektor i Åbo, fick 1716 rektoratet i Västerås trivialskola. Kollegan i Åbo Jakob Haartman blev samma år kollega vid skolan i Köping. Kaplanen Thomas Betulin, från Alavus fick år 1716 ett vikariat i Kärrobo. När Hedemora pastorat 1717 blev ledigt söktes det av inte färre än sju finska flyktingar. Det här väckte en rädsla hos stiftets präster om att de skulle bli helt åsidosatta och biskopen såg sig föranledd att be om att stiftet måtte "sparas" från ytterligare finnar.⁶⁶

Ritva Halme har konstaterat att tretton av de präster som flydde från Viborgs stift och 54 (39,4 %) av de från Åbo stift under flykten lyckades få något slag av tjänst i Sverige. Det rörde sig om allt från superintendent till präster som utnämnts till en enklare tjänst som lärare. Av flyktingprästerna fick 34 personer en likvärdig eller bättre tjänst i Sverige än de tidigare innehaft. Av de 34 var majoriteten, eller 21 personer, kyrkoherdar. Det är inte helt lätt att göra jämförelser när det gäller prästernas karriärutveckling eftersom församlingarna inte var jämförbara med varandra. En kaplanstjänst i en stor och välbärgad församling kunde vara mer inkomstbringande än ett förordnande som kyrkoherde i ett magert pastorat hemma i Finland. Fyra kaplaner och en sockenadjunkt avancerade till kyrkoherdar, medan två sockenadjunkter blev kaplaner. Det största avancemanget stod Ingemund Bröms för, eftersom han tidigare hade varit kyrkoherde i Åbo och nu blev

65. Hornborg 1926, s. 93; Rimpiläinen 1978, s. 218, uppger att Gronovius skulle ha återvänt till Åbo 1717.

66. Aminoff-Winberg 1995, bl.a. s. 65, 215; Cederberg J.A. 1889, s. 63, 75; Tarkiainen 1990, s. 259, 260.

superintendent eller biskop i Karlstad. Av ovanstående siffror kan man dra slutsatsen att prästerna från Finland inte hade någon orsak att känna sig förbigångna vid besättandet av olika tjänster. Problemet var snarast att så många präster samtidigt blivit utan församling och att kampen om varje tjänst var hård. Av dem som fick någon anställning hade 33 präster fått en anställning, som var sämre än den de innehåft före krigsutbrottet. Det kunde vara frågan om tillfälliga uppdrag, arbeten som stod betydligt lägre ner på rangskalan eller arbeten som inte alls kunde jämföras med församlingsarbeten.⁶⁷

De flesta, eller nästan $\frac{3}{4}$, av tjänsterna fanns i Uppsala, Strängnäs samt Härnösands stift. Men också i Västerås och Kalmar stift fanns det flera flyktingpräster. Detta var säkert till glädje och nytta för flyktingarna, som ju i stora skaror bodde framför allt i de förstnämnda områdena. Med undantag för det sydligaste stiftet, Lund, fanns det finska flyktingpräster i alla de andra svenska stiftet.⁶⁸

Om någon av de finska prästerna fick en ny församling i Sverige kunde det ha en positiv inverkan också för de andra flyktingarna. Då Henrik Alanus från Ingå blev kyrkoherde i Spånga och Järfälla avspeglade det sig i att församlingen från och med 1715 och långt in på 1720-talet betalade understöd till fattiga flyktingar från framför allt Åland. Ulla Johanson misstänker att Alanus som tillträdde 1716 låg bakom de här utbetalningarna.⁶⁹

Också flera professorer vid Åbo akademi lyckades få en fast tjänst i Sverige. Två blev professorer vid Uppsala universitet, ovannämnda Bröms som även var domprost i Åbo blev som nämnts superintendent i Karlstad, en blev lektor i Västerås och tre fick kyrkoherdelägenheter. Två hade under flykten tagits till fånga av ryssarna på Åland och två avled i Sverige. När freden slöts var endast en av de professorer som hade flytt från Åbo kvar i Stockholm. I den förteckning över akademistaten som uppgjordes år 1721 framgår det att fem av de elva professorer som nämnts, hade fått en ny tjänst i Sverige. Trots det önskade alla, utom Laurentius Tammelin, att få återvända hem efter fredsslutet. Tammelin hade år 1717 fått pastoratet i Fernebo. Där stannade han till år 1729, då han återvände till Finland efter att ha blivit utnämnd till biskop i Åbo stift året innan.⁷⁰

I församlingarna var också klockarna verksamma. När de nu flydde till Sverige fick de oftast lov att ty sig till någon helt annan utkomst.

67. Halme 1968, s. 136-138. Jacob Lang, som var biskop i Reval från sommaren 1701 blev biskop i Linköping 1711. År 1716 adlades hans barn för faderns förtjänster med namnet Lagercreutz. Väänänen 1987, s. 224.

68. Halme 1968, s. 138.

69. Johanson 1985, s. 90.

70. Heikel 1940, s. 90; Kommissionen angående trupptransport till Finland, ÄK 251, SRA; Halme 1968, s. 139.

Klockaren från Ingå, som slagit sig ner i Nyköping, klagade över att han i sin fattigdom måste dra sig fram med ett plågsamt arbete, som han inte alls var van vid att göra.⁷¹ Av formuleringen framgår inte vari det plågsamma låg och vi vet inte hur han försörjde sig.

c. Borgare och hantverkare

Enligt flyktingkommissionens instruktion skulle de som var vana vid någon borgerlig hantering inte få något understöd. De som inte återfinns i flyktingförteckningar är svåra att spåra, men en viss uppfattning kan man ändå få av hur de som lämnades utanför flyktinghjälpen klarade sig.

För många borgare som befann sig på flykt står det antecknat i mantalslängder "driver ej handel" eller lever i "stor svårhet". Andra klarade sig betydligt bättre, ofta för att de hade skapat kontakter till Sverige redan före kriget. Här liksom på andra håll var det de driftigaste som klarade sig bäst. Redan under de första åren av kriget flydde familjerna Pölck, Hueck, Luhr och Zilliacks från Nyen. De slog sig först ner i Helsingfors, där de allmänt gick under namnet "dhe Nyensche".⁷² Några år senare var också familjen Gnospelius från Narva och familjen Priem från Viborg på flykt. Från och med åren 1711–13 återfinns de sinsemellan befryndade familjerna i Stockholm.

Henrik Luhr, Jobst Hueck och Christian Gnospelius hörde till Nyens ledande köpmän. De hade framför allt ägnat sig åt trävaruexport och hade, då de begav sig på flykt, en stor del av sin förmögenhet placerad i fordringar på nederländska handelshus. I Stockholm fortsatte de att göra affärer med bl.a. leveranser till kronan. Henrik Luhr hade, troligen år 1702, flytt till Helsingfors, men åtminstone 1708–10 bodde han tidvis i Åbo, innan han 1711 flyttade vidare till Stockholm. Med honom hade hans hustru och sannolikt fem barn flytt. En son begrovs i Helsingfors 1707 och hustrun i Åbo 1710. Under flykten hade Henrik Luhr ansvar för den Nyenskanska kyrkans lösöre, bl.a. de tunga och besvärliga klockorna och två ljuskronor. Då Nyen för alltid gick förlorat överlämnade hans arvingar dem till finska kyrkan i Stockholm år 1733.

Jobst Hueck valde uppenbarligen att efter den första flykten från Nyen för en tid slå sig ner i Helsingfors, där hans äldsta barn föddes år 1701. Tydligt vistades familjen även i Viborg där hans nästa barn föddes i november 1702. Därefter fick han ytterligare fyra barn åren 1705–12 alla födda i Helsingfors. De sex följande barnen föddes mellan 1713 och 1721 i Stockholm.

Till dem som också slog sig ner i Stockholm och som hittade en försörjning för sig och sin familj hörde Anthoni Priem från Viborg. Han

71. Brenner 1972, s. 215.

72. Uppgifterna om de här flyktingfamiljerna från Nyen bygger på en uppsats av Pontus Möller och Georg Luther som ingick i Genos nr 3, 1981, s. 81-101.

hade eventuellt flytt till Stockholm redan 1710. Två år senare gifte han sig där med Hedvig Zilliacks, en svägerska till Jobst Hueck. Om Priem sägs det år 1720 att han tillsammans med sin bror bedrev en lönsam handel med humle, vin och annat liknande.

Jürgen Pölck flydde från Nyen till Helsingfors, där han verkade som handelsman åtminstone 1701. I Stockholm hade han bosatt sig med sin familj på Södermalm. Det verkar som om han inte kommit igång med sin handel i Sverige och efter freden bosatte han sig i Fredrikshamn, där han var borgare ännu vid tiden för lilla ofreden på 1740-talet.

Att borgarna skulle få fortsätta med sin näring var inte helt entydigt. Det framgår av ett brev daterat den 30 januari 1714 som några Helsingforsborgare sände till kungen. De anhöll om att få befrielse från accisen och kvarntullen för att kunna försörja sig, i Stockholm eller på andra orter, genom att mala, brygga och bränna. Också för den egendom de lyckats medföra anhöll de om tullfrihet. De svenska borgarna såg dock snett på inkräktarna som gjorde intrång på deras marknad. Därför beslöt rådet att flyktingköpmännen skulle erlägga en rimlig summa samt handelsskatt till den stad de var verksamma i. Flyktingarna såg detta som en orimlig ekonomisk belastning då deras handel var mycket begränsad och protesterade därför mot beslutet.⁷³

Rådmannen från Helsingfors Lars Forsten försökte i Stockholm förbättra sin ekonomi genom att söka ersättning för det utsäde och det mjöl, som han 1713 levererat till kronomagasinets i Helsingfors. Värdet av leveransen uppgick då till 1 300 daler kmt. En summa som säkert kändes svindlande för den som annars fick ty sig till små smulor i understöd. Ersättningar av det här slaget var ofta det enda som Helsingforsborgarna hade att ty sig till för att klara livet i den dyra huvudstaden. En del såg sig tvungna att genom olagliga medel skapa sig en vinstbringande handel. T.ex. Peter Festing anklagades under tiden i Sverige för att ha ägnat sig åt det strängt förbjudna landköpet.⁷⁴

Handelsmän och hantverkare av olika slag förväntades försörja sig genom arbete. Det var meningen att magistraten skulle placera dem i deras forna yrken. I princip borde det ha funnits goda möjligheter till detta. Arbetskraften hade nämligen minskat inom hantverkarkåren i t.ex. Stockholm under 1710-talet. Dels hade pesten skördat många offer år 1710 och dels uttogs gesäller till armén och flottan under krigsåren. Åren 1709–1711 minskade antalet verkstäder i Stockholm inom 30 olika yrken från 746 till 477, d.v.s. med 36 %. Antalet sysselsatta inom de här områdena minskade följaktligen också, från 1 804 till 1 041 personer,

73. Nordmann 1908, s. 4; Lindeqvist 1919, s. 661.

74. Suolahti 1950, s. 414.

eller med över 42 %.⁷⁵ Köpkraften minskade på grund av det långvariga kriget och därför var det inte självklart att de lediga platserna fylldes.

Sommaren 1714 klagade en guldsmed från Åbo över att han inte fått något arbete i Stockholm. Han påpekade att han trott att "fattiga flyktingar borde hielpas och icke stielpas".⁷⁶ Guldsmeden var inte ensam om sitt missnöje. I Västerbotten klagade flyktingarna år 1716 över att de svenska borgarna hindrade dem i deras handel. De tilläts inte idka handel på torg och i småstäderna ville man hindra dem från att köpa direkt av bönderna. Handeln var strikt reglerad och all handel skulle gå via de svenska borgarna. Åren 1717 och 1718 skärptes läget ytterligare på grund av de dåliga skördarna. Vintern 1717–18 blev mycket svår för bland annat Härnösandsborna. Borgarna i staden klagade över att flyktingarna som bodde utanför staden köpte upp de matvaror som var avsedda för staden.⁷⁷

Liknande problem fanns på andra håll och år 1717 rapporterade landshövding Hugo Hamilton till K.Maj:t att de flyktingar som tidigare livnärt sig genom handel i Västernorrlands län fått tillstånd att flytta in till städerna för att där "en loflig handell och wandell idka". De mera förmögna borgarna kunde med de skutor de använt för sin flykt idka sjöfart på Stockholm. En kunglig resolution från år 1719 stadfäste att borgarna i Gamlakarleby fick rätt att i Sverige slå sig ner i vilken stad som helst och där idka handel. Flera bosatte sig i Umeå där de led stora ekonomiska förluster då de förlorade sina fartyg under de ryska härjningarna år 1719.⁷⁸

På vissa håll, bl.a. i Härnösand, utnyttjade man den extra arbetskraften som i form av flyktingar nu stod att få. De österbottniska timmermännen erbjöd sig att bygga alla slags mindre krigsskepp både bättre och billigare än andra timmermän. Därmed fick finska timmermän bygga mindre krigsfartyg för statens räkning. Det verkar som om denna skeppsbyggnation skulle ha lockat till sig fler timmermän från Finland än bara de som tidigare flytt. Nils Ahnlund nämner att det åtminstone i Sundsvall fanns skeppstimmermän från Finland som uppenbarligen inte räknades som flyktingar. Också på varvet nere i Karlskrona rådde det brist på yrkeskunniga timmermän. Därför uppmanade amiralitetskollegiet landshövdingen i Norrland att sända alla timmermän till Karlskrona. Följaktligen reste under våren 1717 drygt 100 timmermän söderut. Dessa klagade dock över uttagningen och dessutom visade det sig att flera av dem inte alls var yrkesmän utan tvärtom ovana vid timmermansarbete. Ett annat problem var att timmermännens för-

75. Söderlund 1943, s. 25.

76. Joachim Kaske 8.7.1714 till K. Maj:t, Skrivelser till konungen 1133:11 ser I 30, SRA.

77. Karjalainen 1926, s. 14; Bucht 1935, s. 203.

78. Hamilton till Kungl. Maj:t 1.8.1717, landshövdingens skrivelser, SRA.

sörjning tydligen inte automatiskt var tryggad trots att de hade arbete. I juli 1717 skrev amiralitetskollegiet till högste ombudsmannen och frågade om inte timmermännen borde få understöd för hustrur och barn. Svaret blev dock att instruktionen för flyktinghjälpen inte medgav att understöd beviljades personer som försörjde sig som hantverkare. Eventuellt fick familjemedlemmar som blivit kvar i Norrland understöd där. Dessutom tänkte man sig att en del av de hustrur som följt med till Karlskrona kunde förtjäna sitt eget uppehälle genom arbete. Protesterna mot förflyttningen söderut var i alla fall så starka att man redan i augusti beslöt att ingen fick kvarhållas i Karlskrona mot sin vilja.⁷⁹

Befälhavaren för den armé som hade varit stationerad i Finland, Carl Gustav Armfelt, tillät i viss mån folk från Österbotten att idka byteshandel i Sverige för att sedan återvända hem till Finland. Nöden var stor i Finland och man försökte därför byta fisk och annat mot spannmål. Flyktingarna i Sverige strävade också efter att få bedriva handel på Finland, framför allt på de socknar i norra Österbotten som inte var under ryskt herravälde. En dylik handel var givetvis förbjuden, men i november 1719 gavs Uleåborgsbor rätt till denna handel. Rätten till handel lockade snart till sig handelsmän även från andra delar av Finland, vilket ledde till att rådet drygt ett år senare såg sig föranlett att bekräfta att tillståndet endast gällde Uleåborgsbor. Förutom att man nu kunde föra över nödvändiga livsmedel till Finland kunde man även till Sverige hämta en del av de förråd som flyktingarna tidigare hade gömt undan. Sådana produkter var t.ex. tjära. Också borgare från Brahestad ägnade sig under tiden i Sverige åt tjärhandel. Som mellanhänder fungerade borgare från Gamlakarleby. Under åren 1715-1717 tog sig åtminstone tre skepp till Stockholm lastade med tjärtunnor. I Sverige ville finnarna framför allt köpa salt, men även tobak var en eftertraktad vara.⁸⁰

d. Allmogen

Det stora flertalet av allmogen måste anses ha varit fattiga. De hade inte kunnat rädda med sig någon egendom, inte heller hörde de till dem som i första hand skulle få understöd. Bönder, fiskare, pigor och drängar var tvungna att finna andra försörjningsmöjligheter. Det gäller också dem som nämns i de av Petrus Nordmann sammanställda förteckningarna över flyktingar i Hälsingland 1719 där majoriteten av hushållen kan betecknades som fattiga. Av de närmare 80 hushåll som i Nordmans förteckningar kan räknas till allmogen uppges för 49 hus-

79. Alanen 1948, s. 150; Ahnlund 1921, s. 186; Hamnström 1972, s. 153; Högste ombudsmannens arkiv ink. Skriv. 31.7.1717, E IV:1, SRA.

80. Hornborg 1952, s. 237; Karjalainen 1926, s. 16; Bucht 1935, s. 199; Nygård, Rantatupa, Toivanen 1995, s. 21.

håll att de inte kunde försörja sig genom arbete. I några fall anges orsaken till detta, t.ex. att flyktingen blivit svårt misshandlad eller att denna var så gammal att han därför inte kunde försörja sig själv. De övriga arbetade i mindre eller högre grad.⁸¹

Några uppgav att de försörjde sig genom att odla något torp. Det här verkar ändå ha varit mera ovanligt. Landshövdingen i Västernorrland uppgav att man inte lyckats förmå flyktingarna att ta över ödehemman. Detta berodde dels på "oförmögenhet" och dels på att jordbruk var föga lönsamt under de rådande dyrtiderna.⁸² Det kunde ha varit en försörjningsmöjlighet för de talrika bönderna, men kostnaderna för att driva ett jordbruk, även ett litet, var stora då flyktingarna skulle tvingas starta helt från början med bl.a. alla anskaffningar av utsäde m.m. Många flyktingar upplevde förmodligen att de endast tillfälligt befann sig i exil och var därför ovilliga att börja odla ett ödehemman.

Det fanns familjer som klarade sig utan hjälp antingen för att de hade räddat med sig av sina ägodelar eller för att de försörjde sig genom arbete. I t.ex. Enånger bodde en bonde från Nykarleby, som försörjde sig och sin familj med strömmingsfiske och säljakt. I samma socken försörjde sig en annan man med smide och genom att bygga väderkvarnar. Men det gällde att ha krafter att arbeta och inte hindras av något handikapp. Två bönder från Närpes klagade över att de blivit så illa slagna av ryssarna att de inte förmådde sköta ett stadigvarande eller tungt arbete.

I allmänhet var det säkert lättare att klara tiden i Sverige om det på orten fanns andra flyktingar, antingen de var släktingar eller personer från samma hemort. Men man kan också se den saken ur en annan synvinkel. Speciellt i små landsortsocknar kunde det vara svårt med försörjningen om det fanns en stor koncentration av flyktingar i samma socken. Det innebär att den skepparänka, som var den enda flyktingen i Färila socken kanske ändå blev bättre omhändertagen, trots att hon var gammal och sjuk, än de många flyktingarna i andra mer flyktingtäta socknar.⁸³

En orsak till att flyktingarna inte kunde försörja sig var den ekonomiska situationen i riket. Det nämns ett flertal gånger att flyktingarna nog skulle vara villiga att arbeta, men att de p.g.a. "den svåra tiden" inte kunde få något arbete. Det här blir speciellt tydligt i Härnösands stift där missväxten allvarligt försvårade situationen.

En förteckning som ger en god bild av situationen bland flyktingarna är den som prästen i Piteå socken gjorde upp år 1721. I socknen fanns då en flyktingkoloni med bl.a. 20 allmogehushåll.

81. Nordmann 1887, s. 118-149.

82. Nordmann 1887, s. 118-149; Hamilton till Kungl. Maj:t 1.8.1717, landshövdingens skrivelser, SRA.

83. Nordmann 1887, s. 17-26.

Alla kunde betecknas som fattiga och sex hade det så illa ställt att de måste ta till "bettlar stafwen". För en familj uppges endast att de var utfattiga. De övriga försörjde sig på olika sätt. De vanligaste inkomstkällorna utgjordes av olika hantverkssysslor såsom skomakeri, sömnad, spinning och skinnberedning. Alla i familjen som bara kunde, måste försöka bidra till försörjningen. Det förekom att prästen antecknat att några familjemedlemmar kunde försörja sig medan någon annan var tvungen att tigga.

Också armétjänst kunde ge en viss trygghet och rädda en från hunger och från att arresteras som lösdrivare. Bland annat i det fattiga Västerbotten tog flera män värvning trots att soldatens levnadsstandard vanligen låg nära minimigränsen, ibland t.o.m. under den. I början av mars 1716 uppgav Carl Gustav Armfelt, att omkring 150 soldater värvats bland flyktingarna. Fram till 1718 tycks man ha lyckats relativt bra med värvningarna bland flyktingarna i Västerbotten. Därefter hade läget stabiliserats i Finland och en svag flyttningsrörelse tillbaka kunde märkas.⁸⁴

Bland flyktingarna väckte utskrivningarna protester. Borgare från Åbo och Nådendal klagade i en skrivelse från år 1716 över att även de, som dock var borgare, blev antastade av värvarna. Guldsmeden Michel Biörman från Åbo påpekade i en skrivelse till kungen att flyktingar inte fick tvångsvärvas. Det borde alla vara medvetna om eftersom det i predikstolarna påpekats att flyktingar inte fick tvingas att ta värvning. Värvarna drog sig tydligen inte heller för att antasta folk på kyrkvägen och i deras hem. När det blev lugnare tider ångrade en del att de tagit värvning och ville återvända hem. Ett antal ålänningar bad därför år 1719 om att bli frisläppta från sina regementen för att kunna återvända hem och bruka den egna jorden. I september 1717 hade Uppsala tremänningsregemente kompletterats med bl.a. 34 flyktingar. De flesta av de här männen hade efter flykten slagit sig ner på Värmdö, men män värvades även i t.ex. Åkers socken och i Husby. Majoriteten av männen, 20 stycken, var från Åland. Resten kom från så olika ställen som Malax, Esbo, Korpo och Borgå. Åldersmässigt bildade de värvade två större grupper; 15 män var mellan 20 och 24 år och lika många hade redan fyllt 30. Bevekelsegrunderna för att låta sig värvas var antagligen flera, men för dem som var gifta, 27 stycken, var säkert omsorgen om familjen ett tungt vägande skäl. Vägen till en tryggare tillvaro hade varit lång och förmodligen farofylld för t.ex. Jan Tomasson Ekmarck, 36 år gammal och hemma i Reval, liksom för Gustaf Andersson, 30 år, från Viborg. De var båda gifta och månade liksom t.ex. Anders Matsson Östling, 37 år, från Nykarleby om sina familjer och deras välfärd. Ett liv

84. Hornborg 1952, s. 236-237.

som soldat kunde vara både tungt och farofyllt, man kan bara hoppas att den 22-åriga flyktingen från Jomala Henric Matsson Altidglad orka de leva upp till sitt namn även i fortsättningen.⁸⁵

När man sammanfattar de försörjningsmöjligheter som fanns förutom flyktingunderstöden kan man konstatera att de personliga kontakterna spelade en stor roll. Karl XII hade redan 1712 tagit ställning för ämbets- och tjänstemännen och slagit fast att de skulle få åtminstone en del av sin lön utbetald. Tack vare det här beslutet kunde många hanka sig fram. Myndigheterna strävade också efter att placera flyktingarna på nya poster. Här gällde ändå att balansera mellan flyktingarnas behov och de svenska tjänstemännens krav på t.ex. avancemang.

Prästerna hade en central roll bland flyktingarna. De höll gudstjänster på finska och samlade flyktingarna runt sig. Verksamheten bland flyktingarna gav inga inkomster och därför höll sig prästerna från Finland framme då tjänster skulle tillsättas i församlingarna. Åbo domkapitel arbetade aktivt för att placera så många flyktingar som möjligt, vilket väckte irritation bland prästerskapet i Sverige. Finska präster kunde också verka som nådårspredikanter eller lärare.

De driftigaste köpmännen hade i god tid sett till att de överförde sina tillgångar till Sverige. De kunde fortsätta sin verksamhet i t.ex. Stockholm. Men trots att borgarna av magistraten skulle hjälpas till ett arbete mötte de motstånd bland sina svenska kolleger som var missnöjda med intrånget på de egna reviren. Till skillnad från tjänstemännen som i princip skulle få en del av lönen utbetald och prästerna som kunde hjälpas av att t.ex. undervisa verkar det som om det skulle ha varit svårare för borgarna att hitta nya arbeten. Undantag fanns naturligtvis där driftiga personer fortsatte sin verksamhet.

Allmogen försörjde sig genom olika slag av hantverk. Kvinnorna spann och sydde, männen smidde eller kunde vara verksamma som skomakare. Många fiskade och jagade, framför allt säl. I några enstaka fall försörjde sig allmogen på ödehemman. Det verkar som om det skulle ha varit relativt lätt för allmogen att hitta något slag arbete. Att man hade ett arbete betydde ändå inte att försörjningen var helt tryggad. För många av dem som uppgavs arbeta noterade prästerna att de var fattiga och i behov av hjälp.

5. Flyktingbarn

De svagaste i samhället, barnen, har i allmänhet lämnat få spår efter sig. Deras ofta korta liv har inte dokumenterats på annat håll än i försam-

85. Lindeqvist 1919, s. 661; Alanen 1948, s. 149-150; Landshövdingen i Stockholms län till Kungl. Maj:t 1714-18, SRA; Michel Biörman till K. Maj:t. odaterat, Skrivelser till konungen 1133:11 ser. I 30, SRA.

lingarnas längder över födda och avlidna. Barnen hörde till den grupp som var speciellt utsatt under de här svåra åren. Det förekom att barn under flykten kom ifrån sina föräldrar eller att föräldrarna avled. I det kaos som ofta uppstod när stora människoskaror samtidigt satte sig i rörelse undan fienden var det lätt hänt att barn och föräldrar tappade bort varandra. Så gick det med klockarsonen Carl Kierpman från Pernå. Han kom ifrån sina föräldrar vid flykten 1713 och hjälptes över till Sverige av hemförsamlingens kaplan Samuel Alvenius, som han sedan bodde hos fram till dennes död. Ensamma barn togs ofta omhand av släktingar, det var t.ex. inte ovanligt att en äldre kvinna hade hand om sina barnbarn, eller av grannar. I Gudmundrå socken bodde en piga från Brahestad som i sin vård hade sin systers tre omyndiga barn. Barn kunde också tas omhand av helt okända personer, som förbarmat sig över de ensamma barnen. I Bjärträ församling bodde en borgare från Kristinestad, som hade tagit hand om en liten föräldralös flicka som, enligt prästens anteckningar, blivit kvarlämnad av ryssarna, kanske efter att de slagit ihjäl hennes föräldrar. I Sollefteå socken fanns en man, också från Nykarleby, som försörjde både sina två egna barn samt ytterligare tre föräldralösa barn. Grels Fredriksson från Jakobstad hade förutom sin egen familj hade också tagit hand om två små barn.⁸⁶ De här exemplen visar att det fanns många människor som under de här svåra tiderna såg till andras lidanden och hjälpte där de kunde.

Socknarna i Sverige bar också ett ansvar för fattighjonen och för de föräldralösa barnen. Ensamma barn kunde tas omhand av någon som var bosatt i Sverige. Exempel på detta framgår i flyktingförteckningarna. Ett exempel är en pojke på 3-4 år från Nykarleby som blev ensam när hans pappa avled 1718. Han fick flytta in på prästgården i Sollefteå. I Löfstad i Hälsingland bodde den lille gossen Lizelius. Han var prästson från Karkku och blev vid bara 5 månaders ålder föräldralös när föräldrarna avled vid jultiden 1715. Eftersom han inte hade fått något arv efter föräldrarna beslöt man enhälligt i socknen att bevilja understöd ur fattigmedlen för att betala en kvinna som kunde ta hand om den lille. Vid ett års ålder togs han till prästgården. Eftersom prästen själv hade många barn hoppades han på understöd för att täcka något av sina kostnader för mat och kläder åt den lille flyktingpojken.⁸⁷ Förmodligen förekom liknande fall i många andra socknar.

I de fall ensamma barn eller en föräldralös syskonskara fick understöd av flyktingkommissionen måste de ha fått hjälp av någon vuxen för att överhuvudtaget få kontakt med flyktingkommissionen och kunna föra fram sin svåra belägenhet. Ovanligare var att man anhöll om

86. Aminoff-Winberg 1995, s. 179, 181, 182, 197.

87. Aminoff-Winberg 1995, s. 193, 167.

hjälp i barnets namn trots att en förälder var i livet. Den lilla Judita Wass vände sig till flyktingkommissionen med en anhållan om hjälp för sig och sin sjuka mor. Vältaligt beskrivs Juditas svåra belägenhet. Efter faderns död vid belägringen av Riga hade familjen haft det svårt att finna någon försörjning.⁸⁸ Eftersom modern levde var Judita inte helt ensam. Förmodligen hoppades man på att den lilla flickan skulle få understöd där kanske modern skulle misslyckas.

Myndigheterna fäste de finska landshövdingarnas uppmärksamhet vid de omyndiga barnens situation. När landshövdingen i Österbotten i början av januari 1717 besvarade en förfrågan från högste ombudsmannen om det fanns barn som hade flytt och som ägde redbara medel påpekade han att han hade haft svårt att överblicka situationen eftersom magistrat och andra vederbörande från Österbotten var utspridda över ett stort område. I den kaotiska situation, som uppstod åren närmast efter den massiva flykten från Finland var det lätt hänt att en nybliven änka lät bli att upprätta ett bouppteckningsinstrument, vilket ledde till att eventuella barn inte fick ut sitt rättmätiga arv. Det var magistratens sak att försöka övervaka det här, vilket säkert var svårt då folk var bosatta på vitt skilda orter.⁸⁹

I de fall föräldrarna avled under flykten kunde det också uppstå praktiska svårigheter då bouppteckning skulle förrättas. Arvingarna var ibland inte bara spridda över Sverige, en del kunde också vara kvar i Finland eller sitta i rysk fångenskap. När handelsmannen från Uleåborg, Carl Bonelius, avled 1716 togs hans äldsta son som då var 14 år omhand i Västerbotten av en handelsman från hemstaden. Den yngre sonen, som var från ett senare äktenskap, bodde med sin mor i Stockholm.⁹⁰

I de allra flesta fall kunde barn, som förlorat den ena föräldern bo kvar hos den efterlevande änkan eller änklungen. En förmyndare måste ändå utses om fadern var den som avlidit. Det gällde naturligtvis även i de fall då bägge föräldrarna avlidit. Alla var inte beredda att utan att få någon ersättning för det ta hand om ett barn, även om det var en nära släkting. När glasmästaren Johan Hindrichsson från Gamlakarleby avled i Stockholm 1716, stod hans 3-åriga dotter ensam i världen. Hennes farbror och moderns styvfar lovade ändå ta hand om henne "under den bedrövlige flykten" mot en ersättning på 40 daler kmt per år. Om man inte hittade någon lämplig person kunde ett minderårigt barn bli omhändertaget på någon asyl. Åtminstone i Stockholm fanns det ett stort barnhus, som tog hand om föräldralösa barn.⁹¹

88. Deputerades arkiv, ÄK 449, SRA.

89. Högsta Ombudsmannens arkiv, Inkomna skrivelser E IV:1, Österbottens län, SRA.

90. Högsta Ombudsmannens arkiv, Inkomna skrivelser E IV:1, Österbottens län, SRA.

91. Högsta Ombudsmannens arkiv, Inkomna skrivelser E IV:1, Österbottens län, SRA; Björkman 1935, s. 10-11.

6. Finska myndigheter på svensk botten

I stor utsträckning fortsatte de myndigheter som hade varit verksamma i Finland, t.ex. Åbo hovrätt, Åbo domkapitel, länsstyrelserna och magistraten sin verksamhet i Sverige. Trots "landsflykten" var de fortfarande Finlands lagliga myndigheter. Det här var naturligtvis inte helt oproblematiskt då tjänstemännen var spridda över olika landsdelar och tydligen inte alltid heller var intresserade av att fullgöra sina skyldigheter. Till de myndigheter som fortsatte sin verksamhet hörde länsstyrelserna. De utövade sina befogenheter gentemot flyktingarna. Det hände t.ex. att rådet remitterade suppliker från flyktingar till vederbörande länsstyrelses avgörande. Lätt var det inte att få tjänstemännen, som nu bodde spridda på flera orter, att återuppta arbetet med t.ex. redovisningar för de föregående årens förvaltning. Det här var ett arbete som hade blivit på hälft vid flykten. Ett exempel på länsstyrelsernas verksamhet som redan tidigare nämnts är de rekommendationer till flyktinghjälp som utskrevs för flyktingar.⁹²

Åbo konsistorium arbetade i utrymmen på Blasieholmen. Eftersom de ordinarie medlemmarna var bosatta på olika håll i riket fick man lov att adjungera nya bland de finska präster som uppehöll sig i Stockholm med omnejd. De ärenden som framför allt sysselsatte domkapitlet var förhör och vittnesmål av finska präster och andra flyktingar. När biskop Johannes Gezelius d.y. avled i Sverige 1718 beslöt domkapitlet att man skulle försöka ordna ett biskopsval bland de präster som flytt. En förfrågan om lämpliga kandidater sändes därför till alla dem man kunde nå. Förfrågan fick bilda underlag för det förslag som lades fram för kungen. Domkapitlet avstod nämligen från att göra ett eget förslag. Bland de fem namn som föreslogs valde kung Fredrik I Herman Witte, som tidigare hade varit superintendent på Ösel och som en period verkat som predikant hos änkedrottningen.⁹³

I Stockholm såg Åbo domkapitel till att flyktingprästerna vårdade sig om flyktingarnas själar. De höll egna gudstjänster i Holmkyrkan som låg på Blasieholmen. Från Ladugårdslandet och Norrmalm, där många av flyktingarna bodde var det kort väg till kyrkan. I gudstjänsterna som hölls inom den finska församlingen tycks flyktingarna inte just ha deltagit. Förmodligen fanns det en rivalitet mellan de fast bosatta finnarna och flyktingarna.⁹⁴

I Stockholm hade de finska ämbetsverken svårigheter att hitta lämpliga lokaler för sin verksamhet. Samuel Brink, landskamrer från Vasa, klagade i februari 1715 över att han inte kunde utöva sitt ämbete på

92. von Koskull 1952, s. 23; Länsräkenskaper nr 6808-7060, Kopiebook över Nylands och Tavastehus länsstyrelses utgående brev 1714-1715, 6815 c, FRA.

93. von Bonsdorff 1904, s. 585; von Koskull 1952a), s. 23; Nikula 1970, s. 16.

94. Tarkiainen 1990, s. 268.

grund av brist på behöriga utrymmen för landskontoret och försörjning för skrivarna. Också Åbo hovrätt fortsatte sin verksamhet i Stockholm, där medlemmarna i hovrätten slog sig ner. Man behandlade uppenbarligen både sådana fall som p.g.a. den ryska ockupationen blivit på hälft samt tvister mellan flyktingarna. Efter flera försök att finna ett mötesutrymme och någon plats för sitt arkiv tvingades Åbo hovrätt hyra in sig i privata hus. Lokalerna var så trånga att akter och möbler måste lagras i fuktiga bodar på Södermalm. Där förstördes de delvis av både fukt och ohyra. Bristen på medel omöjliggjorde länge en flyttning till bättre utrymmen. Från statskontoret lät man förstå att det inte var möjligt för hovrätten att få något hyresbidrag, vilket ledde till att hovrätten fick lov att förskottera hyran.⁹⁵

Karl XII hade låtit meddela från Bender att de som hade flytt skulle förses med fria husrum. Med hänvisning till den kungliga befallningen anhöll hovrätten i juli 1715 av flyktingkommissionen om att få hjälp med hyran. Det här ledde till att hovrätten småningom fick flytta in i ett hus på Blasieholmen. Men eftersom statskontoret inte heller nu lyckades ge något bidrag till hyran blev hovrätten uppsagd i augusti 1718. Samma höst hittade man i alla fall ett annat hus där man kunde flytta in och verka resten av tiden i Sverige. Under så gott som alla år i Stockholm led hovrätten brist på medel till sådana vardagliga ting som ved, ljus, pennor, bläck och papper. Det säger sig självt att det var svårt att hålla sammankomster under sådana förhållanden.⁹⁶

Också Åbo akademi hade svårt att hitta lämpliga utrymmen för bland annat sitt bibliotek som slutligen placerades i två bodar invid stadshuset. Husen var fuktiga och det regnade in efter att taktegel hade blåst bort i stormar. Boksamlingarna led därför stor skada av fukt och mögel. Prokansler Gezelius bodde förmodligen i Stockholm eller i alla fall strax utanför staden och försökte upprätthålla någon form av verksamhet. Under prorektor Andreas Pryss' ledning höll konsistoriet sammanträden i Stockholm. I början av år 1718 anhöll konsistoriet om att en ny kansler skulle utses istället för Falkenberg, som hade avlidit 1714. Man önskade också att de tjänster, som blivit lediga p.g.a. avancemang, dödsfall och transport till andra tjänster i Sverige, skulle besättas på samma sätt som skett vid t.ex. Åbo hovrätt. När akademistaten samma år redogjorde för sammansättning och lönekostnader kunde man konstatera följande; Svederus hade fått fullmakt på jurisprofessuren i Uppsala 1716, Bröms blev superintendent i Karlstad 1718, samma år fick Tammelin pastoratet i Fernebo och Gabriel Juslenius pastoratet i Bååt, Nesslius fick fullmakt på professuren i grekiska i Uppsala och Daniel

95. Samuel Brink till K. Maj:t 23.2.1715, Skrivelser till konungen 1133:11 ser I 30, SRA; Vörlund 1796, s. 40.

96. Vörlund 1796, s. 41-42.

Juslenius blev lektor i Västerås. Hielm och Munster var båda tillfångagagna. För deras del konstaterade man att den förras hustru och barn levde i stort armod i Sverige och att den senares barn inte fått någonting i understöd. Kvar på sina gamla poster fanns endast Ross, Alanus och Hahn.⁹⁷

Också en svag tillströmning av nya studerande kunde skönjas under exilen. Åren 1715–21 blev 47 studenter i Stockholm inskrivna vid Akademien. En del av studenterna vid akademien var naturligtvis söner till föräldrar som flytt, men det förekom även att finska ynglingar kom över från Finland, med tillstånd av Galitzin, för att efter avslutade studier återvända hem.⁹⁸

När medlemmar av magistrat i olika städer gjorde sig beredda för att lämna hemorten var det naturligtvis av största vikt att de fick med sig stadens arkiv och viktiga handlingar. I Kristinestad packades stadens arkiv och sigill ner i en kista som förseglades av borgmästaren och två av stadens äldste. Sedan skeppades kistan över till tryggheten i Sverige. Till en början förvarades arkivet hos handelsmannen Fries i Västervik. I augusti 1716 ansågs staden i alla fall löpa risk att utsättas för ryska överfall varför arkivet flyttades över till en handelsman i Strängnäs. Småningom flyttades arkivet till Stockholm, där förmodligen en del av magistratsmedlemmarna också bodde.⁹⁹

Flera städers magistrat försökte också så gott det gick att upprätthålla någon form av förvaltningsliv. Av de städer som erövrats efter 1710 var det bara Tavastehus och Ekenäs som tydligen inte hade någon form av verksamhet under flykttiden. I Stockholm fanns en koloni av borgare från Gamlakarleby. Under den tid kriget pågick antogs åtta borgarsöner och andra invånare från Gamlakarleby till borgare. När borgmästaren Carl Forsman avled i Stockholm 1715 valdes Johan Westring till hans efterträdare. Att Westring var bosatt i Stockholm vet man med säkerhet. Han bedrev nämligen betydande affärer där och hörde alltså till de borgare som hade fortsatt med sin näring. Åtminstone i mars 1718 höll man rådstugudagar där Westring och fyra rådmän samt handelsmannen Matts Kiemmer deltog. Den sistnämnda var tydligen en adjungerad medlem. I den mån det kunde behövas hade man också kontakt med landshövdingen Lorentz Clerk, som under flykten vistades på sin gård i Småland i närheten av Eksjö. Även magistraten från Jakobstad var verksam i Stockholm och antog där nya borgare.¹⁰⁰

Också i exil kunde man välja nya förtroendemän. När Uleåborgs borgmästare Gabriel Gråå avled i Piteå 1715 ställdes man inför behovet

97. Turun Akatemian pöytäkirjat X, s. 437-439; Heikel 1940, s. 90, 93.

98. Bonsdorff 1904, s. 586-587; Lindeqvist 1919, s. 623.

99. Åkerblom 1984, s. 464.

100. von Koskull 1952, s. 24; Nikander 1944, s. 7, 18.

av att välja en efterträdare. Landshövdingen föreslog att Karl Backman, som i 16 år hade varit rådstugurättens notarie och därför var väl lämpad som borgmästare, skulle efterträda Gråå. Men innan Backman hann tillträda tjänsten avled han år 1717. Nu föreslog landshövdingen i stället Esaias Groop, som de senaste 14 åren varit länsman och häradsfogde i Uleåborgs norra härad.¹⁰¹ Groop tillträdde tjänsten och verkade som stadens borgmästare ända tills man kunde återvända hem igen.

Man försökte också under krigsåren upprätthålla verksamheten vid vissa finska rådstugurätter i Sverige. Helsingfors rådstugurätt var tillfälligt funktionsduglig då dess avgörande krävdes i vissa arvsfrågor. Man gjorde en framställning till Svea hovrätt om att den skulle utse ledamöter i den tillfälliga domstolen. Uppgifter om den fortsatta verksamheten har inte bevarats.¹⁰²

I de fall det var möjligt strävade man efter att även sockenstämmorna skulle fungera, trots att en stor del av befolkningen befann sig på flykt. I juni 1715 uppmanade Åbo domkapitel flyktingprästerna i Sverige att adjungera några "beskedeliga och alfwarsamme män" till en ordentlig sockenstämma för att de skulle kunna ta itu med bl.a. sabbatsbrott.¹⁰³ För att sockenstämmor överhuvudtaget skulle kunna fungera i den här svåra situationen måste det ha gällt sådana orter i Sverige där de finska prästerna var omgivna av många av sina församlingsbor.

Ett sätt att påverka och hjälpa sina medflyktingar var att delta i riksdagsarbetet. Under stora ofreden representerade kyrkoherdarna från Tövsala och Bjärnä prästeståndet vid riksdagarna 1714 och 1719. Också kyrkoherden från Korpo deltog i riksdagen 1719 och kyrkoherden från Nådendal deltog året därefter.¹⁰⁴

I det tidigmoderna samhället löpte det överallt under samhällets yta ett nätverk bestående av släktskap, vänskap eller klient-patron förhållanden. De viktigaste nätverken återfanns hos adeln, men klientväsendet var fastrotat i människors medvetande. Det var svårt, kanske till och med omöjligt att bli någon, att komma framåt om man inte hade de rätta kontakterna.¹⁰⁵ Det är därför sannolikt att de fyra finska kyrkoherdarna försökte i riksdagsarbetet utnyttja sina kontaktnät och i åtminstone inofficiella diskussioner förde fram flyktingarnas svåra situation och därmed försökte påverka sina ståndsbröder till en positiv inställning till flyktingarna.

101. Virkkunen 1953, s. 649.

102. Suolahti 1950, s. 415.

103. Lempiäinen 1970, s. 134.

104. Halme 1968, s. 142.

105. Englund 1993, s. 86-87.

Liksom under tidigare riksdagar var den östra riksdelen representerad även under kriget. Riksdagsmännen är ju inte jämförbara med ovanstående myndigheter, men var viktiga under ofredsåren då de försökte hjälpa sina nödlidande landsmän så gott det lät sig göra. Redan under riksdagen 1714 tog prästerskapet i Åbo stift in ett besvär upp frågan om flyktingarna där de vädjade om att prästerna med hustrur och barn inte skulle bli lämnade utan hjälp efter att de utblottade hade tvingats fly till Sverige. I väntan på någon tjänst hoppades prästerna att de skulle förses med fri inkvartering och något underhåll för dem som hade det sämst ställt. Det här var ju en allmän önskan, men som ovan visats, svår att omsätta i praktiken. Vid riksdagen 1719 hade situation bara blivit värre och prästerna pekade på de svårigheter flyktingarna tvingats utstå under den långt utdragna exilen. Trots att de alla försökt bära sitt kors med tålamod kunde prästerna nu bara konstatera att nöden redan var så stor att den "moste bryta allt människligt tålamod" och drev alla till en ynkelig klagan.¹⁰⁶

Helt oproblematiskt var det inte att utse städernas representanter till riksdagarna. Då riksdagen sammankallades 1719 visade viceborgmästaren för Nykarleby, Josph Kluwensich, upp ett brev från landshövdingen Clerk och påstod att han därmed var lagligen befullmäktigad att representera staden. Samtidigt hade borgare från Nykarleby som befann sig i Norrköping kommit överens om att staden skulle representeras av rådmannen Nils Brask och handelsmannen Johan Bladh. För de finska städernas riksdagsrepresentanter var en av de viktigaste frågorna att försöka förmå myndigheterna att understöda de stadsbor, som i t.ex. Stockholm levde ett fattigt flyktingliv.¹⁰⁷

När riksdagen 1719 inleddes befann sig nästan alla borgare och magistraten från Brahestad i Stockholm. Vid riksdagen framförde stadsborna ett besvär där de tog upp följande frågor: 1) att stadens pastor som befann sig i ett mycket fattigt tillstånd, skulle få behålla hela kronotondet, 2) att borgarna under flykttiden skulle få lösa salt och spannmål till sitt uppehälle, 3) att magistraten skulle få utöka sina löner med den källarfrihet som staden beviljats. Källarfriheten skulle de då kunna behålla utan avkortning från lönerna. Resultatet av besväret blev att borgarnas anhållan om att få köpa upp salt och spannmål bifölls förutsatt att de därmed inte gjorde andra förfång eller bröt mot förordningarna.¹⁰⁸

106. Cederberg J.A. 1889, s. 181, 186.

107. Staf 1945, s. 12; Suolahti 1950, s. 414.

108. Söderhjelm 1911, s. 67.

Alla de myndigheter som hade varit verksamma i Finland och som bara hade möjlighet till det fortsatte, åtminstone i någon mån, sin verksamhet i Sverige. Man skötte de enskilda undersåtarnas angelägenheter och framför allt förde man undersåtarnas talan gentemot myndigheterna i Stockholm. År efter år upprepade man anhållanden om hjälp till olika grupper av flyktingar, t.ex. om lön åt tjänstemän och om arbete åt präster från de ockuperade områdena. Samtidigt kämpade man med svårigheter att finna lämpliga utrymmen för sin verksamhet och att överhuvudtaget kunna finansiera så grundläggande saker som brännved, ljus och bläck.

VIIIÅTER HEM

1. Fredskrisen

Under omkring ett sekel hade Sverige ansetts vara en stark militärstat och den svenska armén hade med framgång deltagit i flera europeiska krig. Ännu under de första åren in på 1700-talet kunde befolkningen sätta sin lit till att gränserna i huvudsak var trygga. Men inget rike har råd att i ett enda slag förlora en hel armé. Slaget vid Poltava störtade hela det svenska stormaktsväldet i en neråtgående spiral och Karl XII var inte mannen som kunde hejda detta. Flykten och ockupationen satte naturligtvis djupa spår i de flesta invånare i den östra riksdelen, oavsett om personen i fråga hade flytt eller stannat kvar. Man kan förmoda att det i mångas sinne hade väckts en gnagande oro att Sverige inte mera förmådde hålla fienden stängin. Fick kanske lojaliteten till herrarna i Stockholm en ödesdiger törn som decennierna senare skulle leda till egna lösningar? Det verkar som om man på vissa håll efter kriget ifrågasatte den svenska statens legitimitet. Vid riksdagen 1723 tog bönder från Kymmene och Savolax upp frågan om det utmattade tillståndet bland allmogen. Kraven på skatteuttag och övriga pålagor sades vara så stora att om det inte blev någon ändring skulle bönderna tvingas ge sig åt fienden.¹ För den enskilda bonden var det inte så stor skillnad vem det var som uppbar skatterna, bara de krav som kronan ställde inte var orimliga.

Vid fredsslut och större interna kriser uppstår problem, som är likartade antingen vi talar om freden efter det trettioåriga kriget, fortsättningskriget eller de krig som idag rasar runtom i världen. För staten är det efter ett utkämpat krig väsentligt att dess legitimitet stärks. Samhället måste återuppbyggas och konsolideras och eventuella krigsersättningar betalas. Trupperna skall hemförlovas, soldaterna skall integreras i det civila samhället, krigsinvalider, änkor och föräldralösa måste försörjas, och slutligen bör man sträva efter att minimera de andliga men som följer efter långa och brutala krig.² När det gäller det stora nordiska kriget, men också till exempel våra senaste krig, bör man till de utmaningar som övergången från krig till fred medför för staten också räkna återkomsten av dem som har flytt eller förflyttats. Under senhösten 1721 och framför allt under år 1722, men också under de följande åren, återvände tusentals människor till sina hem. Vilka problem de kunde stöta på tas upp senare.

Det var dyrt för en stat att påbörja ett krig. Det behövdes medel till nyanskaffningar och utrustning och stora summor skulle sträckas till

1. Alho 1940, s. 46.

2. Karonen 2006, s. 12.

vid värvning av trupper. Om också krig kostade var det många som skodde sig på det. I vissa fall var det ännu dyrare att avsluta ett krig än att starta ett, då bl.a. de lån som hade upptagits för upp rustningen skulle betalas tillbaka.³

Staten kunde reglera sina skulder till privatpersoner genom att adla förtjänta personer och skulder kunde regleras genom förläningar. Under det 30-åriga kriget hade mången nybliven adelsman förutom titel, också fått stora förläningar. Ett rike som hade förlorat stora områden och som hade varit involverat i ett krig i över två decennier kunde inte utan vidare ersätta förtjänta personer med förläningar. Det här ledde till att praxis småningom ändrades och utdelandet av adlig värdighet minskade. Efter stora nordiska kriget var adelsvärdighet och olika hederstitlar inte mera knutna till förläningar eller andra ekonomiska förmåner. Nu var man inte heller på det personliga planet lika intresserad av att få t.ex. förläningar. Desto mer angeläget var det att få en tjänst och därmed få möjligheten att skapa sig en karriär.⁴

Det var vanligt att den här svåra tiden i Finlands historia senare lyftes fram på olika sätt. Prästerna var i allmänhet de som hade hand om historieskrivningen i lokalsamhället. Ett sätt att bevara det kollektiva minnet av kriget var att i samband med jordfästningen lyfta fram händelser från den här tiden. Under 1700-talet omnämndes i likpredikningar i allmänhet om personen i fråga varit flykting och något om de upplevelser den avlidna hade haft. När skattebonden Erik Simonsson från Geta avled 1795 skildrade prästen i sin likpredikan hur den lille Erik tio år gammal år 1714 hade flytt med sina föräldrar till den svenska sidan för att sedan slå sig ner på Muskön. År 1718 tvingades familjen fly vidare till Stockholm då fienden härjade i Roslagen. År 1721 återvände familjen till det i grund ödelagda hemmanet. Till en början hade familjen svårt att klara sin försörjning på Åland då det rådde brist på både mat och arbetsredskap för återuppbyggnaden. När Finland drabbades av den s.k. lilla ofreden flydde Erik på nytt till Sverige.⁵ Det ligger nära till hands att anta att barndomsupplevelserna, då han tvingats fly två gånger undan ryssarna, ledde till att han också 1742 tyckte det var tryggare att söka sig över till Sverige.

Småningom försvann de som personligen hade upplevt det stora nordiska kriget och endast minnen och berättelser levde kvar. Den bild som formades efter kriget blev vårt gemensamma minnesarv, skapade vår bild av själva kriget och framför allt vår bild av fienden. Kustaa H.J. Vilkuna har i sin skildring av händelserna under stora ofreden pekat på

3. Nilsson 1984, s. 30-31.

4. Karonen manuskript, s. 7.

5. Vilkuna 2005, s. 279; Buss 1973, s. 17-18, 38-41, 59.

att de folkliga berättelser som har levt kvar i berättartraditionen framför allt har handlat om det våld ryssarna använde mot civilbefolkningen. Det har varit mer spännande att höra om bortrövade barn, våldsamma överfall och misshandel än om hur det dagliga livet tedde sig. Vilkuna framhåller också att berättelserna med tiden blev mindre brutala och blodsdrypande. Enligt honom hade man anpassat berättelserna till lyssnande barnaöron.⁶ I vandringshistorier och berättelser som skildrar gångna fasor i familjens eller släktens historia brukar just det bloddrypande leva kvar och kanske med tiden byggas på, samtidigt som den egna insatsen förstärks. Det är ett faktum att de händelser som flyktingarna berättade om för myndigheterna i Sverige inte motsvarade de fasansfulla vandringshistorier som vid samma tid cirkulerade. Vandringshistorierna framställde i allmänhet ryssarnas gärningar som långt mer vidriga än vad som i verkligheten var fallet. Om det överhuvudtaget är möjligt att göra jämförelser då det gäller grova fall av misshandel och övervåld.

Flyktingarna gick olika öden till mötes den första fredshösten. En del hade redan tidigare avlidit i Sverige eller på vägen dit, medan andra dukade under på den farofyllda färden i höststormarna på vägen hem. En del av flyktingarna valde av olika orsaker att stanna i Sverige. De hade kanske fått en anställning i Sverige eller gift sig där. I ett senare kapitel avsnitt återkommer jag till den här frågan. Det var oundvikligt att tomrum skulle uppstå både på riksplanet och på lokalplanet. Alla de personer som inte återvände, varav många hade innehaft en ledande ställning i samhället, skulle på något sätt ersättas. Svenskar sattes t.ex. in för att täppa till de luckor som fanns i alla kompanier. För att hjälpa de officerare och underofficerare som återvände från fångenskapen i Sibirien utbetalades hälften av ett års lön och varje menig fick 10 daler smt. De här hemförlovningspengarna togs ur de s.k. fredshjälpmedlen. Rörligheten mellan de två riksdelarna var stor och under hela 1700-talet var utbytet av officerare mellan Sverige och Finland livligt. Men också präster, ämbetsmän, och t.ex. fogdar från Östersjöprovinserna måste omplaceras och kampen om ämbeten blev därför hård.⁷

I god tid innan freden slöts, hade rådet utnämnt ett stort antal lägre och högre tjänstemän, som skulle stationeras i Finland. I det skedet var det osäkert om området över huvudtaget skulle återlämnas till Sverige. I början av januari 1720, således 1 ½ år innan freden i Nystad, utnämndes flera professorer och andra ämbetsmän vid Åbo akademi. I inget sammanhang nämndes att Åbo då låg under ryskt välde. Däremot hade man redan då tydligen gett upp hoppet om att återfå Östersjöpro-

6. Vilkuna 2005, s. 522.

7. Tarkiainen 1990, s. 17; Juva 1950, s. 219; Karonen manuskript, s. 8.

vinserna eftersom inga fullmakter utfärdades för det här området. De politiska realiteterna stod småningom klara för alla och man insåg risken med att utse jurister och präster i ett område som man inte visste om man överhuvudtaget skulle återfå. Följaktligen tillsattes personerna endast villkorligt och fullmakten skulle träda i kraft så snart orten var svensk igen.⁸

Det kan verka oansvarigt att utse tjänstemän till poster i ett område som innehades av fienden. Men det kan också synas framsynt. För att läget i Finland snabbt skulle normaliseras var det viktigt att bland annat präster och olika slag av ämbetsmän, framför allt lagkunniga sådana, skulle finnas tillgängliga då freden ingicks. Speciellt viktigt var det att just rättsväsendet skulle fungera. Att centraladministrationen månade om ämbetsmännen framgår av det ilska brev kansliet skickade då statskontoret hävdade att det inte fanns pengar för att betala de flyktade tjänstemännens löner. Med bestämdhet meddelade kansliet att statskontoret på ett eller annat sätt måste skaffa fram pengar.⁹

2. Längtan hem

Flyktingarnas svåra ekonomiska situation och det faktum att förhållandena i Finland under slutet av 1710-talet småningom stabiliserades och blev allt bättre, ledde till att flera flyktingar efter några år i Sverige vände sig med en anhållan till rådet och flyktingkommissionen om att få återvända hem. Det är också sannolikt att många flyktingar led av hemlängtan, ett mänskligt drag i en främmande miljö. En sådan hemlängtan har inte lämnat efter sig många spår. Jacob Frese skildrade under flyktingtiden i sina dikter om hemstaden en känsla som var allmängiltig för alla dem som längtade hem. Frese var född i Viborg i början av 1690-talet och blev som flykting extraordinarie kanslist i Stockholm 1711. Troligen var han sjuklig och han avled, tård av sjukdom, i lungsot år 1729. I en dikt som skrivits som en hyllning i anledning av kungens hemkomst från Turkiet finns också ett avsnitt om födelsestaden.¹⁰ Avsnittet inleds med raderna:

Du andra städers pris, min barndoms första boning,
Skull' jag förglömma dig, som mig i ljuset bragt?

Någon vers senare fortsätter Frese med några rader, som de flesta flyktingar säkert kunde förena sig i även om de inte kunde formulera sig på samma eleganta sätt.

8. Karonen manuskript, s. 7.

9. Karonen manuskript, s. 7.

10. Tarkiainen 1990, s. 262-264.

Ack, att jag finge snart på dina gränder träda,
 Ack, att jag Herrans hus orubbadt där fick se,
 Så skull' min tunga så sitt lofsångsoffer kväda,
 Att dina murars hvalf skull' fröjdenljud ge!¹¹

Att så här få blicka in i en flyktings själsliv och vända är inte vanligt. Den längtan som Jacob Frese ger uttryck för speglade många andras tankar och längtan till hemorten.

Längtan hem tog sig också andra mer konkreta uttryck. I korrespondensen mellan rådet och Karl XII under vintern 1715 då Finland ännu var ockuperat aktualiserades frågan om flyktingarnas möjligheter att resa hem. Tydligt kunde rådet inte på egen hand fatta beslut i den här kontroversiella frågan. I sitt brev till kungen framhöll rådet att flyktingarna ständigt blev allt fler medan de insamlade medlen hela tiden minskade. Därför var det omöjligt att försörja alla och för mången återstod endast köld och hunger. Rådet hänvisade till att många flyktingar hade anhållit om att få återvända hem. Man kan hos rådet ana en önskan att Karl XII skulle tillmötesgå flyktingarnas önskan och på det viset skulle myndigheterna i Stockholm ha blivit av med ett stort problem. På en direkt förfrågan av rådet, om flyktingarna skulle få återvända hem, svarade konungen den 19 februari 1715 bestämt nej. Karl XII kunde inte tänka sig att någon skulle få tillstånd att återvända hem så länge landet var ockuperat av ryssarna. I stället befallde han råds herrarna att de på allt sätt skulle försöka skaffa flyktingarna "födan effter stånd och wilkor". Ytterligare skulle rådet inkomma med en ingående rapport över hur man hittills följt de kungliga befallningarna om flyktingarnas försörjning. På landshövdingarnas lott föll att övervaka att konungens förbud verkligen åtföljdes. Längs kusten begränsade man flyktingarnas rörelsemöjligheter genom att deras farkoster togs ifrån dem.¹²

Kriget drabbade familjer hårt och splittrade flera av dem för många år. Under våren 1715 vände sig tre Pargasbor till kungen med en anhållan om att få respass för att återvända hem. De hade 1714 seglat till Sverige i akt och mening att bedriva handel. När de insåg att ryssarna skulle ockupera hela Finland försökte de rädda över sina familjer, men hann inte hem förrän den åboländska skärgården var fylld av ryska galärer. Några Korpobönder hade råkat ut för samma sak och anhöll i december 1714 om att få återvända hem till hustrur och barn. Flera Nötö- och Vänöbor bad 1715 om att få återvända hem med salt eftersom de hört att deras byar hade förskonats från fienden. Hustrur och barn tänkte de dock lämna kvar i Sverige som ett slags pant. De hade

11. Tarkiainen 1990, s. 265.

12. HH XV, s. 8-9; Nordmann 1887, s. 10.

redan året innan fört salt till Finland och tänkt hämta över sin egen egendom till Sverige, men då överraskades de av en tidig vinter och frös fast så att de var tvungna att övervintra på sina hemholmar.¹³

I juni 1715 tog rådet upp ett annat problem i fråga om flyktingarna, det vill säga handelsresorna mellan Finland och Sverige. Uppenbarligen hade finska skärgårdsbor, trots kriget, mer eller mindre regelbundet fortsatt med sina handelsresor mellan hemorten och Stockholm. Flera bönder från den åländska och åboländska skärgården hade kommit över till Stockholm för att göra affärer. Det långa kriget hade lett till att det, i bl.a. den åboländska skärgården, uppstod brist på salt. Det här var en katastrof. Utan salt kunde man inte tillvarata den fisk som drogs upp under sommaren och hösten. När 23 bönder från Nagu och Tövsala i maj 1715 bönföll om att få återvända hem pekade de just på att saltet var en livsviktig handelsvara och att bristen på salt ledde till att folk drog på sig obotliga sjukdomar. Nu ville bönderna återvända dels för att föra hem salt, dels för att försäkra sig om att den "tyranniske fienden" inte skulle bränna hus och hem och bortföra hustrur och barn i en bedrövlig trälldom.¹⁴

Så länge bönderna betalade sin skatt till Stockholm tillät rådet saltförsäljningen till Finland. Seglationen hotades på allvar då myndigheterna blev rädda för att det bland bönderna också fanns spioner. Landshövding Johan Stiernstedt talade inför rådet väl för sina undersåtar och poängterade att de här handelsresorna inget hade med spionage att göra, utan långt mer var en fråga om överlevnad. Handelsresorna mellan Finland och Sverige var viktiga för bägge parter. För Stockholm hade det en stor betydelse att livsmedel såsom saltfisk, smör och ost kunde föras till staden från de gamla uppköpssocknarna. Rådet satte tydligt tilltro till Stiernstedts utlåtande om böndernas goda avsikter och föreslog för Karl XII att utskärnsborna skulle få fortsätta denna handel. Om man med tvång kvarhöll bönderna i Stockholm riskerade man att deras hustrur och barn gick under där hemma i det krigsdrabbade landet.¹⁵

Handeln över Ålands hav måste tidvis ha varit rätt livlig eftersom det finns flera förteckningar över finska skeppslag, som hade kommit över till Sverige för att idka handel. Bland annat finns det en förteckning från den 18 maj 1716 där Stiernstedt lät förteckna de 16 skeppslag, som hade kommit till Stockholm för att köpa nödvändigheter som salt och för att sälja det man kunde avstå ifrån. Av de här skeppslagen kom två från Kökar, sju från både Korpo och Kimito. Ombord på skutorna

13. Henrik Andersson m.fl. till K. Maj:t. 1715, Skrivelser till konungen 1133:11 ser I 30, SRA.

14. 23 bönder från Nagu och Tövsala till K. Maj:t. 7.5.1715, Skrivelser till konungen 1133:11 ser I 30, SRA.

15. HH XV, s. 191-193; Gardberg 1981, s. 314-317.

fanns, förutom skepparen, ofta hans hustru, någon dräng eller annan lämplig gast samt eventuellt dennes hustru och kanske en piga.¹⁶ Också från andra kustorter seglade man över till Stockholm i akt och mening att idka handel. Bland annat skeppade flera Nystadsborgare, som flytt till Sverige, redan år 1714 över salt till Finland, som så väl behövdes där. Att övervakningen av den här trafiken inte på något sätt var rigorös visar det faktum att borgaren Johan Lindqvist samma sommar besökte sitt hem i Nystad och utan svårigheter kunde återvända till Sverige.¹⁷

Övervakningen av seglationen blev strängare sedan rysk civilförvaltning efter 1717 hade införts i Finland. Ryska övervakningspatruller rörde sig i skärgården och en del av dem som seglade mellan Sverige och Finland greps som spioner. Trots det fortsatte trafiken.¹⁸

Ett antal åländska bönder bosatta i den svenska skärgården, där det också rådde svåra ekonomiska förhållanden, trotsade 1718 förbudet om seglation på Finland och seglade hem för att bärga hö eller hugga ved till försäljning i huvudstaden. Vid samma tidpunkt rådde en militär avspänning eftersom svenska och ryska diplomater förde fredsun-derhandlingar, vilket skedde just på Åland. I september 1719 bröt förhandlingarna samman och den s.k. Lövökongressen upplöstes. Åren 1718–19 hade omkring 30 bönder återvänt åtminstone tillfälligt till Åland. I det här fallet rörde det sig om Kökarbor som, eftersom de hade fortsatt att betala sina skatter till kronan, hade speciella förmåner vilket innebar att de, trots kriget, kunde röra sig mellan hemsocknen och huvudstaden. Också österbottningar tog sig vid den här tiden hem på eget bevåg. Den 18 oktober 1718 anmälde landshövdingen i Västerbotten att elva bönder från Lochteå ombord på tre båtar, trots sträng bevakning, hade rymt över till Finland.¹⁹

Trots kungens uttryckliga förbud återvände präster till den östra rikshalvan där tjänster stod obesatta på grund av flykt, dödsfall eller förflyttningar. Prosten Jacob Falander från Gamlakarleby som hade flytt till Västerbotten, upplevde också situationen i Sverige som så svår att han valde att återvända hem redan 1718. Han hade 1715 lyft ett understöd av flyktingkommissionen på 90 daler. I rullan för det året nämns att understödet var avsett som "resepenningar". Nu framgår det inte om man faktiskt gav understöd för hemresor så tidigt. Det innebar ju strängt taget att man trotsade kungens vilja. Det är också möjligt att Falander bad om understöd för någon resa inom Sverige. Andra präster hoppades kunna följa Falanders exempel och återvända till Finland. Sockenadjunkten i Kronoby hörde till dem som hade flytt

16. Stiernstedt till Kungl. Maj:t. 18.5.1716, landshövdingens skrivelser, SRA.

17. Cajander 1931, s. 30.

18. Klingenberg 2006, s. 123.

19. HH XV, s. 8-9, 23; Dreijer 1970, s. 92, 94; Sjöberg 1981, s. 139; Nordmann 1887, s. 10.

1714, men som återvände 1718. Det verkar uppenbart att uppgifter om det stabilare läget i Finland från och med 1718 hade nått flyktingarnas öron. Orsakerna till varför man ville återvända var säkert flera. Bland annat kunde bevakningen av egna ekonomiska intressen motivera en återflyttning, vilket var fallet då den nyblivne borgaren i Jakobstad Carl Goggstedt i hemstaden hade ärvt en fastighet.²⁰

Det är svårt att dra en klar linje mellan dem som verkligen återvände till hemstaden för att stanna och dem som bara i hemlighet besökte orten. Borgare från Brahestad ägnade sig under kriget åt tjärhandel, men var uppenbarligen bosatta i Sverige. Till Uleåborg återvände en del borgare efter 1717. De var rädda för att förlora sina handelsområden till sina svåraste konkurrenter, borgarna i Torneå. Magistraten i Uleåborg kunde till skillnad från de andra finska städerna sammankomma så tidigt som år 1718, då diskuterade man bl.a. en planerad reparation av prästgården.²¹

Uleåborgsborna hade allt skäl att värna om sin handel. Trots att Torneå var förstört kunde man idka handel på staden sommaren 1717. För myndigheterna var det viktigt att locka borgarna tillbaka till staden därför gav vice landshövdingen i Västerbotten, Carl Lagerflycht, i april 1719 stränga order om att befolkningen skulle återvända och påbörja återuppbyggandet av staden.²²

Många av flyktingarna som brådstörtat hade gett sig iväg västerut ångrade sitt beslut när det visade sig att vistelsen i Sverige drog ut på tiden. Rapporter från hemsocknen lät förstå att situationen där hade lugnat sig medan flyktingarna kämpade med att finna en försörjning i exilen. Det är inte förvånande att flyktingarna gjorde framstötningar för att få återvända hem. Även om en återflyttning förbjöds så länge Finland var ockuperat förekom det att flyktingar sökte sig hem. Någon stridström av återflyttare var det knappast frågan om före fredsslutet 1721.

3. Fred igen

År 1719 slöt Sverige fred med Hannover och under de två följande åren med i tur och ordning Preussen, Danmark och Ryssland. När det sensommaren 1721 blev klart att man skulle kunna ratificera en fred mellan Sverige och Ryssland, väcktes hos flyktingarna förhoppningen om att de snart skulle kunna återvända hem. Den möjligheten hade visserligen gått förlorad för de flesta från de områden som Sverige tvingades överlåta till Ryssland, nämligen Östersjöprovinserna jämte Karelen

20. Nikander 1944, s. 1; Aminoff-Winberg 1995, bl.a. s. 63, 89; Forsman 1899, s. 28; Rimpiläinen 1978, s. 171; Söderhjelm 1907, s. 503.

21. Ahonen 1988, s. 31, 65; Rytkönen 1978, s. 35.

22. Mäntylä 1971, s. 237, 243. Lagerflycht hade tidigare varit assessor vid Åbo hovrätt och flydde vid ryssarnas infall till Sverige. Han avled i Stockholm 1720.

Karl XII föddes 1682 och blev kung som 15-åring 1697. Efter krigutbrottet 1700 lämnade han Stockholm för att aldrig mer återse sitt rikets huvudstad. Under fälttåget mot Norge stupade kungen 1718 efter att ha träffats av ett skott mot huvudet. Kopparstick. Original utfört av Com. de Dysart. Nationalmuseum, Stockholm

med Viborg. För de flesta finnar var det efter fredsslutet fullt möjligt att återvända hem, visserligen till ett ofta förfallet och förstört hem, men med möjlighet till att småningom åter bygga upp en tillvaro där.

Under fredsförhandlingarna hade svenskarna till en början varit benägna att endast ge upp Kexholm, Ingermanland, Narva och några amt i de östligaste delarna av Livland. Snart stod det klart att tsar Peter inte kunde godta det förslaget. I slutet av mars 1721 hade fredsförhandlingarna kommit så långt att den svenska delegationen fick order om att ge upp även Reval och Estland. Inte heller detta tillfredsställde ryssarna och en månad senare var svenskarna tvungna att också avstå från Livland och Viborg. Förlusten av de baltiska provinserna och det som hade setts som det svenska väldets kornbod kompensades till en del av tullfria införelsekvoter av spannmål från Livland. För Sverige fick förlusten av Östersjöprovinserna en stor ekonomisk betydelse då rikets inkomster minskade med hälften.²³

De ryska fredsvillkoren var hårda, vilket var en orsak till att de svenska myndigheterna försökte bortse från att Sverige förlorat kriget och därför tillkännagavs inte officiellt vad freden i Nystad verkligen innebar. Under hela kriget hade det varit kutym att vid de olika fredssluten kungöra lov- och tacksägelseskrifter, men efter Nystadsfreden uteblev de helt. Vid riksdagen 1723 nämndes i Kungliga Majestäts sekreta propositioner helt kortfattat att Finland, genom freden med tsaren, hade blivit återställt till den svenska kronan. Endast mellan raderna kunde man läsa att riket tvingats avträda landområden. Förlusten av Viborg var kännbar och måste på något sätt kompenseras. Därför fick den lilla staden Veckelax, som från 1723 hette Fredrikshamn, överta Viborgs roll som kommersiell och militär centralort.²⁴

De flesta flyktingar från Ingermanland, Baltikum och Karelen ställdes inför ett svårt val, skulle de stanna kvar i Sverige, flytta till Finland eller trots allt försöka återvända till sina forna hemorter där en ny överhet härskade? Det säger sig självt att det inte låg i myndigheternas intresse att folk skulle återvända till de områden som nu var ryska. Lika litet som de decennier tidigare skulle få bli kvar under det som beskrevs som det ryska oket. I praktiken hade ryssarna redan i nästan två decennier varit härskare i Baltikum och de hade med energi gått in för att stabilisera sitt herravälde där. Adelsn självbestämmanderätt hade redan 1710 blivit tryggad. De gods som vid reduktionen i slutet av 1600-talet hade dragits in till den svenska staten hade återlämnats till sina forna ägare.²⁵ Det kunde därför kännas lockande för adeln som hade flytt till Sverige att återvända hem till Baltikum.

23. Nordin 2000, s. 182-183; Wensheim 1973, s. 132.

24. Karonen manuskript, s. 9.

25. Niitemaa, Hovi 1999, s. 278.

Även om ryssarna vid fredsförhandlingarna i Nystad hade lovat att godsägarna i Estland och Livland skulle återfå sina gods ställde de sig på tvären när svenskarna yrkade på det samma för godsägarna i Ingermanland och Karelen. Ryssarna ansåg att Ingermanland, som var en gammal rysk provins innehade en annan ställning än de baltiska provinserna med sina egna privilegier. Förgäves hävdade svenskarna att det hade funnits adliga arvegods i Ingermanland. Man hänvisade bl.a. till att det var brukligt att befolkningen i erövrade områden fick behålla sina gods. Det är segraren som bestämmer villkoren och så skedde även denna gång. De få arvegods som faktiskt existerade i Ingermanland återlämnades inte. Flera av de adliga familjerna i Ingermanland hade vid den svenska erövringen på 1600-talet valt att gå över till den svenska sidan. För dem var det omöjligt att återvända hem. En blick i ättartavlorna för Sveriges Riddarhus visar att det däremot inte var helt ovanligt att adelsfamiljer återvände till Baltikum. År 1733 avled tidigare flyktingen Vendla Margareta Campenhausen i Pärnu, år 1755 Anna Sophia Fock i Narva och år 1760 Amalia Charlotta Scheiding i Estland. Alla tre hörde till dem som hade fått flyktingunderstöd 1716.²⁶

De praktiska svårigheterna var säkert ändå många för flyktingarna från provinserna. Källorna berättar mycket litet om de här flyktingarnas problemfyllda vardag. Enstaka suppliker riktade till K. Maj:t ger oss en viss inblick i deras liv. Dorothea Mattsdotter Radeke hade 1710 blivit änka då hennes man regementspastorn Lars Qvist avlidit i pesten. Innan hon lyckades fly till Stockholm hade hon tagit sig från sitt hem i Riga "från den ena orten till den andra". Nu vände sig Dorothea med en förfrågan till kungen om hon kunde tänkas få följa med en transport med ryska fångar, som stod i beråd att avgå till Reval. Där skulle hon bevaka sina intressen i en arvstvist, men sedan återvända till Sverige.²⁷ Om myndigheterna gick med på hennes önskemål framgår inte.

De ryska trupperna avtågade från Finland i september 1721, vilket skedde under betydligt lugnare förhållanden än då de nästan ett decennium tidigare erövrade landet. Bland trupperna fanns en hel del flickor och kvinnor som fäst sig vid någon rysk soldat och nu ville, eller kanske av olika skäl tvingades, att lämna Finland för en ny tillvaro i det stora Ryssland. Många ryska handelsmän som under kriget hade idkat handel i de finska städerna valde däremot i stället att stanna kvar i Finland, i t.ex. Helsingfors rörde det sig om ca 80 personer.²⁸

Det stod snart klart att de svenska myndigheterna ville att flyktingarna skulle återvända hem så fort som möjligt. I slutet av september

26. Aminoff C.G. 1987, s. 23; Elgenstierna 1925–1936 I, s. 731, II, s. 759, VI, s. 766.

27. Dorothea Mattsdotter Radeke till K. Maj:t. odaterat, Skrivelser till konungen 1133:11 ser I 32, SRA.

28. Tarkiainen 1993, s. 54.

1721 behandlade rådet för första gången återflyttningen till Finland. För transportererna hem ingicks avtal med tiotals skeppare som snarast möjligt skulle skeppa över de återvändande flyktingarna. Krigskollegiet hade hos rådet anhållit om att flyktingarna inte skulle behöva betala för sina pass. Anhållan godkändes, men eftersom man ville försäkra sig om att fienden verkligen drog sig bort från Finland fick inga pass utskrivs förrän ratifikationen av freden anlände till Stockholm. I Karlskrona, där flottan hade sin bas, hade man i god tid förberett allt för den första transporten av trupper och flyktingar som skulle gå till Åbo eller, i fall hamnen redan hunnit frysa där, till Hangö udd. Men ratifikationen dröjde och höststormarna hotade att omintetgöra hela överskeppningen. Då gick myndigheterna, efter att rådet på nytt hade diskuterat frågan, slutligen med på att skriva ut passen och eskadern kunde avsegla i oktober. Med den här transporten seglade de första flyktingarna hem till Finland igen.²⁹ Nu var det redan sent på hösten och vintern stod för dörren, vilket ledde till att många flyktingar valde att stanna ännu en vinter i Sverige för att sedan vid första öppna vatten segla hem våren 1722.

Flyktingkommissionen konstaterade att det bland flyktingarna fanns personer som var helt utblottade och som knappast kunde klara sig i Finland och därför lika väl kunde stanna kvar i Sverige. De övriga flyktingarna tycktes ivriga att få återvända hem. Utbetalningarna av understöd upphörde efter 1721 för finnarnas del och i princip var det endast balterna som i viss mån var beroende av hjälp. Men en lika institutionaliserad hjälp som man haft under krigsåren behövdes inte mera. Landshövdingarna fick i uppdrag att hjälpa och stöda dem som kunde tänkas stanna kvar permanent. När någon från de förlorade provinserna anmälde sig hos en landshövding skulle personen i fråga få stanna kvar i länet och antingen placeras på ödehemman eller få tillstånd att slå sig ner i någon stad och där idka någon lämplig näring på samma villkor som övriga svenska undersåtar.³⁰

Ännu några år efter att freden slutits samlade flyktingkommissionen in medel för flyktingarna. De här insamlade medlen användes huvudsakligen för att bekosta flyktingarnas hemresor.

Den ovannämnda trupptransport, som hösten 1721 avgick från Karlskrona till Finland, var en del av de transporter som den så kallade "Kommissionen för trupptransporter till Finland" organiserade. Kommissionen bildades hösten 1721 för att handha hemtransporten av framför allt de finska trupperna. I det material som kommissionen har lämnat efter sig finns 16 olika förteckningar över civila personer som

29. Ahonen 1986 Genos, s. 113; Ahonen 1987, s. 29; Snellman 1971, s. 108. Uppenbarligen fick även de österbottniska flyktingarna återvända via Åbo se Halila 1984, s. 52.

30. Snellman 1971, s. 108-109.

önskade återvända. Av dem framgår det att flera hundra familjer var beredda att snart återvända till Finland.

Av trupperna skulle ca 1 400 man transporteras direkt över havet. Inte bara soldater med familjer fick följa med transporterna. Även tjänstemän och andra civila som önskade återvända hörde till dem som skeppades över den första fredshösten. Av de civilpersoner som följde med den första eskadern till Finland hade ungefär hälften anknytning till någon inom armén, antingen i egenskap av familjemedlem eller som tjänstefolk. Alla återvände inte över havet. Österbottens och Savolax regementen marscherade den norra vägen runt Bottniska viken och sannolikt följde familjemedlemmarna dem i spåren. I Västerbotten väntade tusentals hustrur, barn och anhöriga på att få återvända hem. Hugo Hamilton rapporterade i september 1721 att de civila beräknades uppgå till knappt 1 400. Voitto Ahonen uppskattar antalet civila, det vill säga hustrur, barn och tjänstefolk, vid samtliga infanteriregementen till omkring 1 840 individer. Sex transportfartyg hade reserverats för soldaternas hustrur, barn och släktingar. Alla dessa personer skulle i olika etapper skeppas över till Finland.³¹

Att det i Västerbotten fanns så här många anhöriga till trupperna som väntade på att få återvända hem avspeglar sig inte i de förteckningar vi har över flyktingar som hade fått understöd. Man får anta att de som hade någon anknytning till armén kunde hanka sig fram på den sold som ändå ibland måste ha betalats ut åt soldaterna. De tusentals civilpersoner, som åtföljde trupperna hörde till dem som förmodligen hela tiden hade följt med trupperna och endast i ett fåtal fall hade någon av dem fått något understöd. Av Björneborgs regementes officerare återvände 20 hösten 1721. Deras transport gick från Norrtälje till Åbo i månadsskiftet oktober-november. Med de 20 officerarna följde sju fruar, 14 barn, 46 drängar och tio pigor. Ombord på fartygen lastades också 31 hästar, som tillhörde officerarna.³² Antagligen var situationen liknande inom andra regementen.

Vad gällde övriga civila flyktingar framhöll kommissionen att det inte bara var viktigt att de som genom den långa flykten råkat i fattigdom skulle hjälpas. Det var också nödvändigt för landet att de gamla invånarna skulle flytta tillbaka. Det skulle också visa sig att många av städernas borgare önskade återvända så snart som möjligt.

Ämbets- och tjänstemän, bland annat Åbo hovrätt, fick därför redan den 6 september 1721 order att bege sig till Finland. Kommissionen hade genom ett brev till landshövdingarna, såväl de svenska, som de fyra finska, uppmanat dem att se till att "de finska länens hijtflychtade

31. Ahonen 1987, s. 29–32; Ahonen 1988 Genos, s. 6; Blomqvist 1990, s. 86, 88.

32. Lindh 1928, s. 140–141.

landsbetiente" skulle inställa sig i Stockholm. Landshövdingen i Österbotten reagerade snabbt på uppmaningen om att förbereda flyktingarna på transporten hem och konstaterade den 13 september 1721 att han hade uppmanat sina ämbetsmän, de som ännu var i livet, och alla andra flyktingar från Österbotten att de skulle hålla sig färdiga att återvända till sina hemorter och tjänster. Att tjänstemännen med det snaraste skulle ta sig över till Finland var högst nödvändigt för att ekonomiverkets skötsel skulle kunna återupptas. Helst skulle "landsbetienterne" skeppas över före trupperna för att förvaltningen skulle fungera då den stora massan kom hem.³³

Den långa vistelsen i Sverige hade tårt på flyktingarnas ekonomi. Ämbetsmännen var i flera fall utblottade och kunde inte utan hjälp ta sig hem till Finland igen. Eftersom ämbetsmännen förväntades resa hem på egen bekostnad beordrade rådet i mitten av september att ett kvartals lön skulle utbetalas åt de hemvändande. Följande månad fick statskontoret en befallning om att de av Åbo hovrättsledamöter som var på väg hem skulle få sin lön utbetald.³⁴

Det skulle visa sig att det i fråga om löneutbetalningarna var en sak att fatta principiella beslut och en annan att förverkliga dem i praktiken. När häradshövdingarna Lorentz Freese från Kexholms län och Jacob Nidelberg från Storsavolax härad gjorde sig beredda att anträda färden hem fann de att vintern hastigt närmade sig. De hade kommit så långsamt igång med sina förberedelser för hemresan att de inte mera kunde resa sjövägen. De vände sig nu med en bön till K. Maj:t om att deras lön skulle utbetalas så att de kunde ta den långsammare och förmodligen även kostsammare landvägen norrut. Det var antagligen också andra som p.g.a. svårigheter med löneutbetalningar hade problem att ta sig hem. Småningom kunde beloppen lyftas, men under hela följande år hade ämbetsmännen ekonomiska svårigheter. Det berodde dels på att deras ekonomi undergrävts under krigsåren, dels på initialsårigheter då verksamheten i Finland byggdes upp igen.³⁵

Det är tydligt att, oavsett om flyktingarna hade valt att stanna kvar i Sverige eller hade återvänt till Finland, skulle de behöva hjälp för sin försörjning. Just detta blev ett speciellt svårt problem under den här perioden. Statskontoret och de svenska landshövdingarna uppmanades att tillåta fri genomresa för flyktingarna samt att förse dem med

33. von Essen till K. Maj:t 13.9.1721, landshövdingens skrivelser, SRA; Nikula 1970, s. 15–16.

34. Juva 1939, s. 9–10; Schybergson 1875, s. 8; von Koskull c), s. 127–128.

35. Lorentz Freese, Jacob Nidelberg till K. Maj:t. 1721, Skrivelser till konungen 3311:11 ser I 30, SRA. Nidelberg blev utnämnd till häradshövding i Storsavolax först 1719. De två häradshövdingarna tvingades stanna kvar i Stockholm över årsskiftet. Nidelberg var ännu i januari 1722 kvar i huvudstaden, men återvände hem under våren liksom även Freese. von Koskull c), s. 128, 131.

proviant och foder. Man ansträngde sig alltså för att underlätta flyktingarnas hemresa. Ahonen förmodar att bara en del av dem som återvände hösten 1721 följde med huvudtransporten. Förutom från Karlskrona genomfördes transporter som vi sett från Norrtälje men även från Stockholm, Gävle, Umeå och Torneå. För transporterna till Vasa och Björneborg hade man reserverat skepp för sammanlagt 1 700 man med familjer.³⁶

Med transporterna till Finland förde man även förnödenheter av olika slag. För att underlätta återuppbyggandet skeppades bl.a. bräder och andra trävaror, däribland furustockar och granspiror, över. För att snabbt kunna bygga nya hus i stället för de förstörda behövdes också arbetsredskap såsom t.ex. yxor, bågsågar, borrar, hammare och spik som också transporterades till Finland. Dessutom stuvades det ombord tunnor med råg, havre och gryn.³⁷

I de städer där det fanns flyktingar kallades de samman till rådstugan där man förhörde sig om deras inställning till att först ta sig till Stockholm för att sedan fortsätta med trupptransporterna tillbaka till sina gamla hemorter. Beskedet om att hemresorna kunde ordnas redan samma höst möttes inte alltid med entusiasm.³⁸ Förmodligen har rykten från hemorten spritt sig i Sverige. Flyktingarna motiverade sin uppskjutna hemresa med den tilltagande kölden på hemorten och att de hade barn som inte kunde klara vintern, speciellt då man inte visste om det alls stod några beboeliga byggnader kvar. Försörjningen skulle med all sannolikhet bli svår så tätt inpå vintern. I agrarsamhället var det skördeåret som angav rytmen. Utan ett ordentligt lager med livsmedel kunde man inte återvända sent på hösten. Även de som återvände på våren måste ha utsäde med sig och så mycket livsmedel att de klarade sommaren tills det var dags att ta till vara en ny skörd.

I Sala befann sig sadelmakaren Jörgen Thomasson, som ville resa hem till Viborg så snart han fått försäkran om att fienden hade övergivit staden. Om han slutligen valde att stanna i Sverige eller slog sig ner någon annanstans i Finland vet vi inte. Också handelsman Jacob Hinderssons hustru Beata Johansdotter fanns i Sala och var beredd att återvända hem till Kristinestad. Först tänkte hon dock bege sig till Gävle för att där förhoppningsvis sammanträffa med sin man.³⁹ Det är ett av många exempel på hur kriget kunde splittra en familj.

Kartläggningen av flyktingarnas intresse för att återvända hem finns delvis bevarade i form av förteckningar som skickades vidare till transportkommissionen. Genom dess handlingar får man en rätt bra

36. Ahonen 1987, s. 33.

37. Ahonen 1986, s. 113, Ahonen 1987, s. 33.

38. Kommissionen angående trupptransport till Finland, ÄK 251, SRA.

39. Ahonen 1987, s. 34.

bild av hur många flyktingar som hösten 1721 var villiga att återvända hem. Av till exempel de 48 flyktinghushåll som fanns i Arboga ville 33 stanna kvar till våren. Fjorton var benägna att genast återvända, däribland flera präster och tjänstemän. En man från Kristinestad, Jakob Backman, ville själv återvända samma höst, men lämnade hustrun och barnen kvar till våren. Tullskrivare Johan Willberg ville inte alls återvända, eftersom han fått tjänst som tullskrivare i Arboga. Handelsmannen från Åbo, Petter Burgman, hörde till dem som anmälde sig för hemresan. Av någon anledning har han ändå stannat kvar med sin familj i Arboga. Förmodligen spelade ekonomin en roll i hans fall. Han hade antagligen lyckats etablera sig som handelsman på den nya orten. Vi kan följa hans familjeliv genom kyrkböckerna där det framgår att han under de närmaste åren efter freden fick tre barn. Själv blev han begravd i Arboga år 1728.⁴⁰

Tabell 26. Benägenheten bland ett urval av de finska flyktinghushållen i Sverige för att återvända till hemorten efter freden 1721.

Vistelseort	Anmält intresse för att återvända		
	Hösten 1721	Våren 1722	Stannade kvar
Ulvesunds län	6	21	1
Arboga	14	33	1
Kalmar	2	9	-
Kalmar län	4	25	2
Köping	4	13	-
Stockholm	48	-	-
Svartsjö	15	-	52
Vaxholm	13	-	-
Västervik	17	3	-
Västerås	-	47	-
Totalt	140	154	56

Källa: Kommissionen angående trupptransport till Finland, ÄK 251, SRA.

Transportkommissionens förteckning över flyktingar upptar inalles 468 flyktinghushåll som anmälde sitt intresse för att återvända till Finland. Jag har valt att lyfta fram de orter där det fanns en större mängd flyktingar vars planer på att återvända är kända. Tyvärr saknas

40. Utdrag ur Arboga kyrkoarkiv, SSA.

här uppgifter om dem som befann sig i Västerbotten, liksom i andra flyktingtäta orter såsom Strängnäs, Nyköping och Norrköping samt kuststäder där man vet att det fanns flyktingar. Från Stockholm finns det mycket knapphändiga uppgifter, speciellt med tanke på att det i staden fanns tusentals flyktingar. I den förteckning som Henrik Ekestubbe gjorde upp i Stockholm nämns också att förutom dem som nämndes vid namn var ett antal präster och bönder intresserade av att återvända, utan att desto närmare redogöra för dessa personer.

De andra flyktingarnas hemremönster avvek knappast speciellt mycket från de uppgifter som idag står oss till buds. Tabell 26 ger vid handen att något fler önskade återvända först på våren än de som ville hem så snart det var möjligt. De förteckningar som finns bevarade visar ändå att de flesta, 215 hushåll, var beredda att återvända på hösten medan 167 hushåll ville vänta till våren. I Arboga och Västerås var det många som stannade till våren, medan majoriteten av dem som var bosatta i Svartsjö inte alls ville återvända. Av alla de 468 hushållen ville 61 stanna kvar i Sverige där de nu hade rotat sig.⁴¹

Trots att majoriteten av dem som anmälde ett intresse för att återvända till Finland var villiga att göra det genast hösten 1721 är det sannolikt att flera fick se sin hemresa skjutas upp till följande vår. Fattigdom förorsakade ofta svårigheter då det gällde att resa hem igen. I Norrköping vände sig en grupp på tre män till K. Maj:t och hänvisade till att de p.g.a. fattigdom inte kunde återvända till sina forna hemorter. Om de kunde få någon liten hjälp skulle de anträda hemresan nästa vår "will gud! tänkia". Svår hade exilen varit. De hade ingenting fått av de insamlade kollektmedlen och som en ytterligare plåga hade Norrköping drabbats av det ryska överfallet 1719. Nu var män, änkor och barn både i staden och på den kringliggande landsbygden sjuka och "alldes oförmögna sina fäders ort att sökia". Också i Hudiksvall hade stadsborna drabbats av de ryska överfallen. Även här vände man sig till kungen för att få tillstånd att stanna kvar över vintern. Först på vårsidan var man beredd att återvända.⁴²

De flesta av dem som enligt transportkommissionen var beredda att återvända var hemma i Åbo- och Björneborgs län, 149 hushåll, följda av österbottningarna som var 114 stycken. Av de övriga hushållen var 40 hemma i Nylands- och Tavastehus län och 16 i Viborgs län. De övriga vars hemort är känd kom inte i egentlig mening hem då de reste över till Finland. Två kom nämligen från Estland och Ingermanland och en från Norrbotten och Kexholm. Av de här måste norrbottningen ses som en främmande fågel. Det kan mycket väl vara så att han hade gift sig

41. Kommissionen angående trupptransport till Finland, ÄK 251, SRA.

42. Johan Sunman m.fl. till K. Maj:t. odaterat, Skrivelser till konungen 1133:11 ser I 30, SRA.

med en finsk kvinna och nu valde att tillsammans med henne flytta över till hennes hemort. De övriga kom från de avträdde områdena och valde att fortsätta sitt liv i Finland i stället för att stanna kvar i Sverige.

Det verkar som om man gjort upp förteckningar över de återvändande flyktingarna enbart i det första skedet av återflyttningen. För att kunna organisera överskeppningen av både soldater och flyktingar behövde man noggranna uppgifter om vem som tänkte återvända och när det skulle ske. För kronan blev överskeppningen dyr. Enligt statskontorets beräkningar uppgick totalkostnaderna till 116 956 daler smt, vilket var mer än den sammanlagda summa, inflationen obeaktad, som man hade gett i understöd åt flyktingarna från och med 1712 framåt. Transporten av kvinnor och barn och andra soldatsläktingar beräknas ha kostat 4 000 daler smt.⁴³

Flyktingfrågan var inte löst i och med att flyktingarna började återvända hem hösten 1721. Det var naturligt att förhållandena i Finland även diskuterades vid riksdagarna. Sålunda togs frågan upp i samband med bondeståndets allmänna besvär 1723. Allmogen beskrev i dystra ordalag situationen i Finland. När man anhöll om förskoning från kontributioner och andra såväl ordinarie som extraordinarie utlagor drog man sig inte för att tala om Finland som nästan utplundrat och alldeles ödelagt. Man hoppades att en beskrivning, där man betonade de stora lidanden Finland hade fått utstå, också skulle leda till att man till ett billigt och lindrigt pris skulle bli undsatt med både livsuppehälle och spannmål.⁴⁴

När borgarståndet sammanträdde under riksdagen 1723 behandlade ståndet flyktingfrågan i samband med att kammar- och ekonomideputationens betänkande rörande situationen för dem som flytt från Åland diskuterades. Allt tyder på att det ännu fanns flyktingar kvar i Sverige och eftersom endast Åland nämns kan man utgå från att det framför allt var ålänningarna som dröjde med hemresan. Vid hösttinget i Saltvik i november 1722 konstaterade menigheten att åtskilliga bönder från socknen ännu var kvar i Sverige. På grund av de svåra förhållandena hade en del, som inte sett någon möjlighet att försörja sig i hemsocknen, återvänt till Sverige. De som var kvar anhöll om livsmedel för att klara vintern.⁴⁵ Borgarståndet rekommenderade 1723 att de som hade haft jordbruk på hemorten liksom de som fått anställning under flykten borde bege sig tillbaka också i de fall att de nu brukade någon annans hemman i Sverige. Endast de som faktiskt skaffat sig egna hemman i Sverige kunde få tillstånd att stanna kvar.⁴⁶

43. Ahonen 1987, s. 34.

44. Landahl 1939, s. 284.

45. Saltvik häradsting 15–17.11.1722, s. 38, ES 3243, FRA.

46. Landahl 1939, s. 193.

Flyktingarnas vedermödor var inte över då freden var slut. Vägen hem var både mödosam och dyr. För dem som ville hem redan fredshösten 1721 gällde det att skynda på innan höststormarna satte in och det småningom blev så kallt att isarna lade sig. Tillsammans med spillrorna av trupper som skulle skeppas hem till Finland följde flyktingar med. Många tvingades till fots vandra samma väg som de hade kommit. Många var osäkra på vad som skulle möta dem där hemma. De som hade små barn valde ofta att vänta med hemresan till våren då man genast kunde ta itu med vårbruket.

4. Ett land i spillror

Förmodligen hade flyktingarna i många fall under sin tid i Sverige fått rapporter om hur det stod till i Finland och i den egna hemsocknen. Situationen där hade lugnat sig efter de första svåra åren av ockupation då ryssarna framför allt ville få ett starkt fotfäste i landet. Kanske hemorten inte drabbats så hårt av ryska härjningar, men var och en kunde ana sig till vad omkring tio års frånvaro av husbonde betytt och vad det påtvingade avbräcket i odlingarna inneburit för det egna hemmanet.

Mycket var därför förstört när flyktingarna återvände hem. Förstörelsen kan indelas i tre olika skeden – en del förstördes av egna trupper, en del av ryssarna medan mycket hade förfallit under flera år av vanvård eller helt brist på skötsel.⁴⁷ Att efteråt bedöma av vilka orsaker byggnader hade förstörts och förfallit var vanskligt och mycket skrevs säkert på ryssarnas konto när orsaken kunde vara någon annan. Ryssarna och på vissa orter de egna trupperna, hade som visas i tabell 1, bränt bostadshus och andra byggnader. I städerna var allmänna byggnader förstörda eller förfallna efter år av uteblivet underhåll. Många sten- och tegelhus hade rivits och sedan transporterats till Ryssland för att där bilda en stomme i det kraftigt växande S:t Petersburg. Andra hus hade övertagits av aktiva grannar och flyttats inom socknen. Åkrar hade legat för fäfot, ångar hade blivit skogbevuxna och gårdsgårdar hade förfallit. Landsvägarna hade ställvis förstörts efter att diken grott igen, vilket på låglänta marker ledde till översvämningar. I Nyland, som ändå kommit rätt lindrigt undan plundring och förstörelse, klagade bönderna över att det fanns hemman där åkrarna var i uselt skick efter att ryssarna hade byggt bakugnar och jordkällare på dem eller begravnit sina döda där. Ångarna var söndertrampade av hundratals hästars hovar, skogarna var på många håll antingen uthuggna eller nerbrända. Boskapen hade försvunnit på okända vägar. Bristen på dragdjur var akut och försvårade åkerbruket, liksom även bristen på

47. Ahonen 1988, s. 26.

gödsel, vilket var en naturlig följd av att bl.a. nötkreaturen minskat i hela landet. Det går inte att fastställa hur mycket av den odlade åkerarealen som minskade på grund av kriget. Att det skett en minskning är ändå uppenbart då åkrar och ängar länge legat i träda. I Österbotten förekom det ännu i mitten av 1700-talet att personer anmälde sitt intresse för att ta upp åkrar eller ängar som legat orörda sedan den ryska tiden.⁴⁸

I jämförelse med andra län var Österbotten det mest förödda. Av hemmanen sades 71 % vara öde, inget hemman kunde betala full skatt och endast 29 % av alla hemman förmådde erlægga mellan $\frac{1}{4}$ och $\frac{1}{2}$ av skatten. Skillnaden är betydande vid en jämförelse med Åbo och Björneborgs län där drygt 42 % av hemmanen hade kapacitet att betala full skatt och knappt 13 % hemman var öde.⁴⁹ Man måste hålla i minnet att uppgifterna inte är helt jämförbara. Inte heller är de helt objektiva, då det är länens landshövdingar, Reinhold Wilhelm von Essen och Otto Reinhold Yxkull, som beskrev förhållandena i sina rapporter till Stockholm. En avsikt med rapporterna var att anhålla om frihetsår för städerna och för att dessa skulle beviljas var det viktigt att få herrarna i Stockholm att inse hur förhärjat området var.

Bakgrunden till att man i början av 1720-talet anhöll om frihetsår kunde ibland ligga mycket långt tillbaka i tiden. De svåra nödåren under slutet av 1690-talet var en orsak till att antalet ödehemman under 1700-talets första decennium ökade.⁵⁰ Därefter kom olyckorna slag i slag i form av krig, pest, förhärjningar och flykt, vilket ledde till att befolkningen på många håll inte hann återhämta sig. Freden 1721 gav hopp om en ljusare framtid och man hade nu för första gången på länge möjlighet att bygga upp hemmanen igen.

Den omfattande flykten från Österbotten och de ryska härjningarna i landskapet var intimt förknippade med varandra. Folk drevs på flykt p.g.a. av de ryska våldsdåden och hörsägen om hur ryssarna behandlade civilbefolkningen. De övergivna gårdarna sågs som legitima byten för de ryska trupperna och flyktingarnas hem förstördes därför och deras kvarblivna egendom stals. Från norra Österbotten, som ryssarna förhärjade av strategiska skäl, finns det uppgifter om hur 94 gårdar bränts i Pyhäjoki, 180 i Ijo och i Uleå socken skulle över 100 gårdar ha bränts.⁵¹

När löjtnantskan Elisabeth Backman från Smedsby återvände hem fann hon att hela gården hade bränts ner av fienden. Samma syn mötte änkeprostinnan Beata Jesenhaus då hon återvände till Mustasaari. Hela gården, förutom en stuga där väggarna ännu stod, men som saknade

48. Jutikkala 1963, s. 213; Alanen 1948, s. 210; Jern 1980, s. 106.

49. Birck 1964, s. 138.

50. Mustasaari häradsting 8-10.2.1709, s. 162, ES 2093, FRA.

51. Koskimies 1960, s. 665; Kuvaja 1996, s. 83.

tak, hade bränts ner.⁵² I domböckerna från södra Österbottens härad finns det otaliga liknande skildringar av hur ryssarna bränt ner by efter by.

I Gamlakarleby, som 1714 hade bränts av både de egna trupperna och ryssarna, beskrev magistraten i en skrivelse från år 1722 situationen i staden. Rådstugan, skolan, tullstugorna, våghuset med stadens våg, stadskällaren och andra offentliga byggnader och kvarnar var alla förstörda. Omkring tio års vanvård och aktiv förstörelse hade satt sina spår. I somliga fall saknades alla tak, golv, dörrar, spisar, fönster och hela inredningar då privata hus hade rivits ner och förts till det ryska lägret som låg ute på stadsåkrarna. I staden var även de privata husen till största delen antingen uppbrända eller bortförda.⁵³

Även om Österbotten var det område som blev mest lidande av ryssarnas framfart hade fienden lämnat förödande spår efter sig även på andra håll. När änkefru Sophia Elisabeth Klingspor återvände hem till Tenala fann hon Prästkulla gård helt förstörd, boskapen var borta och ängarna helt avbetade och nertrampade av den ryska arméns hästar. Det var med tårar i ögonen änkefrun betraktade gården då hon kom hem efter sin långa vistelse i Strängnäs. Orsaken till att hon i februari 1722 vände sig till tinget med en begäran om hjälp var att nästan allt lösöre, och även fasta föremål som fönster, spjäll och järnbultar, hade blivit antingen uppbrända eller bortförda av ryssarna. Hon hade emellertid fått höra att en del saker spritts runt om i socknen. Efter återkomsten hade hon redan låtit prästen vid en högmässa efterlysa de försvunna sakerna och därigenom hade hon återfått ett skåp, en säng och några gamla stolar. Nu hoppades hon att en efterlysning vid tinget skulle leda till att ännu fler saker återställdes.⁵⁴

Efter kriget fick landshövdingarna genom tingsrätterna utredningar om förhållandena på olika orter i Finland. Alla de som genom fiendens härjande och brännande hade förlorat sin egendom eller som p.g.a. kriget råkat i yttersta fattigdom skulle undantas från den allmänna skyldigheten att betala kontributionsavgift år 1723. Vid tingen som hölls under de första fredsåren uppmanades menigheten att inget förtiga utan säga till om någon hävdade att hans förlust hade varit större än vad den i verkligheten var.⁵⁵ Det ligger nära till hands att misstänka att befolkningen inte alltid höll sig till sanningen då det gällde att framhäva sina egna förluster.

Hus kunde återuppbyggas, kvarnar kunde iståndsättas, åkrarna kunde läggas under plogen och husdjursbeståndet kunde småningom

52. Mustasaari häradsting, 8.10.1722, s. 831-832, ES 2095, FRA.

53. Hist. Ark. VI 1878, s. 283; Nikander 1944, s. 9.

54. Raseborgs häradsting 20.2.1722, s. 16-18, ES 1893, FRA.

55. Anthoni 1925, s. 133; Anthoni 1926, s. 93.

byggas upp. Långt värre var det med alla förspillda liv. Antti Kujala räknar med att av de 48 500 finska män som togs ut till krigstjänst avled 43 000 antingen i olika slag eller efter att de hade fallit offer för olika epidemier, vilket var en vanlig dödsorsak bland soldaterna. Endast 2 000 män återvände från fångenskapen i Ryssland och 1 500 soldater återvände efter freden från Sverige. De resterande 2 000 hade räddat sig genom att i ett tidigare skede rymma från sina regementen.⁵⁶

Österbotten hörde till de län som hade lidit den största befolkningsförlusten. Befolkningen hade minskat från över 20 000 mantalsskrivna, vilket motsvarade omkring 52 000 faktiska personer vid krigsutbrottet 1700, till 8 343 mantalsskrivna eller 21 670 verkligen i länet bosatta personer.⁵⁷ Det är skäl att förhålla sig kritiskt till uppgifter om antalet som avled till följd av den ryska ockupationen. Upplysningar om de avlidna har samlats in efter freden och ofta sammanställts långt in på 1720-talet. Ännu så sent som in på 1750-talet förekom det att sammanställningar gjordes över fångna och stupade vid slaget vid Napo. När Gabriel Peitzius son Martin år 1752 beskriver sin fars upplevelser under det stora nordiska kriget säger han att fadern, då han 1721 återvände till Brahestad fann staden och grannsocknen Salo ödelagda och alldeles ruinerade. I de två församlingarna hade 622 personer avlidit på grund av svält, dråp och misshandel och 143 personer hade blivit bortförda i fångenskap. Kvar fanns endast 249 personer.⁵⁸ Det säger sig självt att de uppgifter som gavs så sent med all sannolikhet innehåller både felaktigheter och överdrifter.

De orter som låg i mellersta och norra Österbotten drabbades hårdast av den ryska ödeläggelsen och förlorade till följd av detta de flesta invånarna. Pia Uppgård räknar med från att Siikajoki, som drabbades procentuellt sett hårdast, fördes 30 % av befolkningen i fångenskap, från Pyhäjoki 19 % och från Limingo 18 %. Över 10 % av befolkningen gick också förlorad i Salo, Karlö och Kalajoki. Städerna var inte lika hårt drabbade av människorov, vilket säkert till en del berodde på att däri från hade en så stor andel av befolkningen flytt. Från Brahestad fördes 8 % av befolkningen i fångenskap, från Uleåborg 5 % och från Kajana 3 %. Av de svenskspråkiga socknarna drabbades Vörå hårdast då ca 14 % av befolkningen bortfördes från socknen.⁵⁹

Det var speciellt byarna längs strandvägen norrut till Uleåborg som förstördes; Limingo, Virkkula, Ranta och Alatemmes. Just Limingo är

56. Kujala 2001, s. 40. I siffran 48 500 ingår inte de som ingick i trossen, eller t.ex. pipare och dyl.

57. Birck 1964, s. 135. Förhållandet mellan den mantalsskrivna och den verkliga befolkningen har i överensstämmelse med relationstalet vid folkräkningen 1751 satts till 38,5 %, se Birck 1964, s. 158.

58. Åkerblom 1937, s. 433; Åström 1952, s. 33.

59. Uppgård 2004, s. 31–32.

ett exempel på hur osäkra uppgifterna från tiden före den egentliga befolkningsbokföringen är. Efter ofreden hävdades det att 2 094 personer hade mördats i Limingo. Dessutom hade 454 förts iväg till fångenskap eller nästan 18 % av befolkningen. Till denna befolkningsförlust måste ännu läggas 18 kända flyktingar från Limingo, vilket i det här sammanhanget ju inte är många. Någon klar uppfattning om befolkningsstorleken i Limingo i början av 1700-talet finns inte. Man har räknat med att det i början av 1720-talet fanns ca 3 300 invånare i Limingo. Socknen hade klarat nödåren i slutet av 1600-talet bättre än många andra socknar, men det finns skäl att förmoda att invånarantalet ändå inte var så stort som ovanstående siffror antyder. Aimo Halila uppger att de hemman som förmådde betala skatt år 1700 var 374 stycken. Samma år låg 29 hemman öde. År 1713 fanns det 406 rökar. Efter kriget uppges hemmanen med skatteförmåga vara 275, medan ödehemmanen hade ökat till 149. Antalet hemman har således under hela perioden rört sig kring drygt 400. Det ökade antalet ödehemman, behöver inte enbart bero på en stor befolkningsförlust, utan kan även vara en följd av den stränga beskattningen.⁶⁰

Det är föga troligt att socknen skulle ha återhämtat sig så snabbt om den hade varit så gott som helt tömd på sin befolkning. Det förefaller därför synnerligen osannolikt att alla dessa drygt 2 500 personer, som av olika orsaker försvann från Limingo verkligen skulle ha varit socknenbor. Om så vore, borde ju rimligtvis hela socknen ha varit tömd på invånare. Om uppgiften om över 2 000 dödade överhuvudtaget stämmer är det sannolikt att en stor del av de dräpta och av dem som släpats i fångenskap har varit flyktingar från södra Finland som upphunnits av ryska trupper, vilka gjort processen kort med de flyende.

Att det var fråga om en betydande mängd civilpersoner, som släpades iväg till fångenskap i Ryssland är helt uppenbart.⁶¹ Också ålänningarna hade drabbats förhållandevis hårt av de ryska härjningarna. Allmogen hoppades på frihetsår eftersom ryssarna i några års tid haft sin "tummelplatz och ständiga tillhåll" på öarna. I likhet med allmogen "som bodt wid siökanten och således af fienden mäst lidit och plågade blifwit niuta till landets uppodlande och kommande uti bruk igen" anhöll ålänningarna om skattelättnader. "Hälst åkrar och ängar äro aldeles i grund förderfwade samt sielfwa husen och giärdzlegårdarne förstörde och upbrände".⁶²

60. Korte 1977, s. 124–125; Halila 1984, s. 45; Hiltunen 1996, s. 367.

61. Båda sidor var grymma under det stora nordiska kriget, men till den ryska krigsföringen hörde att man tog slavar. Här fanns ingen skillnad mellan kristna ryssar, kosacker, muhammedanska tatarer eller buddistiska kalmucker. Soldater kunde göra sig stora förtjänster på att sälja slavar åt officerare och godsägare. Kujala 2001, s. 208.

62. Landahl 1939, s. 284.

Befolkningen i de åländska socknarna var kraftigt decimerad efter kriget. I t.ex. Saltvik uppgick den mantalsskrivna befolkningen år 1713 till 352 personer. Tio år senare rörde det sig om endast 174 personer. En avsevärd avtappning hade skett då ryssarna genast vid erövringen av Åland tillfångatog och bortförde framför allt barn. Det finns uppgifter från 1723 om att 100 personer från Saltvik av totalt 257 ålänningar fortfarande kvarhölls i Ryssland. Först in på 1730-talet tycks befolkningen ha återhämtat sig och 1736 överstiger den för första gången antalet år 1713. Detta berodde också på att ålänningarna i mycket långsam takt flyttade tillbaka. Fredrik I såg sig tvungen att genom allmänna kungörelser ge order åt landshövdingarna att ålänningarna genast skulle återvända. Majoriteten tycks ha återvänt senast 1723. De följande åren uppmanades senfärdiga ålänningar att återvända och ännu så sent som 1730 fanns det ålänningar kvar i Sverige.⁶³

Mot slutet av kriget tog ryssarna också ut vapenföra män för att placera dem i de egna trupperna. Gränsområdena, d.v.s. Kexholms län och Österbotten, men också Viborgs län drabbades hårdast av de ryska människoroven. I södra Finland var det inte lika vanligt att invånarna fördes till Ryssland. Någon tillförlitlig uppgift om det totala antalet bortförda finns inte. I fångenskap befann sig sedan det första krigsdecenniet en stor grupp meniga och officerare. Det står helt klart att för dem som stannade kvar i Finland betydde befolkningsbortfallet i form av flyktingar och fångar ett stort avbräck i vardagen.

5. Återkomsten

a. Vem återvände?

Källorna ger mycket få upplysningar om hur flyktingarna återvände. Lokalhistorikerna har t.ex. inte lagt större vikt vid återflyttningen. Tvärtom har man ofta indelat mera omfattande verk i flera band så att en volym börjat just år 1721. Författarna har snarast behandlat 1720-talet med mera svepande ordalag varpå de följande decennierna behandlats mera ingående. Svårigheterna med att identifiera enskilda personer gör att vi får ty oss till det vi vet om mindre grupper av flyktingar. Man kan dra den slutsatsen att återflyttningen, precis som flykten, rätt långt tedde sig på samma sätt för olika flyktinggrupper.

Skärgårdsborna hörde till de första som såg en möjlighet att återvända till Finland. De fick sin främsta försörjning genom fiske och jakt och kunde därför snabbt återuppta sin näring då de återvänt. Till dem sällade sig många andra, även om det var vanligt att bönder stannade kvar över vintern och återvände först lagom till vårarbetena på hem-

63. Hörfors 1986, s. 27, 31; Dreijer 1970, s. 129–130, 170–172.

manet. Andra var mera senfärdiga, en grupp på tio rusthållare och skattebönder från Virolax och Säckijärvi gjorde sig beredda att återvända i juni 1722 bara de kunde lovas en fri resa och något underhåll för färden.⁶⁴

Bland annat den koloni i Stockholm som bestod av borgare från Gamla-karleby valde att återvända redan hösten 1721. De styrde hemåt med egna skutor, men råkade ut för svåra höststormar på Kvarken. Bland annat rådmann Lars Brenners skuta gick då under med man och allt.⁶⁵

Vår kunskap om vilka flyktingar som valde att återvända, när och hur detta skedde bygger framför allt på transportkommissionens bevarade förteckningar. I dem nämns 468 identifierbara flyktinghushåll som uppgav om de ville återvända till Finland eller inte.

Tabell 27. Flyktinghushåll som hösten 1721 anmälde sitt intresse för att återvända hem enligt stånd och yrke.

Kategori	Antal	%
Adel	11	2,7
- varav officerare	9	
- övriga	2	
Prästerskap och skolstat	101	24,8
- varav kyrkoherdar	29	
- kaplaner	29	
- skolstaten	15	
- övriga präster	28	
Ofrälse ämbets- och tjänstemän	20	4,9
Borgerskap	79	19,4
- varav rådmän	19	
- köpmän	10	
- hantverkare	19	
- övriga borgare	31	
Ofrälse militärer	9	2,2
- varav officerare	6	
- tjänstemän	1	
- manskap	2	
Övriga ståndspersoner	5	1,2
Okända	43	9,2
Allmoge	139	34,2
Totalt	407	100 %

Källa: Kommissionen angående trupptransporter till Finland, ÄK 251, SRA.

64. Sjöberg 1981, s. 139; Johan Bengtsson m.fl. till K. Maj:t. juni 1722, Skrivelser till konungen 1133:11 ser I 30, SRA.

65. Nikander 1944, s. 9.

Av de 468 hushållen vill 61 stanna kvar i Sverige. Flyktinghushållen i tabell 27 utgör bara en liten del av alla dem som fanns i Sverige och som rimligtvis ville återvända. Två grupper dominerade bland dem som hösten 1721 anmälde sitt intresse för att återvända. Av de 407 hushållen som nämns i transportkommissionens förteckningar hörde 139 hushåll till allmoge och 101 till prästerskapet och skolstaten.

Att närmare studera allmogens återflyttning ställer sig svårt. Voitto Ahonen konstaterade att det inte går att identifiera de drängar och pigor som återvände till städerna eftersom de endast använde patronymikon.⁶⁶ Samma problematik gäller för allmogen på landsbygden. Det har trots försök visat sig ogörligt att kunna identifiera en så stor skara flyktingar att det skulle ge oss en bild av böndernas återflyttning. Det finns personnamn som i samma flyktingförteckning återkommer flera gånger och då hemort bara sporadiskt nämns i förteckningarna är uppgifterna för knapphändiga för att de lösa trådändorna skall kunna knytas samman till en väv där ett tydligt mönster träder fram. Med undantag för några lyckliga fall går det följaktligen inte att följa en bondes öden under krigsåren från det han lämnar hemorten för att ta sig till Sverige och sedan se honom återvända hem.

På samma sätt som det fanns orsak att mera detaljerat granska prästernas och tjänstemännens flykt är det skäl att studera i vilken mån de återvände till Finland. Det var viktigt att prästerna och lärarna återvände till Finland så att landets församlingar och skolor kunde återuppta sin verksamhet. Av den här gruppen på 101 hushåll var endast två sådana där det inte fanns någon vuxen man. Det var sannolikt att de familjer där det endast fanns kvinnor och barn sköt upp sin återresa. De såg en möjlighet att återvända till Finland först när läget var helt stabiliserat och återuppbyggnaden hade tagit fart. Hösten 1721 anmälde bl.a. 29 kyrkoherdar, 29 kaplaner, 13 adjunkter och komministrar samt 15 lärare att de ville återvända. Därutöver fanns det i gruppen 20 personer som sannolikt var präster som antingen strax innan krigsutbrottet eller under kriget hade blivit prästvigda och som nu var beredda att tillträda nya befattningar i Finland.

De präster som återvände var alla från Åbo stift och behövde på grund av sin fattigdom hjälp och undsättning. Från Åbo stift hade det flytt 193 präster och 28 lärare. Åtminstone 36 av de här prästerna hade avlidit under flykten. Det var med andra ord över hälften av prästerna och lärarna som genast anmälde sig för återfärden. I samma förteckning där prästerna är upptecknade nämns att det fanns åtskilliga präst-änkor och deras barn i Sverige vars män eller fäder hade avlidit och som nu befann sig i största nöd.

66. Ahonen 1988, s. 66.

I förteckningen över flyktingar i Arboga som ville återvända till Finland återfinns kaplanen i Virmo, Erik Revonius, som sade sig resa till Stockholm för att tydligen sedan skeppas över till Finland. Det verkar alltså uppenbart att han inte under hela ockupationen skötte kaplansuppgifter i Åbo såsom Rimpiläinen har uppgett. Åren 1715–16 hade han dessutom tillsammans med sin mor Hedvig Justandra lyft understöd. Men Revonius kom aldrig att återse Finland. Av någon orsak fick han förhinder och kunde inte avresa samma höst. Kanske han insjuknade, för i mars 1722 står han antecknad som begravnen i Arboga.⁶⁷

Bland dem som var beredda att återvända hem fanns Abraham Frosterus, kaplan från Uleåborg. När han med sin familj kom till Sverige hade han två små barn. Under tiden i Stockholm föddes ytterligare två barn. När freden var ett faktum och det igen var möjligt att återvända hade Frosterus fått löfte om att få tillträda som vicepastor i sin svärfars församling, Paldamo. Både kyrkan och prästgården hade brunnit ner under krigsåren och nu reste Frosterus i förväg för att ställa i ordning någon form av logi innan familjen skulle komma efter. Sannolikt har Frosterus skeppats över med någon skuta medan hustrun, eftersom sonen Johan i sina minnen beskriver svårigheten med att forcera Ule älv, tydligen tog sig landvägen norrut. I Paldamo fanns det endast ett hemman som inte hade brunnit och där fick prästfamiljen, i likhet med andra familjer på andra håll, samsas om utrymme med andra återflyttare.⁶⁸

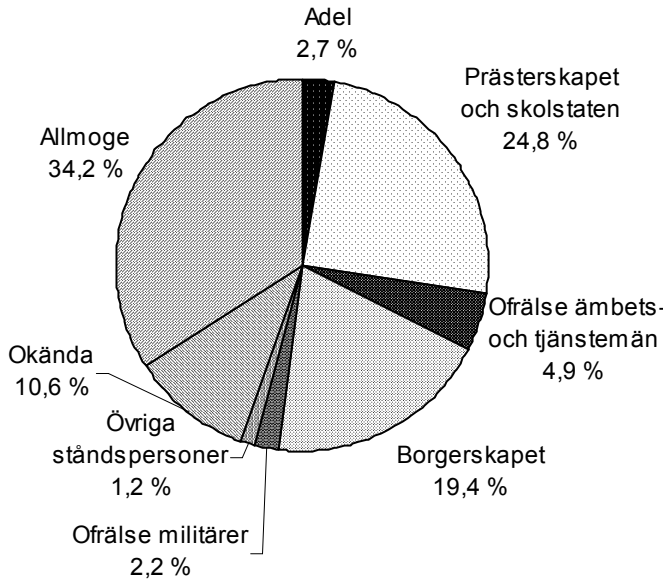
Om man jämför alla finska flyktinghushåll i Sverige och transportkommissionens uppgifter kan man notera att båda grupperna dominerades av allmogen. Den näststörsta gruppen bland dem som ville återvända var prästerna med 101 hushåll eller knappt 25 %. Av totalantalet flyktinghushåll utgjorde prästerskapet och skolstaten bara 8 %. De som saknas i transportkommissionens förteckningar är ämbets- och tjänstemän. Bland återflyttarna utgör de ofrälse tjänstemännen bara knappt 5 %, medan de i totalpopulationen uppgick till 8 %. Eftersom vi vet att de flesta tjänstemännen återvände betyder det att källorna inte ger oss hela sanningen. I följande avsnitt behandlas tjänstemännens återflyttning närmare. Också officersfamiljerna och andra med anknytning till militären saknas bland återflyttarna. Bland alla flyktingar uppgick den här gruppen till över 10 %, medan de bland bara återflyttarna endast utgör bara några procent. Flyktinghushåll som räknades till militärer av olika slag saknade ofta en man i hushållet. Detta kan ha betytt att kvinnorna inte genast anmälde sitt intresse för att återvända. Det är

67. Kommissionen angående trupptransport till Finland, ÄK 251, SRA; Aminoff-Winberg 1987, s. 339; Rimpiläinen 1978, s. 118; Utdrag ur Arboga kyrkoarkiv, SSA.

68. Widén 1988, s. 299.

också möjligt att regementen som fanns i Sverige tog hand om den här gruppen och ordnade med deras hemtransport. Vi saknar entydiga uppgifter om hur den här saken sköttes.

Figur 13. Flyktingar som hösten 1721 anmälde intresse för att återvända enligt stånd och yrke.

Källa: Kommissionen angående trupptransporter till Finland, ÄK 251, SRA.

Återflyttningen ledde till att de finska städerna fick ett inslag av nyinflyttade borgare. Flera av flyktingarna från t.ex. Nyen, som nu låg under det växande S:t Petersburg valde att stanna kvar i Stockholm. Av dem som trots allt bestämde sig för att bosätta sig i Finland kan nämnas Jobst Hueck, som efter freden slog sig ner i Helsingfors och blev rådmann där. Fram till år 1725 hade sammanlagt åtta nya borgare, som alla var hemma i Ingermanland, slagit sig ner i Helsingfors. De hade sällskap av en borgare från Viborg och fem från olika orter i Baltikum. I Åbo återfanns bland de nya borgarna tre från både Ingermanland och Baltikum samt två från Viborg. Också i Nådendal bosatte sig två borgare från de förlorade provinserna. Fredrikshamn lockade till sig flera borgare från de förlorade områdena, framför allt från Nyen. I Raumo fick år 1722 två borgare från såväl Nyen och Viborg rätt att bosätta sig. Förmodligen var situationen ganska likadan i alla städer längs den finska sydkusten. Men inflyttningen till de finska städerna bestod inte enbart av dem som inte mera kunde återvända till de förlorade provin-

serna. Både svenskar och tyskar slog sig ner i de finska småstäderna där det efter det långvariga kriget fanns utrymme för en inflyttning.⁶⁹

Av de ordinarie 16 finska borgmästarna hade bara fem innehaft samma befattning före kriget. Det hörde till länshövdingarnas uppgifter att se till att städernas borgmästare och råd återupptog sin verksamhet. Man strävade efter att magistraten skulle inleda sitt arbete så snart som möjligt, i varje fall senast vid ingången av år 1722. I de fall rådmännen inte återvände genast måste man till en början adjungera meniga borgare som bisittare.⁷⁰

Jämfört med den västra riksdelen hade Finland fått offra betydligt mer under kriget. Den långa ockupationen hade följts av en fred, som innebar att landet stympades. Det var många som ansåg att landsdelen i öster borde gynnas. För dem som återvände till Finland och nu skulle vara med om att bygga upp den östra riksdelen öppnades nya möjligheter då många tjänster var lediga antingen på grund av den förra innehavarens död eller på grund av att han hade stannat kvar i Sverige. Vi har sett hur borgare från de förlorade provinserna i flera finska städer ersatte dem som avlidit. I församlingarna väntade man ivrigt på att prästen skulle återvända, de hörde också till de första som återvände. Men i en del församlingar väntade man förgäves, kyrkoherden hade fått en ny tjänst eller avlidit under flykten. Det finns skäl att anta att de som under många år lidit i exil nu kunde belönas med en bra församling. Bland flyktingarna fanns flera som hade varit kungen behjälplig på olika sätt och bl.a. hade rest över till Finland för att undersöka förhållandena där, d.v.s. rätt och slätt spionerat. En sådan tjänst fäderneslandet till fromma kunde resultera i något nådevedermåle, t.ex. att man skulle ha förstahandsrätt till en viss tjänst.⁷¹

b. Ämbetsmännen återvänder

Trots att ämbets- och tjänstemännen i transportkommissionens förteckning uppgick till bara 22 hushåll, där de adliga ämbetsmännen helt och hållet saknas, är detta en grupp vars återflyttning man rätt väl känner till.

Även om det var av central betydelse för myndigheterna i Stockholm att verksamheten återupptogs i Finland tycks tjänstemännen rätt långt ha återvänt i samma takt som andra från hemsocknen. I Stockholm försökte man ändå påskynda tjänstemännens återflyttning. Visserligen hade området haft en fungerande administration också under den ryska tiden, men de fogdar och andra tjänstemän som hade tillsatts under den ryska ockupationen fick oftast ge vika för de hemvändande flyktingarna som nu fortsatte sin verksamhet i hemsocknen.

69. Möller, Luther 1981, s. 92; Ahonen 1988, s. 92–94.

70. von Koskull 1952 c), s. 133.

71. Matinolli 1958, s. 8.

Långsamt kom myndigheterna i Finland igång med sitt arbete. Att ta sig över vattnet när höststormar när som helst kunde överras-ka de seglande var vanskligt. I mitten av november 1721 var Österbottens landshövding Reinhold Wilhelm von Essen på väg hem tillsammans med länskamreren Samuel Brinck och mantalskommis-sarien Nils Bergudd. Med sig hade de bl.a. länsarkivet. De råkade ut för en svår storm, men kunde söka nödhamn i skydd av Räfsö och kom fram några veckor försenade. Hur återflyttningen tedde sig för de andra länsstyrelserna har inte framgått. I juni 1722 rapporterade von Essen att alla flyktingar inte ännu hade återvänt till Vasa. De som hade kommit var enligt von Essens beskrivning mycket fattiga, eländiga och nästan nakna. Så sent som våren 1723 hade bara en del av borgarna återvänt, medan andra fortfarande väntade på bättre tider.⁷²

I Åbo var man först med att inleda rådstugurättens verksamhet. Den 8 november fredshösten 1721 kunde rätten sammanträda under ledning av justitieborgmästaren Anders Lind som tillsammans med poli-tieborgmästaren Baltzar Schultz hade återvänt strax innan. I Nådendal höll man sitt första möte några veckor senare under ledning av borg-mästaren och häradshövdingen Petter Longe.⁷³

Hösten 1721 hade bara en av rådmännen i Helsingfors återvänt. För att verksamheten alls skulle fungera måste två handelsmän adjungeras som bisittare. Där hölls allmän rådstuga under ledning av landshövdingen den 23 november. Under vintern sammanträdde man med denna provisoriska sammansättning ett par gånger. I april 1722 hade så många borgare återvänt att magistraten i staden kunde återuppta sin verksamhet på allvar. Borgmästaren i Helsingfors och två rådmän valde att stanna kvar i Sverige, medan en rådmän hade avlidit under flykten.⁷⁴

I Vasa hölls den första allmänna rådstugan den 4 december 1721. Också i Borgå hölls en allmän rådstuga den dagen. I Raumo, Kristi-nestad, Björneborg, Jakobstad, Gamlakarleby, Uleåborg, Nystad och Brahestad återupptog rådstugurätterna sin verksamhet i januari 1722. I Nykarleby kunde man sammanträda första gången i februari 1722 och såväl i Kajana som i Ekenäs i april samma år. I den sist-nämnda staden ledde viceborgmästaren och vicehäradshövdingen Anders Lanaeus ordet. Samme Lanaeus som under tiden i Sverige hjälpte många i egenskap av ombud då flyktingunderstöden skulle lyftas. Landshövdingen önskade att också kämnärsrätten skulle in-leda sitt arbete i Ekenäs, men Lanaeus hävdade att det inte lät sig

72. Luukko 1979, s. 17, 37; von Essen till K. Maj:t 24.6.1722, landshövdingens skrivelser, SRA.

73. von Koskull 1952 c), s. 133; Nikula 1970, s. 17.

74. von Koskull 1952 c), s. 133; Hornborg 1950 s. 21.

göra eftersom så få av stadens invånare hade återvänt. Först i slutet av juni 1723 kom kämnärsrätten igång med sitt arbete.⁷⁵

I Tavastehus inledde kämnärsrätten sin verksamhet först i september 1722. I Brahestad var man ännu långsammare. Rådstugurätten trädde nog i funktion i oktober 1722 under borgmästarens ledning, men eftersom det dröjde innan stadens invånare återvände var han länge ensam magistratsperson. I Fredrikshamn inledde rådstugurätten sin verksamhet först i januari 1723 och kämnärsrätten i juli 1724.⁷⁶

I de flesta städer skedde stora förändringar i magistratens sammansättning under åren efter freden. Emedan 1720-talet präglades av en kraftig generationsväxling och förnyelse sviktade de gamla familjernas ställning. I Vasa var endast 44 % av matlagen år 1723 de samma som antecknats i mantalslängderna redan år 1710. Genom att jämföra mantalslängderna för åren 1710 och 1723 har Voitto Ahonen kunnat identifiera och jämföra huvudmännen för de enskilda hushållen. Han kom på det här sättet fram till att betydande förändringar skett under de tretton åren. I medeltal bodde bara 20 % av matlagen efter freden under ledning av samma huvudman som år 1710.⁷⁷

Den betydande förändringen berodde på att folk hade avlidit, stannat kvar i Sverige eller helt enkelt försvunnit i krigets malström. Alla förändringar kan ändå inte sättas på krigets konto. Det är självklart att det under en så pass lång period inträffar dödsfall och andra förändringar oberoende av krig. De flesta flyktingar återvände hem under perioden 1721–23. Uppenbarligen fanns det ändå de som 1723, av olika orsaker, inte ännu hade återvänt.

Johan Creutz hade blivit utnämnd till president vid Åbo hovrätt i juni 1719. När freden äntligen var ett faktum ville han påskynda hovrättsledamöternas återresa. Själv kände han sig inte lockad av att återvända till det krigshärjade Åbo. Creutz fick också tillstånd att stanna i Stockholm till våren 1722. Tillståndet förlängdes senare så att han först år 1725 kom till Åbo. Också vicepresidenten Sven Leijonmarck tvekade inför återresan och valde slutligen att stanna kvar i Sverige. Det var ändå uppenbart att hovrätten snarast möjligt måste inleda sitt arbete som en del av det svenska samhällsmaskineriet i Finland. För att hovrätten skulle komma igång med sitt arbete beordrade justitierevisionen den 25 september 1721 att underdomarna och tillräckligt många hovrättsledamöter och tjänstemän skulle ta sig över till Finland. Hovrätten fick tillstånd att själv utse dem som skulle resa. De tre som valdes var hovrättsrådet Joachim Riddercrantz samt assessorerna Anders Munster, Erik Wallwijk och Herman Hertz. Också Claes Jägerskiöld hörde till

75. von Koskull 1952 c), s. 134–135.

76. von Koskull 1952 c), s. 134–135.

77. Ahonen 1988, s. 65–67.

dem som skulle avresa den första fredshösten, men av okänd anledning stannade han kvar i Stockholm. Tillsammans med de här nämnda ämbetsmännen skulle också de lägre tjänstemännen resa. När de i praktiken reste känner man inte till, men troligen tog de sig över havet i månadsskiftet oktober-november 1721. I samband med deras avresa avvecklades Åbo hovrätts verksamhet i Stockholm.⁷⁸

De övriga hovrättsledamöterna tvingades hem av justitierevisionen sedan man från Åbo meddelat att hovrätten inte var domför eftersom de adjungerade medlemmarna hade varit tvungna att återgå till sina ordinarie arbeten. De övriga ledamöterna återvände därför till Finland våren 1722. Tidigast i april samma år skeppades arkivet och möblerna över till Åbo. Den transporten hade föregåtts av segslitna förhandlingar där man tvistat om hur man på ett ekonomiskt och bra sätt skulle transportera hovrättens ägodelar över havet.⁷⁹

När de första hovrättsledamöterna återvände till Åbo kunde de konstatera att den forna hovrättsbyggnaden rivits, liksom också presidentbostaden. Svårt var det också att skaffa bostäder åt personalen. För att hovrätten skulle kunna inleda sin verksamhet ställde Riddercrantz sin bostad, som omfattade sex rum, till förfogande som ämbetslokal. Presidenten Creutz inledde genast arbetet med att få hovrätten återuppbyggd.⁸⁰

Åbo akademis professorer, vars hus i de flesta fall var förstörda, var mycket ovilliga att återvända. I september 1721 konstaterade Åbo akademis konsistorium att det var omöjligt att resa hem eftersom hemstaden Åbo var helt förstörd. I mars följande år hade man fått en överblick av situationen bland de akademianställda och kunde konstatera att de fem professorer, som inte hade haft tjänster i Sverige, nu var redo att återvända. Också bibliotekarier, sekreterare, kvestorn och andra var färdiga att följa dem. Ännu måste man vänta på öppet vatten och i slutet av maj sades det rent ut att nu var det nödvändigt att skynda över till Finland. När akademien sammanträdde den 8 augusti 1722, första gången efter återkomsten, gratulerade prorektor Pryss de närvarande till deras ankomst till orten och önskade att man nu efter den långa vedermöda man fått utstå måtte få sitta i ro och frid och sköta sin syssla med glädje.⁸¹

Av alla de femton häradshövdingar som hade flytt återvände elva. Carl Carpelan från Åland och Gabriel Tammelin från Sääksmäki hade avlidit. Om två finns det inga uppgifter. Bland dem som återvände fanns även andra större grupper av tjänstemän. Av de 38 länsmän som

78. von Koskull 1952 c), s. 125–126, 135.

79. von Koskull 1952 c), s. 126, 137.

80. von Koskull 1952 c), s. 136; Nikula 1970, s. 16.

81. Turun Akatemian pöytäkirjat XI, s. 18, 27, 33, 40.

hade flytt känner man till att åtminstone 20 återvände. 23 häradsfogdar hade flytt och av dem återvände åtta. Tre av häradsfogdarna hade avlidit under flykten.

Häradsrätterna återupprättades så fort som möjligt. Södra Österbottens häradsrätt kunde snabbast inleda verksamheten. Redan tre veckor efter att de ryska trupperna hade lämnat området, eller den 30 oktober 1721, höll man de första tingssessionerna. I allmänhet hölls de första tingen i januari-februari 1722. Ålands häradsrätt var den som sist inledde sin verksamhet, vilket skedde först i början av november 1722. Att man kom så sent igång berodde antagligen på att befolkningen inte genast återvände till sina hemtrakter.⁸²

Kustaa H. J. Vilkuna drar sig inte för att hävda att Finland åter ockuperades då flyktingar och nyutnämnda tjänstemän och präster återvände från Sverige. Flera av dem som nu inledde sin karriär i den östra riksdelen var inte barnfödda i Finland och kände därför inte till förhållandena här.⁸³ Ämbetsmännen var i princip i första hand ansvariga inför kungen. Landshövdingen hade på sätt och vis en dubbelroll då han både var kronans representant i länet och skulle tillgodose länsinvånarnas intressen. Det samma gällde de flesta lägre tjänstemännen. Men ämbetsmännen hade i första hand att följa kungens direktiv och efter Viborgs fall var direktiven entydiga, befolkningen skulle dra sig undan. De som ville vara sin kung trogen, lydde order och flydde. Prästerna som var mera bundna till sin församling flydde inte i lika hög grad som ämbetsmännen, men även de hade fått direktiv att fly. Under det karolinska enväldets tid avlade även prästerna vid ämbetstillträdet trohetsed till kungen. Man kan knappast anse att Finland, som utgjorde en likvärdig del av det svenska väldet skulle ha ockuperats då de nya tjänstemännen besatte vakanta tjänster och flyktingarna återvände hem. De som på kungens befallning hade flytt till Sverige hade naturligtvis aldrig avstått från sin befattning. Under hela tiden i Sverige hade de fortsättningsvis varit kyrkoherde i någon finsk församling eller häradshövding i något bestämt område. Redan vid riksdagen 1713 hade man tagit upp frågan om flyktingarnas ställning. Beslutet blev då att de som hade flytt, utan hinder kunde återvända till sin forna tjänst när det åter hade blivit fred.⁸⁴

Att den som hade flytt kunde ihågkommas vid besättandet av en ny tjänst kan ses som en belöning för den trofasthet flyktingen visat mot sin kung, men är också ett fenomen som t.ex. Vilkuna beskriver

82. von Koskull 1952 c), s. 130–132.

83. Vilkuna 2005, s. 272.

84. Vilkuna 2005, s. 412; Villstrand 2005, s. 42.

på ett helt annat sätt. Ur hans synvinkel var flyktingarna avfallingar som oförtjänt hade klarat sig från alla de grymheter som de som stannat kvar råkade ut för. Han konstaterar vidare att det faktum att dessa överlöpare, d.v.s. präster och ämbetsmän, dessutom belönades för att de hade flytt ledde till att klyftan mellan den hårt ansatta allmogen och de återvändande flyktingarna djupnade.⁸⁵ Det här är självfallet en synvinkel som står i bjärt kontrast till min egen. Flyktingarna ur alla samhällsnivåer hade stora svårigheter att försörja sig i Sverige vilket betyder att det inte var självklart att den som hade flytt hade det väsentligt mycket bättre än den som stannat kvar. Inte heller hade alla flyktingar klarat sig undan den ryska terrorn. Många flyktingar i Sverige bar på spår av övervåld eller led av mentala problem som en följd av rysk grymhet.

c. En jämförelse av befolkningen 1710 och 1722

Den befolkningsminskning som stora ofreden ledde till i Finland är mätbar framför allt i de finska städerna som hade drabbats hårt av flyktingvågen. Voitto Ahonen har räknat med att de finska städernas befolkning år 1710 uppgick till 7 791 mantalsskrivna personer. Här ingår inte invånarna i Veckelax, som då låg öde och Viborg som samma sommar hade erövrats av ryssarna. Uppenbarligen avspeglas här situationen innan pesten bröt ut hösten 1710. År 1723 var endast 3 604 personer mantalsskrivna i de finska städerna, vilket således inte var ens hälften av antalet 1710.⁸⁶ Avfolkningen hade med andra ord varit betydande. En jämförelse av invånarantalet 1710 och 1722/1723 avspeglar både den situation som var rådande under krigsåren, men framför allt hur snabb återhämtningen var.

De största städerna fanns år 1722 i Åbo och Björneborgs län och sålunda bodde där största delen av de mantalsskrivna stadsborna. I länet hade befolkningen minskat med omkring 40 % jämfört med befolkningen år 1710. Lindrigast hade Björneborg kommit undan krigets följder, där var antalet invånare år 1722 nästan det samma som 1710. I Nylands och Tavastehus län varierade situationen stort från ort till ort. I Helsingfors hade minskningen varit katastrofal. År 1722 bodde där bara drygt 15 % av befolkningen 1710. Helt annorlunda såg det ut i Borgå, där befolkningsminskningen varit endast något över 20 %. I de finska städerna var invånarantalet på samma nivå som 1710 först år 1726.⁸⁷

85. Vilkuna 2005, s. 272.

86. Ahonen 1988, s. 71.

87. Ahonen 1988, s. 73.

Tabell 28. Den mantalsskrivna befolkningen i Finland 1710, 1722 och 1723.

Stad	Hushåll Mantalsskrivna åren				
	1710	1710	1722	1723	1722 års befolkning i % av 1710 års bef.
Veckelax	89	180*	46	204	25,6
Borgå	192	465	366	-	78,7
Helsingfors	285	727	112	-	15,4
Tavastehus	51	96	79	-	82,3
Ekenäs	48	98	58	-	59,2
Åbo	962	2674	1395	2055	59,2
Nådendal	130	302	243	276	80,5
Nystad	138	369	226	255	61,2
Björneborg	142	329	307	343	93,3
Raumo	149	333	204	252	61,3
Kajana	36	58	22	33	37,9
Kristinestad	115	258	-	164	-
Vasa	234	549	163	474	29,7
Nykarleby	81	180	26	109	14,4
Jakobstad	105	256	42	142	16,4
Gamlakarleby	163	340	79	194	23,2
Brahestad	83	177	-	77	-
Uleåborg	219	400	236	358	59,0
Totalt	3222	7791	3845	4936	49,3

* För Veckelax gäller år 1708

Källa: Ahonen 1988, bilaga 1; Karttunen 1932, s. 49.

Eftersom Viborg efter freden inte mera hörde till Finland och vi därför inte har heltäckande uppgifter rörande befolkningen har staden lämnats utanför den här tabellen. När man diskuterar befolkningens storlek under början av 1700-talet måste man genast göra ett antal förbehåll. Ahonens uppgifter är från tiden före pesten som drabbade Finland hösten 1710. Det här innebär att befolkningen på vissa speciellt drabbade orter, som t.ex. Borgå och Helsingfors, hade minskat kraftigt under just detta jämförelseår. Vi vet inte heller hur snabbt städerna återhämtade sig efter epidemin och om befolkningen vid den ryska invasionen 1713 kan ha varit lika stor som år 1710. Trots att osäkerheten är stor har jag i ovanstående jämförelse valt att utgå från de uppgifter vi har från år 1710.

Också när det gäller åren efter kriget måste jag komma med förbehåll. Det är sannolikt att det under början av 1720-talet skedde en

underregistrering vid mantalsskrivningarna. Befolkningen var i allmänhet fattig då ekonomin hade underminerats under de långa krigsåren. Förmodligen har stadsbefolkningen trots allt varit större än vad ovanstående siffror ger vid handen. Man kan ändå utgå ifrån att siffrorna är riktgivande. Jag har valt att jämföra år 1710 med 1722 eftersom uppgifterna är rätt heltäckande det året. Men av tabell 28 framgår att befolkningsökningen fortsatte också följande år.

Återflyttningen, i det här fallet rör det sig både om flyktingar som återvänt och om personer som kom tillbaka från fångenskapen i Ryssland, var speciellt markant under åren 1721–1722 i fyra städer. I Borgå hade återhämtningen varit så snabb att befolkningen år 1722 uppgick till 78,7 % av den mantalsskrivna befolkningen 1710. Men inte heller här hade alla återvänt det året. Situationen i Borgå överträffades endast av Tavastehus (82,3 %), Nådendal (80,5 %) och Björneborg (93,3 %). Situationen för de fyra städerna var ändå inte den samma och orsaken till den snabba återhämtningen varierade. Borgå hade drabbats hårt av kriget och staden brändes av ryssarna vid två tillfällen åren 1708 och 1713. Flykten blev därför kraftig härifrån, vilket också avspeglar sig i ett relativt stort antal flyktinghushåll, 72 stycken eller drygt 37 % jämfört med antalet hushåll i staden 1710. Ändå hävdade Jacob Karsberg vid riksdagen 1719 att endast ett fåtal Borgåbor hade lyckats fly då ryssarna överraskade staden i maj 1713.⁸⁸

Eftersom pesten drabbade Borgå hårt får man anta att befolkningen år 1713 var betydligt mindre än 1710. Det här leder till att den procentuella andelen av antalet flyktinghushåll förmodligen var högre än drygt 37 %. Den snabba återhämtningen kan ha berott på att många av de stadsbor som inte tog sig ända till Sverige, stannade i byarna i närheten av hemstaden eller på olika håll i Åbo stift.

Från Tavastehus var flykten begränsad, endast 8 flyktinghushåll återfinns i Sverige. Jämfört med att hushållen i staden år 1710 uppgick till 51 var flykten inte stor. Här kunde återhämtningen därför ske snabbt, kanske rentav genom en naturlig befolkningsökning och inflyttning från närbelägna områden och utan ett tillägg av de återvändande flyktingarna.

Från de två västkuststäderna Nådendal och Björneborg återfanns i Sverige 50 respektive 38 flyktinghushåll, vilket skall jämföras med att antalet hushåll i städerna år 1710 uppgick till 130 respektive 142 hushåll. I Nådendal var flyktprocenten just över 38 %. Återflyttningen skedde snabbt och året efter fredsslutet var man uppe i drygt 80 % av antalet mantalsskrivna år 1710. Björneborg där flyktprocenten var knappt 27 hade återhämtat sig 1722 då befolkningen uppgick till över 93 % av den 1710. Följande år översteg befolkningen redan den mängd som bodde i staden 1710.

88. Mäntylä 1994, s. 214.

Förmodligen hade man från kuststäderna i Åbo- och Björneborgs län vid det ryska anfallet i högre grad än från andra städer kunnat segla raka vägen över till Sverige. De som lyckades rädda över sina farkoster till Sverige kunde naturligtvis också utnyttja dem då de skulle återvända efter freden 1721. Flyktingarna från Åbo och Björneborgs län drog också nytta av de organiserade hemtransporterna hösten 1721. Största delen av transporterna tycks ha gått till Åbo, vilket underlättade hemresan för många från den här trakten.

Eftersom befolkningen också i Nystad och Raumo år 1722 hade återhämtat sig så pass bra, att där då fanns en befolkning som motsvarade över 60 % av den som bodde i städerna år 1710, kan man dra den slutsatsen att från de orter där flykten till största delen hade skett med båt hade också återflyttningen skett smidigare och snabbare. Åbo och Ekenäs hade år 1722 en befolkning som motsvarade något över 50 % av den 1710. Situationen i Helsingfors var helt annan. Om man får tro siffrorna skedde återflyttningen mycket långsamt här. År 1722 var befolkningen, som ovan nämnts endast drygt 15 % av den mantalsskrivna befolkningen 1710.

Man kan dra den slutsatsen att de som bodde i södra Finland i allmänhet strävade efter att återvända redan 1721 eller i varje fall 1722. I Österbotten såg situationen helt annorlunda ut. Här var det bara i Uleåborg som återflyttningen de nämnda åren var så kraftig att befolkningen 1722 uppgick till 59,0 % av den mantalsskrivna befolkningen år 1710. Återflyttningen skedde här avsevärt snabbare än på andra orter i området, vilket är anmärkningsvärt då flykten från Uleåborg hade berört närmare 82 % av hushållen år 1710. Det är lätt att dra den slutsatsen att flyktingarna från Uleåborg inte sökte sig speciellt långt söderut längs den svenska västkusten och att de därför snabbare kunde återvända än andra som bodde längre bort. Så tycks ändå inte ha varit fallet, vilket framgår då man studerar var de 136 hushåll bodde vars vistelseort framgår. I Härnösands stift fanns 59 hushåll av vilka 27 hushåll fanns i Ångermanland, 19 i Norrbotten, nio i Medelpad och två i såväl Hälsingland som i Västerbotten. Den största koncentrationen av Uleåborgsbor återfanns i Stockholm. Där bodde en grupp flyktingar bestående av 70 hushåll. De övriga hushållen fanns utspridda i länen omkring Stockholm såsom Närke och Västmanland. Då flyktingarnas vistelseort inte förklarar den snabba återflyttningen får man förmoda att den snarare berodde på förhållandena i Finland under de sista krigsåren. Som jag tidigare har visat kunde man flytta tillbaka till Uleåborg tidigare än till andra orter.

I Vasa, Nykarleby, Jakobstad och Gamlakarleby gick återflyttningen betydligt långsammare. Landshövdingen von Essen påtalar detta i ett brev sommaren 1722 där han nämner att alla flyktingar inte ännu

återvänt till Österbotten.⁸⁹ Snabbast hade Vasa återhämtat sig, men där bestod befolkningen år 1722 trots allt av bara knappt 30 % av befolkningen 1710, vilket är litet jämfört med städerna i södra Finland. I de andra städerna var befolkningen mellan 14 och 23 %. Då får man hålla i minnet att befolkningen i Österbotten hade drabbats hårt av de ryska härjningarna. Befolkningen var efter freden följaktligen ekonomiskt utarmad, vilket avspeglade sig i antalet mantalsskrivna.

Nykarleby utgör ett problem då det inte har gått att skilja åt de flyktingar som kom från staden Nykarleby och de som hade kommit från landssocknen med samma namn. År 1710 fanns det 81 hushåll i staden Nykarleby, men i Sverige fanns hela 251 flyktinghushåll som uppgett sig vara hemma i Nykarleby. Det stora antalet flyktinghushåll från den lilla staden kan följaktligen inte stämma. Förmodligen hörde största delen av de många flyktingarna som uppges komma från Nykarleby egentligen hemma i landssocknen och inte i själva staden. År 1722 uppgick de mantalsskrivna i Nykarleby socken till 177 personer medan det enligt Ahonens uppgifter i staden samma år fanns endast 26 mantalsskrivna personer.⁹⁰ Följande år hade antalet mantalsskrivna ökat till 109, vilket visar att återflyttningen till staden gick mycket långsamt och tog fart först år 1723.

Vi saknar uppgifter från år 1722 för både Kristinestad och Brahestad. Men eftersom befolkningsförändringen åren 1710 och 1723 för de här två städerna var 63,6 % för den förra och 43,5 % för den senare kan man förmoda att återflyttningen här långt avspeglade den till de andra österbottniska städerna. Den verkliga återhämtningen tog fart först 1723.

Betraktar man befolkningsförändringen för perioden 1722–1723 visar det sig att ökningen, när den väl kommit i gång i de österbottniska städerna, var markant. Då ökningen i de västfinska städerna Nådendal, Nystad och Björneborg rörde sig kring 11–14 % var ökningen i de österbottniska städerna under nämnda period mångfaldig. Jämför man befolkningen i Vasa 1710 och 1723 ser man att den det senare året utgjorde 86,3 % av 1710 års befolkning och i Uleåborg var motsvarande siffra nästan 90 %. I de övriga österbottniska städerna rörde det sig mellan drygt 43 % (Brahestad) och knappt 61 % (Nykarleby). Det här betyder att befolkningen i Nykarleby 1722–1723 mer än fyrfaldigades, över trefaldigades i Jakobstad och mer än fördubblades i Vasa samt Gamlakarleby.

Det är uppenbart att återflyttningen både bland civila flyktingar och tjänstemän i ljuset av antalet mantalsskrivna skedde betydligt långsammare till de österbottniska städerna och socknarna än till södra

89. von Essen 24.7.1722, landshövdingens skrivelser, SRA.

90. Birck 1964, s. 136; Ahonen 1988, bilaga 1.

Finland. Som ett exempel kan nämnas länsmanen från Pyhäjoki, Arvid Bäck, som trots att tjänstemännen skulle vara bland de första som återvände, kom hem först år 1724.⁹¹ Varför det gick så långsamt kan vi bara spekulera i. En orsak kan ha varit att många åtminstone från norra Österbotten i allmänhet tvingades fly till fots då man inte hade tillgång till farkoster. Efterhand som fienden närmade sig den egna hemstaden begav sig befolkningen iväg, ofta i sista minuten och under rätt oorganiserade förhållanden. Hemfärden har också skett till fots och har därför dragit ut på tiden.

Statsmaktens intresse för att organisera hemfärden för flyktingarna tycks ha begränsat sig till hösten 1721 då trupperna skulle skeppas över och då det var viktigt att olika slag av myndighetspersoner följde med till Finland för att påbörja återuppbyggnadsarbetet och få en fungerande administration till stånd. Då de flesta överskeppningar förmodligen gick från Stockholmstrakten till Åbo är det sannolikt att de många österbottningar som till fots tagit sig till Härnösands stift blev utanför de här transporterna. För dem återstod att, i värsta fall, gående söka sig hem igen. Många slog säkert följe med de regementen som till fots tog sig hem till Finland. Då flykten till Sverige ibland kunde ta upp till ett år, är det inte troligt att hemfärden gick väsentligt mycket snabbare. Sannolikt sköt många österbottningar upp hemresan eftersom hösten var för långt framskriden när det 1721 blev tillåtet att återvända. Långsamt, i små rännilar, återvände folk under följande år för att slutligen i större skaror ha återvänt under 1723.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att när återflyttningen hade tagit fart återhämtade sig befolkningen rätt snabbt under de närmaste åren efter freden. I Österbotten, där befolkningsförlusterna hade varit stora hade den mantalsskrivna befolkningen ökat med något över 7 300 personer mellan åren 1722 och 1725. Den verkliga befolkningen hade nästan fördubblats och uppgick nu till drygt 40 650 personer.⁹² Flyktingarna från Österbotten tycks ha återvänt hem i långsammare takt än de från Nylands och Tavastehus län. Snabbast återhämtade sig städerna i Åbo och Björneborgs län. Detta berodde dels på att färre hade flytt härifrån men också på att återflyttningen gick snabbare.

Den långsamma återhämtningen i Österbotten har flera orsaker. Här hade flyktingarnas hemman på landsorten, men förmodligen också husen i städerna, systematiskt förstörts av ryssarna. Det krävde alltså en större insats av flyktingarna då de skulle bygga upp sin tillvaro igen. En stor del av dem som flydde från Österbotten hade med stor sannolikhet tagit sig till fots till Sverige. De som hade flytt över havet bör rimligtvis ha återvänt på samma sätt och bör då ha kunnat återvända senast våren 1722.

91. Vilkuna 2005, s. 388–389.

92. Birck 1964, s. 135.

Det ökade befolkningstalet kan bero på att förhållandena efter de svåra krigsåren hade stabiliserats. Födelsealen hade gått upp, soldater kom vandrande hem till sina torp, både civila fångar och krigsfångar samt flyktingar hade återvänt hem. Våra uppgifter om återhämtningen bygger på antalet mantalsskrivna. I Österbotten som hade blivit så svårt förhärjat var underregistreringen vid mantalsskrivningen större än i de andra länen. En sannolik orsak till den synbara befolkningsökningen var att ekonomin återhämtade sig och en större del av befolkningen följaktligen nu blev mantalsskriven.

För de återvändande flyktingarna var svårigheterna inte övervunna trots att de hade kunnat flytta tillbaka till Finland. På alla håll gällde det att så snart som möjligt påbörja återuppbyggnaden av landet. Speciellt gällde det att med det snaraste åtgärda bristen på bostadshus. De återvändande flyktingarna tvingades nu, precis som i Sverige, att tränga ihop sig i de få hus som fanns kvar. Flyktingarna hade ofta drabbats hårdare än de som stannat kvar, eftersom ryssarna rätt systematiskt förstört deras efterlämnade egendom. Uppgifter om detta finns från flera håll. Till exempel i Nådendal konstaterade man i november 1721 att flyktingarnas hus i många fall var så förstörda att endast ruiner återstod. I Nystad meddelade borgarna att de mot betalning kunde inkvartera en del av flyktingarna. I Helsingfors, som hörde till de städer som helt och hållet hade förstörts, var situationen trots allt något bättre eftersom ryssarna lämnat efter sig kaserner, stugor, badstugor, stall och fähus som flyktingarna och andra nu kunde ta i besittning.⁹³

I Åbo var 452 tomter av 950 hustomter öde, förstörda eller nerbrunna. En viss lättnad på bostadsfronten innebar de byggnader som hade flyttats till staden från närbelägna socknar och som av ryssarna använts som kaserner. I dem kunde flyktingarna till en början bo och senare användes stockarna som byggnadsmaterial på annat håll. Den första fredsvintern var förhållandena ändå besvärliga i hela landet eftersom det rådde brist på både bostadsutrymmen och brännved.⁹⁴

6. Vem har sovit i mitt hus?

Under de svåra nödåren i slutet av 1600-talet samt under stora ofreden hade hus och hemman i Finland blivit öde på grund av flykt eller ond bråd död. Befolkningsförlusten ökade då männen flera år deltog i fälttåg och många aldrig återvände. Många invånare hade svultit ihjäl eller avlidit i olika farsoter. Städernas befolkning i Finland hade kraftigt minskat under kriget. Invånarna hade drabbats av pest, flykt eller fångenskap. Den stora befolkningsförlusten i de finska städerna med-

93. Ahonen 1988, s. 203.

94. Ahonen 1988, s. 203–204.

förde att det, som ovan visats, dels skedde en inflyttning av nya borgare, dels skedde en förflyttning av borgare från en stad till en annan.⁹⁵

Också på landsbygden uppstod en flyttningsrörelse mellan olika socknar under och strax efter stora ofreden. Den är speciellt märkbar i Österbotten där ryssarna hade farit hårt fram och där flykten var massiv. Österbotten var vid den här tiden uppdelat i tydliga språkområden där kustsocknarna var svenskspråkiga, visserligen ofta med finskspråkiga minoriteter. Större finskspråkiga minoriteter fanns det under 1600-talet i Lappfjärd, Mustasaari, Nykarleby, Pedersöre och Gamlakarleby. I Nykarleby och Pedersöre bodde det finskspråkiga i flera byar, medan de i de andra socknarna var samlade i slutna finska kolonier. Vörå, Malax och Solv var uppenbarligen helt svenska områden. I inlandssocknarna bodde finskspråkiga och på sina håll var bosättningsgränserna skarpa.⁹⁶

Det var inte bara Österbotten som berördes av inflyttning från en socken till en annan. En förflyttning skedde då de som hade varit bosatta i områden som efter freden låg bakom den ryska gränsen sökte sig till nya boningsorter. Det gällde som vi har sett borgare, men också andra berördes. När drygt 150 flyktingar från Björkö anhöll om att få överta ödehemman i den nyländska skärgården godtogs detta genast av myndigheterna som gav en befallning om att den som upptog ödehemman skulle beviljas frihetsår, vilket också varit kutym redan tidigare.⁹⁷

I Österbotten uppstod under de sista krigsåren en flyttningsrörelse där man framför allt rörde sig från inlandet utåt till kustsocknarna. Det innebär att mobiliteten även hade en språklig dimension. Från de finskspråkiga inlandssocknarna flyttade man till de svenskspråkiga kustsocknarna där det under kriget uppstått ett tomrum efter flyktingarna. Det här är ett fenomen som är speciellt tydligt i de svenskösterbottniska socknarna, medan det inte förekom just alls inom de finskspråkiga socknarna. Det är av speciellt intresse att närmare studera den här flyttningsrörelsen i Österbotten eftersom det uppenbarligen var vanligare där än på andra håll. Flyttningsrörelsen mellan socknarna kan i viss mån spåras i domböcker och i kyrkoarkiv. Spåren är ändå otydliga och fragmentariska.

Redan innan kriget berörde Österbotten hade landskapets svenskbygder drabbats av ekonomiska svårigheter. Bönderna hade svårt att erlægga skatt, vilket i värsta fall ledde till att de fick lämna sitt hemman. Samtidigt har det funnits obesuttna som sökt sig mot kusten i sin jakt på en försörjning. Det hade därför redan före stora ofreden förekommit

95. Ahonen 1988, s. 95.

96. Se Wallén, 1932, bl.a. s. 44, 50, 152.

97. Cederberg A.R. 1942, s. 31; Kujala 2001, s. 61 nämner detta i samband med att ödehemman efter de stora nödåren fick nya åbor.

en flyttningsrörelse mellan socknarna i Österbotten. Många av de obe-suttna hade levat mer eller mindre på vandrande fot. Från år 1709 finns det klagomål i Pörtom över att en "myckenhet huusfolck och friska karlar intränga sig att wistas i byn" utan att arbeta hos bönderna. Förmodligen var det frågan om finskspråkiga från grannsocknarna. Nu anklagades de för att de förstörde skogarna med bl.a. nävertäkt och i största allmänhet störde det lugn som rådde i byarna.⁹⁸

Flykten från kustsocknarna avspeglade sig i lägre skatteintäkter då många hemman hade blivit öde. De ekonomiska förhållandena var efter stora ofreden bättre i de finskspråkiga inlandssocknarna än i de svenskspråkiga kustsocknarna. Tabell 29 belyser tydligt den ekonomiska skillnaden mellan några kustsocknar och inlandssocknar.

Tabell 29. Den ekonomiska situationen för hemman i Korsholms norra fögderi 1723.

	Bärgade hemman	Utfattiga hemman	Inhyses-hjon och tiggare	Öde hemman
<i>Kustsocknar</i>				
Pedersöre	184	126	58	29
Nykarleby	128	34	17	22
Vörå	74	172	4	21
Summa	386	332	79	72
<i>Inlandssocknar</i>				
Lappo	216	-	-	6
Storkyro	20	88	4	3
Lillkyro	137	-	4	1
Summa	373	88	8	10

Källa: Alanen 1948, s. 217

Före stora ofreden hade den mantalsskrivna befolkningen i de svenska socknarna i södra Österbotten stått i förhållande 3:2 i jämförelse med de finska socknarnas befolkning. År 1723 var antalet bärgade hemman i socknarna som nämns i tabell 29 relativt jämnt – i de finskspråkiga inlandssocknarna 373 mot 386 i de svenskspråkiga kustsocknarna. Därremot fanns det en stor skillnad mellan inlandssocknarna och kustsocknarna då man granskar antalet utfattiga hemman. I kustsocknarna var de hela 332, det vill säga 42 %, mot endast 88, knappt 19 %, i de finskspråkiga socknarna, vilka alla låg i det svårt krigshärjade Storkyro. Också antalet ödehemman var långt flera i de svenska socknarna, nämligen 72 stycken eller 9 %, mot endast 10, det vill säga 2 %, i de

98. Malax häradsting 18–19.1.1709, s. 14, ES 2093, FRA; Wallén 1932, s. 155–156.

finskspråkiga socknarna. Med beaktande av befolkningssituationen och det höga antalet ödehemman, som högst antagligt varit betydligt flera under krigsåren, är det inte förvånande att det förekom en inflyttning till de svenska socknarna. Aulis J. Alanen har betecknat invandringen som oväntat stor till fram för allt Nykarleby, Vörå och Pedersöre.⁹⁹

Tabell 29 visar situationen i endast ett fögderi. Även om de finska inlandssocknarna synes vara rätt välbärgade är det klart att också inlandssocknarna hade drabbats av kriget och att det fanns en befolkning, bestående framför allt av obesuttna, som sökte efter bättre försörjningsmöjligheter.

En del av de återvändande flyktingarna möttes följaktligen av en oväntad syn när de återvände hem. Någon hade flyttat in i deras hem och brukade nu deras jord. När länsmannen i Kimito, Johan Frantz, flydde lämnade han sitt rusthåll i sin landbondes vård. När han i juni 1722 återvände upptäckte han att en annan rusthållare hade trängt sig in på hans gård och lagt beslag på hans boskap och egendom.¹⁰⁰ Liknande situationer uppstod också på andra håll i landet.

Problemet med icke-ortsbor som övertog andras hemman var bekant redan från 1600-talets krig mellan Sverige och Ryssland. Då hade myndigheterna ansett att den flykting som återvände skulle få tillbaka sin egendom. Den som utan lov hade lagt beslag på annans egendom skulle dömas vid tinget. Om någon hade övertagit ett övergivet hemman måste han återlämna det till den tidigare innehavaren.¹⁰¹

Att det i Österbotten var vanligt att utsocknesbor övertog hemman påtalades av landshövdingen i Österbotten i brev till Kungl. Maj:t. Enligt Reinhold Wilhelm von Essen hade några hundra hemman lämnats i ödesmål. På många hemman hade personer som kom från ett annat lokalsamhälle, slagit sig ner under ockupationsåren. De hade brukat jorden, men när de gamla ägarna återvände ställde dessa självfallet krav på sitt hemman. Om de rättmätiga ägarna kunde bevisa sin rätt till hemmanet fick den nyinflyttade lov att gå ifrån hemmanet. När de tillfälliga innehavarna av hemmanen återvände till sina hemorter fick det också andra följder i lokalsamhället. De lämnade nämligen också roten. De flyktingar som återvände till sin hemsocken var ofta så fattiga att de inte kunde stå till arméns förfogande och roteras i utskrivningarna.¹⁰²

Flyttningsrörelsen från inlandssocknarna ut mot kusten har studerats av Holger Wallén. I sin studie *Språkgränser och minoriteterna i Fin-*

99. Åkerblom 1972, s. 3; Alanen 1948, s. 217.

100. Stenroth 1965, s. 75–76.

101. Laasonen 2005, s. 115.

102. von Essen till K.Maj:t 24.6.1722, 24.7.1722, landshövdingens skrivelser, SRA. Österbotten ingick, som sista landskap i riket, kontrakt om knekthåll år 1733, se Villstrand 2002, s. 75.

lands svenskbygder omkr. 1600-1865 har Wallén funnit att en del hemman i de svenska kustsocknarna under de sista åren av stora ofreden övergick i finsk ägo, åtminstone för en tid framåt. Förutom domböcker för åren närmast efter kriget har han också studerat lagfartsprotokoll. Källorna, d.v.s. domböckerna och lagfartsprotokollen är ändå inte helt entydiga. Ur lagfartsprotokollen framgår det inte varför hemmanet var öde. Källorna lämnar heller inga besked i de fall den nyinflyttade fick sitta kvar oantastad, ofta p.g.a. att den förre ägaren hade avlidit. Hemorten för den nya ägaren nämns långt ifrån alltid, men Wallén utgick från att de nyinflyttade ofta var finskspråkiga.¹⁰³ Källmaterialet visar att det under de sista krigsåren förekom en viss inflyttning av finskspråkiga till de svenskspråkiga kustsocknarna. Wallén skrev sin studie under en tid i Finlands historia då förhållandena mellan de två språkgrupperna var mycket ansträngd, tidvis t.o.m. hätsk. Det här avspeglar sig i viss mån i Walléns text där språkets färgats av språkstriderna, t.ex. då han talar om de finskspråkiga som "inkräktare".

När finskspråkiga under krigsåren flyttade ut mot kusten var det vanligen fråga om personer från grannsocknarna. Man flyttade följaktligen i allmänhet inte några längre sträckor. Det är sannolikt att de nyinflyttades intresse för att uppta ödehemman uppmuntrades av fogdar och länsmän som tjänade det ryska väldet. Det låg i fogdarnas intresse att öka skatteinflödet och därmed minska det ryska trycket på den egna socknen. Eftersom tjänstemännen under den ryska ockupationen kunde förvänta sig repressalier om de inte kunde indriva de förväntade skattesummorna var många föga nogräknade med vem som tog ett ödehemman i besittning.¹⁰⁴

Det verkar som om övertagandet av ödehemman skulle ha skett framför allt under åren 1718–1719.¹⁰⁵ Då hade situationen i Finland stabiliserat sig och det ryska civilstyret hade börjat fungera. Flyktingarna hade vid den här tiden varit borta i 5–6 år, något beroende på varifrån de hade flytt. Med tanke på hur åkrar och ängar växte igen var det hög tid att återuppta åkerbruket. Man måste också ha tänkt sig att flyktingarna kanske för alltid försvunnit till Sverige eller eventuellt hade avlidit under flykten. Därmed framstod det som lockande och även klokt att återuppta bruket på de öde hemmanen.

När det rörde sig om kronohemman som hade övertagits av någon från annan ort medan den rättmätiga innehavaren befann sig i Sverige hänsköts frågan alltid till landshövdingen. Eftersom det var viktigt att

103. Wallén 1932, s. 156.

104. Alanen 1948, s. 217–218.

105. T.ex. Pedersöre häradsting 30.10.1721, s. 6, 15 ff, ES 2095, FRA.

kronohemmanen skulle få de dugligaste åborna var det landshövdingens uppgift att avgöra frågan, också i de fall då rättsfrågan var helt klar.¹⁰⁶

Då landshövdingarna skulle fatta beslut såg de i första hand till vederbörandes ekonomiska ställning och skattebetalningsförmåga. Om den nya åbon hade varit skötsam och hemmanet var skattebärligt kunde han känna sig relativt säker på sin plats. Flyktingar, eller arvingar, som återvände till ett bördshemman fick naturligtvis tillbaka sitt hemman om rätten ansåg att de kunde betala skatt och om de kunde bevisa sin bördsrätt till hemmanet. Men det hände att arvingar gjorde anspråk på ett hemman utan att kunna bestyrka sin arvsrätt då de behövliga dokumenten gått förlorade under flykten. Omyndiga barn, ogifta kvinnor och änkor kunde stöta på stora svårigheter när de försökte återfå de kronohemman som deras fäder eller avlidna män före kriget hade brukat. Uppfylldes inte de ekonomiska villkoren kunde bonden gå miste om sin gård.¹⁰⁷

De som dröjde med sin hemresa hade försatt sin chans till att återfå sitt hemman då den nyinflyttade av de lagliga svenska myndigheterna redan hade fått bekräftelse på sin äganderätt.¹⁰⁸ Med tanke på att rykten om hemtrakten ofta nådde flyktingarna i Sverige bör risken att förlora hemmanet ha varit ett viktigt incitament för dem att så snart det var möjligt återvända hem för att återuppta sitt hemman. Man kunde inte riskera hela sin utkomst genom att någon annan övertog ens hemman medan det stod öde.

Många som flydde när ryssarna föll in i landet var barn och nu hade de svårt att övertyga domstolen om att de var de rättmätiga arvingarna. Unga personer saknade också de nödvändiga ekonomiska resurser som krävdes för att framgångsrikt bedriva ett jordbruk. När Erik Larsson i Lappfjärd gjorde anspråk på en gård som upptagits av en utomstående, Grels Henriksson, konstaterade man dels att Erik var ung och oförmögen, dels att Grels hade arbetat flitigt på det nedbrända hemmanet och således kunde man förmoda att han också i fortsättningen framgångsrikt skulle sköta stället.¹⁰⁹

Liksom ungdomar hade kvinnor svårt att återfå sina hemman. Maria Markusdotter hade skilts från sin man i Gävle sommaren 1722 och därefter inte hört av honom. När hon ensam återvände till deras hemman i Mustasaari, fann hon att det hemman hon hade brukat tillsammans med sin man nu besatts av en "obördig" man från Ilmola som dessutom hade struntat i att sköta åkrar och byggnader. Det var inte lätt för en kvinna att ensam eller tillsammans

106. Wallén 1932, s. 159.

107. von Koskull 1952a), s. 247; Melin 1966, s. 214; Wallén 1932, s. 158; bl.a. Vörå häradsting 11.8.1725, s. 442, ES 2097, FRA.

108. Wallén 1932, s. 159.

109. Närpes häradsting 22.1.1722, s. 77, ES 2095, FRA.

med små barn driva ett jordbruk. Ensamma kvinnor som led brist på arbetskraft kunde tvingas lämna hemmanet eftersom de inte förmådde sköta det.¹¹⁰

Laurentius Gallenius i Pedersöre klagade hösten 1723 över att en annan man under hans frånvaro hade tillträtt hans svärfars hemman som denne länge hade brukat. Efter att svärfadern hade flytt brändes gården av fienden. Våren 1719 hade en Johan Simonsson tillträtt det brända och öde hemmanet. Han hade i alla fall inte förmått förbättra hemmanet eftersom han var sjuklig. Nämndemännen ansåg att det fanns "ringa förhoppning om framgång" för den nyinflyttade. Och eftersom han inte hade byggt något nytt hus och också det övriga bruket varit mycket lamt hänsköts frågan till landshövdingen för beslut.¹¹¹

Den som hade vanvårdat ett hemman kunde bli ersättningskyldig för den skada som uppstått, t.ex. då han hade svedjat skogsmark. En slarver som misskötte sitt arbete kunde helt gå miste om hemmanet. Så gick det i Pedersöre där byborna ville bli av med en "oduglig och orolig karl" till förmån för den ursprungliga innehavaren.¹¹²

Alla som upptog hemman efter någon som hade flytt var ändå inte från finskspråkiga orter också mera interna flyttningar förekom. I Vörå anhöll Mats Mårtensson från Oravais 1725 om att få sammanslå ett hemman som hade blivit öde med sitt eget hemman. Ödehemmanets rättmätiga innehavare hade flytt och vistades år 1725 fortfarande i Norrköping.¹¹³

Orsakerna till att någon övertog ett hemman var flera. Det berodde inte enbart på att befolkningen hade flytt. Man kunde också tvingas att lämna sitt hemman p.g.a. fattigdom. Så gick det för Sigfrid Ersson som var bonde på Agnis hemman i Lappfjärd. År 1718 var han så fattig att han inte mera kunde hålla hemmanet. Han överlät det då åt Johan Pålsson, men återfick hemmanet senare.¹¹⁴

Agnis hör tillsammans med Ivars, Holm och Lillkålby till de hemman i Lappfjärd som enligt Wallén övergick i finsk ägo.¹¹⁵ På Ivars övertog en bonde från Ilmola hemmanet år 1722 sedan Per Mattsson hade blivit övergiven av sina barn och inte ensam klarade av att sköta jordbruket.¹¹⁶ På Holm och Lillkålby ledde kriget till

110. Mustasaari häradsting 28.1.1723, s. 53, ES 2096, FRA.

111. Pedersöre häradsting 15.10.1723, s. 838–839, ES 2096, FRA.

112. Pedersöre 30.10.1721, s. 175, ES 2095, FRA.

113. Vörå häradsting 11.8.1725, s. 417, ES 2097, FRA.

114. Åkerblom, 1952, s. 361.

115. Wallén 1932, s. 161.

116. Åkerblom 1952, s. 361.

ekonomiska svårigheter som tvingade innehavarna att gå från hemmanen. Vid vintertinget i Lappfjärd 1722 berättade Hans Simonsson på Lillkålby hur han hade drabbats av fattigdom och sjukdom vid fiendens infall i Österbotten. Han kunde inte mera uppehålla hemmanet och sedan 1714 hade det legat öde. David Mattsson Laurunen från Kauhajoki var intresserad av att uppta Lillkålby. Ett villkor för detta var att Hans Simonsson skulle få stanna kvar på sytning.¹¹⁷

Matts Mickelsson på Holm hörde till dem som flydde undan de ryska trupperna. År 1718 medan han befann sig på flykt antog han sin svåger Anders Mattsson Hahkala från Bötom som hjälp på hemmanet. De två skulle ha lika rätt till hemmanet och när Anders år 1732 tilldömdes rätten till hemmanet bodde Mats kvar i västerstugan och fick rätt att bruka en del ägor.¹¹⁸

Myndigheterna tog också, i sin bedömning av situationen, hänsyn till de nya innehavarna. I de flesta fall hade deras övertagande av ett hemman godkänts av ockupationsmyndigheterna. Den som hade varit skötsam och gjort förbättringar på ett hemman kunde få gottgörelse för sitt arbete.¹¹⁹ När Tomas Mattsson från Kelviå, som hade blivit tillfångatagen av ryssarna, återvände hem efter rysk fångenskap fann han att hans far var ihjälslagen och att en Johan Johansson Kauppinen i fyra år hade bebott hemmanet. Tomas klagade vid tinget över att Kauppinen "självsvaldigt" hade övertagit hemmanet. Kauppinen hade fått tillstånd under den ryska tiden att besitta hemmanet och hade även erlagt skatt och utlagor till ryssarna. Om Tomas skulle återfå hemmanet måste han ersätta Kauppinen för de förbättringar han hade gjort på hemmanet.¹²⁰

För myndigheterna var det av central betydelse att Österbotten, precis som andra län, så snart som möjligt skulle bidra med normala skattebelopp. Därför kunde den som upptog ett ödehemman, som saknade rättmätiga ägare, räkna med att beviljas skattefrihet för en viss tid. Ännu in på 1730-talet bortauktionerades nyttjanderätten till ödehemman.¹²¹ Det här kunde åtminstone i början av 1720-talet ske med förbehållet att om en rättmätig ägare dök upp hade han rätt till sitt hemman. Så skedde t.ex. i Siikajoki 1722 där en bonde anhöll om att få överta ett hemman som hade blivit öde sedan ägaren hade blivit ihjälslagen. Sonen i huset hade fem år tidigare begett sig till Savolax och hans vidare öden var obekanta. Om han trots allt senare skulle dyka upp skulle hans börsrätt inte nekas honom.¹²²

117. Åkerblom 1952, s. 381.

118. Åkerblom 1952, s. 365.

119. von Koskull 1952, s. 247; Wallén 1932, s. 158.

120. Gamlakarleby och Kelviå häradsting 29.3.1722, s. 418–419, ES 2050, FRA.

121. Wallén 1932, s. 160.

122. Salo och Siikajoki häradsting 1.3.1722, ES 2049, FRA.

Tabell 30. Hemman i de svenskspråkiga kustsocknarna i Österbotten 1721–1725 som hade övertagits av finskspråkiga.

Socken	Antal
Lappfjärd, Sideby	4
Mustasaari	6
Nykarleby, Munsala, Jeppo	11
Närpes	2
Pedersöre, Esse, Purmo	14
Vörå	4
Totalt	41

Källa: Wallén 1932, s. 161.

Holger Wallén påpekar att de oroliga förhållandena under krigsåren ledde till en tillfällig finsk expansion i Österbotten. I de flesta socknar som hade fått ta emot finskspråkiga inflyttare var det ändå frågan om så pass få att det knappast hade någon större praktisk betydelse för språkförhållandena. I t.ex. Nykarleby med Jeppo och Munsala förekom en inflyttning till Jeppobyarna, Kovjoki, Kyrkbyn, Munsala, Vexala och Monå. I de här byarna fanns det vid början 1720-talet drygt 140 hemman.¹²³ Då inflyttningen från inlandssocknar skedde till elva hemman, eller 7,8 % av hemmanen, kan man inte tala om en märkbar förfinskning.

Den största inflyttningen till de svenskspråkiga kustsocknarna under krigsåren skedde uppenbarligen till Pedersöre samt till Nykarleby. I Pedersöre skedde det en inflyttning framför allt från Lappajärvi, men också från Saarijärvi. Flera nyinflyttade framförde vid tinget i oktober 1721 en begäran om frihetsår. De flesta av dem kom ursprungligen från Lappajärvi, Nurmo och Kuortane. De hade tagit ödehemman i besittning under de sista åren av 1710-talet. När de nu hösten 1721 begärde frihetsår hade knappast någon av de rättmätiga innehavarna hunnit återvända från Sverige.¹²⁴ Med andra ord fanns det ingen annan som ställde krav på hemmanen.

Trots att den finskspråkiga inflyttningen enligt tabell 30 var modest tycks språkförhållandena på sina håll ha rubbats kring 1720. Vid hösttinget i Pedersöre 1723 noterade man att sju bönder på egna och andras vägnar hade besvärat sig hos domkapitlet över att det i socknen hölls gudstjänst endast på svenska. Vid tinget konstaterade man att de finskspråkiga hade ökat under ockupationen, men att deras antal ingalunda utgjorde hälften av invånarna, vilket de finskspråkiga

123. Wallén 1932, s. 162; GFB, FRA.

124. Wallén 1932, s. 329; Alanen 1948, s. 218; Pedersöre häradsting 30.10.1721, s. 59–61, ES 2095, FRA.

hade hävdat.¹²⁵ Att vi inte ser spår av en kraftig ökning av de finskspråkiga kan bero på att de hade övertagit hemman som ingen annan gjort anspråk på och därmed behandlas ärendet inte på tinget.

De flesta inflyttarna i Nykarleby kom från Kuortane och Lappajärvi. Men det fanns inflyttare ända från Ruovesi och Viitasaari. Att antalet finnar synbarligen ökade i trakten visar deras enträgna krav på finskspråkiga gudstjänster. Redan under stora ofreden började man hålla finskspråkiga gudstjänster var tredje vecka. När flyktingarna återvände efter kriget fick en del av de finskspråkiga lämna de hemman som de hade övertagit. Därför anhöll de svenskspråkiga år 1723 om att de finska gudstjänsterna skulle upphöra eftersom det fanns så få finnar kvar i församlingen. Vägen in till staden Nykarleby, där det hölls finskspråkiga gudstjänster var tredje söndag, var inte heller lång. Det visade sig ändå att den finska minoriteten inte alls var så fåtalig, varpå de svenskspråkigas anhållan avslogs. För att prästerna inte skulle belastas med allt för mycket arbete uppmanades de finskspråkiga att flitigt närvara vid de svenskspråkiga gudstjänsterna så att de och deras barn snabbare skulle lära sig svenska.¹²⁶

Följande år var det de finskspråkigas tur att föra fram sina klagomål över gudstjänsterna. Vid prostevisitationen 1724 anhöll de om att gudstjänst på deras eget modersmål skulle hållas oftare. Svaret blev ändå att det räckte med att gudstjänst på finska hölls var tredje söndag. Vid visitationen år 1732 upprepade de finskspråkiga sitt klagomål. De ville, eftersom de var lika många som de svenskspråkiga, också ta del av lika många gudstjänster på sitt eget modersmål som de svenskspråkiga. Kyrkoherde Samuel Alanus beskrev situationen i församlingen med att 80 svenska hushåll motsvarades av 40 finska exklusive 27 finskspråkiga borgardrängar och tjänsteflickor. För att understryka sina krav lämnade finnarna till tinget en lista på 430 finskspråkiga i församlingen. Tinget ansåg listan föga tillförlitlig och sockenskrivaren fick i uppdrag att göra en ny förteckning. Den har tyvärr försvunnit, men man kan i alla fall slå fast att den finskspråkiga befolkningen uppgick till mellan 1/3 och 1/2 av hela befolkningen.¹²⁷

Från byarna i det nuvarande Munsala, som då var en del av Nykarleby socken, hade de flesta flytt 1714. De sista lämnade sina hem så sent som 1719 och efter det flyttade de första finskspråkiga in för att uppta de övergivna gårdarna. I dokument från tiden skymtar finska namn såsom t.ex. Mats Simonsson Ollila. Vid det första tinget som hölls efter freden 1721 sökte de nyinflyttade på ett 20-tal hemman i Nykarleby socken om frihetsår. Majoriteten av dem hade flyttat till socknen 1719.

125. Pedersöre häradsting 15.10.1723, s. 875–877, ES 2096, FRA.

126. Wallén 1932, s. 209.

127. Biskops- och prostevisitationer i Nykarleby 29.3.1724, UK 465, FRA; Alanen 1948, s. 218.

Deras anspråk blev i de flesta fall tillbakavisade. I några fall förmodade de återvändande rättmätiga innehavarna inte uppta det hemmanet, vilket ledde till att de nyinflyttade fick stanna kvar.¹²⁸

I oktober 1722 vände sig några Munsalabönder från Vexala by, som sade sig nyligen ha återvänt hem efter flykten, till tinget angående det faktum att en bonde från Savolax, Markus Manninen, under deras frånvaro haft sitt tillhåll på ett av kronohemmanen i byn. Under sin vistelse i byn hade Manninen ägnat sig åt svedjebruk och bränt ett skogsområde på 160 x 68 famnar och därigenom, enligt byborna, försakat byn en obotlig skada. Svedjebruk hade varit förbjudet i socknen redan länge, ett faktum som Manninen inte kände till.¹²⁹ Det är tydligen frågan om en, vad vi med moderna termer skulle kalla, kulturkrock. I Savolax var svedjebruk allmänt vedertaget och de stora skogarna där såg inte ut att ta någon större skada av svedjandet.

En liknande finskspråkig inflyttning som till Nykarleby kan även spåras i Vörå. Till socknen kom folk från framför allt Kyro, Lappo, Nurmo och Kauhava. Om man alltid kan tala om en finsk inflyttning och därmed avse en bestående förändring är ifrågasatt. Änkan Brita Mattsdotter i Lomby hade som ensamstående svårt att bruka sitt hemman Rasmus. Hon hoppades därför att tinget skulle gå med på att hennes måg Simon Simonsson från Tarvajoki skulle få överta hemmanet. I avtalet ingick en passus om att hon skulle få stanna kvar på hemmanet tillsammans med sina omyndiga barn.¹³⁰ Det är sannolikt att Simon var finskspråkig, men huruvida hemmanet nu verkligen blev finskspråkigt, då där förmodligen bodde flera personer som i allmänhet talade svenska, är ifrågasatt. Det här visar ändå, precis som i fallet med Holm hemman i Lappfjärd, att det förekom äktenskap över språkgränserna och att man sannolikt inte fann något dramatiskt i detta.

Vid prostevistationen i januari 1725 hade de finskspråkiga sockenborna i Vörå presenterat ett memorial där de anhöll om att få hålla gudstjänst i kyrkan alla söndagar. Enligt memorialet var behovet av finsk gudstjänst akut eftersom de finskspråkiga hävdade att de inte förstod svenska. Beslutet blev den gången att man inte skulle besvära församlingens präster med allt för många finska predikningar. I stället såg man det som ett bättre alternativ att de finskspråkiga lärde sig svenska. När det gällde dop i tvåspråkiga familjer skulle det språk

128. Åkerblom 1972, s. 29; Nykarleby häradsting 6.11.1721, s. 44–45, 60–63, ES 2095, FRA.

129. Nykarleby häradsting okt. 1722, s. 952, ES 2096, FRA. En famn = 1,8 meter.

130. Vörå häradsting 11.8.1725, s. 442, ES 2097, FRA.

användas som majoriteten av faddrarna och vittnena bättre förstod. Barnen skulle lära sig svenska genom umgänget med de svenskspråkiga och ansågs därigenom snart bli helt tvåspråkiga.¹³¹

Twisten mellan församlingens präster och de finska bönderna i Vörå fortsatte och 1731 krävde de finskspråkiga bönderna att oftare få åttnjuta gudstjänst på det egna modersmålet. Prosten Laurentius Gezelius kallades att vittna vid häradstinget och visste då berätta att det inte tidigare hade funnits en finskspråkig bosättning i socknen och att man därför inte hade haft något behov av att hålla gudstjänster på finska. Enligt Gezelius skulle finnar ha flyttat in från andra orter först under stora ofreden och då upptagit ödehemman. I samband med grälet om gudstjänsterna nämns en hel del av de sockenbor som var finskspråkiga. Av 25 namngivna personer har de flesta svenskspråkiga namn eftersom de övertagit de gamla hävdvunna hemmansnamnen. Att Simon Michelsson Karhu, Jacob Nissilä och Johan Antila var finnar ser man genast, medan det inte verkar lika klart i de fall bonden heter Mats Skata eller Elias Skrifwar. Enligt den muntliga traditionen ökade antalet finskspråkiga rätt kraftigt efter kriget.¹³²

I en odaterad och anonym skrivelse som beskriver Vörå omkring 1740 sägs att skribenten hört av prosten Gezelius, att de allra äldsta sockenborna varit finnar eller ättlingar till dem. Det hade varit den rådande situationen 50 år tidigare då prosten först kom till socknen. "Vilket lär visa att de svenske intet för så alltför många tider tillbaka dit äro planterade".¹³³ Tidsangivelsen är här kanske inte helt korrekt. Laurentius Gezelius kom till församlingen 1695 och att socknen då skulle ha varit mer eller mindre finskspråkig verkar osannolikt. Gezelius vittnade ju själv vid tinget 1731 om att de finskspråkiga flyttat in under ofreden, medan man enligt honom inte hade haft något större antal finskspråkiga sockenbor tidigare. Samma argument framfördes redan 1725 vid visitationen som hölls då. Man kan förmoda att den okända skribenten 1740 syftar på stora ofreden och att de svenskspråkiga efter freden är "tillbaka dit [...] planterade". Förmodligen syftar skribenten här på flyktingarnas återkomst.

I Närpes hölls visitation i församlingen i augusti 1721. Då kunde man konstatera att Henrik Moliis, som sedan 1703 var kaplan i Pörtom, i moderkyrkan predikade på finska eftersom ett ökande antal, vid den tiden ungefär 40 personer, krävde gudstjänster på sitt modersmål.¹³⁴

Korsholm fick ett befolkningstillskott från Kyro och Ilmola. Tydligt sker en inflyttning ännu under 1720-talet och fyllde på det sättet

131. Biskops- och prostevisitationer i Vörå 10.1.1725, UK 288, FRA.

132. Alanen 1948, s. 219.

133. Åkerblom 1937, s. 59–60.

134. Lempiäinen 1973, s. 117.

upp de luckor som uppstått under krigsåren. I ett sockenstämmo-protokoll från år 1752 konstaterades det att finnarna i socknen förstod svenska ganska väl. Detta gällde speciellt dem som var födda i socknen, vilket styrker antagandet att de finskspråkiga föräldrarna flyttat till socknen från andra orter.¹³⁵

Med tanke på den långsamma återflyttningen till Åland är det föga överraskande att det i krigets slutskede eller strax efter fredslutet också här förekom en inflyttning av finskspråkiga bönder. Efter stora ofreden hade det till Sund socken, belägen nordost på det åländska fastlandet, skett en inflyttning från finska socknar. En grupp bestående av omkring 60 finskspråkiga personer ville vid kyrkoherdevalet 1737 få en själasörjare som behärskade också det finska språket. De stödde därför vicepastorn i Raumo, som nu sökte kyrkoherdeämbetet i Sund. Att den finska minoriteten var betydande och att deras åsikter måste beaktas visar det faktum att en annan av de sökande lovade att, om han blev vald, på egen bekostnad stå för de kostnader som uppstod då en finskspråkig präst skulle tillgodose finnarnas behov av gudstjänster och olika kyrkliga förrättningar. Utgifterna skulle han stå för tills de finskspråkiga hade lärt sig svenska eller han själv finska.¹³⁶

Sammanfattningsvis kan man konstatera att en finsk expansion från inlandet ut mot havet hade inletts redan under nödåren 1695-1697 och fick sin fortsättning under den ryska ockupationen och decenniet efter. I några enstaka fall hade svenskspråkiga, som snabbt förfinskades, flyttat till de finska socknarna.¹³⁷

Omställningarna i vissa områden blev relativt stora efter det stora nordiska kriget och många hemman förblev i främmande händer efter fredsslutet. Orsakerna var naturligtvis flera, men de viktigaste var att de tidigare innehavarna 1) hade avlidit under krigsåren, 2) inte hade återvänt från flykten, 3) hade förverkat sin rätt till hemmanet eller inte kunde bevisa den, 4) av någon orsak frivilligt överlät hemmanet på den nya äbon.

Trots den finska inflyttningen blev förändringarna i språkförhållandena i allmänhet inte bestående. Vid riksdagen 1738 konstaterade professor Anders Bergius att många församlingar som tidigare varit "pure Swenske" efter den ryska invasionen blivit bosatta med "pure finnar". Som exempel på sådana områden nämner Bergius Åland "derest nu många finnar äro".¹³⁸ I de svenska kustsocknarna blev de finskspråkiga snart försvenskade och efter någon genera-

135. Alanen 1948, s. 219; Wallén 1932, s. 78-79.

136. Lundqvist 1987, s. 55.

137. Wallén 1932, s. 162-163.

138. Sekreta utskottets protokoll 5.9.1738, R 2650, SRA.

tion hade spåren efter deras finskspråkiga ursprung sopats igen.¹³⁹ I Österbotten, men också i Nyland, uppkom genom finsk inflyttning en blandad befolkning. I södra Finland blev de omedelbara följderna i språkligt hänseende betydligt mindre påtagliga än i Österbotten.¹⁴⁰ Eirik Hornborg anser att den starka flyktingströmmen från de svenskspråkiga socknarna skulle ha påverkat språkförhållandena i Finland. Han hävdar att det till och med är sannolikt att de svenskspråkigas procentuella andel av hela den finska befolkningen minskade på grund av flykten.¹⁴¹ Ser man utvecklingen i ett något längre perspektiv ter sig den slutsatsen ändå förhastad.

139. von Koskull 1952a), s. 248; Melin 1966, s. 214.

140. Wallén 1932, s. 163.

141. Hornborg 1931, s. 170–171.

IX KRIGETS FÖLJDER

Krigets följder kan granskas ur flera olika synvinklar. Man kan studera t.ex. de ekonomiska, de demografiska, de politiska eller de mentala följderna av ett krig. För Finland innebar de svåra nödåren i slutet av 1600-talet ett större avbräck i befolkningsutvecklingen, vilket ytterligare förstärktes av krigsåren 1700–1721. Österbotten och de östligaste socknarna av Finland drabbades speciellt hårt av ryssarnas hårda framfart, människorov och flykt.¹

Vi vet också att kriget satte sina spår i människornas sinnen, det skulle därför vara av intresse att studera hur upplevelsorna under stora ofreden påverkade myndigheter och den vanliga människan när ryssarna omkring 20 år senare igen ockuperade Finland under den s.k. lilla ofreden. Det skulle ändå föra utanför den här avhandlingens syfte.

Jag har studerat flykten under det stora nordiska kriget på ett mikroplan och granskat hur flyktingarna klarade sig i Sverige. Därför koncentrerar jag mig i det här avsnittet på krigets följder på det mänskliga planet, d.v.s. på de val som befolkningen ställdes inför efter fredsslutet 1721 – att återvända eller stanna kvar i Sverige. Några av de grupper som förblev bosatta i Sverige går idag att spåra och skall därför beskrivas närmare i följande avsnitt.

Krigsåren fick ofta rättsliga efterspel då de som hade valt att fly hade försökt gömma sin egendom bara för att finna att den hade försvunnit då de återvände hem efter freden. Då Pål Isaksson från Pedersöre återkom från sin flykt redan våren 1715 fann han att de 30 tunnor korn han gömt i en stor grop strax före flykten var försvunna. Snart uppstod misstanken om att det var hans brorson, Erik Olofsson, som passat på att lägga beslag på korntunnorna medan farbrodern var på flykt. Erik försvarade sig med att även han hade tänkt fly, men att både han och hans bror hade blivit tillfångatagna. Ryssarna hade bakbundit dem bägge och hängt upp dem i närmsta träd. Brodern hade inte kunnat utstå de svåra plågorna utan tvingats avslöja för fienden var tunnorna var nedgrävda. Under kriget försvann en del av Nystadsbon Johan Hornborgs möbler. Hans hustru hade vid familjens flykt år 1713 lämnat nycklarna till deras bostad åt borgaren Jakob Mattsson och hans hustru. Möblerna övertogs senare av främlingar. Förmodligen hade Jakobs hustru sålt dem vidare.²

Problemen med stulna och försvunna saker var efter freden så vanliga att man in i det längsta försökte undvika rättegångar. Det var emellertid viktigt att så fort som möjligt återfå ett fungerande domstolsväsende i landet och att därmed återställa lag och ordning. Landshövdingarna

1. Wallén 1932, s. 163.

2. Lindeqvist 1919, s. 368; se även Dreijer 1970, s. 76-77.

utfärdade en kungörelse om att all egendom som någon olovligt hade lagt beslag på under kriget omedelbart skulle återställas. Stränga straff skulle drabba den som inte lydde uppmaningen.³

Både de kyrkliga och de världsliga myndigheterna fann den allmänna moraliska upplösningen i samhället oroväckande. Krigsåren ansågs ha lett till en ökad dryckenskap, liksom också till en ökad användning av svordomar och förbannelser. När kämnärsrättens i Ekenäs sammanträdde i november 1723 påtalades det ökade supandet under den ryska tiden och det faktum att många numera kände ett lastbart begär efter brännvin. Den allmänna säkerheten påstods vara hotad av lösdrivare, som mer eller mindre levde som rövare.⁴ Människan har i allmänhet en benägenhet att tycka att seder och bruk och även tal med tiden förråas. Det sägs att den nya generationen alltid använder ett mera ovårdat språk än den tidigare.

Supandet hade dock varit ett problem redan före kriget och prästerna gjorde vad de kunde för att påtala det missshagliga i att man på detta sätt missbrukade Guds gåvor, ett missbruk som samtidigt ledde till ökad fattigdom i landet. Prästerna betonade också att det brännvin som flödade vid bröllop och marknader drog den rättfärdige Gudens vrede och straff över finnarna.⁵ Ett faktum som det hade varit skäl att betänka under de gångna decennierna. Källmaterialet är problematiskt i det här fallet eftersom prästerna i allmänhet vid den här tiden alltid hänvisade till det syndiga folket och vilka ohyggliga straff som skulle drabba dem alla p.g.a. det syndiga levernet. Några brottsorgier eller allmän moralisk lössläpplighet ledde krigsåren inte till. Vi kan mäta det eventuella moraliska förfallet i antalet utomäktenskapliga barn. Deras antal fördubblades under stora ofreden, men utgjorde trots det endast 4 % av alla födda. Av de här barnen var omkring hälften födda av kvinnor som hade haft ett förhållande med en rysk soldat.⁶

1. Krigstrauman

Speciellt i Finland hade befolkningen genomlidit stora förluster under kriget. Många män hade stupat, dött i krigens vanliga farsoter, avlidit i fångenskap eller helt enkelt försvunnit på vägen från det egna torpet genom djupa skogar och ödsliga sumpmarker till Poltava och vidare till fångenskapen i Sibirien. Barn och kvinnor hade rövats bort och långtifrån alla återvände. Upplevelserna under kriget hade utan tvivel satt sina spår i människorna. Bland flyktingarna i Sverige omnämndes

3. Nykarleby häradsting okt. 1722, s. 204, ES 2096, s. 204, FRA; von Koskull 1952a), s. 247.

4. von Koskull 1952a), s. 246; Kämnärsrätten 8.11.1723, ESA.

5. Vilkuna 2005, s. 135.

6. Villstrand 2001, s. 312-313.

individer som bar på livslånga fysiska spår av rysk misshandel, men också sådana som var svårmodiga, ångestfyllda och mentalt instabila. De hade flytt undan en skrämmande fiende och lämnat bakom sig hemmet och tryggheten. Familjer hade splittrats och man visste inte var familjemedlemmarna fanns eller om de mera var i livet. Under åren i Sverige fick många flyktingar leva i ovisshet om hur det såg ut där hemma, om man överhuvudtaget skulle kunna återvända. För många var vardagen fylld av bekymmer över hur man skulle få mat för dagen till familjen. Genom källmaterialet får vi små glimtar av vad som drabbat de olyckligaste så hårt att de därefter dragit sig in i ett själsligt mörker. Att ha tvingats ta till flykten satte sin prägel på hela livet och minnena från den tiden följde med livet ut.

Många av dem som överlevt kriget var märkta för livet. Soldaterna bar på sina egna trauman och civilbefolkningen var misshandlad på alla upptänkliga sätt. Många hade blivit slagna, brända, knivskurna, hudflängda och våldtagna. I Gamlakarleby och Kelviå blev 55 respektive 12 kvinnor åtalade efter att ha blivit våldtagna åren 1718–19. Kyrkoherden i Jakobstad, Erik Fant, uppgav i en förteckning från år 1725 att fem kvinnor hade blivit våldtagna i hans församling. Mycket tyder på att våldtäkter var ett led i den ryska krigsföringen.⁷

De flesta som hade upplevt omstörtande händelser fick lov att undertrycka de trauman som hade uppstått under krigsåren. När landet skulle återuppbyggas fanns det inte möjlighet till annat. Vid den här tiden hade man ingen uppfattning om hur viktigt det kunde vara att bearbeta traumatiska upplevelser. Långt senare kunde minnen flyta upp och genom att dela med sig av sina minnen kunde man lätta på smärtan. Man kan anta att majoriteten av familjerna och släkterna i Finland på något sätt hade berörts av de fasor kriget förde med sig, d.v.s. terror, mord, dråp, misshandel, människorov eller flykt. Under 1720-talet förekom det att folk drabbades av panikattacker, något som man inom läkarskrået förstod att kombinera med de traumatiska minnen som många bar på. Någon bot eller lindring hade man inte för dessa mentala problem. Den enda utvägen var att stänga in de sjuka på "dårhus" där de varken kunde skada andra eller sig själva.⁸

Frågan om mental instabilitet kan belysas genom det vi idag vet om Kronoby hospital där sinnessjuka, utvecklingsstörda och de som led av obotliga sjukdomar placerades då lokalsamhället inte mera kunde ta

7. Koskinen 1865, s. 377, 389–390; Vilkuna 2005, s. 101. Den som hade blivit våldtagen av ryssarna och som hade vittnen på att hon verkligen hade gjort motstånd frikändes av tinget, se bl.a. Gamlakarleby häradsting 29.3.1722, s. 375–378, 381, ES 2050, FRA.

8. Vilkuna 2005, s. 20, 479. När det gäller krigstida trauman kan en jämförelse göras med tiden efter fortsättningskriget då man i Finland framför allt strävade efter att bygga upp landet på nytt och betala krigsskadeståndet.

hand om dem. Åren närmast efter stora ofreden rörde det sig i de flesta fall om personer som hade stannat kvar i Finland under den ryska ockupationen, men i de fall flyktingarna hade upphunnits av ryssarna och misshandlats hade upplevelserna och reaktionerna varit likartade. Vid hösttinget i Kronoby 1723 föreslog länsmanen att två pigor skulle förpassas till hospitalet eftersom de förlorat förståndet. Den ena, Maria Persdotter från Byskata, hade en vinter bott tillsammans med en rysk man. Därför anklagades hon för lönskaläge. Ur hospitalets berättelse framgår det att Maria inte frivilligt slagit sig ihop med ryssen. År 1714 hade hon blivit både misshandlad och våldtagen av honom vilket ledde till att hon drabbades av en depression. Hennes sinne tyngdes dessutom av att det omgivande samhället hade tagit avstånd från henne. Stämpeln som rysshora gick inte att tvätta bort och plågade henne svårt.⁹

Flera personer intogs under 1720-talet på Kronoby hospital till följd av krigsskador. Om många av dem konstaterades det att de hade insjuknat efter att ha blivit misshandlade av ryssarna. Men man behövde inte vara sjuk på något sätt för att bli intagen på hospitalet. Vid hösttinget i Kronoby 1723 klagade Katarina Bockmöller över att hon var så utfattig att hon inte kunde klara sig på egen hand. Under stora ofreden hade hon förlorat hela sin egendom och dessutom blivit så illa misshandlad att hon numera inte kunde försörja sig genom arbete. Nu önskade hon att få bli intagen på hospitalet.¹⁰

Också på andra håll i landet hade kriget satt sina djupa spår i människors sinnen. En man i Borgå hade efter ryssarnas överfall 1708 blivit så mentalt instabil att han flera gånger försökte dränka sig. Han försökte också ta livet av sin hustru innan han till slut blev så dålig att han blev sängliggande. Småningom återhämtade han sig så mycket att han kunde återuppta sitt arbete. Den lugna perioden fick ett abrupt slut när han en söndag, då resten av hushållet var i kyrkan, valde att ta livet av sig.¹¹

Också flyktingarna påverkades av den psykiska press som de hade blivit utsatta för, vilket satte djupa spår i deras själsliv. De flyktingar som hade drabbats av mentala problem hade bl.a. svårt att sköta ett arbete. Domkapitlets i Härnösand arkiv innehåller en hel del suppliker från finska flyktingar där det framgår hur hårt ryssarna gick fram över Österbotten. Det förekommer ofta i förteckningarna över flyktingarna en randanmärkning i stil med "af fienden illa handterad", något som inte finns i de förteckningar flyktingkommissionen gjorde upp. Många led av depressioner och andra psykiska sjukdomar. Situationen blev

9. Vilkuna 1996, s. 219-220.

10. Vilkuna 1996, s. 220-221.

11. Mäntylä 1994, s. 206.

inte heller bättre när kriget drog ut på tiden och år lades till år i ett tillsynes oändligt pärlband. Våndan över fattigdom och svårigheterna att finna en utkomst bidrog också till flyktingarnas psykiska instabilitet. Så berättas till exempel att prästänkan Anna Carstenia var "bedrof-wet" och handelsmannen Erik Abrahamsson från Kristinestad beskrevs som "hehl svårmodig". Och om borgardottern från Jakobstad, Lisabeta Holm, står det antecknat "svårmodig blefwen".

2. De som aldrig återvände

När det civila samhället igen kom på fötter och det stoft som de stora människoförflyttningarna rivit upp åter hade lagt sig, tog vardagen vid med en kyrka där de ordinarie prästerna åter inträtt i tjänst och där det fanns ett fungerande rättsväsende. Stadga i livet gav församlingarna med prästerna som predikade Guds ord, förrättade dop och jordfästningar och som genom kyrkböckerna höll kontroll på sin hjord. Det var av stor betydelse att församlingarna i Finland så snart som möjligt återfick sina herdar eller om det inte var möjligt, att nya valdes i stället.

En del av de präster som fått en tjänst i Sverige stannade efter fredsslutet kvar i sin nya församling. Några stannade till en början kvar i Sverige, men återvände efter några år då de hade fått en ny tjänst i Finland. Laurentius Tammelin, som förutom att han innehade en professur vid Åbo akademi också var kyrkoherde i S:t Marie församling har redan nämnts som en av dem som relativt sent återvände till Finland efter att han år 1728 blivit utnämnd till biskop i Åbo stift. Till dem som fick en tjänst i Sverige hörde Martin Florinus som hade prästvigts år 1702 och därefter blev regementspastor vid Nylands dragoner. Han följde med regementet då det marscherade till Kurland. Den militära banan bröts dock när han 1705 först blev kyrkoherde i Tavastehus och tre år senare i Janakkala. Som en del andra präster stannade Florinus kvar i sin församling trots att ryssarna hade ockuperat landet. Förhållandet till ryssarna försvårades under det första året, mycket p.g.a. oenigheter rörande beskattningen. År 1714 anhöll Florinus om att få dra sig undan till någon annan socken för att sköta sin hälsa. På vägen till Tavastehus blev han med sin familj upphunnen av kosacker och förd i fångenskap till Tavastehus. För att få lov att fortsätta sin färd tvingades Florinus betala mutor till ryssarna. Slutligen flydde han misshandlad och utplundrad med hustru och fem barn till Sverige. År 1719 blev han kyrkoherde i Thoresund i Södermanland, men återvände 1722 till Finland och blev då stationerad i Kangasala.¹²

Aderton präster kom att stanna i Sverige efter freden. Av dem var det femton som nu verkade som kyrkoherdar, medan de andra inne-

12. Halme 1968, s. 139; Simolin 1912, s. 256; Lindeqvist 1919, s. 378–379.

hade lägre tjänst som kaplan, sjukhuspredikant och nådårspredikant. Av de femton kyrkoherdarna hade fem avancerat från en lägre befattning i Finland. I den situationen var det säkert både naturligt och förnuftigt att stanna kvar i den västra riksdel. De övriga hade i Sverige fått tjänster på samma nivå som de tidigare hade haft. Att de här prästerna valde att stanna i Sverige kan mycket väl ha berott på att de ursprungligen kom från rätt goda församlingar i Finland, men nu drog sig för att återvände till en församling som måste kämpa för att uppnå sin gamla ekonomiska nivå. Det förekom också att flyktingar p.g.a. sjukdom eller ålder inte återvände. Samuel Mechelenius som varit kyrkoherde i Nurmijärvi hade under exilen skött kaplansuppgifter i Stora Malm i Strängnäs stift. Han dog redan 1723 vilket förmodligen betydde att han vid freden 1721 redan var så sjuk att han inte orkade med en återflyttning.¹³

Två tidigare kaplaner, David Petrejus från Tenala och Anders Djurberg från Viborg stannade kvar i Sverige även om de inte mera hade någon fast tjänst. Petrejus hade efter 1718 inte mera varit yrkesverksam. Uppenbarligen hade han mentala problem. Djurberg hade fungerat som regementspastor, en uppgift som upphörde 1719.¹⁴

Till de mera kända prästerna som stannade kvar i Sverige hörde kyrkoherden Johan Serlachius, som varit aktiv i arbetet för flyktingarnas väl och ve. Pikus kyrkoherde Petrus Tigerstedt hade flytt 1713 och fick fullmakt på Jakobstad 1714, men på grund av ockupationen tillträdde han inte posten. Under åren 1715–16 lyfte han understöd i Sverige och blev 1717 utnämnd till kyrkoherde i Tuna församling i Härnösands stift, där stannade han med sin familj tills han avled 1742.¹⁵

Sju av de präster som stannade i Sverige kom ursprungligen från Viborgs stift och elva från Åbo stift. Ungefär hälften av de präster, som flytt från Viborgs stift valde alltså att stanna kvar, men av dem kom bara tre från de områden som Sverige tvingades avträda vid fredsslutet. En av dem var kaplanen i Björkö Johan Brotherus som redan 1711 hade blivit sjukhuspredikant i Kalmar. De två andra var kyrkoherden från Jäaskis, Ernst Gestrinius, och kyrkoherden från Rautus, Johan Thoranius.¹⁶

Orsakerna till varför flyktingar valde att stanna kvar i Sverige var ofta ekonomiska. Flera flyktingar stannade kvar i Sverige eftersom de där hade skapat sig en karriär. Andra ville inte eller kunde av olika orsaker inte återvända då deras hemort nu låg på den ryska sidan. Det fanns borgare som hade etablerat sig i Sverige och lyckats skapa någon

13. Halme 1968, s. 139.

14. Halme 1968, s. 139.

15. Forsman 1899, s. 53; Carpelan IV 1965, s. 1226.

16. Halme 1968, s. 140.

form av affärsverksamhet. I Arboga valde flera av Åboborgarna att stanna kvar om inte för alltid, så åtminstone långt in på 1720-talet. Handelsman Josef Pipping från Åbo var en av dem. Kanske han tyckte att det skulle bli för svårt att försörja den stora familjen i det krigshärjade Åbo. Innan freden var slutet hade han fått sex barn i Arboga, varav tre dog som späda. Efter år 1721 fick han och hans hustru ytterligare sex barn inom sju år och tvingades begrava två.¹⁷

Andra stannade kvar för att de hade gift sig med en svensk och därmed rotat sig på den nya orten. Det finns exempel på hur flyktingarna integrerades på sin nya hemort. Vasarådmannen Johan Kasper Kempfer blev tillsammans med häradsdomaren Jonas Mollin advokat i Härnösands rådstugurätt. Kempfer var dessutom organist i stadens kyrka och musiklärare i gymnasiet. Flera av de österbottniska flyktingarna gifte sig med borgardöttrar i Härnösand och valde vid fredsslutet att stanna kvar i Sverige.¹⁸

Som motpol till dem som hade lyckats och som byggt upp en ny verksamhet i Sverige står de som under kriget hade utarmats så, att de nu återfanns bland samhällets bottenkikt. Flyktingkommissionen hade upphört med sin verksamhet 1722, men det oaktat fanns det flyktingar som hela sitt liv skulle behöva någon form av hjälp av myndigheterna. Till dem hörde Gertrud Martens. Hon var änka efter prosten i Moloskovits, som hade avlidit 1697. Efter mannens död hade Gertrud i oktober 1704 begett sig till Reval. Då var Ingermanland redan erövrat av ryssarna. I samband med att ryssarna ryckte fram genom Estland sökte hon sig över till Finland. I augusti 1708 fanns hon i Åbo stift och lyfte där understöd sammanlagt fyra gånger, den sista gången i augusti 1711. Samma höst eller följande vår hade Gertrud fortsatt sin färd till Stockholm där hon 1712 bodde tillsammans med en piga. Det andra kvartalet 1714 samt år 1716 lyfte hon understöd av flyktingkommissionen. I oktober 1716 var hon sjuk och sängliggande och behövde all hjälp hon kunde få. Gertrud Martens hörde till de flyktingar som inte hade någon möjlighet att återvända hem efter freden. Inte heller kunde hon försörja sig själv. Hon levde på de allmosor hon fick och skrev flitigt suppliker till kungen vilket ledde till att hon ännu på 1730-talet fick hjälp av myndigheterna.¹⁹ De tidigare flyktingarna fick också hjälp på andra sätt. Ännu så sent som år 1724 påminde myndigheterna om att alla tjänstemän som hade flytt till Sverige hade rätt att få en halv lön utbetald.²⁰

17. Finska flyktingar antecknade i Arboga stads församlings kyrkobok, SSA.

18. Luukko 1979, s. 37.

19. Väänänen 1987, s. 236; Aminoff-Winberg 1995; Gertrud Martens till K. Maj:t. 24.10.1716, Skrivelser till konungen 1133:11 ser I 32, SRA.

20. Karonen manuskript, s. 8.

Till dem som av ekonomiska orsaker inte förmådde återvända hörde bl.a. en grupp viborgare som flytt i samband med stadens fall 1710. De hade småningom sjunkit ner till samhällets bottenlager och återfanns sensommaren 1736 bland de tiggare som Stockholms myndigheter det året lät kartlägga. Totalt intervjuades 815 tiggare och 145 andra fattiga. Av de här närmare tusen personerna beskrevs 565 tiggare på ett detaljerat sätt. De som var sängliggande eller som var inlåsta på någon institution behövde ingen närmare beskrivning. Däremot var myndigheterna intresserade av noggrannare beskrivningar av de tiggare som rörde sig ute på stan. Av dessa tiggare var 48 personer (8,5 %) födda i Finland. En del hade kommit till Sverige redan på 1600-talet, framför allt i samband med nödåren i slutet av seklet. Andra hade suttit i krigsfångenskap i Sibirien i många år. När de äntligen blev frisläppta hade de inte mera något hem att återvända till eftersom hemmet numera fanns på den ryska sidan av gränsen. I hopp om att på något sätt kunna försörja sig kom dessa olyckliga människor till huvudstaden där det för många slutade med att de fick ta till tiggargraven.

Förteckningen är speciell eftersom de fattigas utseende beskrivs rätt ingående. Syftet med detta var att myndigheterna skulle kunna känna igen dem som verkligen hade tillstånd att tigga och ta emot allmosor. Här berättas därför om den tidigare flyktingen som besvärades av hjärtängslan och som hade svart i ögonen, en tidigare borgare i Viborg beskrevs ha medelmåttig statur, med brunt hår och ljusbrunt skägg. Om en 70-årig båtsmansänka från Åland berättas det att hon var lång till växten, besvärades av ålderdomsbräcklighet och hade ett "skrynkligt" ansikte. En timmermansänka från Livland hade fel på sitt ena öga och beskrevs som blek och rynkig. Av tiggarna hörde 39 personer till de flyktingskaror som från olika delar av riket hade strömmat in i landet efter 1710. En del av dem går år 1736 att identifiera som de flyktingar som omkring 20 år tidigare hade lyfte understöd. Men det stora flertalet hade aldrig kommit i åtnjutande av någon flyktinghjälp.²¹

År 1736 bodde Lischen Jansdotter vid Fackelsbergsgatan i Stockholm. Hon var änka efter kontrollören från Viborg, Petter Klint. De hade flytt när ryssarna erövrade Viborg och 1712 återfanns de i Stockholm tillsammans med ett barn. Familjen fick ett understöd det året med påpekandet att de "niuter allenast denna gång". Kanske den sjukdom Lischen led av bidrog till att de fick ett understöd åtminstone en gång. Kanske man ansåg att Petter borde kunna försörja sin familj själv. Tjugofyra år senare var Lischen ensam och hörde till den grupp viborgare, alla bosatta nära varandra, som försörjde sig genom att tigga.

21. Politiekollegiets protokoll 1736 A:I, SSA; Tarkiainen 1990, s. 275-276.

Flera av dem bodde inhysta hos en skeppare vid Lilla Bergsgränden på Södermalm. I närheten bodde även andra från Viborg med omnejd. Vid Tullportsgatan bodde en soldatänka från Kexholm och vid Saltmästaregränden bodde Catharina Persdotter från Viborg. Från Viborg kom också Dorotea Mickelsdotter som numera bodde vid Stora Sandbergsgatan. Kari Tarkiainen beräknar att det år 1736 fanns en koncentration av ca 20 proletariserade viborgare på Södermalm.²²

Karta 9. Detalj av området kring Katarina kyrka på Södermalm.

Flera av flyktningarna bodde på Södermalm. Många av de finnar som efter freden stannade kvar i Stockholm bodde just i Katarina församling. Vid Tullportsgatan (kartan är något manipulerad så att gatunamnet syns) bodde åtminstone en av de finska tiggarna. Medan andra bodde närmare stranden. Ur Tillaeus karta över Stockholm.

Anders Agricola var 1736 redan en gammal man på 60 år, ändå omnämns han som den blinde studenten. Han var son till kyrkoherden i Uskela, hade studerat vid Åbo akademi men hade, enligt en notis, i november 1700 uppmanats att ta krigstjänst. Ingenstans framgår det om han kanske under sina krigsår fått sin synskada eller om han helt enkelt bara var kraftigt närsynt. Under åren som flyktning fick Anders kontinuerligt understöd. Redan vid den första utdelningen 1713 konstaterade man i rullan att Anders hade svag syn. År 1716 nämns även en hustru till honom. Det är uppenbart att Anders Agricola aldrig

22. Politiekollegiets protokoll 1736 A:I, SSA; Tarkiainen 1990, s. 276–277.

kunde försörja sig genom vanligt arbete. Därför hörde han också till dem som vid pågående riksdag år 1720 fick hjälp av prästeståndet. I det sammanhanget nämns det att familjen bestod av tre personer. Anders bodde 1736 inkvarterad hos kamrer Lars Svensson i Klara. Anders, vars släktingar sades vara döda, låg sjuk och eländig och vårdades av Lars' hustru Maria Tavonia. Tarkiainen förmodar att även hon var av finskt ursprung. Det kan mycket väl vara frågan om den Maria Tavonia, som blev delaktig av prästerskapets hjälpaktion 1719. Att Anders alla släktingar skulle ha varit döda är inte riktigt sant. Hans bror Sven, som också hade flytt tog sig tillsammans med adjunkten i Eckerö 1715 över till Åland, där det inte mera fanns några präster. Här predikade de och gav nattvard åt de kvarvarande ålänningarna. Sven Agricola återvände under kriget till Sverige men blev 1724 kaplan i Geta och levde där till 1759.²³

En annan flyktingfamilj, som 1736 kunde räknas in bland tiggarna, var den 82-åriga Rebecka Lang och hennes dotter Margareta Möller. Modern i familjen var en borgaränka från Reval och hade på flykten åtföljts av sin dotter. När familjen 1716 fick ett understöd av flyktingkommissionen var Margareta nybliven änka efter löjtnanten Anders Hahn och stod ensam med två små barn. Han hade blivit tillfångatagen vid Revals kapitulation i september 1710, men återvände till de egna trupperna i juni följande år. Därefter avancerade han till löjtnant vid Savolax och Nyslotts läns infanteriregemente och stupade 1716 vid Torneå. Tjugo år senare bodde de båda kvinnorna hos vedbäraren Frisk i S:t Olofs församling. Rebecka var då helt beroende av den 52-åriga dotterns omvårdnad. Margareta hade säkert svårt att försörja sig och sin mor eftersom det uppges att hon var ofärdig i vänstra handen. I fattighjälps kunde de två kvinnorna räkna med 4 daler kmt per månad.²⁴

Ytterligare ett exempel på hur svårt många av dem som stannade kvar i Sverige kunde ha det var Christina Graan en postmästardotter från Jakobstad, som 1736 bodde med sin förslamade man, en gardessoldat, vid Återvändsgränden invid Maria kyrka. Hennes far var postmästare Jacob Graan som i december 1714 med sin familj flytt till Vintrosa församling sydväst om Örebro. År 1721 bodde de ännu i samma socken och sades då vara mycket fattiga och medtagna. Postmästaren var redan 66 år gammal och sedan över ett år tillbaka blind. Något understöd tycks familjen inte ha fått under sin tid i exil. Christina hade drabbats av slag i högra armen och något så ovanligt som att tungspenen hade fallit ner, vilket gjorde att hon talade illa.²⁵

23. Politiekollegiets protokoll 1736 A:I, SSA; Tarkiainen 1990, s. 277; Aminoff-Winberg 1995; Lagus 1889, s. 309; Dreijer 1970, s. 87.

24. Tarkiainen 1990, s. 277; Aminoff-Winberg 1995, s. 114; Lewenhaupt 1920, s. 270.

25. Politiekollegiets protokoll 1736 A:I, SSA; Tarkiainen 1990, s. 277; Aminoff-Winberg 1995, s. 216.

Att ståndssamhället under de första decennierna av 1700-talet inte alltid kunde bestå orubbat är lätt att förstå. Ändå sticker det en i ögonen då man bland tiggarna 1736 återfinner pastordottern Elisabeth Rothovia, född i Åbo, bland tiggarna. Vid den tiden bodde den långa, magra och rynkiga änkan hos en åkare på Bondegatan på Södermalm. Hon hörde till de finnar som ofta rört sig mellan Sverige och Finland. Inalles har hon under sitt 72-åriga liv varit i Sverige i 50 år. Sista gången hon flyttade över var 1713, då hon också fick lyfta ett understöd. Då var hon änka efter en styrman (förmodligen efter den styrman Johan Hummelman, som nämns vid granskningen 1736). År efter år lyfte Elisabeth flyktingunderstöd. Sista gången vi möter henne innan hon igen dyker upp 1736 är då hon får hjälp av prästerskapet 1719.²⁶

De ovan skildrade ödena visar att det fanns flyktingar som tvingades stanna kvar i Sverige helt enkelt för att de var så utblottade att de inte hade någon möjlighet att ta sig hem och sedan börja bygga upp allt från grunden än en gång. Hösten 1721 bönföll Lars Flinckenberg, Johan Andersson och brodern Knut Andersson i Vännerborgs län om att med sina familjer få stanna kvar i Sverige. Speciellt Knut Andersson protesterade mot att han mot sin vilja hade blivit tillsagd att resa till Finland där han inte trodde sig kunna försörja sin familj. Han var rädd för att han som aldrig ägnat sig åt lantbruk utan alltid fått sin försörjning i en stad i hemlandet skulle bli tvungen att försörja sig som jordbrukare.²⁷ Hänvisningen till att han var van vid stadsmiljöer, men nu tvingas ut på landsbygden kan tyda på att familjerna kom från Viborg eller någon annan av de östligaste städerna, som i och med freden gått förlorade. Eventuellt ville myndigheterna flytta sådana flyktingar till områden där ödehemmanen var många.

26. Politiekollegiets protokoll 1736 A:I, SSA; Aminoff-Winberg 1995.

27. Lars Flinckenberg till K.Majt. 1721, Skrivelser till konungen 1133:11 ser I 30, SRA.

X SAMMANFATTNING

Det stora nordiska kriget har länge varit föremål för militärhistoriker-
nas intresse. Vid sidan av de rent militärhistoriska skildringarna har
också situationen i Finland, framför allt bland nutida forskare, skärskå-
dats i flera studier. Trots detta har flykten och flyktingarnas situation
inte varit föremål för någon närmare studie. Längre har forskare varit
medvetna om att det rörde sig om en omfattande flykt från framför allt
Finland, men hur omfattande den var och vilka motiven var för flykten
har inte analyserats. Däremot har släktforskare tidigt visat ett aktivt
intresse för flyktingarna, vilket har lett till att olika källpublikationer
över flyktingarna har tillkommit.

Avsikten med mitt arbete har varit att skärskåda flykten under det
stora nordiska kriget 1700–1721 från Östersjöprovinserna och Finland
till Sverige. Jag har valt att lägga tyngdpunkten på flykten från Finland
som var betydligt mera omfattande än den från Östersjöprovinserna.
Den tidiga flykten från Ingermanland och Baltikum har ändå sitt intres-
se, inte minst för att den utgjorde en modell för senare flyktingar under
stora nordiska kriget. Jag är väl medveten om att de frågeställningar jag
har lyft fram är omfattande. Den breda skildringen har prioriterats
framom några enskilda djupdykningar. Min bevekelsegrund har varit
att flykten, tillvaron i Sverige och återflyttningen till hembygden inte
har behandlats utförligt i modern forskning.

Det som har intresserat mig är: vem flydde, varifrån, vart och varför
flydde de? Hur bemöttes flyktingarna då de nådde destinationsorten?
Många av flyktingarna kom att stanna i den västra riksdelen i inemot
ett decennium, andra ännu längre. De här grundläggande frågorna har
tidigare forskning inte uppmärksammat.

Jag har valt att i hög grad se på flyktingarna ur ett inifrånperspektiv,
det vill säga ur flyktingarnas egen synvinkel i den mån de träder fram i
källmaterialet. Men jag har även, i ett utifrånperspektiv, granskat hur
kronan uppfattade flyktingarna och de åtgärder som myndigheterna
vidtog när tusentals flyktingar nådde fram till den svenska östkusten.

Även om det inte vid den här tiden var ovanligt att befolkningen
flydde undan krig och härjande trupper är det, enligt vad jag har erfarit
mera ovanligt att man byggde upp en organisation för att ta hand om
flyktingarna. För de svenska myndigheterna var det inte i första hand
frågan om att inlemma de nykomna i befintliga lokalsamhällen. I stället
hoppades man kunna bidra till deras försörjning genom olika former
av understöd.

På grund av den kris samhället befann sig i var det omöjligt för
myndigheterna att utöva en fullständig kontroll och registrering av
flyktingarna. Det är ändå ett relativt rikt material som finns bevarat och

som i första hand består av förteckningar över flyktingar som fick lyfta understöd och sådana som föreslogs få någon hjälp. Av alla de enskilda uppgifter jag har funnit om flyktingarna har jag sammanställt en databas där det för de flesta framgår flyktingens namn, yrke, familjeförhållanden och i bästa fall varifrån personen kom och på vilken ort denna uppehöll sig i Sverige. När man vidgar forskningen från flyktingkommissionens och prästerskapets rullor till att omfatta också socknarnas kyrkböcker stiger plötsligt en hel skara flyktingar ut ur anonymiteten. Här finns bl.a. allmoge framför allt från Åland och borgare som aldrig fick understöd. De olika uppgifterna som framgår ur flyktingförteckningarna samt de uppgifter man får ur t.ex. förteckningar över döpta, vigda och döda har också gjort det möjligt för oss att få en inblick i hur livet gestaltade sig för flyktingarna i Sverige.

Under framför allt de många och långa krigen på 1600-talet hade trupper marscherat av och an i Europa. Både de egna trupperna och främmande staters trupper levde på vad de kunde få ut av den lokala befolkningen. Att befolkningen drog sig undan inom städernas skyddande murar eller sökte skydd i de stora skogarna då de fientliga trupperna närmade sig var en naturlig och förnuftig reaktion både under det stora nordiska kriget och under andra krig. Det var också klokt att sända sin egendom till tryggare trakter. Detta var något som borgare gjorde under stora nordiska kriget och som hade gjorts tidigare och på andra håll, till exempel vid den hotande ryska belägringen av Riga 1656. Däremot var det ovanligt att befolkningen sökte sig över statsgränser under sin flykt undan kriget. Det skedde inte heller under det stora nordiska kriget.

De flyktingar jag har följt i spåren rörde sig alltså inom ett och samma välde. Det kan därför ifrågasättas om man överhuvudtaget i det här sammanhanget kan tala om flyktingar. Det är ett begrepp som i allmänhet innebär att man har överskridit en riksgräns. Med moderna termer skulle flyktingarna i början av 1700-talet ha kunnat benämnas "displaced persons" som var en term som togs i bruk efter andra världskriget då Europa tvingades hantera tusentals personer som inte direkt kunde anses vara flyktingar, men som å andra sidan inte heller mera kunde bo kvar på sin egen hemort. Idag är interflyktingar ett ofta förekommande begrepp för dem som tvingas fly inom ett land p.g.a. inbördeskrig eller naturkatastrofer. Det här är ett uttryck som väl kunde ha applicerats på flyktingarna under stora nordiska kriget. Jag har ändå valt att använda mig av den kortare termen flykting eftersom redan den är tillräckligt beskrivande och för att det var den benämning man använde vid den här tiden.

Det är sannolikt att befolkningen var såväl fysiskt som psykiskt medtagen då kriget bröt ut 1700 och framför allt då ryssarna inledde

okupationen av Finland 1713. Missväxten hade i slutet av 1600-talet skördat otaliga liv och lett till den värsta befolkningskatastrofen någonsin i Finland. Missväxten fortsatte in på 1700-talet och befolkningens motståndskraft bröts ner. Svälten ledde till att de epidemier som graserade skördade många offer. Slutligen nåddes Finland av pesten som innan dess hade drabbat Östersjöprovinserna mycket hårt. De många påfrestningarna påverkade befolkningens sinnesstämning. Dråpslagen tycktes följa på varandra – det faktum att kungen befann sig långt borta i fjärran land, det förödande nederlaget i Poltava 1709, den slutliga okupationen av Baltikum 1710 och förlusten av Viborg samma år.

Den svenska kronan hade under årtionden byggt upp en bild av en arvfien – Ryssland. Att komma under ryskt välde skulle, enligt den svenska propagandan, leda till obönhörligt slaveri och ett evigt elände. Då ryssarna ryckte fram och slutligen erövrade Östersjöprovinserna och Finland greps invånarna av en skräck och fasa som hade sin bakgrund i årtal av propaganda. Naturligtvis är det sant att våldsdåd av de mest förfärliga slag förekom och uppenbart är att speciellt de irreguljära trupperna, kosacker och kalmucker, här bar det största ansvaret. Kriget mellan Sverige och Ryssland var enligt många uppfattning ovanligt rått. Till det här bidrog den brända jordens taktik och det faktum att fienden bekände sig till en annan trosriktning. Om svenskar och finnar såg på de ortodoxa med avoghet och misstro så var den känslan ömsesidig. Ur ryssarnas synvinkel saknade balter och finnar så gott som allt människovärde på grund av, som de såg det, den kätterska protestantismen. Frön av misstro och rädsla hade såtts genom den fiendebild som myndigheterna i decennier hade byggt upp. De hade uppenbarligen fallit i god grogrund. För när den ryska invasionen var ett faktum skördade man vad man en gång sått och befolkningen flydde i tusental.

När krig hotar och främmande trupper nalkas är det i första hand det irrationella som styr människans handlande. Motiven till flykten var uppenbart flera. Folk flydde undan pesten som speciellt i Baltikum drabbade befolkningen mycket hårt. Det faktum att Karl XII uppmanade finnarna till flykt ledde till att i första hand myndigheter och präster gjorde sig beredda att söka sig västerut. De skulle komma att följas av tusentals andra. Vad låg då bakom kungens order om att civilbefolkningen skulle fly? Det var framför allt en strategisk fråga där Karl XII själv tillämpade samma taktik som han hade mött på sitt fälttåg djupt in i Ryssland några år tidigare. När man inte hade trupper som kunde försvara området skulle allt brännas och ödeläggas för att försvåra fiendens försörjning inför en eventuell attack mot hjärtat i det svenska väldet, Stockholm med omnejd. Den brända jordens taktik var också ett utslag av det faktum att befästningarna i östra Finland redan länge

hade varit dåligt underhållna. Uppenbarligen ville kungen inte heller att svenska undersåtar skulle råka i fiendens händer. Det framkommer i den brevväxling som utspann sig mellan kungen, överbefälhavaren Nieroth och rådet. Också senare strävade kungen efter att förhindra kontakterna mellan svenska undersåtar och ryssar. Inte heller ville han tillåta en återflyttning till Finland så länge området var ockuperat.

Den offentliga egendomen, ämbetsverkens arkiv och kyrkans dyrbarheter, skulle i första hand räddas innan lösöre i privat ägo skeppades över. För den vanliga undersåten måste ämbetsmannens och prästernas reaktioner ha varit viktiga incitament att också fly undan fienden. När man dessutom lägger till de rykten som spreds om fienden och dess råa krigsföring, speciellt i vissa strategiskt viktiga områden, är det uppenbart att många greps av panik och lämnade allt hals över huvud för att följa den retirerande armén. De rykten som cirkulerade om de ryska trupperna hade en god grogrund i den propaganda som redan länge hade bedrivits av de svenska myndigheterna. Den officiella propgandans nidsbild tycks bara ha bekräftats av vad flyktningarna österifrån kunde berätta. Eftersom många lämnade sina hem först när ryssarna var helt nära inpå får man intrycket att flykten ofta var oplanerad.

Pest, missväxt, en grym fiende och ett sviktande försvar ledde följaktligen till att invånarna i Ingermanland, Baltikum och Finland inte såg någon annan möjlighet än att följa den retirerande armén och ta sig västerut. Beslutet att fly tycks snarare ha varit en reaktion som berodde på den panik som rådde i samhället än på ett överlagt handlande.

Vi vet inte hur befolkningen och speciellt då ämbetsmännen och prästerna skulle ha reagerat inför ockupationen om inte Karl XII hade gett sin order om att de civila skulle dra sig undan bakom den egna armén. Den ordern kom i samband med Viborgs fall 1710 och hade således ingen betydelse för den tidiga flykten i Östersjöprovinsen. Då befolkningen uppmanades att söka sig till säkrare orter, ledde det till att eliten i samhället lämnade Finland. Ämbets- och tjänstemännen lydde direkt under kungen och var ansvariga inför honom. För deras del bör alltså lojalitetskravet ha stått klart. För prästerskapet var situationen i viss mån en annan. De hade ett moraliskt ansvar för sin församling och flera präster tvekade därför inför flykten. Församlingarna kunde inte lämnas vind för våg utan en egen andlig ledare, framför allt då fienden bekände sig till en helt annan främmande tro. Därför gav rådet en befallning om att åtminstone en präst skulle stanna kvar i varje församling.

Att bege sig på flykt innebar oftast att man tvangs överge inte bara hus och hem utan också det mesta av lösöret och endast kunde rädda med sig något litet. När ryssarna nådde fram till Åbo var man inne i augusti månad och skörden var knappast bärgad. Det måste ha varit

svårt att välja mellan att stanna kvar och hoppas på att stormvinden relativt obemärkt skulle dra förbi eller att lämna allt för att fly västerut. Den som flydde riskerade att förlora hela sin egendom. Ryssarna gick konsekvent in för att förstöra flyktingarnas hemman och lade också beslag på deras lösöre. Om åkrarna blev oskördade innebar det att årets inkomst gick förlorad. Allt detta låg i vågskålen då man fattade beslutet att fly.

Att fly innebar inte endast förlorade inkomster utan medförde även kostnader. Man skulle ha mat och logi under färden. Den som hade båt kunde säkert förtjäna en slant på att transportera andra flyktingar till Sverige. Förmodligen flydde många från kustsocknarna i Österbotten över havet till Västerbotten. De som slog sig ner i skärgårdsocknarna utanför Stockholm hade också med all sannolikhet tagit sig dit över havet. För den som inte hade tillgång till en egen båt återstod endast att landvägen söka sig västerut. Tusentals personer har tvingats att till fots vandra runt Bottniska viken. Transporterna över havet försvårades av att den egna armén redan innan Finland ockuperades hade beslagtagit alla större farkoster. Dessutom hade bl.a. de österbottniska borgarna råkat ut för flera skeppsbrott. De ryska lodjorna rörde sig snart överallt i den finska skärgården och avskar därmed en eventuell flyktväg. Med beaktande av de här faktorerna är det föga sannolikt att majoriteten av flyktingarna skulle ha flytt i de små båtar som ännu fanns att tillgå. Man måste därför anta att skaran av flyktingar som genom Österbotten drog norrut bestod av flera tusentals personer.

Hur många var då de flyktingar som under stora nordiska kriget vistades i Sverige? Tidigare forskare har förmodat att antalet flyktingar har rört sig kring mellan 10 000 och 20 000 personer. Källmaterialet är på den här punkten bristfälligt, men det är möjligt att komma fram till ett rimligt antal. Att känna till det exakta antalet flyktingar är inte heller av central betydelse, men för att förstå såväl situationen i Finland under ockupationen som de svårigheter flyktingkommissionen ställdes inför, är dock storleksordningen väsentlig. Från år 1715 uppger flyktingkommissionen att det enbart i Stockholm fanns 12 000 flyktingar, en uppgift som jag inte har kunnat verifiera. Det är i alla fall sannolikt att flera tusen flyktingar sökte sig till huvudstaden. Från Västerbotten finns det en uppgift från år 1714 om att där skulle ha funnits 8 000 flyktingar, vilket förefaller rimligt. På basis av källmaterialet i svenska arkiv har jag kunnat identifiera 13 431 flyktingar fördelade på 7 771 vuxna och 5 660 barn. Antalet kända flyktinghushåll uppgår till 5 368. Man kan alltså fastställa att det i Sverige i varje fall fanns en minimipopulation på närmare 8 000 vuxna flyktingar och över 13 000 individer totalt.

Av de här flyktingarna utgjorde de finska flyktingarna majoriteten, medan de kända flyktinghushållen från Östersjöprovinserna endast uppgick till 645. För endast en del av alla de tusentals hushållen känner

vi till alla familjemedlemmar och eventuellt tjänstefolk. Eftersom alla flyktingar inte noterades av myndigheterna, antingen i flyktinglistor eller i kyrkböcker, finns det ett stort mörkertal. Ett exempel på detta är alla ålänningar som flydde i tusental, men i Sverige återfinns bara 355 kända flyktinghushåll.

När man vill få fram ett totalantal personer brukar man då det rör sig om den här tiden multiplicera antalet hushåll med fem. Bland annat Alf Åberg har påtalat att detta gäller fredstida förhållanden, medan det enligt honom under krigstid är en alltför hög siffra. Han har förmodat att man snarare skall multiplicera hushållen med tre. Med beaktande av att många familjer hade flera barn och att man också hade tjänstefolk med sig verkar det dock vara en något för låg siffra. Jag utgår från att man kommer nära ett totalantal flyktingar om man multiplicerar de 5 368 kända hushållen med fyra. Vilket leder fram till ett flyktingantal på knappt 21 500 individer. Men det här är inte hela sanningen. I den här summan har man inte beaktat det mörkertal som finns, det vill säga dem som aldrig kom i kontakt med myndigheterna.

Med beaktande av det stora antalet identifierade flyktingar och det vi vet om dem som aldrig noterades av någon myndighet kan vi utgå från att knappt 21 500 flyktingar endast är ett minimiantal. Vi kan inte med säkerhet slå fast hur många som flydde från Finland, men sannolikt rörde det sig om långt fler flyktingar än 21 500 och ett antal på 30 000 verkar mycket troligt. Av Finlands dåvarande befolkning utgjorde det här innemot en tiondedel av totalpopulationen. För att ytterligare illustrera storleksordningen kan man föra tankeexperimentet vidare och konstatera att flyktingarna under stora nordiska kriget vid en jämförelse med dagens Finland skulle det ungefär motsvara invånarantalet i Helsingfors.

Flyktingskaran dominerades av allmogen med 2 498 flyktinghushåll. Det här beror i främsta hand på att vi har ett mycket bra källmaterial från Härnösands stift, som bredde ut sig över ett stort område norr om Uppsala. Framför allt allmogeflyktingar från Österbotten slog sig ner i det nordliga stiftet. Den näst största gruppen bildade borgarna med 757 hushåll. De österbottniska småstäderna stod nästan övergivna av sina invånare, men också från städer i Åbo och Björneborgs län och i Nyland hade många flytt. Prästerskapet och skolstaten bildade en grupp på 447 hushåll. Flyktinghushåll som kan hänföras till gruppen ofrälse tjänstemännen var 449. Till den senare gruppen kan även läggas ett antal ämbetsmän som hörde till det adligaståndet, d.v.s. 21 hushåll.

För befolkningen i Finland betydde det ett allvarligt avbräck att så många präster, men också så många ämbets- och tjänstemän flydde. Myndigheternas avsikt med befallningen om flykt hade varit att för-

svåra administrationen för de ryska ockupanterna. Resultatet var snarast att befolkningen i Finland fick finna sig i att utbildade eller utländska tjänstemän tog över i det civilstyret som ryssarna småningom upprättade.

Flyktinghushåll där mannen tjänade eller hade tjänat inom armén var många. De ofrälse militära hushållen var 524. Den nästminsta identifierade gruppen utgjordes av alla de som hörde till ridderskapet och adeln, d.v.s. också de ovannämnda ämbetsmännen, sammanlagt var det frågan om 268 hushåll. Som alltid då det gäller att definiera stora grupper enligt olika definitioner uppstår det udda grupper. I det här sammanhanget finns en liten grupp på 55 hushåll som har kallats övriga ståndspersoner samt dessutom en grupp på 370 hushåll där det inte framgått något yrke för flyktingen.

Källmaterialets natur leder också till att en del grupper har blivit överrepresenterade, bl.a. de tjänstemän som lyfte lön. Ståndspersonerna i Finland, d.v.s. grupper som hörde till adeln, prästerna, de högre ämbetsmännen och borgarna hörde till dem som i stora skaror flydde inför de ryska truppers inmarsch i området. Det uppnådda resultatet visar att det framför allt var samhällets elit som flydde, men dessutom flydde tusentals bönder, tjänstefolk och deras gelikar. I det svenska väldet utgjorde allmogen i början av 1700-talet 95 % av befolkningen. Borgare och andra som fick sin näring i städerna var bara 2 % av hela befolkningen och adeln utgjorde under 1 %. I jämförelse med dessa siffror kan man säga att flykten under det stora nordiska kriget var en elitens flykt även om de österbottniska allmogehushållen i ljuset av bevarat material dominerar kvantitativt. Av de kända flyktinghushållen kom de flesta från Österbotten. Majoriteten av dem stannade i Västerbotten och inväntade där fredsslutet 1721.

I Östersjöprovinserna var flyktnmönstret rätt långt det samma som i Finland även om allmogens andel inte alls var lika stor från de här områdena. På grund av de många befästa städerna i Ingermanland och Baltikum var många av flyktingarna från det här området soldathustrur och –änkor som beviljades rätt att lämna fästningen då den hade fallit.

När flyktingar från de förlorade Östersjöprovinserna under de första krigsåren började strömma till framförallt Stockholm hade man till en början ingen organiserad hjälp. Myndigheterna trodde och hoppades att flyktingarna inte skulle vara i behov av hjälp någon längre tid. Snart insåg man att det skulle krävas extraordinära insatser för att kunna hantera den stora flyktingströmmen. Arbetet med att bygga upp en flyktinghjälp inleddes efter att Karl XII gett order om att flyktingarna måste hjälpas.

Sverige var ett för sin tid välorganiserat samhälle där staten höll ett fast grepp om sina undersåtar. Det är vid exceptionella förhållanden,

som krig och andra stora kriser, som de stora organisatörerna träder fram. Men faktum är att den hjälporganisation som växte fram under det stora nordiska kriget till sin struktur inte var speciellt avancerad. Genom årliga kollekter i kyrkorna samlade man in medel som transporterades till Stockholm där de delades ut åt de hjälpbehövande. Steget från teori till praktik blev ibland långt och besvärligt att ta.

En flyktingkommission tillsattes år 1712 för att handha flyktingfrågan. Den fick till uppgift att dels administrera de kollektinsamlingar som alltsedan 1706 hade förekommit till flyktingarnas förmån, dels fördela de insamlade medlen bland de hjälpbehövande flyktingarna. Kommissionens uppdrag var endast att verkställa utdelningen av flyktinghjälpen. Medlemskapet i kommissionen var frivilligt och någon ersättning för det ofta otacksamma arbetet utbetalades inte.

Som vägledning hade kommissionen en instruktion som slog fast vem som skulle få understöd. Man kan säga att huvudprincipen i instruktionen var "ju mera man förlorat, desto mer skulle man få i understöd". Det var alltså de besuttna och förmögna som skulle hjälpas. Det var helt i enlighet med tidens anda, då det var viktigt att ståndssamhället bestod. Ståndssamhället fick inte rubbas i sina grundvalar. Det återspeglas även av det faktum att flyktingkommissionen poängterade att ståndspersoner riskerade att bli till åtlöje hos den övriga befolkningen om de led nöd under flykten. Detta fick på inga villkor ske. I princip skulle borgare och hantverkare som kunde försörja sig genom arbete, något som försvårades av att man i de svenska städerna med ogina ögon såg på den ökande konkurrensen från flyktingarna. De fattigaste skulle placeras i fattighus.

Flyktingkommissionen ställdes inför en gigantisk uppgift då den i praktiken skulle ansvara för underhållet av tusentals flyktingar. Det faktum att flyktingarna fanns utspridda över ett stort område gjorde inte saken lättare. Hjälpens skulle bygga på frivilliga bidrag från allmänheten. Några statliga medel fanns nämligen inte att tillgå. Det rådde i vissa kretsar en uppfattning om att man skulle få ihop större summor genom frivilliga kollekter än genom obligatoriska pålagor. Svårigheterna uppstod när de insamlade medlen skulle transporteras till Stockholm för att sedan kunna delas ut. De löften som hade getts om fritt husrum samt ytterligare ett understöd för uppehälle kunde inte infrias. Pengarna räckte inte till efter att också Finland hade ockuperats och tusentals flyktingar vällde in österifrån.

Flyktingkommissionens arbete byggde på att några centrala funktioner fungerade; 1) att kollekter regelbundet samlades in i kyrkorna till flyktingarnas förmån under sådana söndagar som var välbesökta, 2) att pengarna utan dröjsmål fördes vidare från församlingarna till stiften och 3) att de insamlade medlen genast transporterades därifrån till

Stockholm. När det brast i den här kedjan uppstod dröjsmål med fatala följder för kommissionens arbete.

Att samla ihop kollekt till förmån för flyktingarna och sedan föra de hopsamlade medlen till Stockholm för att där dela ut dem till hjälpbehövanden visade sig vara ett mycket tungrott arbete. Det förefaller uppenbart att församlingar därför på olika håll i Sverige även har betalat ut direkta understöd till flyktingarna trots att det var meningen att alla kollektmedel till förmån för flyktingarna skulle sändas direkt till flyktingkommissionen i Stockholm. Kommissionens medlemmar hade att kämpa både med de långsamma leveranserna och med de s.k. nödmynten som försämrade penningvärdet. De här svårigheterna ledde till att kommissionens medlemmar flera gånger byttes ut. Från och med år 1717 var kommissionens egen ekonomiska situation så trängd att man inte mera kunde avlöna en skrivare, vilket avspeglar sig i att mycket litet material bevarats från tiden efter detta. Kommissionen var trots detta fortsättningsvis verksam, men arbetet stagnerade och initiativet i flyktingfrågorna gled över till riksdagen. Hjälpens decentraliserades och man gick in för lokala utdelningar i församlingarna i stället för att transportera alla pengar till Stockholm. Det skulle snart visa sig att det här ledde till en ojämlig behandling av de hjälpbehövande något som flyktingkommissionen också tidigare hade varnat för. De enda situationer där decentraliseringen tydligen genomfördes på ett lyckat sätt var då lokala utdelningar tilläts först i Åbo stift och något senare i Härnösands stift.

För många flyktingar var det svårt att finna någon försörjning vilket gjorde att flyktingkommissionen fick lov att tumma på sina utdelningsprinciper. Även om basen för vilka som understöddes breddades var det ändå de besuttna som under alla år fick de största understöden. När kommissionen tvingades hjälpa dem som enligt instruktionen skulle lämnas utan hjälp fick de endast en liten slant. Den ökande konkurrensen om flyktingmedlen ledde till klagomål från adelns sida över att deras understöd minskade. Flyktingkommissionen såg sig ändå tvungen att hjälpa även andra än ståndspersoner för att ett rykte inte skulle uppstå om att bara de rikaste fick någon hjälp. Ett sådant rykte kunde ha fått allvarliga följder för insamlingarna.

Vilka som fick understöd framgår då man jämför den sociala strukturen hos totalpopulationen med dem som till exempel år 1716 fick understöd av flyktingkommissionen, se figur 11. Den jämförelsen visar tydligt hur flyktingkommissionens instruktion ledde till att de besuttna i samhället var de som konstaterades vara i störst behov av understöd. Utanför hjälpverksamheten stod framför allt allmogen även om majoriteten av flyktingarna kan hänföras till den kategorin. Det är uppenbart att kommissionen i hög grad följde sin instruktion och stödde ståndspersoner så långt det bara var möjligt.

Den svenska flyktingpolitiken som idag bedrivs i Sverige har sina rötter i de turbulenta åren i början av 1700-talet. Detta är en flyktingpolitik som kan sägas ha sina rötter i 1600-talets fattigvård. Idag kan man i den nordiska välfärdspolitiken se spår av den samhällssyn som var rådande under det stora nordiska kriget. De stöd som samhället betalar ut till individen är även idag bundet till tidigare inkomst, t.ex. vid utbetalning av moderskapsbidrag eller arbetslöshetsunderstöd.

Man kan fråga sig om de många gånger mycket små summor som tilldelades flyktingarna verkligen hade någon betydelse för deras försörjning eller om det snarare hade en psykologisk betydelse att visa att kronan inte hade glömt dem som hade lämnat allt och därmed visat trohet gentemot sin kung. Vid en jämförelse av understöden och varupriser från tiden verkar det uppenbart att understöden mera var pro forma och inte egentligen betydde så mycket för flyktingarnas försörjning. Det här är ett problemområde som gärna kunde studeras närmare.

Under sin exil i Sverige fortsatte Åbo konsistorium liksom Åbo hovrätt sin verksamhet. En central uppgift blev för dem att på olika plan arbeta för att flyktingarnas tillvaro skulle vara så dräglig som möjlig. Man försökte hjälpa flyktingar till nya arbeten och underlätta borgarnas möjligheter till att bedriva sina näringar. Man försökte också hjälpa så många som möjligt att få del av de insamlade kollektmedlen. Flera präster fick nya tjänster under exilen. Visserligen blev en del bara nådarspredikanter, men andra fick egna församlingar. Också tjänstemän kunde få anställningar, men här var myndigheterna mera återhållsamma. Man ville att det skulle finnas en tjänstemannakår som genast kunde återvända till Finland och ta över verksamheten när ryssarna en dag skulle dra sig tillbaka. Många borgare lyckades fortsätta sin verksamhet i Sverige, men möttes också av avoghet av de lokala näringsidkarna. Allmogen fann en utkomst i olika slag av hantverk. I skärgårdssocknarna försörjde sig många genom fiske och säljakt.

För flyktingarna var olika former av nätverk viktiga för att de skulle överleva exilen. Många hade släktingar som kunde räcka en hjälpande hand. Andra hade affärsförbindelser som säkert var av betydelse då flyktingarna skulle etablera sig på den nya orten. Inom flyktingkolonierna höll man kontakt med varandra och stödde varandra. Man ställde upp som faddrar vid dop, man såg till att fattiga flyktingar fick en hedervärd begravning. I flera socknar fanns det flyktingpräster som höll finskspråkiga gudstjänster för de enspråkigt finsktalande flyktingarna. Prästerna hjälpte också till med att skriva intyg om flyktingarnas levnadsförhållanden då de anhöll om flyktingunderstöd.

Många flyktingar levde i direkt misär och enda sättet för dem att försörja sig var att tigga. Deras svåra situation kan ha lockat en del till stöld och kvinnor till prostitution. Bland lokalbefolkningen cirkulerade

det rykten om hur flyktingarna inte bara var tjuvaktiga, utan även hur de genast slösade sina flyktingunderstöd på alkohol. Det kan ha ökat den avoga inställning som många kände mot flyktingarna. Misstron mot "främlingarna" kanske mer riktade sig mot den som t.ex. inte var infödd stockholmare, men tog sig också uttryck i "hårda" ord och tillmälen som mötte flyktingarna på olika orter.

Ett samhälle som övergår från krig till fred ställs inför liknande problem oavsett tidpunkt eller geografiskt läge. Den enskilda människan, som jag speciellt har intresserat mig för, berörs när trupper hemförlovas, soldater reintegreras i samhället, krigsinvalidier, änkor och minderåriga skall tas omhand och flyktingar oavsett om de är externa eller interna åter skall finna sin plats i samhället.

Freden i Nystad 1721 innebar att Sverige fick lov att avstå från stora områden då Baltikum gick förlorat, liksom Ingermanland och Karelen med Viborg.

Myndigheterna satte genast in åtgärder för att flyktingarna så snart som möjligt skulle återvända hem. En transportkommission tillsattes för att handha bl.a. de civila flyktingarnas hemtransport. Från den svenska östkusten avgick skepp som var fullastade av återvändande truppenheter, civila flyktingar och förnödenheter av olika slag. Transporterna tycks framför allt ha gått till Åbo, men förmodligen har flyktingar skeppats över också Bottenviken. De som hade flytt med egna farkoster kunde använda dem för återfärden, men många tvangs även denna gång att ta sig fram till fots via Torneå.

Hemtransporterna försinkades då ratifikationen av freden lät vänta på sig. När den äntligen nådde Stockholm var hösten redan sent liden och stormar gjorde en överfart riskabel. Att bygga upp sin tillvaro så sent på året var svårt, för att inte säga omöjligt i de fall det egna hemmanet hade brunnit och åkrarna hade legat obrukade i många år. Därför valde många flyktingar att vänta till våren 1722 innan de återvände. För myndigheterna var det viktigt att präster och tjänstemän återvände så snabbt som möjligt. Samhällsstrukturerna i det sargade Finland skulle byggas upp igen. Vissa områden var av strategiska skäl svårt förhärjade. Vid den här tiden var det ändå rätt okomplicerat att bygga upp ett krigsdrabbat samhälle. De förnödenheter som transporterades över från Sverige påskyndade återgången till ett normalt samhälle.

En del förteckningar över dem som anmälde ett intresse för att återvända har bevarats. I förteckningarna återfinns endast en bråkdel av alla de tusentals som återvände till Finland efter freden. De 407 hushåll som anmälde ett intresse för att återvända antingen redan hösten 1721 eller våren 1722 dominerades av allmogen med 34,2 %. Den näst största gruppen bland dem som önskade återvända var prästerna med 101 hushåll eller knappt 25 %. De som saknas i transport-

kommissionens förteckningar är ämbets- och tjänstemän. Bland återflyttarna utgör de ofrälse tjänstemännen bara knappt 5 %. Det är uppenbart att präster och ämbetsmän i hög grad har återvänt även om detta inte avspeglas i transportkommissionens efterlämnade arkiv.

Långsamt kom det administrativa livet igång i Finland. I många städer fick man vänta till vårvintern 1722 innan rådstugurätterna kunde sammanträda. I allmänhet kunde häradsrätterna inleda sin verksamhet i januari-februari 1722. Södra Österbottens häradsrätt var här först och sammanträdde redan den 30 oktober 1721, medan Ålands häradsrätt var den som sista och påbörjade sitt arbete vilket skedde först i början av november 1722.

Det fanns flyktingar som vid sin hemkomst ställdes inför en mindre angenäm överraskning då någon annan hade övertagit hemmanet. Det var frågan om en inflyttning under de sista krigsåren till ödehemman i de österbottniska kustsocknarna. För de återvändande flyktingarna gällde det att kunna bevisa sin rätt till gården. Landshövdingen i Österbotten, Reinhold von Essen, antyder 1722 att de som övertagit ödehemman fick lov att lämna dem när flyktingarna återvände. Eftersom von Essen bara i förbifarten tar upp den här frågan får man inte en helt klar bild av situationen.

Holger Wallén har i sin forskning från 1932 förmodat att de flesta som övertog ödehemman i de mera svenskspråkiga kustsocknarna var finskspråkiga som kom från det inre av landet. Den finskspråkiga inflyttningen har trots allt inte varit så stark som Wallén velat hävda. Den språkliga aspekten är ändå intressant och man kan se hur den språkliga minoriteten snart smälter in i sin nya omgivning och assimileras med den.

För flyktingarna var det av föga intresse vilket språk den som hade övertagit hemmanet talade. På en del håll i Österbotten är det uppenbart att det hade skett en inflyttning från de finskspråkiga inlandssocknarna till de svenskspråkiga kustsocknarna. De finskspråkiga krävde sin rätt till finska gudstjänster, men tycks med tiden ha assimilerats i den svenska miljön. Andra fick lov att återvända till sina ursprungliga hemorter då de rättmätiga ägarna återvände efter fredsslutet.

De som stannade kvar i Sverige efter freden har varit svåra att studera mera ingående. Prästernas situation är rätt väl kartlagd medan andra som stannade kvar, ofta för att det ekonomiskt var mera opportunt, inte går att studera som grupp. Uppenbart är att en del borgare, tjänstemän och bönder stannade kvar. De som stannade hade kanske skapat sig en ny karriär eller ingått äktenskap som band dem till Sverige. En motpol till dem som hade funnit sig tillrätta i Sverige utgör den grupp av finska tiggare som ännu 1736 uppehöll sig i Stockholm. De och även andra förmådde inte återvända p.g.a. sin fattigdom.

Det står klart att flyktingarna och de som hade stannat kvar på hemorten upplevde stora ofreden på helt olika sätt. För flyktingarna, som inom sig bar flyktens fasor, skulle ryssarna även framöver framstå som både främmande och skrämmande. För dem som hade stannat kvar var situationen en annan. Efter det första erövringsskedet stabiliserades läget och förhållandena normaliserades. Det vardagliga umgänget med ryssarna ledde till att finnarna blev mer bekanta med ryssarnas vanor och tänkesätt. Därigenom trädde den enskilda människan fram där man tidigare bara hade sett en fiende.

Vi kan förmoda att det stora nordiska kriget sådde det första fröet av misstro mot Sveriges förmåga att försvara den östra riksdelen. Finland hade under ett decennium utelämnats på nåd och onåd till det folk, som myndigheterna länge, vid sidan av Danmark, hade utpekats som den huvudsakliga fienden. Endast tjugo år senare kom ryssarna igen i ett krig som Sverige hade startat i hopp om en revansch. Men under den s.k. lilla ofreden blev flykten inte alls lika massiv. Hade befolkningen i Finland kommit till att ryssarna ändå inte var så farliga eller annorlunda? Eller hade upplevelserna under de svåra åren i exil satt så djupa spår att man hellre valde att stanna hemma oavsett vilka följderna kunde bli? Svaret på de här frågorna skulle kräva att man studerade flykten under lilla ofreden närmare.

En fråga som inte heller har belysts här är flyktingarnas situation när de väl kom hem igen. Hur snabbt kunde de återhämta sig ekonomiskt? De flesta hade levt under små omständigheter i exilen och när de kom hem hade majoriteten ställts inför det faktum att de förlorat allt av sitt goda i hemlandet.

Flykten hade betydelse för folk inom alla samhällsklasser. Inte heller de som var bosatta i Sverige förblev oberörda. Många hade släktingar i Finland eller Östersjöprovinserna eller andra anknytningar till området. Minnet av ofredsåren skulle leva kvar i de berättelser som fördes vidare från generation till generation. Den fiendebild de svenska myndigheterna hade skapat avtonade i takt med att den utrikespolitiska verkligheten förändrades. Under den senare delen av 1700-talet tycks fienden i form av ryssarna ha avtonat och blivit allt blekare. Det här gäller främst elitens inställning i den östra riksdelen medan allmogen ännu i början av 1800-talet, då Ryssland införlivade Finland som ett autonomt storfurstendöme, hade en avog inställning till ryssarna.

FÖRKORTNINGAR

ASSF	= Acta Societatis Scientiarum Fennicae
ESA	= Ekenäs stadsarkiv
FRA	= Riksarkivet, Finland
GBF	= Generalregistret för befolkningen i Finland
GSFS	= Genealogiska Samfundets i Finland skrifter
GSÅ	= Genealogiska Samfundets årsskrift
Haik	= Historiallinen aikakauskirja
Hist. Ark.	= Historiallinen Arkisto
Hist. Tutk.	= Historiallinen Tutkimus
HLA	= Härnösands landsarkiv
HT	= Historisk Tidskrift
HTF	= Historisk Tidskrift för Finland
KFÅ	= Karolinska Förbundets årsskrift
SKHST	= Suomen Kirkkohistoriallinen Seura toimituksia
SKS	= Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SLS	= Svenska Litteratursällskapet i Finland
SRA	= Riksarkivet, Sverige
SSA	= Stockholms stadsarkiv
SSLF	= Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland
Thark	= Turun Historiallinen Arkisto
ULA	= Uppsala landsarkiv
VLA	= Vadstena landsarkiv

BILAGOR

BILAGA 1

Antalet flyktinghushåll i Åbo stift 1706–1712 fördelade på hemorter

Alliala	3	Nyen	52
Björkö	4	Nykyrka	1
Borgå	14	Pieksämäki	1
Deglina	1	Pielis	1
Dorpat	27	Piepinski	1
Duderhof	2	Puffendorf	1
Felin	2	Pärnu	2
Globits	1	Rakkavuori	1
Gubanits	2	Rantavalta	1
Ivangorod	2	Reval	13
Järvisaari	2	Riga	39
Karelen	3	Siikaniemi	3
Keltos	1	Slavanka	5
Kexholm	28	Sordavala	4
Kosemkina	1	Stockholm	1
Kurkijoki	2	Säkkijärvi	7
Lappstrand	1	Taipale	1
Libelits	2	Tolisborg	1
Liissilä	2	Veckela	5
Lois	1	Viborg	46
Moloskovits	2	Wesenberg	12
Muolaa	1	Äyräpää	1
Narva	68	Ösel	1
Nöteborg	7	Totalt	379

Källa: Aminoff-Winberg, databas.

BILAGA 2

Antalet finska flyktinghushåll i Sverige fördelade på hemorter

A. Åbo och Björneborgs län

Bjärnä	14	Halikko	6
Björneborg	38	Hammarland	14
Euraåminne	6	Jomala	38
Finström	40	Ikalis	6
Föglö	32	Karkku	1

Kimito	39	Raumo	18
Korpo	16	Rimito	4
Kumlunge	23	Sagu	7
Lemland	27	Saltvik	22
Lemo	1	S:t Marie	1
Letala	2	Sund	51
Lundo	2	Säkylä	1
Masku	4	Tyrvis	4
Nagu	7	Tövsala	16
Nousis	1	Uskela	3
Nykyrko	5	Vemo	4
Nystad	30	Virmo	5
Nådendal	50	Vittisbofjärd	1
Pargas	17	Åbo	341
Pemar	5	Åland	108
Pikis	4	Okänd	36
Pyhämaa	1	Totalt	1053

B. Nylands och Tavastehus län

Borgå	78	Lojo	2
Ekenäs	14	Längelmäki	2
Elimä	1	Nurmijärvi	1
Esbo	11	Orivesi	2
Hattula	4	Pernå	12
Hauho	3	Pojo	7
Helsinge	4	Ruovesi	1
Helsingfors	90	Sibbo	1
Hollola	4	Sjundeå	7
Ingå	14	Sääksmäki	3
Janakkala	6	Tavastehus	8
Jämsä	1	Tenala	25
Kangasala	2	Tusby	1
Karis	6	Urjala	1
Kyrkslätt	12	Vichtis	3
Lappträsk	1	Okänd	62
		Totalt	388

C. Österbottens län

Brahestad	122	Kajana	11
Gamlakarleby	126	Kalajoki	15
Idensalmi	2	Karlö	24
Ijo	5	Kelviä	2
Ilmola	4	Kemi	9
Jakobstad	86	Kristinestad	79

Kronoby	45	Pedersöre	111
Laihela	2	Pudasjärvi	1
Lappfjärd	32	Pyhäjoki	27
Lappo	5	Pälkäne	2
Lillkyro	4	Salo	12
Limingo	24	Siikajoki	30
Lochteå	15	Storkyro	67
Malax	117	Torneå	21
Mustasaari	10	Uleåborg	179
Nykarleby	251	Vasa	141
Närpes	270	Vörå	93
Paldamo	4	Okänd	113
		Totalt	2036

D. Viborgs och Nyslotts län samt Kexholms län.

Björkö	26	Nyslott	1
Hiitola	3	Pieksämäki	1
Impilahti	1	Rautus	2
Jokkas	1	Ruokolax	2
Joutseno	1	Räisälä	1
Jääskis	2	S:t Michel	3
Kakkis	1	Sysmä	3
Kangasniemi	1	Säkkijärvi	10
Kexholm	11	Sääminge	1
Kristina	1	Tohmajärvi	1
Kides	1	Uguniemi	1
Kivinebb	1	Veckelax	14
Kymmene	2	Viborg	116
Lappstrand	1	Karelen	5
Laukas	1	Savolax	6
Nykyrka	5	Okänd	23
		Totalt	258

Källa: Aminoff-Winberg, databas.

BILAGA 3

Antalet flyktinghushåll i Sverige från Östersjöprovinserna

Arensburg	7	Dorpat	21
Brehmen	4	Duderhof	4
Cubais	1	Dünamünde	5
Dagö	1	Elbingen	3
Danzig	2	Globits	1
Deiglina	2	Jama	1

Kattila	1	Puffendorf	1
Koporien	3	Reval	96
Lois	1	Riga	112
Moloskovitz	3	S:t Petersburg	1
Narva	61	Toksova	1
Neumünde	2	Vanamede	1
Nyen	87	Wesenberg	2
Nöteborg	4	Wismar	4
Pärnu	17	Ösel	16
Pfaltz	1	Okänd	171
Pommern	4	Totalt	641

Källa: Aminoff-Winberg, databas.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckta källor

Finlands riksarkiv (FRA)

Biskops- och prostevsitationer mf

- Nykarleby 1699–1856, UK 465

- Vörå 1725–1873, UK 288

Generalregistret för befolkningen i Finland (GFB)

Historieböcker, d.v.s. döpta, vigda och begravna diverse församlingar (mf)

Mantalslängder, Helsingfors 1708, LT 903

Statskontorets arkiv, Personalstater 1696, FR 1544

Tingsrätternas domböcker mf

Malax 1709, ES 2093

Mustasaari 1709, 1723, ES 2093, 2096

Nykarleby 1721, ES 2095

Närpes 1731, ES 2096

Pedersöre, 1721-1723, ES 2095

Raseborgs härad 1722, ES 1893

Saltvik 1722, ES 3243

Vörå 1725, ES 2097

Ekenäs stadsarkiv (ESA)

Kämmnärsrätten 1723

Magistraten I, Handlingar 1699–1732, C b I

E. Hultmans samling, kortregister över flyktingar i Sverige 1714-1721

Härnösands landsarkiv (HLA)

Domkapitlet i Härnösand, protokoll och inkommande skrivelser 1716, 1718, 1720 och 1721, E III:5, E III:15

Gävleborgs läns landskontor, E I:b

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Finska flyktingar antecknade i Arboga stads församlings kyrkbok C:1 1670–1722, C:2 1723–1749 samt i Arboga landsförsamlings kyrkobok C:1 1659–1731

Magistratens arkiv, sekreterarens registratur

Politiekollegiets protokoll 1736–1737, A I

Överståthållarens kanslis arkiv, registratur

Sveriges riksarkiv (SRA)

Deputerades arkiv

Deputerade för flyktingmedlens utdelande 1712, ÄK 449

Kommissionen för flyktingmedlens utdelande 1720, ÄK 451
 Reviderade räkenskaper för kommittéer (-1724), Flyktingdeputationens 1712, Räkenskaper med verifikat 1715–1716

Kommissionen angående trupptransport till Finland 1721, ÄK 251

Historiallinen Arkisto VI, protokoll 9.11.1876, Helsinki 1878

Historieböcker, längder över födda, vigda döda (mikrokort)

Nederkalix

Sundsvall

Värmdö

Högste Ombudsmannens arkiv,

Inkomna skrivelser E IV:1

- Österbottens län

- Kommissionen till Högste Ombudsmannen

Kanslikollegiets arkiv

Kanslibokhållaren F3:4

- Strödda ekonomiska handlingar 1707–1710

Kollegiers m.fl. skrivelser till K. Maj:t

Kammarkollegiets skrivelser till K. Maj:t 1712

Åbo konsistorii skrivelser till Kungl. Maj:t 1709, 1712,

Landshövdingens i Stockholms län skrivelse till Kungl. Maj:t 1714–18

Landshövdingens i Västernorrlands län skrivelse till Kungl. Maj:t 1717, vol. 18

Landshövdingarna till Kungl. Maj:t, (mf i FRA)

- Åbo och Björneborgs län 1710–1724, FR 45

- Nylands och Tavastehus län 1700–1724, FR 18

- Viborgs och Nyslott län 1708–1713, FR 61

- Österbottens län 1713–1729, FR 63

Livonica II:203 superintendent Joh. Rungius till K. Maj:t 1702–1704

Prästerskapets riksdagsakter 1719, R 852

Prästeståndets riksdagsakter 1720, R 851

Riksens ständers kontors arkiv

Stockholms stad 1719 års länshuvudbok

Riksrådets protokoll 1711, vol. 103b

Sekreta utskottets protokoll 1738, R2 650

Skrivelser till konungen 1133:11 ser. 30 och 32

Uppsala landsarkiv (ULA)

Uppsala domkapitels arkiv protokoll A I:19, A I:21

Vadstena landsarkiv (VLA)

Kalmar domkapitels arkiv protokoll A 1:9

Tryckta källor

Cederschjöld P.G., Riksdagen i Stockholm år 1719, med ett bihang innehållande protocoller och handlingar hörande till actionen mot baron v. Görtz, Stockholm 1825.

Finska Kyrkohistoriska samfundets protokoll och meddelanden 1892-1897 I, Kuopio 1898.

Gustav Vasas registratur, XXV, XXVI, Stockholm 1911.

Historiska handlingar, utg. av Kungliga samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, VII, IX, X, XV, Stockholm 1861–1895.

Hästesko Alb., Utdrag ur Åbo domkyrkas räkenskaper 1701–1735, Bidrag till Åbo stads historia, första serien, Helsingfors 1907.

Koskinen Yrjö, Lähteitä ison vihan historiaan – Handlingar till upplysande af Finlands öden under det Stora nordiska kriget, Helsinki 1865.

Landahl Sten, Bondeståndets riksdagsprotokoll I 1720–1723, Uppsala 1939.

Lempiäinen Pentti, Turun hiippakunnan tarkastuspöytäkirjat isonvihan ajalta, SKHST 90, Helsinki 1973.

Modée R.G., Utdrag utur alle ifrån den 7. Decemb. 1718 utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer, som riksens styrsel samt inwärtens hushållning och författningar i gemen, Stockholm 1742.

Neovius Ad., Ur Finlands historia, Publikationer ur de Alopaeiska pappren II-V, Helsingfors 1890–1895.

Nyholm Leo, Utdrag ur Katarina församlings i Stockholm räkenskaper 1710–1721, GSÅ 41, Lahtis 1979.

Staf Nils, Borgarståndets riksdagsprotokoll I 1719–1720, Uppsala 1945.

Stiernman And. Anton, Alla riksdagars och Mötens besluth, Stockholm 1733.

Thanner Lennart, Prästeståndets riksdagsprotokoll 5, 1719–1720, Stockholm 1980.

Turun Akatemian konsistorin pöytäkirjat X 1709–1719 HY, Helsinki 1943.

Turun Akatemian konsistorin pöytäkirjat XI 1720–1726 HY, Helsinki 1945.

Litteraturförteckning

Ahnlund, Nils, Sundsvalls historia I, Uppsala 1921.

Ahonen, Voitto, Kaupunkien jälleenrakentaminen isonvihan jälkeen. Jälleenrakennuksen politiikka ja käytäntö 1719-1740. Otryckt licentiatarbete, HY 1986.

Ahonen, Voitto, Neljän kaupungin uusi porvaristo 1720-luvulla, Genos 1986/3.

Ahonen, Voitto, Landshövding Frisenheims specialuppdrag i Finland 1721–1722, HTF 1987/1.

Ahonen, Voitto, Jälleenrakennuksen politiikka ja talous. Kaupunkien toipuminen isostavihasta noin vuoteen 1740, SHS, Hist. Tutk. 146, Helsinki 1988.

Ahonen, Voitto, Uusia pakolaisluetteloita isonvihan ajoilta, Genos 1988/1.

Akiander, Matthias, Skolverket inom fordna Wiborgs och nuvarande Borgå stift. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk 9, Helsingfors 1866.

Akiander, Matthias, Herdaminne för fordna Wiborgs och nuvarande Borgå stift I-II, Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk 13-14, Helsingfors 1868–1869.

Alanen, Aulis J., Etelä-Pohjanmaan historia IV:1, Vaasa 1948.

Alho, K.O., Läntinen tutkijakunta ja sen toiminta vuosina 1725–1727, Hist. Tutk. 26, Helsinki 1940.

Aminoff, C.G., De ingermanländska "Bajorfamiljernas" ersättningsfråga efter 1721, Gentes Finlandiae VII, Helsingfors 1987.

Aminoff-Winberg, Johanna, Flykten från Finland under Stora ofreden, i Kustbygd och centralmakt 1560–1721, red. Nils Erik Villstrand, SLS 546, Ekenäs 1987.

Aminoff-Winberg, Johanna, Finska flyktingar i Sverige under stora ofreden, Helsingfors 1995.

Andersin, Hans, Wiborgs invånare under stora ofreden, Släktforskaren 2003/1.

Andersson, Sven, Kumlingeborna under stora ofreden, Åländskt skärgårdsliv, Helsingfors 1945.

Annerstedt, Claes, Uppsala universitets historia, II 1655–1718, Uppsala 1909.

Anthoni, Eric, Ett aktstycke belysande Stora ofredens förhållanden, HTF 1924.

Anthoni, Eric, Ur ett aktstycke belysande Stora Ofredens förhållanden, HTF 1925.

Arfwidsson, Fredrik, Försvaret av Östersjöprovinserna 1708–1710 I-II:1, Gefle 1936.

Backman, Christina, Flyktingar under stora ofreden till Värmdö socken, Genos 1991/4.

Bergh, Volmar, Tukholman suomalaisista menneinä vuosisatoina, Hark 57, Turku 1961.

Bergholm, Axel, Sukukirja. Suomen aatelittomia sukuja I. Helsinki 1901.

B[ergman], E.W., Västerbotten och ryssarne 1714-1721 efter samtida skriftliga källor, HT, Stockholm 1892.

Bergström, Carin, Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800 Oland-Rösåkers kontrakt av ärkestiftet, Nordiska museets Handlingar 110, Kristianstad 1991.

Birck, Erik L., Om Österbotten efter stora ofreden och vid svenska tidens slut, årsbok för Österbotten, Vasa 1964.

Björkman, Hjalmar, Bouppteckningar i Gamlakarleby stad 1697–1800, Efter författarens död utgivna av Birger Åkerman, Genealogiska Samfundets i Finland skrifter XI, Helsingfors 1935.

Björn, Ismo, Suur-Ilomantsin historia, Enon, Ilomantsin ja Tuupovaaran historia vuoteen 1860, Pieksämäki 1991.

Blom, Conny, Torsk-Margareta, Stumpefots-Karin och Tjocke-Sara. Om kvinnor på samhällets botten, i Jämmerdal & fröjdesal. Kvinnorna i stormaktstidens Sverige, red. Eva Österberg, Lund 1997.

Blomqvist, Tore, Transporten av manskap från fyra svenska regementen till Finland 1721, HTF 1990/1.

Blomstedt, Yrjö, Suomen kihlakunnanvuodit 1630-1713, Helsinki 1958.

Blomstedt, Yrjö, Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554-1809, Helsinki 1963.

von Bonsdorff, Carl, Åbo stads historia under sjuttonde seklet, I häftet, Helsingfors 1889.

von Bonsdorff, Carl, Nyen och Nyenskans, ASSF 18, Helsingfors 1891.

von Bonsdorff, Carl, Åbo stads historia under sjuttonde seklet II, Helsingfors 1904.

Brenner, Alf, Två dokument som belysa Borgå stads återuppståndelse efter förödelsen i början av 1700-talet. Historiska och litteraturhistoriska studier 17, SSLF 289, Helsingfors 1942.

Brenner, Alf, Förteckningar över flyktingar i Sverige från Finland och Östersjöprovinserna åren 1712-1714, GSÅ 1944.

Brenner, Alf a), Släktbok ny följd I:2, Helsingfors 1947.

Brenner, Alf b), Flyktinglistornas tillförlitlighet, Genos 1947.

Brenner, Alf, Sjundea sockens historia I, Hangö 1953.

Brenner, Alf, Bouppteckningar i Uleåborgs stad 1635–1800, Genealogiska Samfundets i Finland skrifter XXV, Tammerfors 1963–1965.

Brenner, Ola, Ingå, Fagervik, Degerby, en västnyländsk bygdekrönika, Hangö 1972.

Bucht, Gösta, Härnösands historia I, tiden 1585–1721, Uppsala 1935.

Buss, Märta, Likpredikningar från 1700- och 1800-talen, Kyrkohistoriska arkivet vid Åbo Akademi, Meddelanden 2, Åbo 1973.

Cajander, K.A., Isonvihan ajoilta Uudessakaupungissa, utg. ånyo av Helmer Winter, Uusikaupunki 1931.

Carlsson, Sten, Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865, Lund 1973.

Carlsson, Sten, Rosén, Jerker, Svensk historia I–II, Stockholm 1969.

Carpelan, Tor, Ättartavlor för de på Finlands riddarhus inskrivna ättarna, Helsingfors 1954–1965.

Cavallin, Maria, I kungens och folkets tjänst. Synen på den svenska ämbetsmannen 1750-1780, Göteborg 2003.

- Cederberg, A.R.*, Finska ynglingar vid Hudiksvalls skola åren 1715–1723, Genos 1937.
- Cederberg, A.R.*, Suomen historia vapaudenajalla I, Porvoo 1942.
- Cederberg, A.R.*, Kaksi luetteloja Suuren Pohjan sodan aikaisista pakolaisista, Genos 1947.
- Cederberg, J.A.*, Historiska samlingar, Handlingar till belysande af Finska kyrkans öden II, Åbo 1889.
- Dreijer, Stig*, Åland under stora nordiska kriget, Skrifter utgivna av Ålands kulturstiftelse V, Mariehamn 1970.
- Durchman, Osmo*, Domkyrkans i Viborgs räkenskaper 1655–1704, GSÅ XII 1928, Helsingfors 1929.
- Einonen, Piia*, Puhe syntinä ja puhe synnistä – Juorut, huhut ja pyrki-mykset tiedonvälityksen valvontaan Tukholmassa 1600-luvun alkupuolella. Toivon historia, Toivo Nygårdille omistettu juhlakirja, Jyväskylä 2003.
- Ekstrand, Viktor*, Svenska lantmätare 1628–1900, Umeå-Uppsala 1896-1903.
- Elgenstierna, Gustaf*, Den introducerade svenska adelns ättartavlor, Stockholm 1925–1936.
- Eng, Torbjörn*, Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia 201, Stockholm 2001.
- Englund, Peter*, Det hotade huset, Stockholm 1989.
- Englund, Peter*, Minnet av Poltava, ögonvitnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg, Stockholm 1998.
- Englund, Peter*, Om klienter och deras patroner, ingår i Makt & vardag, Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid, femton uppsatser redigerade av Stellan Dahlgren, Anders Florén och Åsa Karlsson, Trelleborg 1993.
- Englund, Peter*, Den oövervinnelige. Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt, Stockholm 2000.
- Engman, Max*, S:t Petersburg och Finland. Migration och influens 1703–1917, Bidrag till kännedom av Finl. natur och folk, SSF, Helsingfors 1983.
- Engman, Max*, Finland – ett utflyttningsland. In – och utflyttningen under fyra sekel, svenskt i Finland 2, Skrifter utgivna av SLS nr 519, Helsingfors 1984.
- Engman, Max, Runblom, Harald*, Invandrare i Norden efter 1850, Nationale og etniske minoriteter i nordens i 1800- och 19-tallet, Rapporter til den XX nordiske historikerkongres Reykjavik 1987, Bind II, red. Gunnar Karlsson, Reykjavik 1987.
- Ericson Wolke Lars, Larsson Göran, Villstrand Nils Erik*, Trettioåriga kriget. Europa i brand 1618–1648, Värnamo 2006.

Ericsson, Peter, Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet. *Studia Historica Upsaliensia* 202, Uppsala 2002.

Erviö, H.K., Inkerin pappeja Suuren pohjan sodan jaloissa, FKHS årskrift XXVI, Helsinki 1938.

Fabricius, Knud, Skaanes overgang fra Danmark til Sverige, Studier over nationalitetsskiftet i de skaanska landskaber i de naermeste slaegtled efter Brömsebro- og Roskildefredene III, Lund Köbenhavn 1955.

Ferlin, P. R., Stockholms stad i juridiskt, administrativt, statistiskt och borgerligt hänseende II, Stockholm 1858.

Fontell, A.G., Borgå stads återuppbyggnad efter branden 1708, *Hist. Ark.* XXVII:III, Helsinki 1918.

Forsberg, Anna Maria, Gläd Thig nu o Swea-Rike! Segervisorna från slaget vid Narva 1700 – propaganda eller spontana kungahyllningar? *KFÅ* 1998.

Forsberg, Anna Maria, Att hålla folket på gott humör. Informations-spridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680. *Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History* 80, Valdemarsvik 2005.

Forsman, J.R., Suomen kirkollisten olojen uudistus ison vihan jälkeen, Turku 1899.

Fällström, Anne-Marie, Mäntylä Ilkka, Stadsadministrationen i Sverige-Finland under frihetstiden, Stadsadministration i Norden på 1700-talet, Oslo-Bergen-Tromsö 1982.

Gardberg, Carl Jacob, Gamla staden i Borgå, bebyggelse och sociala miljöer intill mitten av 1800-talet, *SSLF* 625, Helsingfors 2000.

Gardberg, John, Krigsväsen och krigshändelser i Kimitobygdens historia I, Ekenäs 1981.

Godenhielm, Berndt, Kronofogden Wilhelm Pihl, *Genos* 1977/2.

Grape, Ernst, Postkontor och postmästare, Stockholm Postverket 1951.

Grauers, Sven, Den karolinska fälthärens underhåll 1700–1703, *KFÅ* 1968.

Grotenfelt, Kustavi, Piirteitä Suomen kirkon tilasta ison vihan aikana, *SKS vuosikirja* V, Jyväskylä 1915.

Grotenfelt, Kustavi, Hainari O.A., Suomen historia Ruotsin mahtavuuden aikakaudella 1617–1721, Jyväskylä 1922.

Gummerus, Jaakko, Muistelmia Ison vihan ajoilta, Jyväskylä 1913.

Hagelstam, Wentzel, utg. Ateneum, Helsingfors 1898.

Halila, Aimo, Pohjois-Pohjanmaa ja Lappi suuren Pohjan sodan ja ison vihan aikana 1700–1721, Pohjois-Pohjanmaa ja Lapin historia IV, Kuusamo 1984.

Halme, Ritva, Pappien pako seurakunnistaan suuren Pohjan sodan aikana 1704–1716, *SKHSV* 54-57, Helsinki 1968.

Hamnström, Carl, Båtsmanshället i Ångermanland och Medelpad, Östervåla 1972.

- Hanho, J.T.*, Suomen oppikoululaitoksen historia I, Porvoo 1947.
- Hartman, Torsten*, Borgå stads historia I-II, Borgå 1906–07.
- Hartmann, Stefan*, Reval im Nordischen Krieg, Quellen und studien zur baltischen Geschichte Band I, Bonn 1975.
- Heckscher, Eli*, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa I:2, Stockholm 1936.
- Heckscher, Eli F.*, Sveriges mynthistoria, Stockholm 1958.
- Hedman, Karl*, Borgmästare och rådmän i Wasa 1610–1925, GSÅ IX, Helsinki 1925.
- Heikel, J.A.*, Helsingfors universitet 1640–1940, Tammerfors 1940.
- Herranen, Gun*, "Ryssen är ryss fast han steks i smör", Historiska sägner och finlandssvensk nationalism, Tradisjon 9/1979.
- Hiltunen, Mauno*, Siikajokilaakso keskiajalta vuoteen 1860, i Siikajokilaakson historia I, red. Hiltunen Mauno, Forss Aulis, Vilkkuna Janne, Oulu 1996.
- Holmberg, Håkon*, Suomen tuomiokunnat ja kihlakunnantuomarit, Helsinki 1959.
- Hornborg, Eirik*, En spanare under stora ofreden, Helsingfors 1926.
- Hornborg, Eirik*, Finlands hävder III, Helsingfors 1931.
- Hornborg, Eirik*, Helsingfors stads historia II, Helsingfors 1950.
- Hornborg, Eirik*, Karolinen Armfelt och kampen om Finland under stora nordiska kriget, Helsingfors 1952.
- Hörfors, Olle*, Befolkningen i Saltvik före och efter den stora Nordiska ofreden, 1700–1721, Åländsk odling 1985, Mariehamn 1986.
- Immonen, Kari*, Förhållandet till ryskheten som byggnadsmaterial i den finländska identiteten, Finsk Tidskrift 8-9/1987.
- Impivaara, Heikki*, Kielikysymyksestä Suomessa isonvihan jälkeen, Haik 1914, Porvoo 1914.
- Jern, Kurt*, Näringsliv och levnadsvillkor i svenska Österbotten från medeltid till 1800-talets stora nödår, Svenska Österbottens historia III, Vasa 1980.
- Johanson, Ulla*, Fattiga och tiggare i Stockholms stad och län under 1700-talet, Stockholm 1984.
- Johanson, Ulla*, Lokal fattigvård på 1700-talet – detaljstudier av fattigvården i Stockholms norra grannsocknar, ingår i 1700-talsstudier tillägnade Birgitta Ericsson, Acta Universitatis Stockholmiensis, Vadstena 1985.
- Johanson, Ulla*, Skeppsholmen – en nödlösning i hungersnöd och pest åren omkring sekelskiftet 1700, KFÅ 1987.
- Johansson, Carola*, Pesten 1710–1711 i Finland i ett europeiskt perspektiv, Ockuperat område red. N.E. Villstrand, ÅA Historiska institutionens meddelanden 7, Åbo 1983.
- Juselius-Rosse, Barbro*, Europeiska eftertankar. Folken och ideologisk geografi i den napoleonska historieskrivningen på S:t Helena 1815–1821, Åbo 2007.

- Jutikkala, Eino*, Sääksmäen pitäjän historia, Jyväskylä 1934.
- Jutikkala, Eino*, Bonden i Finland genom tiderna, Helsingfors 1963.
- Jutikkala, Eino, Pirinen, Kauko*, Suomen historia, Tampere 1981.
- Juva, Einar W.*, Verteidigungspläne Finnlands 1721-1808 I, Suomalaisen tiedeakatemian julkaisemia Pohjoismaiden historiaa valaisevia asiakirjoja VI, Helsinki 1939.
- Juva, Einar W.*, Finlands väg från Nystad till Fredrikshamn, 1947.
- Juva, Einar W.*, Vuoden 1739 "kieliasetuksen" synty, Hist. Ark. 53, Helsinki 1950.
- Juva, Einar W.*, Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhtasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina (1600-1808), Turku 1955.
- Jäntere, Kaarlo*, Naantalin historia II, Turku 1959.
- Karjalainen, A.*, Oulun kaupungin kauppa ja meriliike vuosina 1721-1765, Jyväskylä 1926.
- Karlsson, Åsa*, Den jämlike undersåten, Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713, Uppsala 1994.
- Karonen, Petri*, Johdanto – Kun rauha tuo omat ongelmansa, i Kun sota on ohi, red. Petri Karonen och Kerttu Tarjamo, Hist.Ark 124, Tampere 2006.
- Karonen, Petri*, Konsten att vinna ett krig – och att förlora ett annat: Centralförvaltningen och "fredens kriser" efter trettioåriga kriget och stora nordiska kriget. Manuskript.
- Karttunen, U.*, Sortavalan kaupungin historia, Sortavala 1932.
- Kepsu, Saulo*, Pietari ennen Pietaria, SKS toimituksia 608, Jyväskylä 1995.
- Korte, Seija*, red., Liminka 1477-1977, Oulu 1977.
- Koskimies, Y.S.*, Suuren Pohjan sodan ja isonvihan aika, Hämeen historia II:2, Hämeenlinna 1960.
- von Koskull, Walter a)*, Finlands rättsväsen under stora ofreden, Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk utgifna af Finska Vetenskaps-societeten H 95 n:o 3, Helsingfors 1952.
- von Koskull, Walter b)*, Domstolar och rättsvård i Finland under det stora nordiska krigets tidigare skede, HTF årg. 1952.
- von Koskull, Walter c)*, Återuppbyggnaden av Finlands rättsväsen efter stora ofreden, HTF årg. 1952.
- von Koskull, Walter*, Ockupationstrupper och civilbefolkningen i stora ofredens Finland, Historiska och litteraturhistoriska studier 29. SSLF 338, Helsingfors 1953.
- Kugelberg, Otto*, Postmästare i Sverige och Finland från äldre till närvarande tid, biografiska anteckningar, Stockholm 1894.
- Kujala, Antti*, Karl XII, rådet och Finland 1700-1713.
- Kujala, Antti*, Miekka ei laske leikkiä, Suomi suuressa pohjan sodassa 1700-1714, Hist. Tutk. 211, Helsinki 2001.

Kuujo, Erkki, Käkisalmen kaupungin ja maalaiskunnan historia I (vuoteen 1721), i Käkisalmen historia: Käkisalmen kaupungin ja maalaiskunnan vaiheita, Lahti 1958.

Kuujo, Erkki, Raja-Karjala Ruotsin vallan aikana, Joensuu 1963.

Kuvaja, Christer, De ryska truppernas plundringar och härjningar i Finland 1713–1715, i Väst möter öst red. Max Engman, Stockholm 1996.

Kuvaja, Christer, Försörjning av en ockupationsarmé. Den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713-1721, Åbo 1999.

Laasonen, Pentti, Novogorodin imu. Miksi ortodoksit muuttivat Venäjälle Käkisalmen läänistä 1600-luvulla. Hist. Tutk. 222, Helsinki 2005.

Lagerqvist, Lars O., Nathorts-Böös, Ernst, Vad kostade det? Priser och löner från medeltiden till våra dagar, Uppsala 2002.

Lagus, G., Några förhållanden i Wiborg under Stora ofredens första skede, Wiborg 1887.

Lagus, Wilhelm, Åbo akademis studentmatrikel, Helsingfors 1891.

Lagus, Wilhelm Gabriel, Åbo hofrätts historia intill den 23 Nov. 1823 då hofrätten firade sin andra secular fest, Helsingfors 1834.

Laidre, Margus, Segern vid Narva, början till en stormakts fall, Falun 1996.

Lappalainen, Jussi T., Finland under den karolinska tiden, i Tre Karlar, Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII, red. Gudrun Ekstrand, Uddevalla 1984.

Lappalainen, Mirikka, Suku, Valta, Suurvalta, Creutzit 1600-luvun Ruotsissa ja Suomessa, Helsinki 2005.

Lehtinen, Erkki, Kielestä suomalaisten ryhmätuntomerkinä Ruotsin vallan kaudella, Haik 1967.

Lehtosalo, Pirkko-Liisa, Isoviha historiankirjoituksessa, Suomen historian laudaturtyö, Helsingin Yliopisto 1964.

Leinberg, K.G., Skolstaten i nuvarande Åbo stift och dettas förra andel af Kuopio stift intill den 1 juli 1870, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 53, Jyväskylä 1893.

Leinberg, K.G., Handlingar rörande finska kyrkan och prästerskapet V, Helsingfors 1902.

Leinberg, K.G., Luettelo Ruotsin puolella v. 1717 pakolaisina oleskelevistä Turun ja Porin läänin virkamiehistä, Hark 19, 1905.

Leijonhufvud, K. K:son, Kring församlingen i Strängnäs och finska flyktingar i Strängnäs stift i början av 1700-talet, HTF 1923/8.

Leijonhufvud, K. K:son, Flyktingar från Finland och Östersjöprovinserna 1700–1722 i Strängnäs stift, Svensk Militär tidskrift 1925, nr 3:A.

Lempiäinen, Pentti, Joh. Serlachiuksen ja Jacobus Falanderin kopiokirjat, FKHS årsskrift 58-59, 1968-1969, Helsinki 1970.

Lennersand Marie, Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730, Studia historica Upsaliensia 190, Uppsala 1999.

- Lewenhaupt, Adam*, Karl XII:s officerare, Stockholm 1920.
- Liivo, Otto*, Eestiläisten siirtymisestä Suomeen, Hark XLIII, 1937.
- Liljegren, Bengt*, Karl XII, en biografi, Falun 2002.
- Linde, Martin*, Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget. Studia Historica Upsaliensia 194, Uppsala 2000.
- Lindegren, Jan*, Karl XII, i Kungar och krigare, tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII av Anders Florén, Stellan Dahlgren & Jan Lindegren, Malmö 1993.
- Lindeqvist, K.O.*, Isonvihan aika Suomessa, Porvoo 1919.
- Lindeqvist, K.O.*, Hämeenlinnan kaupungin historia, Hämeenlinna 1926.
- Lindh, Erik*, Kongliga Björneborgs regemente, SSLS CCIV, Helsingfors 1928.
- Lundqvist, Bo*, Drag ur det åländska prästerskapets 1700-tals historia, Åländsk odling 1987, Mariehamn 1987.
- Lundqvist, Tyko*, red. Boken om Säbrå, Örnsköldsvik 1986.
- Luukko, Armas*, Etelä-Pohjanmaan historia III, Vaasa 1945.
- Luukko, Armas*, Suomen historia VIII, Porvoo 1967.
- Luukko, Armas*, Vaasan historia II, Vaasa 1979.
- Lähteenoja, Aina*, Rauman kaupungin historia II, Rauma 1932.
- Lövgren, Anna-Brita*, Stormaktstidens förvaltning – organisationsförändringar och utvecklingslinjer, i Tre Karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII, red. Gudrun Ekstrand, Uddevalla 1984.
- Lövgren, Anna-Brita*, Den karolinske ämbetsmannen, KFÅ 1995.
- Marrus, Michael R.*, The unwanted, European refugees in the twentieth century, New York Oxford 1985.
- Massie, Robert K.*, Peter den store, hans liv och värld, Falkenberg 1987.
- Matinolli, Eero*, Kilpailu koulu- ja pappisviroista isonvihan jälkiaikana, Genos 1958/1.
- Melin, Ingvar S.*, Nybyggen i Svenska Österbotten, Historiska och litteraturhistoriska studier 41, SSLS, Helsingfors 1966.
- Mercier, André*, (editor), Der Flüchtling in der Weltgeschichte, Bern 1974.
- Muroma, Seppo*, Suurten kuolonvuosien väestönmenetys Turun ja Porin läänissä, pro gradu-tutkielma, otryckt, HY 1958.
- Muroma, Seppo*, Suurten kuolonvuosien (1696–1697) väestönmenestys Suomessa, Hist. Tutk. 161, Helsinki 1991.
- Mäntylä, Ilkka*, Tornion kaupungin historia I, 1621–1809, Tornio 1971.
- Mäntylä, Ilkka*, Borgå stads historia I, 1602–1809, Borgå 1994.
- Möller, Pontus, Luther, Georg*, "Dhe Nyensche" hemma och i Stockholm, Genos 1981/3.
- Møller Jensen, Janus*, Christian 4. og korstogene, udg. Statens Arkiver, Siden Saxo 2004/1.

- Neovius, Ad.*, Lojo sockens kyrkliga förhållanden, FKHS protokoll och meddelanden X, 1909–1910, Helsinki 1912.
- Niitemaa, Vilho, Hovi, Kalervo*, Baltian historia, Jyväskylä 1991.
- Nikander, Gabriel*, Gamlakarleby stads historia II 1714–1808, Åbo 1944.
- Nikula, Oscar*, Tenala och Bromarf socknars historia I, Helsingfors 1938.
- Nikula, Oscar*, Turun kaupungin historia 1721–1809 I, Turku 1970.
- Nilsson, Sven A.*, Den karolinska maktstaten. Fredens problem och krigets. I Tre Karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII, Uddevalla 1984.
- Nordenstreng, Sigurd*, Fredrikhamns historia I, Fredrikshamn 1908.
- Nordin, Jonas*, Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden. Stockholm/Stehag 2000.
- Nordmann, Petrus*, Ett bidrag till Stora ofredens historia, Svenska Litteratursällskapets Förhandlingar och uppsatser 2, Helsingfors 1887.
- Nordmann, Petrus*, Bidrag till Helsingfors stads historia IV, SSLF LXXX-II, Helsingfors 1908.
- Nyholm, Leo*, Utdrag ur Katarina församlings i Stockholm räkenskaper 1710-1721, GSÅ 41, Lahtis 1979.
- Olsson, Bror*, Kalmar stifts herdaminne I, Lund 1951.
- Paloposki, Toivo J.*, Viipurin pitäjän historia I, Joensuu 1967.
- Perlestam, Magnus*, "Ogifta Kristin brukar – har intet folck sig till hielp". Änkor, hustru och pigor som gårdsförvaltare, i Jämmerdal & fröjdesal. Kvinnorna i stormaktstidens Sverige, red. Eva Österberg, Lund 1997.
- Persson, Bodil E.B.*, Pestens gåta, Farsoter i det tidiga 1700-tals Skåne, Malmö 2001.
- Pietilä, Antti J.*, Daniel Juslenius, hänen elämänsä ja vaikutuksensa, Tampere 1907.
- Pitkänen, Kari*, Pesten i Finland 1710–11 – en tvivel underkastad historia, HTF 1977/3.
- Preinitz, Lars*, Befolkningsförlusten under pesten i Stockholm 1710–1711, KFÅ 1985.
- Püvi, Toomas*, Invandrare från Finland i norra Estland på 1700-talet, HTF 1982/2.
- Ramsay, Jully*, Frälsesläkter i Finland intill stora ofreden, Helsingfors 1909.
- Ranta, Raimo*, Kaakkois-Suomi sodan varjossa 1700–1709, HArk. 90, Helsinki 1987.
- Reuterswärd, Elisabeth*, Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle, Malmö 2001.
- Rimpiläinen, Olavi*, In labore et aerumna, Luterilaisten seurakuntien papin-virkojen hoito isonvihan aikana Suomessa, FKHS 107, Helsinki 1978.
- Rosén, Jerker*, Livland och Estland – gränsprovinserna, i Den svenska historien 5, red. Gunvor Grenholm, Stockholm 1967.

- Ruuth, J.W.*, Björneborgs stads historia, Helsingfors 1897.
- Ruuth, J.W.*, uudistunut *Aimo Halila*, Viipurin kaupungin historia, Lappeenranta 1974.
- Rytkönen, Raili*, Suur-Iin historia 1700–1870, Kajaani 1978.
- Samuelson, Jan*, Aristokrat eller förädlad bonde? Malmö 1993.
- Sarajas, AnnaMari*, Studiet av folkdiktning i Finland intill slutet av 1700-talet, Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Filologisk-filosofiska serien 19, Stockholm 1982.
- Saskolski, I.P.*, *Bespjatyh, Ju.N.*, Venäjä ja Suomi Pohjan sodan vuosina (1700–1721), Hark 80, Vammala 1983.
- Schybergson, M.G.*, Bidrag till Finlands inre historia åren 1721–1731, Helsingfors 1875.
- Schybergson, M.G.*, Finlands historia II, Helsingfors 1889.
- Simolin, Albin*, Ett försvar för de finska prästernas flykt undan fienden under stora ofreden, FKHS årsskrift II, 1912.
- Simolin, Albin*, Urkunder rörande det äldre wiborgska stiftet, FKSH 13:1, Helsingfors 1916.
- Sjöberg, Sven*, Rysshärjningar i Roslagen, Borås 1981.
- Sjöblom, Walter*, Kristinestads historia, Kristinestad 1915.
- Snellman, Karin*, Svensk flyktingpolitik under stora nordiska kriget åren 1700–1712, KFÅ 1970.
- Snellman, Karin*, Svensk flyktingpolitik under stora nordiska kriget åren 1712–1722, KFÅ 1971.
- Stenroth, Ove*, Länsmän i Kimito på 1700-talet, 1700–1754, Genos 1965.
- Strandberg, Carl Henrik*, Åbo stifts herdaminne I-II, Åbo 1832–1834.
- Strömberg, John*, Studenter, nationer och universitet. Studenternas härkomst och levnadsbanor vid Akademin i Åbo 1640–1808, SSLS 601, Helsingfors 1996.
- Suolahti, Eino*, Den första stapelstaden på Estnässkatan, Helsingfors stads historia I, Helsingfors 1950.
- Svanberg, Ingvar & Tydén, Matthias*, Tusen år av invandring, en svensk kulturhistoria, Stockholm 1992.
- Söderhjelm, Alma*, Jakobstads historia I, Helsingfors 1907.
- Söderhjelm, Alma*, Brahestad 1649–1899, Helsingfors 1911.
- Söderlund, Ernst*, Stockholms hantverkarklass 1720–1772, Sociala och ekonomiska förhållanden, Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 3, Stockholm 1943.
- Takolander, Alfons*, Ekenäs stads historia I, Ekenäs 1930.
- Tammelin, Laurentius*, Utdrag ur 1717 års almanach, Ateneum, utg. Wentzel Hagelstam, Helsingfors 1898.
- Tarkiainen, Kari*, Se vanha vainooja. Käsityksiä itäisestä naapurista Iivana Julmasta Pietari Suureen, Hist. Tutk. 132, Jyväskylä 1986.

- Tarkiainen, Kari*, Herrskap och tjänstefolk. Finländare i Stockholm under slutet av 1700-talet. HTF 1987/1.
- Tarkiainen, Kari*, Finnarnas historia i Sverige 1, Vammala 1990.
- Tarkiainen, Kari*, Stora ofreden i Finlands historia, KFÅ 1993.
- Tegengren, Helmer*, Kronoby sockens historia, Åbo 1943.
- Tengström, Johan Jakob*, Gezelii den yngres Minne, Helsingfors 1833.
- Tilly, Charles*, Migration in Modern European History, ing. i Human Migration, patterns and policies, red. William H. McNeill and Ruth S. Adams, Bloomington and London 1978.
- Tingström, Bertel*, Görtz' caroliner, KFÅ 1997.
- Turpeinen, Oiva*, De finländska städernas folkmängd 1727–1810, HTF 1977/2.
- Uddgren, H.E.*, Kriget i Finland år 1713, Stockholm 1906.
- Uddgren, H.E.*, Kriget i Finland år 1714, Stockholm 1909.
- Uppgård, Pia*, Bortrövade människor från Österbotten till Ryssland under Stora ofreden, Genos 2004/1.
- Utterström, Gustaf*, Görtz och finanspolitiken, i Den svenska historien 5, red. Gunvor Grenholm, Stockholm 1967.
- Wallén, Holger*, Språkgränsen och minoriteterna i Finlands svenskbygder omkr. 1600–1865, Åbo 1932.
- Valpas, Risto*, Länsi-Suomen väestönolot suurista kuolonvuosista Uudenkaupungin rauhaan (1698-1721), Lic. avh. Helsingfors universitet 1967.
- Walta, Matti*, Virkamiehiä, Lääninhallinnon virkamiehet 1721–1808, GSFS 56, Helsinki 2005.
- Vartiainen, Aarne*, Kajaanin kaupungin historia I, Kajaani 1931.
- Wensheim, Göran*, Studier kring freden i Nystad, Bibliotheca historica Lundensis XXIX, Lund 1973.
- Westerlund, A.W.*, Åbo hovrätts presidenter, ledamöter och tjänstemän 1623-1923, biografiska och genealogiska anteckningar, Åbo 1923.
- Wichman, V.K.E.*, Nykarleby stad 1620–1920, Helsingfors 1920.
- Widén, Solveig*, Änkeomsorg i ståndssamhället, Försörjnings- och understödsformer för prästänkor i Åbo stift 1723-1807, Åbo 1988.
- Viertola, Juhani*, Suomen teiden historia I: Pakanuudenajalta Suomen itsenäistymiseen, Tie- ja vesirakennushallitus, Suomen tieyhdistys, Helsinki 1974.
- Wikander, J.G.*, Översikt över Sveriges krig under 1700-talet, Stockholm 1922.
- Vilkuna, Kustaa H. J.*, Kun hullujenhuoneeseen kerran joutuu, ei pois pääsyä enää ole. Mielenheikkous, kehitysvammaisuus ja tartuntavaara 18. vuosisadalla, i Kirkonkirjat paikallisyhteisön kuvaajina, Jyväskylän Historiallinen Arkisto 2, Jyväskylä 1996.
- Vilkuna, Kustaa H. J.*, Viha. Perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta, Hist.Tutk. 229, Jyväskylä 2005.
- Vilkuna, Kustaa H. J.*, Paholaisen sota, Jyväskylä 2006.

- Villstrand, Nils Erik*, Statsmakt och integration under svensk stormakts-tid, HTF 1989/1.
- Villstrand, Nils Erik*, Stormaktstiden 1617–1721, Finlands historia 2, Ekenäs 1993.
- Villstrand, Nils Erik*, Landet Annorlunda, uppsatser om Österbottens historia, Vasa 2002.
- Villstrand, Nils Erik*, Stormaktstidens politiska kultur, i Signums svenska kulturhistoria, Stormaktstiden, red. Jakob Christensson, Kristianstad 2005.
- Wirilander, Kaarlo*, Herrasväki, Suomen säätyläistö 1721–1870, Forssa 1974.
- Virkkunen, A.H.*, Oulun kaupungin historia I, Oulu 1953.
- Virtanen, Tauno*, Naantalin asukkaat, verotus- ja varallisuusolot 1700-luvulla, THark VIII, Turku 1942.
- Wittram, Reinhard*, Baltische Geschichte, Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180–1918, München 1954.
- Wunsch, Sinikka*, Lupa vihata – propaganda ja viholliskuvat mielipiteen muokkaajina konfliktitilanteissa. Hist. Aik. 2003.
- Väänänen, Kyösti*, Herdaminne för Ingermanland I, SLS 538, Helsingfors 1987.
- Vörlund, Henric*, Försök till en historisk beskrifning öfver den kongl. Hof-rätten i Åbo, Åbo 1796.
- Zetterberg, Seppo*, Viro historia, kansa, kulttuuri. SKS Toim. 610, Jyväskylä 1995.
- Åberg, Alf*, När Skåne blev svenskt, Halmstad 1965.
- Åberg, Alf*, Kampen om Skåne, Lund 1995.
- Åberg, Alf*, Karolinska kvinnoöden, Uddevalla 1999.
- Åkerblom, Bror*, Vörå sockens historia I, Åbo 1937.
- Åkerblom, Bror*, Munsala sockens historia, Vasa 1972.
- Åkerblom, Bror*, Isostavihasta Ruotsin vallan loppuun, i Kristiinankau-pungin historia I, red. Anneli Mäkelä, Lars Pettersson, Bror Åkerblom, Kristiinankaupunki 1984.
- Åkerblom, K.V.*, Lappfjärds historia II, Vasa 1952.
- Åström, Sven-Erik*, Gabriel Peitziuksen (1682–1752) elämäntarina hänen poikansa kertomana, Genos 1952/2-3.

PERSONREGISTER

A

- Aejmelius, häradshövding - 138
Agander, Simon, kyrkoherde från Deglina - 76
Agricola, Anders, student från Åbo - 395
Agricola, Sven, präst från Åland - 397
Arnkil, Fredrik, häradsfogde från Kajana - 137
Alanus, Abraham, professor vid Åbo akademi - 161, 331
Alanus, Henrik, Ingå - 319
Alanus, Per, kaplan från Nykarleby - 318
Alanus, Samuel, kyrkoherde i Nykarleby - 383
Alftanus, Johannes, kyrkoherde från Karis - 288
Alopaeus, Andreas, vicepastor från Hirvensalmi - 45
Alopaeus, Arvid, kyrkoherde från Borgå - 91, 92
Alopaeus, Johannes, apologist från Viborg - 46, 154
Alopaeus, Magnus, kyrkoherde i Viborg - 46
Alsinius, Christian, kollega från Vasa - 163
Altidglad, Henric Matsson, flykting från Jomala - 326
Alvenius, Samuel, kaplan från Pernå - 327
Angulin, Mathias, stadsfogde från Helsingfors - 146
Anna, Andersdotter, postmästare från Uleåborg - 147
Anna, Detloffsdotter, från Viborg - 67
Anna, Eriksdotter, amma - 301
Anna, Persdotter, skomakaränka från Jakobstad - 304
Anrep, Wolff Henrik, kapten - 262, 263
Antelius, Samuel, kaplan från Salo kapell - 159
Antila, Johan, bonde i Vörå - 385
Appelbom, Johan, kommandant på Arensburg - 176
Apraxin, Feodor, rysk överbefälhavare - 58, 59, 63, 67
Arckenholtz, Johan, länssekreterare - 135, 309
Arenius, Catharina, prästfru från Malax - 257
Arenius, Gabriel, kyrkoherde i Vasa 158
Armfelt, Carl Gustav, general - 167, 171, 323, 325
Arp, Johan, borgare från Helsingfors - 20
von Ascheberg, Rutger, generalguvernör i Skåne - 70
Asplund, Erik, konrektor från Uleåborg - 162
Asproth, Johannes, apologist från Vasa - 162
Astenius, Henrik, flykting - 307
August II, kurfurste av Sachsen - 22
Aulaevill, Axel, handelsborgmästare i Stockholm - 215
Aulaevill, Peter, rådman i Stockholm - 219, 220

Aurin, Anders, häradsfogde från Korsholms södra - 137
 Avander, Nils, lantmätare - 46

B

Backman, Elisabeth, löjtnantska från Smedsby - 354
 Backman, Jacob, flykting från Kristinestad - 350
 Backman, Karl, borgare från Uleåborg - 332
 Bandemer, överstelöjtnant - 84
 Bange, Andreas, kaplan i Åbo svenska församling - 77
 Barck, Hans Henrik, häradsskrivare från Nylands och Tavastehus län - 137
 Barck, Johan, häradsskrivare från Tenala - 137
 Barck, Samuel, häradsskrivare från Nylands och Tavastehus län - 310
 Barckhausen, majorska - 301
 Beata, Johansdotter, handelsmanshustru från Kristinestad - 349
 Beckborg, Maria, borgarhustru från Reval - 88
 Beckman, Jacob, länsman - 140
 Beckman, Johan, stadssekreterare från Åbo - 146
 Bergenström, Erik, lantmätare - 136
 Berger, Jonas, häradshövding från Raseborg och Hattula, borgmästare
 från Ekenäs - 263, 311
 Berger, Nils, kollega från Uleåborg - 162
 Bergius, Anders, professor - 386
 Bergius, Nicolaus, superintendent i Ingermanland - 196
 Bergstadius, Elias, häradsfogde i nedre Sääksmäki - 137
 Bergström, Lars, länsman från Korpo - 138, 268
 Bergudd, Nils, mantalskommissarie från Österbotten - 364
 Bertil, Christoffersson, skeppstimmerman från Narva - 293
 Binman, Hans, borgmästare från Nystad - 166
 Biur, kyrkvård från Tavastehus - 152
 Biörckberg, Johan, borgare från Helsingfors - 264
 Biörman, Michel, guldsmed från Åbo - 325, 326
 Biörn, Christina, snickaränka från Dorpat - 49, 50
 Björckell, Isack, häradsskrivare i Borgå - 46
 Björkgren, Anders, assessor från Åbo - 311
 Björkrot, Christian, kaplan från Kumlinge - 316, 317
 Blom, organist - 148
 Bockmöller, Katarina, i Kronoby - 391
 Bogman, Sven, länsman från Kemi - 138
 Bonde, Brita, änka i Stockholm - 302
 Bondelius, Simon, akademikursor från Åbo - 20, 161
 Bonelius, Carl, köpman från Uleåborg - 328
 Borre, Johan, länssekreterare - 135
 Bosin, Brita Katarina, prästfru från Helsingfors - 226

Bosin, Erik, lagman i norra Finland - 226
 Bouman, Ericus, kyrkoherde från Sordavala - 153
 Bosin, Fredrik, krigsfånge - 226
 Bosin, Paul, krigsfånge - 226
 Boström, Erik, länsman från Sjundea - 138
 Boström, Erik, landsgevaldiger - 136
 Brander, Joachim, häradsskrivare från Åbo och Björneborgs län - 137
 Braun, Laurentius, professor från Pernau - 175
 Brenholm, Nils, e.o. lantmätare från Österbotten - 135
 Brenner, Isac, kapellan i Närpes - 280
 Brenner, Lars, rådman från Gamlakarleby - 91, 359
 Brinck, Samuel, länskamrer från Vasa - 135, 268, 364
 Brita, hustru från Uleåborg - 122
 Brita, Mattsdotter, änka i Vörå - 384
 Brita, Nilsdotter, från Viborg - 85
 Brommenstedt, Lars assessor från Åbo - 142, 311
 Brothzenia, Anna, kyrkoherdeänka från Sysmä - 266
 Brotherus, Johannes, kaplan från Björkö - 394
 Brummerus, Erik, lektor från Viborg - 265
 Brunnius, Ericus, komminister från Torneå - 316
 Bruzelius, Erik, lektor från Viborg - 149, 162
 Bröms, Ingemund, domprost från Åbo - 150, 156, 161, 319, 330
 Bulich, Reinhold, häradsfogde från Korsholms norra - 137
 Burgman, Petter, handelsman från Åbo - 307, 350
 Burgman, Torsten, borgare i Helsingfors - 164
 Burman, Anders, länsman från Eckerö - 138
 Bång, Henricus, flykting - 280, 281
 Bång, Petrus, biskop i Viborgs stift - 196, 197
 Bäck Arvid, länsman från Pyhäjoki - 139
 Bähr, Henrik hospitalsföreståndare - 148
 Börck, Johan, kyrkoherde på Kungsholmen - 219
 Böök, Mickel, länsman från Ingå - 138

C

Cajander, Gabriel, häradsfogde från Halikko - 136
 Campenhausen, Wendla, flykting från Riga - 176, 345
 Carin, Hindersdotter, bondhustru från Saltvik - 206
 Carin, Nilsdotter, häradsskrivareänka från Jakobstad - 281
 Carpelan, Carl, häradshövding från Åland - 366
 Carpelan, Lars, assessor från Åbo - 142, 224, 302
 Carpelius, Johan, kollega från Åbo - 162
 Carstenia, Anna, prästänka - 392
 Castelius Gabriel, kyrkoherde från Koprina - 75

- Catharina, Andersdotter, flykting från Livland - 183
 Catharina, Andersdotter, krigsmansänka från Nyenskans - 208
 Catharina, Andersdotter, flykting från Uleåborg - 93
 Catharina, Persdotter, gardessoldatshustru från Viborg - 396
 Cederberg, Benedictus, pedagog från Jakobstad - 163
 Chosselius, Ericus, kyrkoherde från Tavastehus - 152, 156
 Claes, Detlofson, häradshövding från övre Satakunda - 143
 Clerk, Hans, kungligt råd och president i Göta hovrätt - 301
 Clerk, Lorentz, landshövding i Österbotten - 65, 73, 90, 134, 135, 156,
 157, 167, 268, 331, 333
 Conradi, Georg Johann, pastor i tyska förs. i Stockholm - 224, 227, 228
 Corte, Gabriel, borgmästare från Brahestad - 281
 Creutz, Elenor Maria, överstefru - 20
 Creutz, Elsa, landshövdingsänka - 257
 Creutz, Ernst Johan, friherre - 181
 Creutz, Johan, landshövding från Nylands och Tavastehus län - 59, 60,
 73, 134, 311, 365, 366
 Creutz, Lorentz, landshövding - 268, 301
 Cröel, Johan, vice pastor i Maria Magdalena förs. - 224
 Cronberg, Magnus, landshövding i Västerbotten - 272, 273, 274, 279
 Cronhjelm, Gustaf, greve - 296
 Cronstedt, Jacob, kammarherre - 229
 Curnovius, Hindrich, kamrer - 136

D

- Dammert, Hans, guldsmed från Borgå - 293
 Degerman, Andreas, lektor från Åbo - 162, 307, 318
 Degerman, Johan, pedagog från Nykarleby - 163
 Dijkman, Anders, länsman från Pojo - 138
 Dimberg, Sven, assessor från Riga - 310
 von Dittmar, Otto Wilhelm, kapten - 209
 Dorotea, Mickelsdotter, flykting från Viborg - 396
 Dorsche, Johannes, prost från Dorpat - 175
 Douglas, Beata, grevinna - 301
 Douglas, Gustaf, greve, generalguvernör - 200, 301
 Douglas, Wilhelm, greve 301
 Dufva, Olaus, kaplan från Elimäki - 285, 318

E

- Eggerdes, Anna Sophia, prostänka från Papendorf - 178, 179
 Ehrenmalm, se Malm
 Ehrenstrahl, David Klöker, hovmålare - 219

Ehrenstrahl, Frans Joakim, kanslisekretärerare - 219, 224
 Ekeroot, Anders, länsman från Föglö - 138
 Ekerot, Catharina, kyrkoherdeänka från Kumlinge - 238
 Ekestubbe, Henrik, överstelöjtnant från Tenala - 351
 Ekmarck, Jan Tomasson, flykting från Reval - 325
 Elfving, borgmästare i Björneborg - 145
 Elg, Mathias, syssloman - 152
 Elisabet, Klemetsdotter, änka från S:t Petersburg - 291
 Enberg, Johan, kollega från Viborg - 162
 Erik, Olofsson, bonde i Pedersöre - 388
 Erik, Larsson, yngling från Lappfjärd - 379
 Erik, Abrahamsson, handelsman från Kristinestad - 392
 Eskola, Joseph, borgare från Åbo - 100
 von Essen, Reinhold, landshövding i Österbotten - 348, 354, 364, 371,
 372, 377, 410, 460

F

Faber, Johan, skolmästare i Nyen, sedan Åbo - 78, 85
 Falander, Jakob, kyrkoherde från Gamlakarleby - 195, 341
 Falk, länsman från Österbotten - 140
 Falk, Jonas, länsman från Lappfjärd - 138
 Fant, Erik, kyrkoherde i Jakobstad - 390
 Favorinus, Johan, kyrkoherde i Ikalis - 46, 156
 Festing, Peter, borgare från Helsingfors - 165, 321
 Florinus, Martin, kyrkoherde från Janakkala - 392
 Flyth, Claes, länsman från Tenala - 138
 Forseen, Samuel, landssekreterare från Åbo - 135
 Forsman, Carl, borgmästare från Gamlakarleby - 331
 Forssman, Johan, häradsskrivare från Halikko - 314
 Forsström, Simon, rektor från Uleåborg - 162
 Forsteen, Gabriel, rådman från Viborg - 142, 307
 Forsteen, Johan, häradshövding - 142
 Forsten, Lars, borgare från Helsingfors - 321
 Forsten, Petter, häradsfogde från övre Sääksmäki - 136
 Franck, Maria, kaplansänka från Duderhof - 175
 Frantz, Johan Andersson, länsman från Kimito - 138, 377
 Fredrik I, svensk kung - 329
 Freese, Lorentz, häradshövding från Kexholms län - 142, 143, 293, 348
 Frese, Jacob, från Viborg - 338, 339
 von Freijtag Loringhoven, Henrik Johan, kapten - 262
 Fries, Anders, handelsman från Kristinestad - 331
 Frisius, Johan Henrik, överkrigskommissarie - 58, 270

Frisk, vedbärare i Stockholm - 397
 Frosterus, Abraham, kaplan från Uleåborg - 303
 Frosterus, Erik, kyrkoherde från Pudasjärvi - 158
 Frosterus, Johan, prästson från Uleåborg - 266, 267, 303, 304, 361
 Fulda, Gabriel, häradsfogde från nedre Hollola - 136

G

Gabriel, Henriksson, rådman i Helsingfors - 90
 Gadolin, Jakob, pedagog från Nådendal - 163
 Gallenius, Laurentius, bonde i Pedersöre - 380
 Gavelius, Elias, postmästare från Kristinestad - 147
 Gestrinus, Ernst, kyrkoherde från Jääskis - 296, 393
 Gezelius, Hedvig, biskopinna - 149
 Gezelius, Johannes, biskop från Åbo - 39, 45, 72, 83, 149, 150, 152, 155,
 156, 161, 210, 226, 270, 296, 298, 307, 314, 315, 317, 329, 330
 Gezelius, Laurentius, kyrkoherde i Vörå - 385
 Gillberg, Anders, häradsfogde från övre Hollola - 136, 314
 Gnospelius, Christian, handelsman från Nyen - 320
 Godenhielm, Johan, assessor från Åbo - 142
 Golitsyn, Mikael, rysk överbefälhavare - 63
 Gottleben, Gregorius, kyrkoherde från Pyhämaa - 123, 248, 249
 Graan, Christina, postmästardotter från Jakobstad - 397
 Graan, Jacob, postmästare från Jakobstad - 397
 Graan, Johan, landshövding i Österbotten - 192
 von Graman, Sebald Constans, assessor från Dorpat - 173
 Granberg, Henrik, kaplan från Björneborg - 158
 Granberg, Henrik, länsman från Pojo - 138
 Grels, Henriksson, bonde i Lappfjärd - 379
 Gren, Lars Nilsson, besökare - 147
 Gronovius, Gabriel, adjunkt från Åbo - 317, 318
 Groop, Esajas, häradsfogde från Uleåborgs norra härad, senare borg-
 mästare - 332
 Grön, Erik, slottsknekt, postmästare - 303
 Grönberg, Lorentz, postmästare - 147
 Gumse, Abraham, länsman från Storkyro - 139
 Gustaf, Andersson, flykting från Viborg - 325
 Gustaf, Caspersson, handelsman från Åbo - 307
 Gustafsson, landsgevaldiger - 135
 Gyllenkrok, Johan, protokollsekreterare - 208, 209
 Gyllenkrok, Nils, assessor vid Åbo hovrätt - 142
 von Görtz, Georg Henrich, kunglig rådgivare och diplomat - 242, 243

H

- Hadelin, Johan, rådman i Stockholm - 219
 Hagert, Catharina, fältväbelsänka från Viborg - 18, 19
 Hagert, Isak, häradshövding från Kymmengård - 143
 Hahkala, Anders Mattsson, bonde i Lappfjärd - 381
 Hahn, Anders, löjtnant - 397
 Hahn, Petter, häradsfogde från Raseborgs västra härad - 136
 Hahn, Petter, professor vid Åbo akademi - 161, 331
 Haltopaea, Anna Jacobsdotter, prästdotter från Nyen - 85
 Hamilton, Hugo, landshövding i Västernorrland - 14, 99, 122, 159, 162,
 271, 274, 275, 277, 310, 322, 324, 347
 Hans, Simonsson, bonde i Lappfjärd - 381
 Hansten, länsman från Österbotten - 139
 Hartman, Anders, löjtnant från Pernau - 199
 Hartman, Gabriel, konrektor från Åbo - 162
 Hartman, Gustaf, häradsskrivare från Virmo - 137
 Hartman, Jakob, kollega från Åbo - 162
 Hartman, Johan, konrektor från Raumo - 162
 Hassaliena, Elisabeth, länsman från Tyrvis - 138
 Hassel, Henricus, kaplan i Jomala - 159
 Hassel, Henrik, häradsfogde från Masko - 136
 Heitz, Paul, länsman från Gamlakarleby - 138
 Helena, Nilsdotter, flykting från Ingermanland - 86
 Hellberg, Gerhard, räntmästare - 135
 Hellberg, Nils, häradsfogde från Österbotten - 137
 Hellenius, Mathias, pedagog från Jakobstad - 163
 Helsingius, Georg, kyrkoherde från S:t Michel - 285, 286
 Hemelin, Lars, kaplan i Kakkis - 117, 154
 Henric, Henricsson, stadsvaktmästare - 146
 Herkepaeus, Christoffer, konrektor från Helsingfors - 162
 Hertz, Herman, stadssekreterare från Nyen, assessor - 78, 142, 365
 Hinnel, Gabriel, rektor från Nyen - 175, 177
 Hoffrén, Johan Persson, postmästare i Uleåborg - 147
 Holm, Catharina Mårtensdotter - 90
 Holm, Lisabeta, borgardotter från Jakobstad - 392
 Holmdorf, Gustaf, häradsfogde från övre Satakunta - 136, 143
 Holmer, Petrus, kyrkoherde i fransk-lutherska förs. - 230
 Horn, Arvid, rådsherre - 235
 Hornborg, Johan, flykting från Nystad - 388
 Horneus, Samuel, kyrkoherde i Nystad - 166
 Hummelman, Johan, styrman - 398
 Humppi, Tuomas, handelsman från Nådendal - 166
 Hueck, Jobst, handelsman från Nyen - 320, 321, 362

Höfner, Margareta Elisabet, kaptensfru - 21
 Höök, Petter, länsman från Mustasaari - 138

I

Ihlkeen, Olaus, sockenadjunkt i Malax - 257
 Insulana, Maria, prostänka från Narva se Nappenius - 85

J

Jacob, Claesson, kontorsvaktmästare - 148
 Jacob, Hindersson, handelsman från Kristinestad - 349
 Jakob, Mattsson, borgare i Nystad - 388
 Jerpenius, Jacobus, kaplan i Pyhäjärvi - 154
 Jesenhaus, Beata, änkeprostinna från Smedsby - 354
 Johan, Bengtsson, rusthållare från Säkkijärvi - 359
 Johan, Eliasson, flykting från Uleåborg - 122
 Johan, Gabrielsson, assessor från Åbo - 142
 Johan, Pålsson, bonde i Lappfjärd - 380
 Juslenius, Daniel, professor vid Åbo akademi - 93, 123, 161, 295, 296, 297
 Juslenius, Gabriel, kyrkoherde från Pemar, professor vid Åbo akademi -
 161, 248, 330, 331
 Justandra, Hedvig, mor till Revonius - 361
 Justelin, Johan, predikant från Viborg - 155
 Jägerskiöld, Claes, häradshövding från Savolax - 143, 365
 Jörgen, Thomasson, sadelmakare från Viborg - 349

K

Karhu, Simon Michelsson, bonde i Vörå - 385
 Karl X Gustav, svensk kung - 39, 105, 191, 195
 Karl XI, svensk kung - 22, 23, 24, 41, 69, 70
 Karl XII, svensk kung - 2, 3, 4, 10, 11, 12, 22, 38, 48, 50, 58, 59, 60, 68, 69,
 70, 72, 99, 148, 150, 174, 176, 189, 190, 193, 197, 198, 200, 202, 203,
 204, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 224, 227, 229, 232, 234,
 242, 247, 250, 283, 296, 299, 304, 309, 310, 326, 330, 335, 339, 340,
 343, 401, 402, 405,
 Karling, Elias, länsman från Österbotten - 139
 Karsberg, Jakob, riksdagsman 1719 - 111, 370
 Karsten, Henrik, auditor - 291
 Kaske, Joachim, hantverkare från Åbo - 322
 Kauppinen, Johan Johansson, bonde i Kelviå - 381
 Keckman, Samuel, apologist från Uleåborg - 162
 Kiemmer, Andreas, rektor från Vasa - 162
 Kiemmer, Matts, handelsman från Gamlakarleby - 331

Kierpman, Carl, klockarson från Pernå - 327
 Kirstein, Anna Christina, flykting från Reval - 172
 Kempfer, Johan Kasper, rådman från Vasa - 394
 Klingebail, Margareta Christina, majorsänka - 291
 Klint, Petter, besökare från Viborg - 395
 Klowensick, Joseph, föreståndare för Kronoby hospital - 148
 Krogius, Elisabet, kaplansänka från Viborg - 117
 Krogius, Paul, kaplan i Kakkis - 154
 Krook, Johan, häradsfogde från Vemo - 136
 Kummelberg, Anders, länsman från Kumlinge - 138
 Königh, Anders, präst från Viborg - 155

L

Lagerflycht, Carl, assessor från Åbo, vice landshövding i Västerbotten -
 311, 342
 Lanaeus, Anders, advokat - 306, 307, 364
 Lang, Jacob, biskop från Reval - 174, 319
 Lang, Rebecka, borgaränka från Reval - 397
 Langell, Henrik, kollega från Viborg - 162
 Langhar, Marqvard, borgare från Borgå - 293
 Lars, Hemmingson, krögare från Viborg - 124
 Lars, Svensson, kamrer i Stockholm - 397
 Laurbecchius, Karl, lektor från Viborg - 149, 162
 Laurunen, David Mattsson, bonde från Kauhajoki - 381
 Lechlin, David, brukspredikant i Antskog - 77
 Leijonmark, Sven, vicepresident i Åbo hovrätt - 142, 268, 298
 Lifman, Maria, köpmansfru - 258
 Lillbäck, Gustaf, länsman från Ijo - 138
 Lilliegren, Helena - 196
 Lilliegren, Simon, arkivarie - 142, 310
 Lilliestierna, Sigrid Charlotta, flykting från Riga - 172
 Lilliewahn, Johan, pedagog från Sund - 163
 Lind, Gabriel, länsman från Lampis - 138
 Lind, Anders, justitieborgmästare från Åbo - 364
 Lindberg, Petter, länsman från Pernå - 138
 Lindqvist, Juho, borgare från Nystad - 341
 Lisa, Michelsdotter, från Malax - 306
 Lisbeta, Mickelsdotter, flykting från Pyhäjoki - 1
 Lischen, Jansdotter, gift med Petter Klint - 395
 Lisken, Johansdotter - 43
 Litander, Petter, länsman från Nykyrko - 138

- Lithovius, Henrik, adjunkt i Kempele - 151
 Lithovius, Zacharias, kyrkoherde i Uleåborg - 157, 237
 Lizelius, prästson från Karkku - 327
 Litzen, Clara, länsman från Eura - 138
 Longe, Petter, häradshövding från Nöteborg och Masko - 78, 143, 364
 Luhr, Hinrich, handelsman från Nyen - 320
 Lund, David, biskop i Viborgs stift - 73, 149
 Lybecker, Georg, överbefälhavare i Finland, landshövding i Viborgs
 och Nyslotts län - 31, 58, 59, 66, 134, 199
 Lütkemann, Timotheus, kyrkoherde i tyska förs. - 219
 Löfberg, Mikael, häradsfogde från Borgå - 136, 314
 Löfving, Axel, kamrer vid Åbo generalguvernörsguvernemang - 46
 Löfving, Stefan, partigångare - 318
 Lönnberg, Ericus, komminister från Piteå - 316

M

- Malm, länssekreterare från Viborgs och Nyslott län -
 Malm, Henric, vicepastor i Urjala - 156
 Malm, Johan, krigsfånge i Moskva - 196
 Malm, Lars, krigskommissarie - 196
 Malm, Nils, jägarmästare från Nyland - 135, 269
 Manninen, Markus, bonde från Savolax - 384
 Margareta, Tomasdotter, från Uleå socken - 306
 Maria, Carlsdotter, flicka från Finström - 206
 Maria, Markusdotter, hemma från Mustasaari - 379
 Maria, Persdotter, piga i Kronoby - 391
 Markus, Göstasson, flykting från Finström - 206
 Martinius, Mathias, lektor från Viborg - 162
 Martinius, Mathias, kyrkoherde i Hauho - 280
 Mathesia, Brita, kyrkoherdeänka från Kalajoki - 266
 Mathesius, Nils, kaplan från Pyhäjoki - 285
 Martens, Gertrud, prostänka från Moloskowitz - 394
 Mathlien, Johan, borgmästare i Kristinestad - 167
 Matts, Mickelsson, bonde i Lappfjärd - 381
 Mats, Mårtensson, bonde i Oravais - 380
 Maydell, Margareta Elisabet, generalmajorsfru - 257
 Mechelenius, Samuel, kyrkoherde från Nurmijärvi - 393
 Mellenius, Jacob, häradsskrivare från Åbo och Björneborgs län - 137
 Mennander, Andreas, kyrkoherde från Letala - 230
 Miltopaeus, Erik, häradsskrivare från Raseborgs östra härad - 137, 314
 Miltopaeus, Petrus, rektor från Narva - 175
 Moliis, Henrik, sockenadjunkt från Närpes - 151, 232, 385
 Moliis, Johannes, häradsskrivare från Åbo och Björneborgs län - 137

Mollin, Jonas, häradshövding från södra Österbotten - 143, 306, 394
 Monsen, Anders, häradsfogde från Virmo - 136
 Morian, Christian Eberhard, professor från Reval - 175, 258
 Mullovius, Jacob, kapellan i Lillkyrö - 63
 Munster, Anders, assessor från Åbo - 142, 258, 365
 Munster, Berent, notarie vid Åbo hovrätt - 142
 Munster, Johan, professor vid Åbo akademi - 155, 156, 161, 331
 Musselius, Baltsar, handelsman - 219, 220, 224, 227, 228
 Müller, Arnhold, professor - 175
 von Möller, Carl Fredrik, flykting från Baltikum - 172
 Möller, Margareta, borgardotter från Reval, gift med Anders Hahn - 397

N

von Nandelstadh, Wolmar, major - 291
 Nappenius, Johan, prost i Narva - 85
 Nesslius, Israel, professor, rektor för Uppsala universitet - 161
 Nicolaus, Petri, lektor från Åbo - 162
 Nidelberg, Jacob, häradshövding i Stor Savolax härad 1719 - 348
 Nieroth, Carl Gustav, överbefälhavare i Finland - 58, 149, 151, 402
 Nils, Abrahamsson, flykting från Viborg - 307
 Nordberg, Jöran, fältpräst - 283, 284, 285, 304
 Nordlindh, Daniel, kyrkoherde i Klara förs. - 219
 Norman, Lars, länsman från Nykarleby - 139
 Nyman, Magnus, skräddare från Viborg - 305

O

Olof, Eriksson, från Jomala - 204
 Ollongren, Catharina Christina, kaptensänka från Narva,
 se von Dittmar - 209
 Ollonqvist, Johan, länsman från Orivesi - 138
 Ollonqvist, Samuel, länsman från Kyrkslätt - 139
 Oxe, Harald, landshövding i Åbo och Björneborgs län - 257

P

Pahleen, Abraham, häradshövding från Halikko - 143
 Palmenberg, Justus, landshövding i Åbo och Björneborgs län - 134
 Peitzius, Gabriel, kaplan från Salo kapell - 356
 Peitzius, Martin, son till ovanstående - 356
 Peter I, rysk tsar - 22, 28, 48, 50, 55, 57, 65, 66, 69, 196, 197, 199, 344
 Petersen, handelsman i Stockholm - 228
 Petter, Andersson, länsman från Bjärnä - 138
 Pihl, Wilhelm, häradsfogde från Åland - 136, 313

Pihlman, Johan, sekreterare vid Åbo akademi - 161
 Pipping, madam från Åbo - 307
 Pipping, Josef, handelsman från Åbo - 122, 394
 Plagman, Petter, häradsfogde från Kimito - 136
 Polhem, Christopher, kommerseråd - 243
 Polus, Carl, greve - 224, 226
 Polviander, Michael, pedagog från Björneborg - 162
 Portaeus, Anders, häradshövding från Åland - 312
 Posse, Knut, överståthållare i Stockholm - 219
 Priem, Anthoni, handelsman från Viborg - 320, 321
 Printz, Carl, räntmästare i Kexholm - 147
 Printz, Jakob, kyrkoherde i Pyttis - 153
 Procopaeus, Gustav, kyrkoherde i Valkeala - 154
 Procopaeus, Johan, kornett - 305
 Pryss, Andreas, rektor för Åbo akademi - 161, 331, 366
 Pål, Isaksson, bonde från Pedersöre - 388

Q

von Qvanten, Maria Magdalena, kornetthustru - 305
 Qwensel, Anders, assessor - 142
 Qwensel, Wilhelm, assessor från Åbo - 19, 311
 Qvist, Lars, regementspastor från Riga - 345

R

Radeke, Dorothea Mattsdotter, se Qvist Lars - 345
 Rajaleen, Gregorius, kollega från Uleåborg - 162
 Ramsay, Anders Erik, landshövding i Västerbotten - 89, 198, 270, 272
 Ramsay, Anna Helena, ryttmästaränka - 270
 Ranck, notarie - 146
 Rancken, Wilhelm, stadssekreterare från Nystad - 146
 Renner, Claes, kollega från Björneborg - 162
 Renner, Jakob, häradsfogde från Pikis - 136
 Revonius, Erich, kapellan i Virmo - 361
 Richard, Johan, häradsskrivare - 137
 Riddercrantz, Joachim, assessor från Åbo - 142, 365, 366
 Riip, Eric, kollega från Vasa - 162, 280
 Ritz, Gabriel, kyrkoherde i Keltis - 75
 Ritz, Jakob, kyrkoherde i Somero - 77
 Root, Petter, vaktmästare - 148
 Rosenfelt, Christoffer, assessor - 219
 Ross, Herman, borgmästare från Vasa - 167
 Ross, Herman, professor från Åbo - 161, 258, 331

Rothovia, Elisabeth, pastorsdotter, styrmansänka från Åbo - 398
 Rungren, Henric, borgare från Åbo - 100
 Rydström, Johan, borgmästare från Umeå - 258
 Röring, Henrik, pedagog från Gamlakarleby - 163

S

Sadelius, rektor i Tavastehus - 163
 Salmenius, Johan, rektor från Björneborg, Raumo - 162, 237, 238
 Sarcovius, Johannes, kyrkoherde i Alunda-Morkarla - 213
 Scheidenburg, Zachris, länsman i Limingo - 139
 Schening, Bengt, rådmän i Stockholm - 224, 227
 Schmedeman, Johan, expeditionssekreterare - 208, 209, 219
 von Schoten, Benedikt, handelsman - 219
 Schroderus, Anna, prästdotter - 75
 Schroderus, Elisabeth, prästdotter - 75, 87
 Schroderus, Gregorius, prost i Moloschowitz - 75
 Schultz, Baltzar, politieborgmästare från Åbo - 313, 364
 Schultz, Jost, häradshövding från Ivangorod - 78
 von Schönfelt, Carl, kammarherre - 229
 Serlachius, Johan, kyrkoherde från Helsingfors - 45, 156, 224, 225, 226, 228, 230, 268, 393
 Serlachius, Petrus, kyrkoherde i Pernå - 226
 Sievonius, Jakob, pedagog från Ekenäs - 163
 Sigfrid, Ersson, bonde i Lappfjärd - 380
 Siljeström, Olof, rådmän i Stockholm - 230
 Simon, Andersson, skomakare från Uleåborg - 304
 Simon, Jacobsson, smed från Jakobstad - 304
 Simon, Simonsson, måg från Tarvajoki - 384
 Sirelius, Jacob, kaplan från Hitis - 288
 Skata, Mats, bonde i Vörå - 385
 Skrifwar, Elias, bonde i Vörå - 385
 Sneck, Hebbila, köpmansänka - 264
 Snoilsky, Gustaf, kapten i fångenskap - 176
 Spalding, Johan, handelsman i Stockholm - 224, 227
 Sparf, Carl, länsman från Hammarland - 138, 206
 Sporrenberg, Johan, tullnär och postmästare från Raumo - 314
 Stackelberg, Bernt Otto, generalmajor - 257
 Stadius, Elias, notarie/hovrättsaktuarie - 142, 269, 312
 Starckou, Erik, häradsfogde från Raseborgs östra - 136, 314
 Stare, länsman i Tyrvis - 138
 Stecher, Christian, handelsman - 230
 Stenbock, Hedvig Eleonora, landshövdingsänka - 268, 301, 302
 Stenbäck, Josef, kaplan i Ilmajoki - 45

Stenstrand, Johannes, kyrkoherde i Ijo - 77, 78, 157
 Stierncrantz, Per, landshövding i Nylands- och Tavastehus län - 307
 Stierneld, Lars, sekreterare - 224
 Stiernstedt, Johan, landshövding för Åbo- och Björneborgs län - 134,
 135, 204, 206, 340, 341
 Stiernstråhle, Magnus, befälhavare i Viborg - 67
 Stigelius, Michael, kyrkoherde från Sjundå - 152
 Stockmann, Jürgen, häradskrivare från Sääksmäki - 137
 Stolpe, Brita, borgarfru i Helsingfors - 164
 Stook, länsman i Österbotten - 139
 Strausfeldt, Anna Greta, majorsdotter - 222
 Stromberg, Nils, generalguvernör i Livland och Kurland - 51
 Ström, Johan, länsman från Saltvik - 138
 Sture, Gustav Adam, major, bebodde Smedsede i Tenala - 165
 Sture, Nils, länskamrer - 309
 Ståhlberg, Gregorius, kyrkoherde i Raumo - 151
 Ståhlbom, Johan, kyrkoherde från Föglö - 288
 Sundelin, Johan, länsman - 140
 Sundlin, Johan, länsman från Halikko - 138, 140
 Sunman, Johan, flykting i Norrköping - 351
 Sutreen, Johan, tullskrivare - 314
 Svan, Hans, länskamrer från Åbo - 135
 Sylvius, Nicolaus, rektor från Viborg - 162
 Södermark, Nils, häradsfogde från mellersta Savolax - 137

T

Tammelin, räntmästare - 135
 Tammelin, Brita, flykting - 307
 Tammelin, Gabriel, häradshövding från Sääksmäki - 142, 366
 Tammelin, Henrik, borgmästare i Helsingfors - 58
 Tammelin, Laurentius, professor från Åbo - 161, 194, 195, 258, 319, 330, 392
 Tavaststjerna, Jakob Pontus, häradshövding i Savolax - 143
 Tavonia, Maria, gift med Lars Svensson - 397
 Teliin, Elias, kaplan från Jakobstad - 91, 315, 316
 Tellen, Johan, länsman från Finström - 138
 Thauvoniuss, Gabriel, kyrkoherde i Närpes - 45, 279
 Thoranius, Johan, kyrkoherde från Rautus - 393
 Thuroniuss, Abraham, kyrkoherde i Kangasala - 151
 Thuroniuss, Johan, assessor - 312
 Tigerstedt, Erik, häradshövding från Borgå - 143, 311
 Tigerstedt, Petrus, kyrkoherde från Pikis - 161, 393
 Toll, Helena Margareta, änka efter överstelöjtnant Bandemer - 84
 Tomas, Mattsson, bondson i Kelviå - 381

Trapp, Kristian, bokbindare från Reval - 291
 Tumulin, Salomon, kaplan från Nystad - 123
 Tungell, Gustaf, generalmajor - 301
 Törn, Carolus, kyrkoherde från Kumlinge - 238
 Törnström, Casper, häradsskrivare från Åland - 137

U

Ulrika Eleonora, Karl XII:s syster - 228, 229
 von Ungern-Sternberg, Anna Helena, kaptenshustru - 20
 von Ungern-Sternberg, Jürgen Reinhold, friherre, överstelöjtnant - 268
 von Ungern-Sternberg, Sofia Margareta, friherrinna från Livland - 262,
 263, 268, 269

V, W

Valborg, Ersdotter, flykting från Finström - 206
 Valborg, Persdotter, från Storkyro - 306
 Wallenstierna, Olof, häradshövding från nedre Satakunda - 142
 Wallerian, Hans, häradsskrivare - 137
 Wallersten, Hans, bokhållare - 148
 Vallinus, Simon, kyrkoherde i Urjala - 151
 Wallstenius, Jakob, protokollist - 148
 Wallwijk, Erik, assessor i Åbo - 142, 365
 Wass, Judita, fältskärsdotter från Riga - 328
 Wastin, Gregorius, kyrkoherde i Kesälaks - 153
 Wattrang, Carl Henrik, kommissarie - 219
 Watz, Petter, lantfältskär från Österbotten - 148
 Wedman, Mathias, stadsfiskal - 146
 Welling, Gustaf Mauritz, assessor - 258
 Wendalius, Jakob, kaplan från Ingå - 236, 307
 Wessman, Anna Greta - 87
 Wessman, Gerhard, häradsfogde från nedre Satakunta - 136, 258
 Vestborg, Mickel, länsman från Närpes - 138, 139
 Vester, Jacob, häradsskrivare från Uleåborg - 137
 Westlöf, Paul, stadsnotarie från Borgå - 146
 Westrenius, Johan, häradsfogde från Maxmo - 137
 Westring, Johan, borgare från Gamlakarleby, borgmästare - 331
 Westzyntius, Johan, pedagog från Brahestad - 163
 Wetter, inspektor från Helsingfors - 302
 Wetter, bokhållare i Stockholm - 302
 Wettersten, Carl, bokhållare - 301
 Wetterwijk, Johan, lantmätare från Pargas - 135
 Vhael, Bartholdus, kyrkoherde från Ilmola - 292, 296

Wiese, Daniel, handelsman - 230
 Wijkar, Jakob, konrektor från Vasa - 162
 Wikman, Jacob, borgmästare från Borgå - 285
 Wilckman, Samuel, häradsskrivare i Hollola - 46
 Willant, Carl, häradsfogde från Kymmene - 137
 Willberg, Johan, tullskrivare - 350
 Witte, Herman, superintendent från Estland - 174, 329
 Wittfoot, Carl, handelsman från Åbo - 307
 Wolfelt, Otto Magnus, kommandant från Arensburg - 172
 Wrang, Johan, apologist från Åbo - 162, 317
 Wrangel, Anna Catharina, friherrinna, husfru på Säby - 316
 Wrangel, Erik, kansliråd - 229
 von Wrangell, Fabian, kapten - 20
 Wrede, Fabian, greve, riksråd - 51, 68, 212, 213, 216
 Vultejus, Johannes, präst i Riddarholmsförsamlingen - 183
 Wång, Johan, lektor från Viborg - 149, 162

Y

Yxkull, Otto Reinhold, överste, landshövding i Åbo- och Björneborgs län -
 305, 354

Z

Zander, Erik, sekreterare i Åbo och Björneborgs län - 134, 135
 Zilliacks, Hedvig, flykting från Nyen - 320, 321
 Zimmerman, Erik, länsman från Pyhäjoki - 139
 Zimmerman, muskantänka - 83

Å

Åkerman, häradsskrivare från Österbotten - 137

Ö

Örn, Petter, länsman från Sund - 138
 Östling, Anders Matsson, flykting från Nykarleby - 325
 Östring, Johan, lantmätare - 135

SUMMARY

The Great Nordic War has long been an object of interest for military historians. The war commenced when Russia, in an alliance with Denmark and Sachsen, attacked Sweden, which was considered vulnerable after Karl XII, still only an adolescent boy, had been crowned in 1697. Following the Russian occupation of, at first the Baltic, and then Finland, thousands of people fled away from the hostile forces to safer parts of the Swedish Empire.

In addition to the purely military accounts, the situation in Finland has also been the subject of many studies, especially by the more recent researchers. Despite this, the exodus and the situation of those fleeing has never been the object of any detailed study. Researchers have long been aware that it was a question of a vast emigration, primarily from Finland, but just how extensive it was and the reasons for the mass departure have not been analysed. Genealogists have shown an active interest in the refugees, and various lists of refugees have been published.

The intention of this work has been to examine the flight of the population from the Baltic provinces and Finland to Sweden, during the Great Nordic War of 1700-1721. My emphasis has purposely rested on the flight of the Finnish population, which was significantly more far reaching than that from the Baltic provinces. The early exodus from Ingermanland and the Baltic area is interesting, not only because it provides a model for latter flights during the Great Nordic War.

What has been of most interest to me is who was fleeing, from where were they fleeing, and where to and why? How were the refugees received when they reached their destinations? Many of the refugees were to stay in the western part of the kingdom for the better part of a decade, others for even longer. These fundamental questions have not received attention from earlier researchers.

I have primarily chosen to examine the refugees from an insider perspective, that is, from the point of view of the refugee, in as far as it features in the source material. However, I have also examined, from the perspective of an outsider, how the Crown saw the refugees and the measures that the authorities took when thousands of refugees reached the east coast of Sweden.

Although it was common during this period for populations to flee under the threat of war, it was, according to my own experiences, more unusual to establish an organisation designed to take care of the refugees. To the Swedish officials it was not so much a question of merely settling the new arrivals in the existing local communities, but rather a case of hoping to be able to contribute to their upkeep through various

forms of support. Because of the crisis, the community found itself in it was impossible for the authorities to conduct a complete check and registration of the refugees. The material that has been preserved is relatively rich and principally consists of registers regarding refugees that received support and those proposed as needing support.

From all the individual information I have found concerning the refugees, I have compiled a data base which mainly consists of the refugee's names, work, and family relationships and in the best instances, where the person came from and the location in Sweden where they spent time.

When one widens the research from the Refugee Commission's material and the clergies' lists to also include the parish registers, a whole group of refugees suddenly steps forward out of their anonymity. In the parish registers, amongst other things, there are, for example peasants and commoners mainly from Åland that never received any support.

The different kinds of information that are apparent from the refugee register as well as the information one can obtain from, for example, registration of christenings, marriage and death has made it possible for us to obtain an insight into what life was like for the refugees in Sweden.

Above everything else, during the long and frequent wars of the 1600's the troops had marched forward and backwards across Europe. Both the troops of a particular country and foreign troops lived on what they could obtain from the local population. That the population retreated behind the state's protecting walls or sort safety in the large forests when hostile troops approached was a natural and sensible reaction, during both the Great Nordic War and other wars. It was strategically astute to send one's property to a more secure area. This was something that the middleclass citizens did during the Great Nordic War and had been done earlier in other places, for example, in Riga at the threat of siege by the Russians in 1656. On the other hand, it was unusual that the population sort refuge over the borders of the state in their attempt to avoid the war and this did not take place either during the Great Nordic War.

The tracks of the refugees I have followed moved within one and the same realm. It can therefore be questioned as to whether in this context it is possible to speak about refugees. To be a refugee is a concept that generally involves the fact that someone crosses over the borders of a country.

In modern terms the refugees at the beginning of the 1700's could have been called "displaced persons" which is a term that came into use after the Second World War, when Europe was forced to deal with

thousands of people that could not be directly termed as refugees, but who could not, on the other hand, remain living in their own region.

Today, in Sweden the term “internflyktingar” is an often-used concept to describe people that have been forced to flee within a country, because of civil war or natural disasters. This is an expression that could well be applied to the refugees during the Great Nordic War. I have chosen, however, to use the shorter-term refugee since it is an adequate description and because it was the term used at that time.

Over the decades, the Swedish Crown had built up a picture of their arch-enemy - Russia. To be conquered by the Russian Empire would lead to, according to the Swedish propaganda, inexorable slavery, and eternal misery. The fear and terror that the inhabitants felt in the Baltic provinces and Finland when the Russians suddenly attacked and finally conquered the area was often exaggerated. Certainly, it is true that acts of violence of the most terrible kind were committed, and also obvious that particularly the irregular troops bore the greatest responsibility for them.

The war between Sweden and Russia, according to the understanding of many, was unusually brutal. The tactic of setting fire to the land contributed to this, as does the fact that the enemy belonged to the Orthodox Church. The Swedes and the Finns regarded the Orthodox Church with aversion and mistrust and this feeling was mutual from the Russian side. From the Russians point of view, the people of the Baltic area and the Finns lacked, to all intent, all worth as human beings, on the grounds that, as they saw it, they were heretics.

In all probability, the population was both physically and psychologically exhausted when the war broke out in 1700 and particularly so when the Russians established their occupation of Finland in 1713. Poor harvests at the end of the 1600's had claimed untold lives and had led to the worst ever devastation of the population in Finland.

The poor harvests continued into the 1700's and the power of resistance of the population broke down. Famine led to epidemics, which claimed even more lives. Finally, the plague, which had previously affected the Baltic provinces very badly, reached Finland in 1710. The many stresses and burdens had an effect on the mental state of the population. One hard blow seemed to be followed by another – the king was far away in a distant land, there had been a devastating defeat in Poltava 1709, and finally the occupation of the Baltic region in 1710 and the loss of Viborg the same year.

When war threatens and foreign troops approach, it is the irrational that in the first instance controls people's actions. The reasons for flight were clearly many. People fled from the plague, which, especially in the Baltic region had struck the population very hard. The fact that Karl XII

encouraged the Finns to flee, led to the authorities and priests preparing themselves to go west. The enemy should not have access to the benefits of a society that functioned well both in economic and logistic terms.

When it became known for a fact that the Swedish troops were not able to offer any resistance to the enemy, many people prepared themselves to flee westward. Public property, i.e. governmental archives and church valuables were to be saved first, before property in private hands was shipped. For the King's ordinary subjects the reaction of the civil servants and the clergy must have been significant stimulus to also flee from the enemy. When one further adds the rumours that spread about the enemy and the brutality of the warfare, particularly in certain strategically important areas, it is clear that many were gripped by panic and left everything to follow headlong after the retreating army. The rumours had a good breeding ground in the propaganda that had been carried out for a long time by the Swedish authorities. The official propaganda's scurrilous depiction seems to have been confirmed by what the refugees from the east had to relate. Because many left their homes only when the Russians were indeed extremely close, one gets the impression that the flight was often unplanned.

Plague, poor harvests, a harsh enemy and a failing defence led to the inhabitants of Ingermansland, the Baltic areas and Finland seeing no other possibility than to follow the retreating army and go westward. The decision to flee seems to have been a reaction dependent on the panic that prevailed in the community rather than a premeditated action. We do not know how the population, especially the civil servants and priests, would have reacted before the occupation if Karl XII had not given an order for the civilians to draw back behind their own army. The order came after the fall of Viborg in 1710.

When the population was requested to go to safer areas, it led to the foremost men, mentioned above, fleeing from the land. Government officials and civil servants took their orders directly from the King and were answerable and obedient to him, and the demands of loyalty should have been quite clear to them. For the clergy the situation to a certain extent was different. They had a moral responsibility for their parishioners and many priests, therefore, hesitated before fleeing. The parishioners could not be left alone, without a spiritual leader, especially when the enemy confessed to a completely different and strange belief. Therefore, the council gave a command that at least one priest should remain in every parish.

What then lay behind the King's order that the civilian population should flee? Above everything else it was a question of strategy, where Karl XII applied a tactic that he had met with on his campaign against Russia several years earlier. When Karl XII realised that he did not have

the troops to defend the area everything was ordered to be burnt and destroyed, so as to make difficulties for the enemy's supply lines before a possible attack into the heart of the Swedish Empire: Stockholm and its surroundings. This burnt earth tactic was also a manifestation of the fact that the fortifications in eastern Finland had for a long time been poorly maintained. Obviously, the King did not want Swedish subjects to fall into the hands of the enemy either. This emerges in the correspondence that took place between the King, the Commander-in-Chief Nieroth and the Council. Later the King also endeavoured to prevent contact between his Swedish subjects and the Russians. Nor would he allow any one to return to Finland as long as the area was occupied.

To take flight also involves the fact that people are forced not only to abandon their house and home, but also most of their personal property and that only a few items can be saved. When the Russians reached Åbo it was in August and the crops were barely harvested. The choice between wanting to save oneself and wanting to stay behind and hope that the danger would pass by, relatively unnoticed, must have been difficult. Those that fled risked losing everything they owned. If the crops in the fields were not harvested it meant the loss of the whole year's income. All this was in the balance when making the decision to flee.

Fleeing also brought with it expenses. It was necessary to have food and accommodation during the journey. Those that had boats could certainly earn a little money by transporting others to Sweden. Presumably, many fled across to Västerbotten from the coastal parishes in Österbotten. Those that settled down in the archipelago outside Stockholm would have arrived there, in all probability, by sea.

For those that did not have access to a boat the only possibility was to attempt to take the land route westward, which meant that thousands of people were forced to go by foot on the long journey around the Gulf of Bothnia. The transport across the sea was made more difficult by the fact that the Swedish army had already seized, before Finland was occupied, all the larger vessels. Moreover, among other things, the town-dwellers of Österbotten had happened to have many shipwrecks.

The Russian fleet was soon to be seen everywhere in the Finnish archipelago and therefore prevented any possible means of flight. In consideration of this fact, it is unlikely that a mass of refugees fled in the small boats that were still obtainable. One must, therefore, assume that the horde of refugees moving north through Österbotten consisted of several thousands of people. The source material is lacking when it comes to being able to reach a definitive conclusion as to how many refugees found their way to Sweden from Finland and the Baltic provinces.

When previous researchers have discussed the number of refugees, speculation has ranged from a figure of 10,000 to 20,000 people. Kno-

wing the exact number of refugees is not of central importance, but the size of the problem is still essential in order to understand both the situation in Finland during the occupation, and the problems the Refugee Commission faced. According to the Refugee Commission, in 1715, there were 12,000 refugees in the Stockholm area alone; information that I have been unable to verify. It is in any case likely that several thousands found their way to the capital. There are records from Västerbotten in 1714 stating that there were 8,000 refugees present, which seems plausible. On the basis of the source material in Sweden I have been able to identify 13,431 refugees, divided into 7,771 adults and 5,660 children. The number of known refugee households amounted to 5,368. One can, therefore, conclude that in this case there existed in Sweden a population of at least close to 8,000 adult refugees and over 13,000 individuals in total. Of these refugees, the Finnish refugees made up the majority, while the known refugee households from the Eastern Sea Provinces only amounted to 645. In only a few cases, among the thousands of households, are all the family members and any possible servants known. As the authorities, either in lists or church ledgers did not record all refugees there is an enormous grey area. One example of this is all the thousands who are known to have fled from Åland, yet in Sweden there are only records reporting 355 households.

When striving for a total number of people one usually, when dealing with this period, multiplies the number of households by five. Alf Åberg, among others, has pointed out that this method applies to times of peace, and it is much too high for a wartime figure. He has suggested that one should rather multiply the number of households by three. Taking into consideration that many families had numerous offspring, and also brought along servants, the resulting number seems somewhat low. I am assuming, therefore, that the closest one can come to a total number is by multiplying the 5,368 households by four, which leads to a refugee count of approximately 21,500 individuals.

There is no way, with certainty, to deduce the real numbers of those that fled from Finland. Taking into consideration the large number of identified refugees and what we know of those never noted by any authorities, we can assume that a total of 21,500 refugees is the minimum number. However, it is probably a question of a far greater number and a total of 30,000 refugees seem more credible. This number constituted around a tenth of Finland's population at that time. To further illustrate the proportions, one can conduct a mental experiment by considering that the number of refugees during the Great Nordic War when compared with Finland today would approximately equal the population of Helsinki.

Peasants dominate the refugee group, with a total number of 2,498 households. This depends, in the main, on the fact that we have a very good source in the material from Härnösand diocese, which was spread out over a large area north of Uppsala. More than anywhere else, the peasants from Österbotten settled in this northerly diocese. Middleclass citizens formed the next largest grouping, and these comprised 757 households. The small towns of Österbotten stood almost abandoned by their inhabitants, but also from other towns many had fled.

The clergy and teachers formed a group of 447 households, of which those that had a male head of the household numbered 301. The number of refugee households that can be attributed to commoners who were white-collar workers was 449, of which those with a male head of the family were 336. To this latter group, a number of civil servants can also be added that belonged to the nobility, i.e. 21 households.

That so many priests, civil servants, and white-collar workers fled meant a serious setback for the population of Finland. The authorities' intention with the order to flee had been to cause administration difficulties for the Russian occupiers. The result, however, was rather that the population in Finland found themselves in a situation where uneducated or foreign white-collar workers took over in the civilian government, which the Russians gradually restored. The refugee households where the man was employed or had been employed in the army were many.

There were 524 commoners in military households. The next to smallest group that can be identified, was formed by all those who belonged to the knighthood and nobility class, and, including the previously mentioned civil servants, they were altogether some 268 households. As always, when one tries to define large groups according to different definitions, an odd group tends to appear. In this context, there is a little group of 55 households that have been called other status people, as well as a group of 370 households where it has not been clear as to what employment the refugees were engaged in.

The nature of the source material has also led to some of the groups being over represented, among which are those that drew a salary. The people of rank in Finland, that is to say the groups that belonged to the nobility, priests, the higher levels of civil servants, and the affluent town dwellers were those that in large bodies fled before the Russian troops marched into the area. The conclusion that can be reached shows that in the first place, it was it was the elite of society that fled, but in addition, thousands of farmers, servants and their like also fled.

In the Swedish Empire the peasants, in the beginning of the 1700's represented 95% of the population. The town dwellers and others that earned their livelihood in the cities, constituted only 2% of the whole population, and the nobility comprised less than 1 percent. When com-

paring these figures it is possible to say that the flight during the Great Nordic War was an exodus of the elite, even if the peasant households of Österbotten, in the light of the preserved material, dominate in terms of numbers. Most of the known refugee households came from Österbotten and the majority of them stayed in Västerbotten and waited there until peace was declared in 1721.

In the Eastern Sea Provinces, the pattern of flight was almost the same as in Finland, even if the peasant proportion was not as great from this area. Due to the many fortified cities in Ingermansland and the Baltic area, many of the refugees from this area were soldiers' wives – and widows that had had to leave when the fortresses fell. In the beginning, when the refugees from the Eastern Sea Provinces, that had been lost during the first year of the war, began to stream into, particularly Stockholm, there was no organised help. The authorities believed and hoped that the refugees would not be in need of help for a longer period of time. Soon it became apparent that it would demand an extraordinary effort in order to deal with the huge flood of refugees. The work of building up a system of aid for the refugees started after Karl XII gave orders that the refugees must be helped. For its time, Sweden was a well-organised society, where the state kept a firm hold on its subjects. It is in exceptional circumstances, such as war and other great crises that large organisations arise. However, the fact is that the aid organisation that developed during the Great Nordic War did not have a particularly advanced structure. Through yearly collections in the churches, aid was gathered in and transported to Stockholm, where it was distributed to the needy. The step from theory to practice was sometimes a long and difficult one to take.

A Refugee Commission was appointed in 1712 to be in charge of refugee questions. The task of the commission was partly to administer the collections that ever since 1706 had existed for the refugees benefit, and partly to distribute the collected aid among the needy of the refugees. The commission's task was only to implement the distribution of the refugee aid. Membership of the commission was voluntary and no compensation for the often-unappreciated work was paid.

As guidance, the commission had an instruction where it was prescribed who should receive support. It can be said that the main principle in the instruction was "the more one had lost, the more one should receive in support". It was the propertied and the wealthy that should be helped. That was completely in accordance with the spirit of the time, as it was important that the higher ranks of society should remain secure. The foundations of the higher echelons of society were not to be disturbed. This was also mirrored in the fact that the refugee commission emphasised that people of rank risked being ridiculed among the

other members of the population if they suffered from need during the flight. This condition could not happen. In principle, those that could support themselves through work should do so, but this was somewhat complicated by many regarding the refugees with unfriendly eyes as an increase in the competition for work.

The Refugee Commission was set an enormous task when they became, in practice, responsible for the maintenance of thousands of refugees. The fact that the refugees were also spread over a large area did not make the task any easier. The aid was to be based on voluntary contributions from the general public. No aid from the state was forthcoming. In certain circles, an understanding prevailed that a larger sum could be collected through voluntary contributions rather than through obligatory taxes. The difficulties arose when the collected aid was to be transported to Stockholm, so that it could be distributed. The promise of free accommodation as well as an additional subsidy for living expenses could not be met. There was not enough money to cover the costs after Finland was occupied and thousands of refugees poured in from the East.

The Refugee Commission concentrated on developing some of the central operations so that they functioned; their main concern was to see;

1. that the contributions were regularly collected in the churches for the refugees benefit
2. that the money was forwarded from the parishes to the diocese and
3. that the aid collected was transported from the diocese to Stockholm

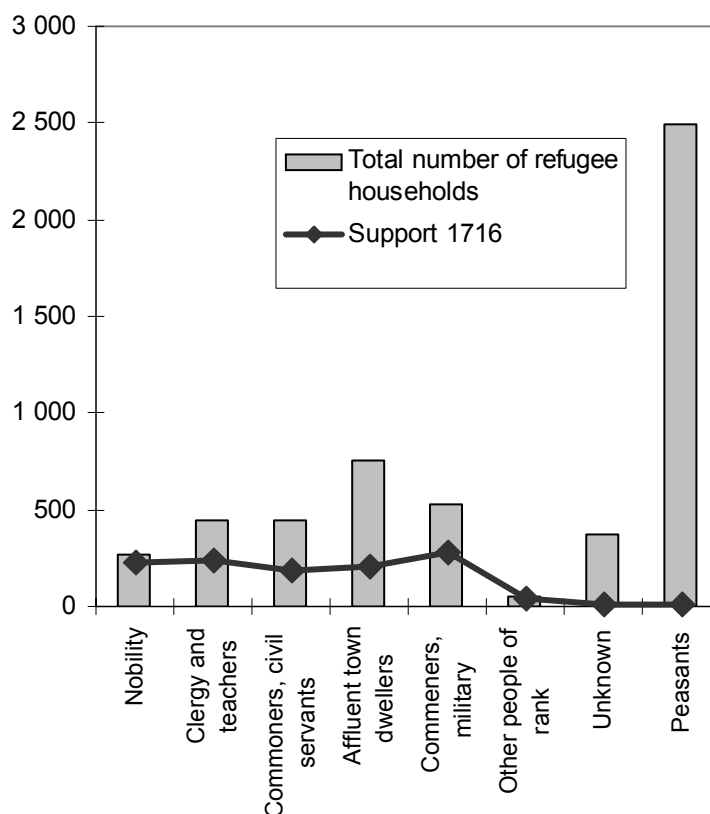
When there was a break in this chain, delays arose, often with fatal consequences for the commissions work

Organising the collecting funds for the benefit of the refugees and then transporting the aid gathered to Stockholm so as to distribute it to the needy, proved very laborious. It also appears obvious that parishes in different parts of Sweden paid support directly to the refugees in spite of the fact that all collected aid, for the benefit of the refugees, was to be sent straight to the Refugee Commission in Stockholm. The members of the commission had to struggle with both the slow transportation and the poor quality of the coinage that was minted, which devaluated the normal currency.

These problems led to the commission members being replaced several times. From the year 1717 onwards, the commission's own economic situation was so dire that it was no longer possible to employ a registrar, which is reflected in the very small amount of preserved documentation from this time on. Despite this situation, the commission was still functional, but the work stagnated and the initiative in matters concerning refugees tended to slide over to parliament. The aid was decentralised and people adopted a local distribution method in parishes ins-

stead of transporting all the money to Stockholm. It was soon to become apparent that this led to unequal treatment of the needy, something the commission had also warned about. The only cases where decentralisation was clearly carried out successfully were the local distributions, which had earlier taken place in the diocese of Åbo and somewhat later in Härnösand diocese.

Figure 1. A comparison between the total number of known refugee households in Sweden and those that received support from the Refugee Commission in 1716.

Source: Aminoff-Winberg, data base; Deputerades arkiv, ÄK 499, SRA.

As so many refugees had difficulties in finding any means of support, the commission received permission to compromise its principals on the distribution of aid. Although the basis for who received benefits was widened, it was still those of rank who received the largest amounts of aid over the years. When the commission was forced to help those, who according to the regulations should be left without,

they received only meagre sums. The burgeoning competition for aid, led to complaints from the nobility over their benefits diminishing. The Refugee Commission still felt compelled to help other people than those of rank for fear of creating a reputation that only the wealthiest received any help. Such a reputation could have had serious ramifications on the collecting of aid.

Those who were receiving benefits becomes evident when the social structure of the entire population is compared to those receiving benefits from the commission in, for example 1716. Such a comparison clearly illustrates how the instructions of the Refugee Commission led to the people of the landed gentry being the ones stated as being most in need of benefits. It was primarily the peasants who were excluded from the aid program.

The bar graph in figure 1 clearly shows that it was primarily the leading members of society receiving the benefits. Nearly everyone who was in any way associated with this group received benefits during 1716. Those belonging to the clergy and the teachers, and the group of common soldiers received nearly half of the benefits. A somewhat lower number of commoners who were civil servants and white-collar workers received benefits, completely in keeping with the instructions of the commission.

Among the town dwellers group, less than 30% received support from the commission. Figure 1 also shows how dominant the peasants were as a group. However, it was only a negligible portion of them who received any benefits from the commission. It is evident that the commission did what they were supposed to do, that is to say, supporting people of rank as much as possible. However, one must keep in mind that many of the farmers and their like resided in the diocese of Härnösand, where they received local help.

The policy on refugees that operates today in Sweden has its roots in the turbulent years at the onset of the beginning of the 1700's. As a refugee policy it can be seen to have stemmed from the peasant aid given in the 1600's. Today, the politics of the Nordic welfare system bare traces of the prevailing social views held during the Great Nordic War. The support given to individuals is still, today, dictated by previous income, as, for example, in the case of maternity leave or unemployment benefits.

One can pose the question as to whether the often quite insignificant sums awarded to refugees actually had any bearing on their maintenance, or if it was more of a psychological significance; to show that the Crown had not forsaken those who had given up everything and thereby shown allegiance to their king. Upon a comparison of the benefits and the price of goods at that time, it seems obvious that the benefits were more pro forma and not actually of much significance in the upkeep of the refugees. This is an area that without doubt could be studied more closely.

During exile in Sweden, the Civil Service Departments continued operating. It became a central task for them to strive towards making the refugees' stay as tolerable as possible. They tried to help the refugees to find new work and ease the possibilities for the town dwellers to run their businesses. They also tried to help as many as possible to receive support from the collected aid. Many priests obtained new positions during the exile. Admittedly, a portion only became stand-in preachers, but others acquired their own parishes. White-collar workers could also be appointed to positions, but here the authorities were more restrictive. It was felt necessary that a corps of white-collar workers existed that could return to Finland and take over operations there as soon as the Russians left. Many of the affluent town dwellers succeeded in continuing their business activities in Sweden, but were also met with prejudice by the local inhabitants. The peasants found a livelihood in different kinds of handicrafts. In the parishes of the archipelago, many supported themselves through fishing and hunting seals.

The refugees also found the different forms of network systems important for their survival in exile. Many people had family relations that could give some assistance. Others had business contacts that were without doubt important for the refugees to be able to establish themselves in their new locations. People both supported and stayed in contact with each other within the refugee colonies. People volunteered as godfathers at christenings, and made sure that poor relatives were given a respectable burial. There were refugee priests in several parishes that held services in Finnish for the refugees who only spoke Finnish. Priests also helped out with filling in forms concerning people's living conditions in conjunction with applications for benefits.

Many refugees lived in extreme poverty and their only means of survival was begging. Their difficult situation can have driven some to theft and women to prostitution. There were rumours circulating among the local inhabitants that the refugees were not only thieves but that they also immediately spent all their refugee benefits on alcohol. This can have increased the prejudice many felt towards the refugees. Mistrust of 'outsiders' was perhaps more directed at those not born in, for instance, Stockholm, but also assumed the guise of hard words and abuse directed at the refugees.

A society making the transition from war to peace is faced with similar problems regardless of time period or geographical location. The individual person, on whom I have placed special interest, is affected when: troops are sent home, soldiers are reintegrated into society, invalids, widows and minors must be cared for and refugees, be they internal or external must once again find their place in society.

The peace of Nystad in 1721 resulted in Sweden having to relinquish large areas of land. Baltic provinces were lost, as well as Ingermanland, Karelia and Viborg. The authorities immediately set in motion proceedings so that the refugees would be able to return home as soon as possible. Ships full of returning troops, civilian refugees and various necessities of different kinds left from the east coast of Sweden. The transport seems to have primarily travelled to Åbo, but most probably there were refugees who were shipped across the Gulf of Bothnia. Those having fled in their own ships could use them for the return journey, but many were forced once again to go by foot, via Torneå. At the onset of the homeward transportation, a problem immediately arose when the ratification of peace was delayed. When it finally reached Stockholm it was late in the autumn and storms rendered a crossing risky. Re-establishing one's life again so late in the year was difficult, not to say impossible in those cases where the owner's house had been burned down and the fields unused for several years. Therefore, many refugees decided to wait until the spring of 1722 before returning.

When the refugees returned home after the establishment of peace, they were faced with the task of rebuilding their lives again. The Russians had consistently destroying the refugees' homes and also seized their personal property. For strategic reasons certain areas were severely ravaged. At this time it was, however, rather uncomplicated to rebuild a war torn society. The necessities arriving from Sweden accelerated the transition back to a normal life.

The Swedish speaking coastal parishes in primarily Österbotten had been devastated, and the number of refugees from this area was high. There were refugees, whom, upon their return were faced with a less than pleasant surprise in cases where someone else had occupied their home. It was important for the returning refugees to be able to prove their ownership of the home. In his research from 1932, Holger Wallén has theorised that most people that occupied the abandoned houses of the Swedish speaking coastal parishes were Finnish speakers from further inland. The Finnish migration was not as significant as Wallén chose to claim.

The issue of language remains an interesting aspect, and one can see how those with the minority language quickly blended into the surroundings and were assimilated.

It was of little interest to the refugees what language the new occupants of their homes spoke. In 1722, the county governor of Österbotten, Reinhold von Essen, suggested that those having occupied abandoned homes would be better off leaving them when refugees returned. As this is something von Essen only mentioned in passing, it is hard to form a clear picture of the situation. In various areas of Öster-

botten, it is evident that immigration from the Finnish speaking inland parishes to the Swedish speaking coastal parishes had taken place. The Finnish speakers demanded their right to church services in Finnish, but seem to have assimilated into the Swedish environment with time. Others had to return to their original place of residence when the rightful owners of the homes returned after the declaration of peace.

Those that remained in Sweden after the peace have been more difficult to study in detail. The clergies situation is very well recorded while others that stayed, often because their economical situation was more opportune, can not be studied as a group. It is obvious that a number of town dwellers, white-collar workers, and farmers remained. Those that stayed had perhaps carved out a new carrier or married and this bound them to Sweden. The group of Finnish beggars that in 1736 still lived in Stockholm constituted the antithesis of those that had found their way in Sweden. These and others were not capable of returning home because of their poverty.

It is clear that the refugees and those that had remained in their places of residence experienced these times of great turbulence in completely different ways. For the refugees, who bore within them the terrors of flight, the Russians, even in the future would remain both strange and frightening. For those that had remained the situation was quite different. After the first invasion period was over the situation stabilised and relationships normalised. The daily contact with the Russians led to the Finns being more familiar with the Russian's customs and thought processes. By this means, the individual stepped forward and was recognised, whereas earlier everyone had only seen an enemy.

We can presume that the Great Nordic War sowed the first seeds of mistrust towards Sweden, i.e. that it lacked the capability of defending the eastern part of its Empire. For a decade Finland had been left to the mercy of those people, that for a long time the authorities, with the exception of the Danes, had identified as the main enemy. A mere twenty years later the Russians were again involved in a war the Swedish had instigated in revenge. However, during these hostilities, the mass departure was considerably less. Had the population in Finland come to the conclusion that the Russians were not so dangerous or different from the Finns? Perhaps the experiences during the difficult years in exile had left such deep scars that they chose rather to stay at home, irrespective of what the consequences would be. The answers to these questions would require closer research into the flight during this lesser war.

One question that has had no light shed on it is the refugees' situation when they arrived home. How quickly were they able to build up their economy again? Most had lived in poor circumstances in exile and

when they came home the majority had to face the fact that they had lost everything of worth in their homeland.

The flight had consequences for people from all levels of society. Nor could those that lived in Sweden remain impassive. Many people had relations in Finland, the Eastern Sea Provinces, or other ties with the area. The memories from the war years were to live on in the stories told from generation to generation. The depiction of the enemy the Swedish authorities had created moderated in pace with the changes in the reality of Swedish foreign policy. During the latter part of the 1700's the description of the enemy in the form of the Russians had softened and faded. This attitude applied mainly to the elite of the land in the eastern parts of the Empire, while the peasants, still in the beginning of the 1800's, when Russia incorporated Finland as an autonomous Grand Duchy, had a prejudiced attitude to the Russians.

